

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара
Кафедра історіографії, джерелознавства та архівознавства

**ІСТОРІОГРАФІЧНІ
ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ПРОБЛЕМИ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

КНИГА В ІСТОРІЇ І КУЛЬТУРІ

Міжвузівський збірник наукових праць

Об'єднаний випуск 2011–2012 рр.

Дніпропетровськ
Видавництво Дніпропетровського
національного університету
2012

УДК 930.1(477)(082)
ББК 63.3 (4 Укр) г
I-90

*Друкується за рішенням вченої ради
Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара
згідно з планом видань на 2012 р.*

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. *А. Г. Болебрух* (відп. ред.); д-р іст. наук, проф. *О. І. Журба*
(заст. відп. ред.); д-р іст. наук, проф. *Г. К. Швидько*; д-р іст. наук, проф.
І. І. Колесник; д-р іст. наук, проф. *С. І. Посохов*; д-р іст. наук *І. С. Стороженко*,
д-р іст. наук, доц. *Ю. А. Святець*; канд. іст. наук, доц. *М. А. Руднев*;
канд. іст. наук, доц. *В. І. Воронов* (відп. секр.); канд. іст. наук *Л. Ю. Жеребцова*,
канд. іст. наук *Т. В. Портнова*

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф. *В. О. Василенко*;
д-р іст. наук, проф. *В. В. Стецькевич*;
канд. іст. наук, проф. *С. Й. Бобильова*

Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України.

I-90 Книга в історії і культурі : [міжвуз. зб. наук. праць] / ред. кол. :
А. Г. Болебрух (відп. ред.) [та ін.]. – Д. : Вид-во Дніпропетр.
нац. ун-ту, 2012. – 356 с.
Об'єднаний випуск 2011–2012 рр.

Вміщені статті науковців Дніпропетровська, Кієва, Москви, Харкова, Львова, Чернігова, Махачкалі, Арзамаса, Омська, Сполучених Штатів, підготовлені за результатами Четвертих наукових читань, присвячених пам'яті професора М. П. Ковальського та науково-дослідної роботи викладачів, аспірантів і наукових співробітників кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара.

У центрі уваги збірника проблеми дослідження книжкової культури, ролі книги в історії та творчості історика, які можуть зацікавити істориків, книгознавців, культурологів, історіографів та джерелознавців, – усіх, для кого книга залишається значимим фактором історії, культури та особистої творчості.

УДК 930.1(477)(082)
ББК 63.3 (4 Укр) г

Віг поколії

Завершуючи формування цього тому і вже готуючи звернення до читачів, ми несподівано з'ясували, що поповнення «сімейства» збірників наукових праць історіографічного та джерелознавчого профілю нашої кафедри виявилось доволі знаменним. Починаючи з 1975 року, за редакцією професорів В. Я. Борщевського, М. П. Ковальського та А. Г. Болебруха вийшло вже 24 випуски, а отже, ми випускаємо 25-й ювілейний. Враховуючи, що цього року нашій кафедрі виповнюється цілих 40 років, то це для неї – приємна несподіванка і бажаний подарунок від усіх, хто взяв участь у нашому проєкті.

Як і годиться для ювілейного збірника, він вийшов дещо незвичним і за проблематикою, і за структурою, і за колом авторів. Його особливості пов'язані, насамперед, із відмовою від звичайної проблемно-дисциплінарної побудови, а також з тим, що, визначаючи ідейність збірника, ми намагалися зосередити увагу потенційних авторів на проблематиці, яка, здавалося б, напряму і не пов'язана з традиційним колом інтересів кафедрального співтовариства, але, все ж таки, знаходилася в нашому «цеховому» просторі – на перетині історії й теорії історичного знання та інтелектуальної історії.

Ця проблематика була, значною мірою, представлена і апробована в ході Четвертих Всеукраїнських наукових читань (18–19 березня 2011 р.), присвячених пам'яті професора Миколи Павловича Ковальського – «Книга в культурно-цивілізаційному просторі»¹. Організатори виходили з того, що книгознавча проблематика була одним з улюблених напрямів студій самого М. П. Ковальського, який наскрізною лінією пройшов через всю його наукову діяльність.

Книгознавчу проблематику планувалося розглянути в найширшому тематичному і факторному контексті: виробництво, розповсюдження і споживання книжкової продукції, книга у соціально-культурному вимірі (в тому числі її місце в житті й діяльності історика), диферен-

¹ Інформацію про ці Читання дивись: Ковальчук Г. І. Четверті Всеукраїнські наукові читання, присвячені пам'яті професора Миколи Павловича Ковальського // Бібліотечний вісник. – 2011. – № 3. – С. 54 – 55.

ціальна та інтегральна роль книги в історії суспільства та історичного пізнання, книги в добу «смерті автора» тощо. Про те, чого вдалося досягти, а де занадто амбітні завдання виявилися нереалізованими – красномовно свідчить цей збірник, автори якого, переважно безпосередні учасники читань, за результатами апробації своїх виступів, направили нам опрацьовані тексти, з яких і склалася ця книжка.

Збірник відкривається розділом, в якому книга розглядається як важливий фактор та індикатор історії (В. В. Ващенко, О. І. Журба, Є. А. Чернов), як соціокультурне явище (Г. І. Ковальчук), з'ясовується її місце й роль у сучасному суспільному житті (А. Г. Болебрух).

У другому розділі вміщено тексти, які націлені на виявлення ролі і місця книжки у професійній діяльності як окремого історика, так і професійної корпорації, «цеху» істориків у цілому. Видатним дослідникам, «лицарям» книжкової культури (М. П. Ковальському, Я. Д. Ісаєвичу та С. В. Абросимовій) присвячені статті їх учнів і колег (В. І. Воронова, С. І. Світленка, А. Ю. Ясіновського, В. М. Бекетової).

Вплив історичних конструкцій «Синописа» на формування концепцій вітчизняної історії, їх рецепція в іншу історичну культуру простежується у статті С. І. Маловичка та А. К. Шабуніної. Долі класики жанру історії історичної науки, книжці М. Л. Рубінштейна «Русская историография», присвячена праця В. П. Корзун та Д. М. Колеватова. Монографічний внесок В. О. Ключевського в дослідження земських соборів XVI ст. – предмет уваги І. М. Романюти.

Стаття А. М. Острянка знайомить із цікавою авторською знахідкою – рукописною книгою М. М. Бережкова про К. М. Бестужева-Рюміна та її можливостями у висвітленні внутрішнього світу відомих істориків, їх наукових комунікацій. Рукописна книга – центр уваги Т. О. Круглової, яка зупинилася на процесі формування традиції її описування в «археології» XIX ст.

Дискусіям і роздумам щодо «Вступу до історії» Н. М. Яковенко та проблемам історичної освіти і науки присвячена стаття С. І. Посохова.

Розгляду проблем книжкової культури відведені сторінки третього розділу. Зокрема, засади функціонування книжкового ринку у Львові першої третини XVIII ст. знаходилися в орбіті інтересів Ю. Е. Шустової. Значне місце займають тут дослідження, спрямовані на з'ясування стану і місця бібліотечних зібрань у суспільному та духовному житті: від виявлення репертуару книжкових багатств українських монасти-

рів XVII – початку XIX ст. (О. С. Кузьмук, Н. О. Сінкевич, В. Е. Лось) до, скажімо, ролі бібліотек у формуванні культурного обличчя великих міст Сибіру радянського часу (А. В. Жидченко). Т. В. Бернгардт оригінально представила бібліографічні можливості у вивченні історії історичної науки, а О. М. Гальченко – проблеми і потенціал вивчення середників (своєрідного оздоблення на шкіряних книжкових оправах) другої половини XVI – XVIII ст. Традиціям функціонування і ролі рукописної правової книги в дагестанській культурі присвятили свою працю історики права М. А. Ісмаїлов та М. М. Абубакарова.

Автори четвертого розділу зосередили увагу на дослідженні місця і функцій книжкової культури в різноманітному соціальному середовищі. Теоретичні та методологічні проблеми історії книгочитання розглядаються у статті С. К. Бондаренка.

У розвідках Н. В. Венгер, Н. М. Великої, С. В. Савченка в центрі уваги – книжковий простір специфічних етнічних та конфесійних груп: колоністів-менонітів, гребенських козаків, сектантських спільнот українських регіонів Російської імперії. О. В. Михайлюк представив особливості сприйняття різноманітних видів друкованої продукції селянством Наддніпрянської України наприкінці XIX – на початку XX ст.

Проблема книжкової культури, уявлень про світ книжок та читальські пріоритети в молодіжному середовищі різних часів і регіонів проаналізовані у статтях Б. О. Галя та С. І. Жука.

Тематичні, мовні, хронологічні, кількісні та інші параметри мережі громадських та приватних бібліотек Катеринославської губернії, що формували і визначали інтелектуальний ландшафт регіону другої половини XIX – початку XX ст. висвітлено Л. М. Лучкою.

Дещо специфічне місце в четвертому розділі займає текст С. М. Куделка, бо він присвяченій долі лише однієї книжки, її автора та його професійного середовища, підтверджуючи цим, фактично, невичерпні можливості книгофакторного підходу до вивчення історії науки та інтелектуальної історії.

Редколегія ювілейного збірника кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства, цінуючи традиції своїх попередників, прагнула згуртувати навколо себе найширше коло фахівців, підтримуючи як давні наукові контакти, так і налагоджуючи нові «цехові» комунікації. І цього разу географія наших авторів виявилася доволі широкою: 28 статей, що вміщені нижче, належать перу 35 авторів, се-

ред яких дніпропетровців – 13, п'ятеро киян, по чотири – москвичів та омичів, троє харків'ян, двоє махачкалінців, по одному представнику Чернігова, Львова, Арзамаса, а також один американський дослідник (правда з дніпропетровським корінням). Таке авторське різноманіття визначило й мовний режим видання: статі публікувалися у тому вигляді, в якому надходили до редколегії – українською, російською і англійською мовами. Ми щиро вдячні всім нашим авторам за співпрацю і налаштовані на її продовження.

Сподіваємося, що книгознавчий та книгофакторний ракурс, обраний для нашого проекту, зможе не лише представити одну з найважливіших форм становлення, реалізації, збереження і трансляції наукового знання та історичної інформації, але й розширити уявлення професійної спільноти щодо нових підходів до вивчення історичної культури, інтелектуальної та соціальної історії.

* * *

Редакційна колегія відчуває глибоку душевну потребу висловити щиро вдячність випускнику історичного факультету Дніпропетровського державного університету 1992 р. Олександрю Борисовичу Городецькому, організаційна і матеріальна підтримка якого зробила можливим здійснення даного проекту.

Користуючись нагодою, кафедра історіографії, джерелознавства та архівознавства запрошує всіх своїх друзів до співробітництва в організації та реалізації нових наукових задумів.

Книга, як фактор історії

УДК 930.1

В. В. Ващенко, О. І. Журба, Є. А. Чернов

Днепропетровский национальный университет им. О. Гончара

КНИГА КАК ФАКТОР ИСТОРИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА

Розглядаються історична доля книги у культурно-цивілізаційному вимірі, її індикативні можливості при вивченні історичного процесу, поставлені питання методологічного та історіософського характеру.

Ключові слова: книга, періодизація, фінальність, культурно-цивілізаційний вимір, сакральність, профанація, електронна книга.

Рассматриваются историческая судьба книги в культурно-цивилизационном измерении, её индикативные возможности в изучении исторического процесса, поставлены вопросы методологического и историсофского характера.

Ключевые слова: книга, периодизация, финальность, культурно-цивилизационное измерение, сакральность, профанация, электронная книга.

The historic fate of book and indicative possibilities of book in studies of historic process are analyzed in cultural and civilizational dimension, methodological and historiosophical questions are raised.

Key words: book, periodization, finality, sacralness, profanation, e-book.

Цель или, если быть более точным, смысл данного доклада – апология замысла организаторов конференции. Идея его необходимости сформировалась по мере поступления заявочных тем, которые, с одной стороны, укрепляли наш оптимизм относительно актуальности предложенной проблематики, её мемориальной репрезента-

тивности, предстоящих интересных встреч и дискуссий, с другой, – посеяли некоторые тревожные сомнения, что направления, предложенные для обсуждения, кажется, не вызвали готовность уважаемых коллег откликнуться на них конкретно-тематически. А раз так то, «стало быть, господа, нам отвечать...». И далее цитату вынуждены оборвать, так как о «перебитых горшках», по крайней мере, говорить в рамках вступительного пленарного доклада не к месту. Скорее, уместнее заметить, что предпринимаем попытку «собирать камни», предвосхищая их «разбрасывание». В этой попытке, признаемся, есть и надежда, что удастся наметить и векторы «разбрасывания камней»...

В начале несколько слов о мемориальности замысла. Незабвенный Николай Павлович Ковальский, который продолжает и после смерти быть выдающимся организатором науки, придавая конференции одним своим именем высокий авторитет, и, оказывая мобилизирующее воздействие на её участников, мы уверены, был бы доволен, что в Днепропетровском университете проходит представительная конференция, посвященная именно этой теме. Доволен хотя бы потому, что в его творчестве история книги и книга в истории занимали значительное место (не говоря уже о её роли в его личной жизни). Как живые свидетели подчеркнем, что Николай Павлович, владеющий высоким уровнем профессионального ремесла, но не способный по своей нравственной природе и воспитанию относиться к своему научно-педагогическому делу как ремесленник, и потому, помнящий все, что делал, и по-своему критично, но трепетно относящийся ко всем результатам своего творчества, все же неоднократно в личных беседах, с особенной увлеченностью говорил о своих историко-книжных штудиях, высоко ценил коллег, работающих в этом направлении, гордился своим участием в «Федоровских чтениях». Особого внимания в контексте проблематики «Книга и ремесло историка» заслуживает тема «Книги в жизни и творчестве НП». По нашим наблюдениям, он был из тех, кто, фигурально выражаясь, окружал себя Библиотекой, но не отгораживался ею от мира (не был «библиотекарем» в борхесовском смысле). Засилие книг в местах постоянного проживания, их доминирование по месту работы и, при этом, постоянные портфели и дипломаты, набитые книгами, в руках как еще молодого, так и уже пожилого университетского преподавателя и научного руководителя; постоянное курсирование в университетскую библиотеку, а в коман-

дировках, при первой же возможности, – участие в «забегах» на дистанции «архив – библиотека – архив». И, наконец, страстное стремление ввести в этот «пыльный мир» и ближних, и дальних. И, хотя и не в стиле НП было говорить вслед за К. Марксом: «Они мои рабы» (он из тех «рабовладельцев», кто умудрялся быть «рабом своих рабов»), но эстетически ему импонировали не столько книжные корешки на плотно забитых стеллажах и в шкафах, сколько развернутые книги на рабочих столах.

Все эти аспекты, уверены, найдут свое отражение и в специальных докладах, подготовленных к конференции, и в дискуссиях. Говоря о мемориальной составляющей конференциального замысла, нельзя не упомянуть еще одно знаковое и многозначашее имя – академика Я. Д. Исаевича. Когда мы на кафедре формировали тематику предстоящей конференции, то Ярослав Дмитриевич был еще жив, и мы полагали, что найдем форму как посвятить эту конференцию также и 75-летию одного из крупнейших специалистов в области истории книжной культуры.

Поэтому, скорбя об утраченной возможности приветствовать среди участников конференции Ярослава Дмитриевича, хотя его имя и не вынесено в официальное название конференции, мы посвящаем наше собрание и его памяти.

Этот мартиролог, к нашей великой скорби, недавно пополнился еще одним достойным именем – именем выдающегося специалиста, исследования книжного дела, Литовской метрики, истории исторической науки – Светланы Викторовны Абросимовой.

Однако, при всей значимости мемориальной мотивации темы конференции, не ею определялась наша попытка идеологически повлиять на конференциальную проблематику и характер дискуссии. В этом отношении интенция «финальности времени книги» послужила главной идейной посылкой, активизирующей мышление в направлении, обозначенном в названии данного доклада. «Идея финальности» подталкивает к рассмотрению явления в его динамической целостности. С методологической точки зрения – это идеальная исследовательская ситуация: изучение исторически ставшего, а не становящегося. Взгляд с этой позиции позволяет, с нашей точки зрения, высказаться вполне определенно о том, что, во-первых, вся история под книгофакторным углом зрения может быть смоделирована в трех основных эпохах: докнижной, книжной и посткнижной. Во-вторых, в ходе исторического

процесса не возникло ни одного равного по масштабам распространения и исторической длительности явления (артефакта), в котором бы диалектика интеллектуально-духовного и материального нашла такое полное воплощение, как КНИГА. Причем, важно подчеркнуть, что здесь диалектическое единство в его историческом развитии – это движение от духовного к материальному с общей тенденцией к возрастанию роли второго элемента. Если последнее соображение справедливо, то именно в феномене КНИГИ проявляется то, что противоречит логике возникновения и развития других основных факторов исторического процесса. Сопоставимым в этом отношении является только культово-храмовое искусство.

Такое понимание и определило одно из наших предложений – сделать предметом обсуждения взаимодействие в феномене книги духовного и материального. Этот аспект, рассматриваемый в общеисторической динамике, и позволяет поставить вопрос о профанации книги, причем каждый исторический период «книжной эпохи» имеет свой цикл движения от сакрального к профанному. Есть основания полагать, что в периодах, где культурно-цивилизационный процесс имел характер устойчиво-исторической длительности, одной из форм профанации являлась коммерциализация: книга – как предмет купли-продажи, специально производимый с целью извлечения дохода. В этом смысле книга может рассматриваться как один из наиболее устойчивых видов товарного производства. Организаторы и владельцы скрипториев античного и средневекового миров, по сути, мало чем отличаются от владельцев издательств и типографий современного времени.

Анализ заявленных на конференцию тем, включенных в её программу, позволяет не без сожаления предположить, что, по всей видимости, проблематика «низа» книжной культуры оказалась мало привлекательной для большинства участников конференции. Из числа заявленных тем, пожалуй, лишь название доклада Юлии Эдуардовны Шустовой напрямую указывает на живой интерес её автора к данной проблематике. Однако, по иронии судьбы, она, скорее всего, по материально-организационным причинам (т. е. по тем же причинам «низа» культуры), не смогла принять непосредственное участие в конференции.

Выскажем еще одно соображение, связанное с тем, что коммерциализация книги имеет не только финансово-экономическое содер-

жание, но и, как во всяком товарном производстве, являлась мощным средством развития искусства книги во всей полноте и разнообразии. Особенно это проявилось в совершенствовании её форм.

Идея же сакральности использовалась и используется как сильнейший маркетинговый инструмент. («Любите книгу – источник знаний», «Книга – лучший подарок» и т. д.). И только как гримасу истории можно воспринимать, что даже в наше время, когда речь заходит о налоговых льготах, то книгоиздатели и книготорговцы и их лоббисты (в число которых входим и мы с вами) извлекали и извлекают аргументы сакрального характера.

Но вернемся к совершенствованию форм. Все более комфортная в пользовании (при интерпретации комфортности как удобства), она (книга) с высокой степенью репрезентативности раскрывает одну их важнейших и значимых тенденций (так и хочется сказать, закономерностей) всего культурно-цивилизационного процесса. В истории же книги, её финалом, современниками которого мы являемся, становится форматная революция, при которой происходит трансляция имени книги при полном изменении её вида и аксиологической сущности.

Нам не хватает историко-футурологического воображения, чтобы представить в электронной цивилизации актуальность постановки проблемы «Электронная книга: от сакрализации к профанации» в нашем понятийном регистре.

Когда мы предложили нехитрую периодизацию истории под книжнофакторным углом зрения (докнижная, книжная, послекнижная эпохи), то исходили из того, что при всей её очевидной простоте, она, на наш взгляд, обладает значительным эвристическим потенциалом, в направлении тематики нашего доклада. Прежде всего, современный исследователь с мало-мальски развитым эпистемологическим вкусом сталкивается с извечной методологической проблемой демаркации начал, которая неизбежно выводит его на дефиниции того, что он ищет в истории. Например, проиллюстрируем сказанное вопросом: «Уместно ли во внеметафорическом смысле говорить о каменной книге?» Конкретизируем: могут ли эпиграфические памятники рассматриваться в качестве книжной продукции?

Ответ на эти и другие непростые вопросы, на наш взгляд, лежит в плоскости историософии книги (историокнигософии). Очевидно, что не каждый набор знаков, несущих информацию, люди воспринимали и воспринимают как книгу. При этом, характеристики мате-

риального носителя до определенного момента в истории, на самом деле, вторичны. Например, многообразие папирусных, пергаменных, берестяных, глиняных, шелковых, бумажных и прочих носителей письменных и изобразительных знаков еще не означает, что мы имеем дело с памятником книжной культуры. Мы напоминаем об этих банальных вещах для того, чтобы подчеркнуть, что эти наборы знаков только тогда приобретут значение книги, когда в них будет закодирован особый смысл и предназначение. А форма станет средством, подчеркивающим эту статусность.

Поэтому, отвечая на вопрос о характере эпиграфических памятников, мы полагаем, что они могут рассматриваться как протокниги только в тех случаях, когда в содержательном плане их возможно интерпретировать как сакральные тексты, а в материальном воплощении их формы, у нас есть основания считать, что она была направлена, с одной стороны, на подчеркивание внешними средствами их исключительной статусности, с другой – создание условий для герметичности их содержания. Иначе говоря, сакральный эпиграфический текст, помещенный в саркофаг, может рассматриваться как этап становления Книги.

Эпоха собственно книги начинается там и тогда, где и когда формат размещения сакрального текста, сохраняя черты саркофага, приобретает значения ковчега. Принципиальное различие – в потенциалах мобильности последнего, а также в противоположной векторности (вектор – от земного бытия в инобытие и от сакрального к земному бытию).

Но тогда же и в абсолютно сакральном, непрофанном пространстве возникает вполне профанная проблема, – проблема удобства (удобно ли ходить по миру с каменной книгой? удобно ли распространять содержание каменной книги?). Таким образом, не пытаясь указать конкретно точные время и место, полагаем, что в рамках наших общеисторических представлений, ставшее хрестоматийным, ясперовское определение осевого времени является хронотопным ориентиром в вопросе начала книжной эпохи. Но при этом, считаем необходимым обратить внимание на то, что в конкретике локальных подходов каждый состоявшийся исторический локус имеет свое начало книжной истории с теми лишь существенными отличиями, что у одних она зарождается через саморазвитие, а у других – посредством экспансии сложившихся книжных культур-цивилизаций.

В этом смысле были бы крайне интересны системно организованные исследования под культурно-антропологическим углом зрения тех крупных исторических сообществ, которые создали развитые цивилизации, не выйдя на уровень книжной культуры. К сожалению, как нам представляется, наблюдения, осуществлявшиеся этнологическими средствами над «холодными» этносами, малоперспективны в этом отношении.

Возвращаясь к началу книжной эпохи, обращаем внимание на тот, кажущийся парадокс, что книга в своих первоначальных основах (и вырастающая вокруг неё книжная культура), как бы изначально предназначалась для противопоставления любым масс-культурным проявлениям. И в этой связи античная цивилизация, переполненная, как нам кажется, книжными памятниками, является, — до проникновения в неё монотеизма, — цивилизацией в некотором смысле, под историко-книжным углом зрения, перевернутой истории. Тот конкретный макроцивилизационный вариант, с которым мы себя соотносим, был вариантом движения от Книги к книжкам. Античная же цивилизация двигалась от создания книжек к открытию Книги. И поэтому мы находим еще один маркер, обозначающий качественное различие двух разных цивилизационных эпох.

Мы рискуем проартикулировать, что Книга выполняла тогда двойственную историческую функцию. Она выступила убийцей-гробовщиком Античности и демиургом новых цивилизационных вариантов. При этом пластичность истории в этом переходе проявилась в том, что, перефразируя известное изречение Ключевского, античность была похоронена, но не были похоронены её последствия. Применительно к нашей проблематике это означало пусть вялую, но трансляцию античной книжной продукции и книжной культуры, что и стало в различных ренессансных проявлениях историческим катализатором системной профанации Книги через её секуляризацию, но при сохранении статусного ореола, не взирая на формирование принципиально иной системы книжной коммуникации, которая с необходимостью требовала и создания новых форм для потребления и, соответственно, новых технологий для её производства, хранения и распространения.

Если рассматривать этот процесс в его условно-целостном виде, то эпоха книги прошла через стадию доминанции идеи «саркофагочвега», в которой герметичность подчеркивала её сакральную

значимость, а Библиотека символизировала крепость-цитадель, охраняющую её, к стадии «книг-носителей и трансляторов значимого знания», доступность которого придает особую сакральную значимость книгам. При этом, в рамках самой новой книжной культуры формируются свои иерархии субкультур.

Постольку поскольку мы знаем, что проблема плагиата стала нашим спутником (в том числе и в цеху историков) и даже предметом обсуждения на этой конференции, то в контексте нашего доклада не можем не обратить внимание на то, что в мире Книги постановка вопроса о плагиате вряд ли была бы уместной по многим параметрам. Причем «карьерный рост» там в интеллектуальном пространстве посредством книгопродукции, был обеспечен тем, кто, по нашим меркам мог бы быть заподозрен в плагиате.

Воистину, пророчество начала XX ст. о новом средневековье, кажется, сбывается, и нам, как истинным патриотам, есть чем гордиться, так как именно здесь, в нашем историческом пространстве, осуществляется новая цивилизационная завязь.

Но чтобы нас не заподозрили в излишнем историческом оптимизме, завершим напомним о том, что финальность книжной эпохи может выполнять индикативную функцию при осмыслении пессимистических вариантов относительно судеб нашей цивилизации.

Внесем и свою лепту в эти рассуждения. Электронная книга в её различных форматах, уже на наших глазах вытесняет в функциональном плане современную книгу. При этом, как некогда на границе античности и средневековья, этой революции (хотя и варварской, с тенденцией к всеистреблению) по разным причинам не удастся истребить все. В этом и есть проявление феномена подлинной культуры: культурные явления могут исчезать полностью только в результате тотальных катаклизмов. Поэтому книга в её старом формате, несомненно, сохранится. Но именно она, старая книга, имеет шанс приобрести новую сакральность как самоценность, а не как носитель и транслятор информации.

Таким образом, в ретроспективно-перспективном измерении книги как фактора истории мы выходим на проблематику её судьбы в историческом процессе, через которую высвечиваются мерцающие контуры судьбы истории.

* * *

Для історика, оскільки він може претендувати на осмислення власного місця через окреслення себе «тут і зараз», питання книжної культури – завжди й, насамперед, є процесом переосмислення «сучасності» – й рівно настільки, наскільки вся ця «сучасність» проявляє себе як складова великого міфу про книгу чи міфу про Велику Книгу (Біблію) та як елемент ремесла історика, що знаходить своє фахове алібі у мереживі актуалізованих «сакральних» книг. Отже, наша «сучасність», як і тисячу років до того, визначає себе через своє ставлення до Книги – через вписування до міфічного простору Книги. Проте, ця теза, що прозвучала як аксіома, може сприйматися на сьогодні в кращому випадку лише як теорема, доведення якої навряд чи можливе у просторі класичної еліністичної євклідової геометрії й потребує, очевидно, неklasичних жестів – відповідних технік деміфологізації реальності.

У чому б полягала ця «деміфологізація» істориком сучасності, сенс якої на рівні декларацій, на позір, все ще утримується міфічним простором Книги?

Очевидно, що в універсальному випадку з європейською іудео-християнською традицією, котра напряму пов'язана зі Священною Книгою та Богом Воскресіння, йдеться про варіацію міфу «смерті» та «воскресіння». Й деконструювати цей міф – напевно не значило б у черговий раз, услід за проголошенням смерті Бога та «автора», або «автора як Бога-творця», проголосити чергову «смерть» книги та висловити обережні оптимістичні сподівання на її «воскресіння» – на цей раз вже у новому, «безтілесному тілі», що наділене «покращеними» властивостями. Як відомо, в основі проголошення смерті Бога та смерті автора лежить один і той же феномен постмодерної культури, пов'язаний з переконфігурацією сенсового простору «суб'єктивності». Метафізична смерть Бога-творця з неминучою примусовістю мала породити також «смерть автора» – з урахуванням того історично невеликого часового люфту, який відокремлює тексти Ф. Ніцше, від, наприклад, текстів Р. Барта [1, с. 233 –235] та М. Фуко [5, с. 12 – 41], де, як і у випадку зі специфічно сприйнятою концепцією «генеалогії», М. Фуко «логічно» завершує Ф. Ніцше, розповсюджуючи універсальний принцип «смерті сенсу суб'єкта» на цілу книжну культуру.

Отже, ще менше деконструкція цього міфу «смерті та воскресіння» могла б значити «язичницьку» ностальгію за класичною книжною культурою, ностальгію, що поступово переростає у тризну за померлим, з усіма алюзіями, які можуть відсилати, наприклад, до «Похоронного дзвону» (Glas) Дерріда [7] – такий інтелектуальний дрейф також виглядає очевидним ризиком даної конференції, тим більш очевидним, коли йдеться про співтовариство істориків, усталена фахова культура яких орієнтована на формат «класичної книги».

Й, також, насамкінець, очевидно, що, відспівуючи чи воскрешаючи «книгу», ми б все ще повторювали чергові витки «серпанку» тих циклів, які закладені структурою міфу про Книгу, а значить – сильніше ніж будь коли були б прив'язані до його всесильної влади.

Безперечно одне – у процесі деконструкції цього міфу довелось б таки спочатку пробігти всіма тими шляхами, які пропонує історія європейської книги, накреслити, хоча б пунктиром, ті «точки біфуркації», які змінювали її обриси – аж до повного невпізнання й відторгнення сьогодення. У цьому, здається, є найбільш очевидний символічний прибуток, котрий можна було б справедливо вимагати саме з боку істориків як очікування нашого зібрання, – без порушення меж власної дисциплінарної ідентичності. Але далі (такою могла б бути подальша плата деконструкції) – необхідність вийти за межі «предписаного» міфом через осмислення унікальності нашої сучасності, унікальності топосу, не лише тут, у Дніпропетровську й не лише з приводу певної знакової фігури – Миколи Павловича Ковальського, символічне післяжиття якого дозволило нам зібратися у певному місці з певною відповідальністю. Йдеться про усвідомлення нами сучасності як місця розриву, розриву існування й існування в розриві між «двома історіями», що може бути проілюстровано двома «статистичними подіями», які намагається приховати міф «смерті» та «воскресіння» Книги.

Один доволі відомий статистичний «факт» полягає в тому, що найбільш популярною книгою у суспільстві, яке давно вже начебто існує після проголошеної смерті Бога, залишається Священна Книга – Біблія, щоденний наклад якої складає 32876 екземплярів, так що кожну секунду у світі друкується одна книжка Біблії. Більш того, тираж Біблії постійно зростає, що свідчить про зростання її популярності. Що значить цей очевидний тріумф Священної Книги, яка слугує абсолютною парадигмою для традиційної книжної культури на фоні іншої, назовні ледь помітної події, а саме: співвідношення продаж елек-

тронних книг «amazonkindle» до звичайних у мережі найбільшого букіністичного інтернет-магазину «amazon.com» на кінець 2010 року склало 2:1, так що можна говорити про те, що електронні книжки у певній інтернет-аудиторії вдвічі популярніші за звичайні [4].

Отже, наведена «статистика», якщо й мала б про щось свідчити, то лише про те, що ми живемо у зазорі між двома цими історіями: одна з них – історія Священної Книги, яка є моделлю функціонування книги в її класичному варіанті, – вже сягнула свого піку, а інша, що стосується електронної (віртуальної) книги, – демонструє жвавий початок з невтішними перспективами для класичної книги. Перед нами, як перед сторонніми спостерігачами, розгортається панорама різно-рідних «фактів» двох самостійних історій, які на певному етапі – у нашій «сучасності» – співіснують у власній асинхронії. Й для цих «книг» не може існувати жодної можливої спільної історії Книги, яка б прив'язала «кінець» однієї книги до «початку» іншої, а насправді, й це головне, – не існує навіть самої можливості співмірної «статистики», від якої ми спрощено відштовхнулися для фіксації певних процесів у полі сучасної книжної культури. Бо невідомо, в який спосіб можливо порівняти «паперову» книгу з однією електронною книгою, яка у формальному асортименті продаж позначена через одиницю й може бути потенційно наповнена мільйоном текстів – відбитків «паперових» книг з хай навіть мільйонними тиражами Священного Писання. Тут в інтелектуальну гру вступає розрізнення між «книгою» та «текстом», котре у французькій традиції яскраво окреслив Р. Барт й яке важливе для розуміння феномену книги у просторі всієї епохи постмодерну: «Барт розпочав з того, що вказав на головну відмінність між книгою та текстом – «ви можете тримати книгу, але ви не можете тримати текст»; тією ж мірою якою текст спродуковано лише зі слів, так і книга є об'єктом, який зроблено з паперу та чорнил. Він продовжує: «Текст має справу ні з чим іншим, як з мовою» [6, р. 98]. Таке ототожнення книги з «матеріальним носієм», «об'єктом» дозволяє охарактеризувати епоху постмодерну як настання ери тексту, що заступає смерть книги. І в цьому плані електронна книга являє собою (гіпер) (гено)текст у чистому вигляді, а універсальна та найбільш валідна для сучасності мова – мова цифр – у випадку з електронною книгою демонструє свою повну безсилість. Й тираж, як звична одиниця обчислення друкованої продукції, опиняється там же – на смітнику. Власне, напевно, єдино можливим у такій ситуації залишається «ар-

хів» – «архів», який як модель «електронної» книги, протистоїть «тиражу» книги класичної (паперової). Та йдеться тут, зрозуміло, зовсім не про порядок чисел, а про зміну «філософії» та «метафізики» книги, у просторі якої сам «тираж» виступає далеко не кількісною категорією, а категорією якості, й свідчить про «першу» смерть Книги.

Станок Гуттенберга – ця абсолютна машина для тиражування, а за своїм задумом, метою та історичним контекстом (майже виключно – засобом широкого розповсюдження Священної Книги) був з самого початку її, Книги, запереченням, оскільки заперечував сам «факт» її унікальності. Унікальності як «історичної події», як договору з Богом, що відбувається завжди «тут» і «зараз», але за певного історичного періоду. Техніка середньовічного переписування при вирішенні тієї ж мети зберігала містику унікальності Священної Книги. Власне, ця феноменологія Священної Книги як тіла (*corpus* – й тіло людини, й тіло тексту), тіла, що в момент переписування проходить крізь тіло посвяченого (ченця) й знову повертається у тіло Книги, яке не є «новим», а тією ж самою єдиною Біблією, яка, у такий спосіб, залишається унікальною завдяки цьому духовно-тілесному акту, була зруйнована машиною Гуттенберга. Другою «смертю» класичної книги стало настання ери електронної книги, поява якої вже була спрямована на руйнацію «тиражу», руйнацію породжених Гуттенбергом «механічних клонів» на користь «клонів віртуальних».

Якщо спробувати осмислити дві історії (священної та віртуальної книги) у термінах класичної метафізики, категоріях «форми та змісту», то можна констатувати кінець книги як чистого змісту (Біблія), який не потребує жодної форми, й народження книги як чистої форми (електронна книга), що не має жодного, наперед заданого змісту. З таких перспектив електронна книга – це форма без наповнення. Її наповнення – апофеоз вивільнених бажань читача, бажань без будь-яких кількісних обмежень [2, с. 262 – 282]. І якщо Священна Книга є книгою, яка піддає випробуванню саму реальність на «справжність» та «відповідність», й життя є справжнім остільки, оскільки співвідноситься з певним «сюжетом» Книги, то ера електронної книги є запереченням будь якої «справжньої реальності» на користь гіперреальності чи віртуальності. Її реальність й домінуючий жанр – фентезі.

У цьому зазорі, прірві між Вічною та електронною книгами, існує на сьогодні європейська культура. Чи вичерпуються цим діапазоном усі можливості існування книги та книжної культури? Й у межах якої універсальної структури взагалі можливо на сьогодні говорити

про єдність такого феномену, як «книга»? Отже, тут з новою силою повстає останнє питання, яке завжди залишається логічно першим: чим є й, врешті-решт, чим може бути книга? Як видається, перспектива відповіді на це питання може бути найбільшою надією нашого зібрання.

Останнє сутнісне питання: де у просторі цього універсального міфу Священної Книги може бути розташована наша епоха, наша реальність, яка, як було зазначено на початку, визначається через своє ставлення до Книги. Наша реальність, яку прийнято визначати як таку, що існує «після» всього вартісного, як заперечення всіх вартостей, й після всіх вартісних (історичних) подій – тобто як «останні часи» або як «пост-постмодерн»?

Ми пропонуємо тут метафору «Епохи-post» для позначення того поточного культурного феномену, який поступово заступає собою «пост-модерн». В інверсованій композитній конструкції цієї дуальної «метафори» («Епоха-post») є спроба схопити сутність «непостмодерної» сучасності в діалектиці мовної форми, котра, локалізуючи «post» у хвості «епохи», вказує на «хронологічне» переміщення «постмодерну» на другий план, але також маніфестує нездатність «сучасності» самовизначитися у власному повноцінному фіксованому «імені», повстаючи у своїй абстрактній відвертості «просто» як «Епоха» (з усіма алюзіями до «епохе» М. Гайдеггера). Тут у гру, що наповнює сенсом запропоноване нами поняття «Епохи-post», вступають також ті численні конотації «post» (англ. «пошта»), які розгорнув Ж. Дерріда у «Поштовій картці...» й які дозволяють трактувати сучасне суспільство як «суспільство поштарів»... [3].

Отже, ще раз: де у просторі цього універсального міфу Священної Книги може бути розташована наша «Епоха-post»?

Всупереч тому, що, зазвичай, прийнято думати з цього приводу й що думає про себе сама наша «сучасність», місце нашої реальності у просторі універсального міфу Священної Книги – на самому її початку. «Спочатку було Слово...». Так починається Священна Книга й так вона вписує реальність свого тексту у простір власного міфу. «Спочатку було слово (дискурс, сюжет, текст, знак...)», – до цієї стислої формули можна звести чи не всі течії та дисциплінарні варіації, що прийнято зараховувати до постмодерну. Чи йдеться про «соціальний конструктивізм» Т. Лукмана та П. Бергера, чи про наративну психологію Т. Сарбіна, яка розглядає інтегральну цілісність людського життя як проживання певних книжних «сюжетів» та «розповідей», які обер-

таються у просторі певної культури. Власне, постмодерн у котре розпочинає священну історію Книги, наголошуючи на первинності текстів. Й саме тому – тут ми пропонуємо це як гіпотезу – одна з причин, чому епохи, сенс яких обертався навколо Священної Книги (йдеться, у випадку нашого історичного простору про історію Русі) надаються найкраще до розуміння саме тих істориків, які використовують некласичні, «постструктуралістські» техніки інтерпретації. Їх, цих істориків, методи, їх стиль мислення виглядає компліментарним знаковому порядку тих, хто надихався словами Священної Книги й ставився у відповідний спосіб до існування світу поза Книгою як продовження Книги. Продовжуючи аналогію, можна сказати, що й проголошена певними знаковими фігурами постмодерну, наприклад, Р. Бартом, «смерть автора» й початок ери домінування «тих, хто пише», може вповні розглядатися як повернення до практик тих переписувачів Біблії, які у жодний спосіб не могли розглядати себе як «автори» Книги. Й тут, з цих теоретичних перспектив, виникає питання, що таке плагіат в епоху, коли немає авторства, а є лише носії численних «цитат», – розмов, книг, сюжетів, уривків з фільмів, врешті-решт – численних дискурсів, – що в незрозумілий спосіб об'єднуються тим, хто пише у сучасну епоху...

Бібліографічні посилання

1. **Барт Р.** Смерть автора / Р. Барт // Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М., 1989. – С. 233–235.
2. **Барт Р.** Удовольствие от текста / Р. Барт // Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М., 1989. – С. 462–518.
3. **Деррида Ж.** О почтовой открытке от Сократа до Фрейда и не только / Ж. Деррида. – Минск, 1999.
4. **Мироненко В.** Amazon: электронные книги вдвое популярнее обычных (<http://www.3dnews.ru/news/amazon-elektronnie-knigi-vdvoe-populyarnee-obichnih>).
5. **Фуко М.** Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности / М. Фуко. – М., 1996.
6. **Calberac Y.** Why Should Geographers Lost in The Field Read Roland Barthes? / Y. Calberac // ACME: An International E-Journal for Critical Geographies. – 2011. – № 10 (1). – P. 95–106.
7. **Derrida J.** Glas / Transl. by J. P. Leavey and R. Rand / J. Derrida. – University of Nebraska Press, 1990.

Надійшла до редколегії 20.06.2011 р.

УДК 94:002.2

А. Г. Болебрух

Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара

КНИГА: СЕМАНТИКО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ОБРАЗ

З'ясовується місце і роль книги у суспільному житті на сучасному етапі.

Ключові слова: книга, суспільство, народ, читання, роль, сучасність.

Устанавливается место и роль книги в общественной жизни на современном этапе.

Ключевые слова: книга, общество, народ, чтение, роль, современность.

The place and role of book in modern public life are considered.

Key words: book, society, people, reading, role, modern times.

Книга за багато тисячоліть свого існування стала настільки звичним предметом, що ми вже не бачимо в ній якийсь змістовний об'єкт історичного дослідження, майже повністю віддаючи його книгознавству чи бібліотечній справі. Звичайно, багато подій, пов'язаних із функціонуванням книги, привертають увагу вчених (І. Баренбаум, П. Берков, В. Істрін, А. Ловягін, С. Луппов, А. Мезьєр, О. Мильніков, Є. Немировський та ін.), але, як мені здається, варто було б осмислити книгу як історико-культурологічний феномен у всьому обсязі освіжаючої суспільство цінності. Чи йде мова про підручник, монографію, енциклопедію, роман або збірку віршів – скрізь ми прилучаємося до нових ідей, думок, почуттів. І серед багатьох книжок, які побувають у наших руках, обов'язково трапиться така, що справить на нас перетворюючий вплив.

Проте книга може нести не лише добро; на жаль, нерідко під її палітуркою розгортається світ, де править бал злочинність, корисливість, егоїзм, чвари, жорстокість, інтриги тощо. Сьогодні книжний ринок, як всім відомо, переповнений такими «best-seller».

Книга відноситься до числа найдавніших та чудових творінь, які посіли почесне місце в історії людства. У формі сувою ми зустрічаємо її вже у IV–III тисячоліттях до н. е., потім її вигляд постійно змінювався й до нашого часу вона дійшла у формі скріплених віддрукованих листів паперу в обкладинці.

Роль книги змінювалась під впливом зміни матеріалу для письма. Перехід від кам'яних й глиняних табличок до папірусу (Гекатей Мілетський та Геродот згадували про єгипетські папірусні книги), потім до пергаменту і нарешті в XII–XIII ст. (в Європі) до паперу – поступово прокладав шлях до книгодрукування, яке знаменувало собою революційний переворот у розвитку духовної культури. Саме книгам зобов'язані своїм становленням перші європейські університети.

Яка ж семантика слова «книга», який зміст вкладали до нього наші далекі предки? Враховуючи надзвичайну давність книги, навряд чи пощастить докопатися до історичних коренів її назви. Тому наведемо лише деякі міркування з даного питання. Ряд учених [4] вважає, що до часу подорожі св. Кирила у Корсунь (863 р.) у мовах слов'ян та прибалтів уже використовувався найдавніший усталений та цілком визначений термін «книга». На думку цих дослідників, слово «книга» утворилося від праслав'янського дієслова «кнеті», тобто – «знати».

Іншу етимологію запропонував Макс Фасмер [8]. Наводячи декілька слов'янських лексем (укр. «книга», болг. «книга», чеське «knihа» та ін.), Фасмер зводив праслав'янське «кнѣга» через давньотюркський аналог до китайського слова, яке означало «сувій» [5]. Як бачимо, ми почали зі сувою й закінчуємо тим же словом, що може бути підставою вважати: книга отримала свою назву по загальному змісту для всіх сторінок (хоч сторінки в книзі розташовані інакше, ніж у сувої).

Визначення, які даються книзі довідковими виданнями XIX–XX ст., спиралися також загалом на зовнішні ознаки. У словнику В. Даля (середина XIX ст.) виділені такі прикмети: 1) «зшиті в одну обкладинку листи паперу або пергаменту»; 2) «написане, усе, що в книзі міститься»; 3) «розділ ... в розлогому писемному творі» [3, с. 125]. За матрицею В. Даля формував визначення книги С. Ожегов. У його популярному словнику читаємо: «Книга. 1) Произведение печати в виде сброшюрованных, переплетенных листов бумаги с каким-нибудь текстом»; 2) «Сшитые в один переплет чистые или разграфленные листы

бумаги для каких-нибудь записей»; 3) «Крупное подразделение литературного произведения, состоящее из многих глав» [6, с. 272 – 273].

Дещо в іншому ракурсі визначав книгу «Советский энциклопедический словарь»: «Книга – неперіодическе издание в виде сброшюрованных листов печатного материала..., средство массовой, научной и технической информации, орудие пропаганды знаний и воспитания» [7, с. 509]. Зауважимо, що цей енциклопедичний словник підкреслював призначення книги як засіб поширення знань, просвіти людей й духовного виховання.

Враховуючи наявні визначення книги, структуру її семантичного поля слід вибудовувати, використовуючи наступні елементи: формують ознаки, специфіка змісту й функціональне призначення. Саме тоді, як здається, книга буде мати узагальнюючий образ у функції об'єкта історії та культури. В якості зразка її визначення у цій ролі можна запропонувати таке: книга – це продукт культури, призначений задля зберігання, вивчення та розповсюдження наукових і популярних знань, досягнень літератури та мистецтва; вона являє собою, як правило, тематично цілісний твір, віддрукований і обгорнутий обкладинкою або представлений електронним варіантом.

Важливість вивчення ролі книги у суспільстві зазначила відома книгознавець А. Біловицька: «Книговедение есть приведенное в систему научное знание о книге как объективном явлении социальной действительности о природе и сущности книги, о логических и исторических процессах, формах и закономерностях ее существования, движения, развития и функционирования...» [2, с. 10].

Поза сумнівом, названі відмітні риси книги по-різному реалізувалися за різних історичних періодів, наповнювалися несхожим змістом. Адже і зміст, і функція книги обумовлювалися обставинами часу. Книга завжди реагувала на соціальні запити доби й прагнула задовольнити потреби та смаки певних суспільних сил. На етапах загострених дискусій щодо злободенних проблем суспільного буття книга ставала виразницею поглядів більшості (чи, точніше, основних) учасників полеміки, суттєво коригуючи свій тематичний репертуар й ідейно-політичні позиції.

Отже, дослідницьких тем багато, але для історичної науки, беручи до уваги її дисциплінарні рамки, більш органічна проблема відображення в історії книги закономірностей розвитку духовної культури даного суспільства, соціуму, де функціонує цей книжковий комплекс.

Інакше кажучи, історика цікавить інтерпретація авторами актуальних колізій життя, їхні пропозиції про можливості вирішення окреслених питань у бажаному для суспільства дусі. З іншого боку, важливо прослідкувати вплив книг на характер соціальних процесів та їх результати. Це важливо і для вже існуючого громадянського суспільства, і для суспільства, що прагне до такого історичного рівня.

Наведу такий красномовний приклад. Л. Толстой 16 січня 1902 р. писав Миколі II: «Самодержавие есть форма правления отжившая, могущая соответствовать требованиям народа где-нибудь в Центральной Африке, отделенной от всего мира, но не требованиям русского народа, который все более и более просвещается общим этому миру просвещением. И потому поддерживать эту форму правления можно только, как это делается теперь, посредством всякого насилия: усиленной охраны, административных ссылок, казней, религиозных гонений, запрещения книг, газет, извращения воспитания и вообще всякого рода дурных и жестоких дел.

И таковы были до сих пор дела Вашего царствования».

Таким чином, ідея громадянського суспільства, про що, власне, й говорив Л. Толстой, витала у суспільній атмосфері Росії, але не знаходила належної підтримки ні серед громадян, ні правлячих кіл. Вільна преса, творча свобода письменників могли б сприяти визріванню відповідного світогляду, однак така можливість в освічених колах була фактично відібрана.

Історія книги нараховує багато тисячоліть й лише в останні приблизно 250 – 300 років вона виявила повною мірою свої позитивні властивості як явище, потенційно націлене на удосконалення людини та суспільства. Подоланий шлях позначений різноманітними подіями: високим авторитетом друкованого слова й глибоким розчаруванням у ньому, появою геніальних творінь й тривалими «сірими буднями», визнанням суспільства та переслідуванням владою та, навпаки, визнанням владою й глузуваннями суспільства, тяжкою добою цензури й напівпустими читальними залами...

Питання функціонування книг у конкретному соціально-політичному середовищі – багатообіцяюча дослідницька тема. Сприйняття чи несприйняття певних ідей, роздумів, порад, пропозицій – це рідкісна джерельна база для вивчення історичної психології, а через неї й суспільних закономірностей.

Досвідчені та талановиті представники інтелектуального середовища розуміли, що справа народної просвіти й тісно поєднаного з нею покращення суспільних відносин – справа не лише надзвичайно складна, але й у повному обсязі малоімовірна.

Книжковий світ різноякісний: у ньому завжди знаходилося щось і для вибагливого, й для невимогливого смаку. Тому можна було, особливо не переобтяжуючи себе, заповнити дозвільну годину читанням, яке не потребує якихось великих зусиль, ні розумових, ні моральних. Автори так званої «серйозної літератури» (як художньої, так і науково-популярної) неодноразово переконували колег усвідомити свій високий обов'язок перед суспільством, ніколи не зневажати будь-якою можливістю зробити – хай навіть маленький – внесок у справу удосконалення духовної культури читачів. Сучасний болгарський письменник Іван Динков вважав: «Гений не может поднять простого смертного до собственной высоты, но он, по крайней мере, понуждает его следить за своим полетом» (Иностранная литература. 2009, № 8). Багато письменників далеко не завжди усвідомлювали свою соціальну місію. Та й уряди рідко приділяли потрібну увагу гуманітарній сфері. Відомий громадський діяч першої половини XIX ст. О. Хом'яков навів у своєму листі слова одного знайомого про міністра народної освіти кн. П. Ширинського-Шихматова: «Этот brave мужчина уверен, что глупость лучшее оборонительное оружие против заблуждений ума».

Зовсім іншої думки про покликання літератури (отже й книжки) був В. Белінський. У статті «Литературные мечтания» (1834 р.) він писав про сучасні журнали: «Они почти все родились без всякой нужды, а так, от безделья или от желания пошуметь, и потому не имели ни характера, ни самостоятельности, ни силы, ни влияния на общество, и неоплаканные сошли в безвременную могилу» [1, с. 101]. Видатний літературний критик і мислитель відстоював принцип активної соціальної функції мистецтва.

Через півстоліття ті ж самі принципи пропагував А. Чехов. У листі до відомого видавця А. Суворіна (1892 р.) він писав: «В наших произведениях нет именно алкоголя, который бы пьянил и поработал... Вспомните, что писатели, которых мы называем вечными или просто хорошими и которые пьянят нас, имеют один общий и весьма важный признак: они куда-то идут и Вас зовут туда же и Вы чувствуете не умом, а всем своим существом, что у них есть какая-то цель, как у тени отца Гамлета, которая недаром приходила и тревожила во-

ображение... Лучшие из них реальны и пишут жизнь такою, какая она есть, но оттого, что каждая строчка пропитана, как соком, сознанием цели, Вы, кроме жизни, какая есть, чувствуете еще жизнь, какая должна быть и это пленяет Вас. А мы? Мы пишем жизнь такою, какая она есть, а дальше ни тпру ни ну... Дальше хоть плетями нас стегайте. У нас нет ни ближайших, ни отдаленных целей, и в нашей душе хоть шаром покати» [9, с. 166]. Алюзія на сучасну белетристику виникає сама по собі...

Безумовно, не всі книги талановиті та соціально значущі. Проте було б глибоко несправедливо не помічати облагороджуючого впливу талановитої літератури. На одних читачів подібні книги справляють невитравний вплив і деякою мірою коригують їхню громадську поведінку, других – хоч на нетривалий час – змушують замислитися над життєвими проблемами. Так або інакше талант долучається до при множення соціальних цінностей своєї доби. А Чехов казав, що саме існування в країні Л. Толстого багатьох людей утримує від непорядності.

Навряд чи можливо вирахувати ступінь впливу книжкової спадщини прогресивних діячів на процес суспільного удосконалення. Але ж зовсім немислимо й інше: уявити собі образ нашого соціуму без її видимого та потайного випромінювання.

В останні десятиліття, однак, ставлення до книги помітно змінилося. Пов'язано це, передусім, із докорінною зміною соціального ладу, що супроводжувалось руйнуванням колишньої системи пріоритетів та цінностей. Становлення ж нової системи затягнулось. Замість неї виникли якісь сумнівні паліативи. Почали утверджуватися погляди про те, що у сфері культури головним завданням є розваги, спроби відволікти людей від повсякденних турбот та неприємностей. У підсумку та частина суспільства, яка вважала читання засобом саморозвитку й духовного збагачення, була відтіснена на далеку відстань від авансцени життя.

Наведу ще один цікавий випадок вже із зарубіжної історії. Розповідають, що американський президент Авраам Лінкольн, приймаючи 1862 р. в Білому домі авторку широко відомого роману «Хижина дяди Тома» (1852 р.) Гаррієт Бічер-Стоу, пожартував: «Так ось та маленька жінка, що викликала велику війну!» Президент мав на увазі Громадянську війну у США.

А. Лінкольн мав рацію в тому відношенні, що необхідно серйозно враховувати фактор літератури як один з впливових чинників суспільної думки. Чимало політиків, аналітиків, істориків надто часто дивляться на художню літературу як на дозвільний продукт, з яким – якщо є для цього час – можна познайомитися, а якщо немає, то й не біда. Вони й на саму історію нерідко дивляться як на історію боротьби за матеріальні ресурси чи інтереси, не помічаючи того, що вона великою мірою є часовим простором, де відбувається зародження, становлення, суперництво та крах колективних ідеалів, ілюзій та утопій. У цій боротьбі можна відчутти незримий вплив художньої літератури на громадський образ думок, і він не всім очам показується, ховаючись за буревієм політичної боротьби за наочні, відчутні на дотик життєві інтереси.

Таким чином, підтримка книги та її важливої соціальної місії, яка розгорнулася у світі (згадаймо хоч book-crossing), варта всілякого схвалення. Книга повинна повернути собі високий суспільний авторитет та функціональну практичність і дієвість.

Бібліографічні посилання

1. **Белинский В. Г.** Эстетика и литературная критика. Избранное: В 2 т. / В. Г. Белинский. – М., 1959. – Т.1.
2. **Беловицкая А. А.** Книговедение. Общее книговедение : учебник / А. А. Беловицкая. – М., 2007.
3. **Даль В. И.** Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. / В. И. Даль. – М., 1955. – Т. 2.
4. История книги : учебник / Под ред. А. А. Говорова, Т. Г. Куприянова. – М., 2001 [<http://www.hi-edu.ru/e-books/HB/index.htm>].
5. **Нефедов С. А.** А было ли иго? / С. А. Нефедов // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/nef_abuloigo.php.
6. **Ожегов С. И.** Словарь русского языка / С. И. Ожегов. – М., 1963.
7. Советский энциклопедический словарь. – М., 1980.
8. **Фасмер М.** Этимологический словарь русского языка: В 4 т. / М. Фасмер. – М., 1964. – 1973. – Т.2.
9. **Чехов А. П.** О литературе / А.П. Чехов. – М., 1955.

Надійшла до редколегії 20.04.2011 р.

УДК 093/099

Г. І. Ковальчук

*Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
НАН України*

КНИЖКОВІ ПАМ'ЯТКИ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ЯВИЩЕ

Розкривається сутність поняття «книжкові пам'ятки», наводяться їх приклади, критерії віднесення книг до цієї категорії. Обґрунтовується цінність книжкових пам'яток в соціокультурному та історичному аспектах. Показано важливість певних характеристик книжкових пам'яток для вивчення історії книжкової культури.

Ключові слова: книжкова культура, книжкові пам'ятки, рідкісна книга, рукописна книга.

Раскрывается суть понятия «книжные памятники», приводятся их примеры, критерии отнесения книг к этой категории. Обосновывается ценность книжных памятников в социальном, культурном и историческом аспектах. Показана важность отдельных характеристик книжных памятников для изучения истории книжной культуры.

Ключевые слова: книжная культура, книжные памятники, редкие книги, рукописные книги.

The article explains the essence of the concept «book monuments», their examples and the criteria of attribution of books to this category are given. The value of book monuments in sociocultural and historical aspects is proved. The importance of some characteristics of book monuments as a source for the history of the book culture studies is shown.

Key words: book culture, book monument, rare book, manuscript book.

Серед неосяжного моря книжкової продукції є категорія книг, які наразі визнаються своєрідними пам'ятками своєї епохи або й взагалі визначальними для історії людства. Сам факт їх виходу в певний історичний час, у певному суспільстві, вплив на свідомість сучасників та

й наступних поколінь був неординарним, відчутним, і міг навіть дещо змінити історію. Прикладів може бути дуже багато: і європейські першодруки, що різко збільшили кількість книг в обігу, а отже, книги стали доступнішими і могли одночасно впливати на розум значно більшої кількості людей, ніж у часи рукописної книжності; і виступ Мартіна Лютера, що завдяки друку став швидко розповсюджуватися і призвів до потужного суспільного руху – Реформації; і масові сатиричні карикатури – мазаринади, що розхитували державний устрій Франції, а майже одночасно – Енциклопедія Д. Дідро і Ж. Д'Аламбера, бестселер XVIII ст. Величезний, без перебільшення, вплив на розвиток слов'янського світу мала Острозька Біблія 1581 р. – перша друкowana Біблія слов'янською мовою, а для розвитку української мови та українства загалом – «Енеїда» І. Котляревського та «Кобзар» Т. Шевченка. Думається, що насамперед масові легальні і нелегальні видання більшовиків, непрезентабельні зовні, багато в чому сприяли революційному рухові та перемозі цієї партії на початку XX ст. і визначили на 70 років долю 1/6 частини світу, адже крім цих видань, а також відповідної преси (і безпосередньої участі в мітингах населення) інших масових засобів комунікації практично не було (радіо в активний обіг увійшло трохи пізніше).

Такі та їм подібні книжки прийнято називати рідкісними чи цінними, або в поєднанні цих термінів – рідкісними і цінними, а також пам'ятками історії та культури. За останні сто років, розуміючи їх непересічну цінність для історії, такі книжки зазвичай виокремлювали у великих бібліотеках до спеціалізованих фондів, збирали в музеях і архівах. У середині 80-х рр. XX ст. співробітники відділу рідкісної книги головної радянської бібліотеки – славнозвісної «Ленінки» (нині Російська державна бібліотека) – запропонували новий термін для таких книжок – книжкові пам'ятки, що має підкреслити основне, меморіальне значення таких пам'яток, поставити рідкісні та цінні книги в один ряд з іншими пам'ятками історії та культури. Останніми роками названий термін одержав розповсюдження як у нормативно-правовій базі (наприклад, у державній Програмі збереження бібліотечних та архівних фондів щодо створення розділу «Книжкові пам'ятки України» як складової частини Державного реєстру національного культурного надбання; Міжпарламентською асамблеєю СНД прийнятий міждержавний стандарт 7.87 СИБИД «Книжные памятники»), так і в численних публікаціях спеціалістів. Дійсно, дане визначення є достат-

ньо компактним за формою і глибоким за змістом, одночасно охоплює поняття і рідкісності, і цінності книжки. Все більше коло спеціалістів активно використовують цей термін, розуміючи під книжковими пам'ятками рукописні книги, стародруки, рідкісні й цінні видання XIX–XX ст.

Цінність книжкових пам'яток визначається характеристиками двох складових книги – самого твору та способу його матеріального втілення (видання). У цьому полягає своєрідність книжкових пам'яток і складність виділення їх критеріїв. Наприклад, книга може бути видатною пам'яткою літератури завдяки цінності змісту тексту при достатньо посередньому поліграфічному виконанні, або ж, навпаки, може бути шедевром художнього оформлення та поліграфічного виконання пересічного, нічим не видатного тексту. Звідси виникають питання щодо визначення: чи є та чи інша книга книжковою пам'яткою або, іншими словами, пам'яткою історії та культури своєї епохи.

Як відомо, книга – це складний компонент культури, це пам'ятка в пам'ятці: відірвати зміст книги від його матеріального втілення неможливо та й недоцільно. Своім змістом книга могла вплинути на хід історії, але її зовнішній вигляд досить скромний, непрезентабельний, і люди не завжди можуть одразу збагнути, яка цінність знаходиться в їхніх руках. З іншого боку, якесь яскраво ілюстроване видання теж далеко не завжди є шедевром книжкового мистецтва, хоча на поверховий погляд може здатися чимось незвичайно рідкісним і видатним.

Таким чином, книжковою пам'яткою, безсумнівно, є зразок мистецтва книги певної епохи, якщо це шедевр поліграфії чи книжкового оформлення, але не менш важливим є й те, як дана книга чи масив книг представляють книжкову культуру цієї епохи в цілому. Це різні речі, при всій схожості формулювань. З історичної точки зору, характерні, типові особливості видавничого оформлення книг того чи іншого періоду не менш важливі, ніж окремі шедеври. Наприклад, широкі поля першодруків або скромні, без будь-яких відомостей, оправи чи обкладинки російських книг XVIII ст., характерні саме для цих періодів, представляють культуру книговидавання даної епохи. І як пам'ятки свого часу, вони повинні зберегти первісний вигляд.

Однак цінність пам'ятки далеко не вичерпується її зовнішнім виглядом. Традиційно бібліофілами, а пізніше бібліотекарями враховувався факт, наскільки рідкісною є та чи інша книга, тобто: скільки примірників від тиражу конкретного видання існує. Невипадково,

термін «рідкісна книга» є історично першим для визначення категорії цінності. Тут має значення і малотиражність видання, іншими словами – первісно закладена рідкісність примірників, а також інформація про знищення всього тиражу чи значної його частини у силу різних причин. До речі, відомо, що інформація про можливе знищення того або іншого видання часто призводила до рятування й дбайливого зберігання значної частини тиражу.

Рідкісні книги – багатозначне, дещо умовне визначення певних категорій книжок. Сюди відносять:

- рукописні книги, сам спосіб створення яких передбачає одиничність, неповторність. Скільки б рукописних копій одного твору не було зроблено, кожна з них – своєрідна, унікальна, оскільки обов'язково хоч чимось відрізняється від подібних;
- стародруки – видання XV– першої третини XIX ст., які виділяються за часом друкування, за давнини, котрих у зв'язку з цим залишилося порівняно небагато.
- рідкісні фізично і цінні видання XIX–XXI ст. Для визначення їх рідкісності та цінності необхідно застосовувати експертизу. До уваги беруться такі критерії:

– Рідкісні в значенні обмеженої кількості існуючих примірників (кількісний критерій):

а) надруковані, але загальний тираж знищений:

- цензурою;
- автором;
- пожежею, війною, стихійним лихом;

б) надруковані невеликою кількістю примірників, тобто малотиражні; серед них – класичні бібліофільські видання, з нумерованими примірниками тиражу; видання «для небагатьох» – для імператорської родини, генеалогічні розвідки певного роду тощо;

в) такі, що користувалися великою популярністю свого часу, зачитані, тому майже не збереглися (букварі, пісенники, кулінарні книги);

г) заборонені цензурою, зокрема, в царській Росії або СРСР, виходили за кордоном; нелегальні; «самвидавівські» книжки;

д) «метелики» (видання малого обсягу), що випускалися під час значних суспільних подій – революцій, війн.

– Рідкісні в значенні змісту видань. Достатньо суб'єктивний критерій, близький за значенням до поняття «цінне видання». Йдеться,

певною мірою, про значимість тексту та його ролі, безперечно, у формі конкретних видань:

- а) перших:
 - видатного письменника, вченого, художника, громадського діяча (або, ширше, прижиттєвих);
 - певної галузі: космонавтики, залізниць, генетики, архівознавства тощо;
- б) випущених під час революцій, війн або інших переломних подій у житті суспільства, які вплинули на його розвиток;
- в) книг, зміст яких справив значний вплив на світогляд, технічний розвиток, життя суспільства;
 - Рідкісні за зовнішнім виглядом. До уваги береться:
 - а) формат;
 - б) папір, його якість, різновиди, колір;
 - в) незвичайні матеріали, на яких надруковано книгу: тканина, шкіра, пластикат тощо;
 - г) ілюстрації;
 - д) оправа; коштовні форзаци, дублюра;
 - е) архітектоніка книги (розміщення тексту та ілюстрацій, книжковий дизайн);
 - є) незвичайна техніка друку; перші видання, надруковані таким способом;
 - ж) т. зв. «розкішні» та подарункові видання, «підносні» примірники;
 - з) шедеври поліграфії та книжкового мистецтва.
 - Рідкісні примірники – на відміну від вищеназваних критеріїв, де цінним є кожен примірник тиражу:
 - а) з дарчими написами автора; автографом;
 - б) з авторськими правками та додатками (авторський примірник);
 - в) з маргіналіями власників примірника; замітками видатних читачів;
 - г) з цікавим в історичному або художньому відношенні екслібрисом;
 - д) зі штампами чи іншими ознаками приналежності примірника видатній бібліотеці минулого;
 - е) особливо оправлений;
 - є) з додатковими вкладеннями; з додатковими ілюстраціями;

ж) варіант відомого видання – з додатковим титулом, ілюстраціями, з іншими присвятами; з передруками певних сторінок.

– Окрему групу становлять фальсифікати та псевдовидання, теж достатньо рідкісні.

Поняття рідкості і цінності книги не є цілком ідентичними. Книга може бути рідкісною, проте не цінною, і навпаки. Наприклад, Острозька Біблія, надрукована Іваном Федоровим, – безумовно цінна, але не рідкісна: її примірники зберігаються в історичних архівах, багатьох великих бібліотеках світу, в музеях; маленький за обсягом Буквар, надрукований ним же, менш цінний за змістом, але надзвичайно рідкісний – на терені України, де він був надрукований, нема жодного примірника.

Рідкісність книги – це в якійсь мірі кількісний показник, визначити який можна буде, сподіваємось, з часом, коли будуть створені зведені каталоги окремих категорій видань (наприклад: інкунабул, палеотипів, кириличних стародруків та ін.) та Державний реєстр національного культурного надбання, його розділ «Книжкові пам'ятки України». Варто підкреслити, що пам'ятками найчастіше вважають саме ті, що занесені до спеціальних списків (реєстрів). Внесення до реєстру означає надання правового статусу пам'ятці історії та культури. Це має виявити репертуар книговидання певної епохи. І тоді дійсно будуть виявлені рідкісні або унікальні примірники, які сприятимуть відтворенню повнішої картини книговидання цього періоду. Мусимо підкреслити, що дуже часто рідкісні примірники є прикладами дуже популярних і тому «зачитаних» свого часу видань, а це вже може бути важливим для розуміння соціокультурної обстановки конкретного періоду.

Проте рідкісність – це далеко не єдиний показник, який може зробити книгу історичною пам'яткою. Вона може бути рідкісною, але не цінною, і навпаки. Значить, потрібно враховувати різні критерії цінності. Іншими словами, цінність пам'ятки залежить від важливості її змісту, якості матеріалів, мистецтва виконання та кількості примірників. В ідеалі, книжковими пам'ятками є видання, в яких органічно поєднуються цінні в науковому, літературному, історичному чи іншому розумінні тексти з чудовим оформленням, тобто видання становить взірць книжкової культури: не тільки духовну, але й матеріальну пам'ятку. Серед критеріїв, за якими видання може бути віднесено до категорії книжкових пам'яток, називають перші (прижиттєві) твори,

визнані пізніше класичними; книги, які найбільш повно представляють свою епоху, тобто є пам'ятками (і джерелами) історії; книги – пам'ятки мистецтва, оформлені видатними художниками, незалежно від стилю чи техніки виконання; перші чи незвичайні зразки різних технік друку, книги незвичних форматів, на різних матеріальних носіях. Книжковою пам'яткою може бути окремий примірник видання – з автографом видатного діяча, з цікавими маргінальними записами, цінним екслібрисом, в унікальній оправі, з додатковими вклейками і т. п. Особливу категорію складають рідкісні у фізичному сенсі книги: нелегальні, заборонені цензурою видання; малотиражні, особливо бібліофільські видання; книги, основний тираж яких з різних причин був знищений.

Варто наголосити на соціокультурній функції пам'ятки – мається на увазі спеціальний критерій, який вказує на особливості функціонування пам'ятки у суспільстві або на загальну мету її створення [1, с. 54]. Критерій дозволяє збільшити індекс соціокультурного значення тих пам'яток, які є символічними ідеалами, необхідними для загального виховання особистості в лоні суспільства, чи виділити пам'ятки із загалу ужиткових речей, пересічних книжок. Це вимагає глибоких знань загальної історії, історії книги, історії мистецтв, історії культури, творчих здобутків видатних діячів.

Виходячи з вищесказаного, цікавим уявляється розглянути хоча б побіжно пов'язане з цим питання про книжкову пам'ятку (переважно, за давню книгу – рукописну, стародруковану чи рідкісну та цінне видання XIX – початку XX ст.) у творчості історика. Що є для історика історична (не в значенні її прямого змісту, а в значенні часу її виходу в світ) книга? Безперечно, вивчаючи, наприклад, історію XVIII ст., вчений може для повноти картини знайомитись з будь-якими виданнями того часу, не лише тими, що визнані вже класичними, чи які напряму містять документальну розповідь про тогочасні події. Це дозволяє увійти в атмосферу того часу, краще зрозуміти людей, що тоді жили, проблеми, які їх хвилювали та ін. Але й і зовнішній вигляд книжок названої епохи також характеризує цей час: світські книжки XVIII ст. кардинально різняться зовні з виданнями попередніх століть. Вони більш, так би мовити, демократичні – в сірих чи блакитно-синіх паперових обкладинках, без вихідних відомостей на цих скромних захисних оболонках, часто менших за розмірами від необрізаного блоку книги. Це дає уявлення про книжкову культуру того часу. Книжки

явно дешевші, ніж їх попередниці – кириличні стародруки, скажімо XVII ст., у важких шкіряних оправах з тисненням на шкірі. Навіть коли видання XVIII ст. гражданського друку¹ випускалися в шкіряних оправах, їх зовнішній вигляд різуче відрізнявся від церковних книжок – тиснення на оправах нема, хіба що скорочена назва на корінці, для зручності пошуку на полиці, а найголовніше – формат книжок, зручний, майже в половину менший, ніж у переважної більшості кирилических стародруків. Вишукані барокові ілюстрації, орнаментовані ініціальні літери поступилися місцем кресленням, таблицям – все для кращого пояснення змісту книжок з фізики, хімії, архітектури, кораблебудування, геометрії та ін. Отже, кардинально змінилася і тематика книг, і їх зовнішній вигляд, вони взаємопов'язані. Тому книжкові пам'ятки (всі видання XVIII ст. і навіть першої третини XIX ст. визнаються стародруками, а відтак – книжковими пам'ятками, як і друки попередніх століть) цієї епохи у поєднанні змісту і зовнішності книг демонструють книжкову культуру того часу.

Стосовно змісту: зрозуміло, що зміст видань XVIII ст. з наукових позицій сьогодення не може сприйматися безоглядно, але, наприклад, з позицій історіографії історичні праці, створені у XVIII – на початку XIX ст., є важливими, без їх врахування не розвивалася б історія як наука. Незважаючи на помилки, зберігають свою цінність довідкові видання того часу, словники. З огляду на статус книжкових пам'яток, які мають зберігатися вічно, наскільки це можливо фізично, але доступ до яких з цієї ж причини – збереження – обмежується, виникає проблема копіювання змісту книжок, перенесення інформації, що в них міститься, на інші носії, на сьогодні – електронні, для забезпечення можливості для дослідників ознайомлення з ними на відстані. А з цим пов'язана й наступна проблема – відбору книжок для першочергового поцифрування. Йдеться про великі національні бібліотеки, оскільки в невеликих, галузевих, або нема стародруків, або немає належного обладнання для оцифрування, котре не псувало б оригінали і достатньо якісно здійснювало копіювання.

¹ Гражданський шрифт був введений в Росії при Петрі I у 1708–1710 рр. для друкування світських книг, спочатку переважно наукових та навчальних. Реформа азбуки і друку полягала у заміні старослов'янських літер – застарілих, вичурних, важких у відливанні – новими, на європейський манер, зручними й геометрично простими літерами, а також у ліквідації прийнятих до того скорочень у словах.

В Україні найбільша колекція видань громадянського друку (близько 14 тисяч примірників) зберігається у відділі стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ), а крім того, подібні видання є і в численних колекційних зібраннях цієї бібліотеки. Потрібні консультації істориків для визначення пріоритетів – які книжки цього періоду насамперед потрібно перевести у цифрову форму і виставити для вільного користування. Для орієнтування у фонді громадянського друку існують відповідні друковані каталоги, безпосередньо в читальному залі – алфавітний і тематичний карткові каталоги; виставлено на сайті бібліотеки, серед інших, імідж-каталог колекції, де представлено відскановані карткові каталоги, і готується сучасний електронний каталог у системі АБІС ІРБІС. Наразі виставлена частина цього каталогу, на перші літери алфавіту. Отже, співробітники бібліотеки чекають на поради істориків. Аналогічна робота відбувається і щодо інших фондів і колекцій НБУВ [2].

Зокрема, на сайті НБУВ останнім часом виставлені електронні каталоги інкунабул, частково палеотипів, кириличних стародруків XV–XVII ст. і кириличних почаївських стародруків XVIII ст., листівок кінця XIX – початку XX ст., а також частини колекції рідкісних видань. Окремо представлені імідж-каталоги на основні колекції. Підготовлено й виставлено також невеликі поки що електронні колекції (повнотекстові копії): найвидатніші пам'ятки української друкованої книжності (називаємо тільки ті ресурси, що стосуються фондів відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ): Апостол 1574 р., надрукований Іваном Федоровим у Львові, – перша відома точно датована друкована книга на території України; перше видання «Енеїди» І. П. Котляревського 1798 р.; перше видання «Кобзаря» Т. Г. Шевченка 1840 р. Окремо представлена електронна колекція з 20-ти почаївських стародруків, найбільш цінних, на нашу думку. Поки що з трьох повнотекстових копій складається електронна колекція інкунабул – видань XV ст. І такі віртуальні колекції будуть формуватися й поповнюватись надалі постійно.

Ще один шлях популяризації та наближення до сучасних читачів історичних книжкових пам'яток – наукові перевидання давніх друків, з відповідними дослідженнями, коментарями, перекладами сучасною мовою. Для прикладу можемо навести наше спільне з Волинським краєзнавчим музеєм і Луцьким Хрестовоздвиженським братством

перевидання єдиної поетичної збірки українського польськомовного автора XVII ст. Данила Братковського «Świat po szczęści przezyrzany» 1697 р. [3]. Будемо відвертими: хто знав (до виходу цього перевидання) щось конкретне про Д. Братковського та його твір? Одиниці дослідників, хоча про нього писали свого часу В. Антонович, М. Максимович, В. Липинський, В. Доманицький; останній навіть перекладав і видавав фрагменти його їдких віршів, які піддавали нищівній критиці життя шляхти Речі Посполитої. Валерій Шевчук, який є перекладачем книжки Д. Братковського, натрапив на рідкісний примірник цього видання у наших фондах ще в 1960-х рр., і був вражений тим, як людина XVII ст. бачила й розуміла вади суспільства, в якому жила. Тепер усі бажаючі можуть ознайомитися з текстом збірки Д. Братковського як польською мовою, так і у перекладі українською, а також з опублікованими тут джерелами та студіями, в тому числі і біографічного змісту (поета було страчено 1702 р. в Луцьку за зв'язки з козацькими загонами С. Палія).

Один з останніх наших проектів по поверненню книжкової спадщини до наукового обігу – тритомне видання «Інокентій Гізель. Вибрані твори», що здійснюється Інститутом філософії імені Г. Сковороди, Національною бібліотекою України імені В. І. Вернадського, Товариством дослідників Центрально-Східної Європи. В 2008 р. було випущене фототипічне перевидання книги І. Гізеля «Мир з Богом чоловіку» 1669 р., а нещодавно вийшов черговий том, де вміщені дослідження творчої спадщини Інокентія Гізеля. Наступний том включатиме переклади його творів із староукраїнської та латинської мови на українську.

Ще один аспект, на якому маємо коротко зупинитись, пов'язаний з історією побутування у суспільстві тих чи інших книжкових пам'яток, культури їх читання в різні історичні періоди. Про розповсюдження книжок можуть розповісти провенієнції – власницькі знаки типу екслібрисів, суперекслібрисів, печаток бібліотек, вкладних записів, автографів власників. Це може становити окремий інтерес – як швидко книги потрапляли до читачів, як далеко від місця друкування вони мігрували, за яку ціну їх купували, як шанобливо до них ставилися. Наприклад, при укладанні каталогу альдин – видань всесвітньо відомого італійського першодрукаря Альда Мануція – його автор Маргарита Шамрай подала схему міграції альдин з Італії в Україну [4, с. 144 – 145], що переконливо засвідчує проникнення гуманістичних ідеалів

на українські землі в XV–XVI ст. До цієї ж групи ознак цінності книжкової пам'ятки належать і записи читачів на книгах, особливо залишені читачами того ж приблизно періоду, коли вийшла книга. Як розуміли тогочасні читачі зміст твору, як його коментували, заперечували чи погоджувались – це також дуже цікавий пласт для узагальнень про соціокультурну цінність тієї чи іншої книжкової пам'ятки. Скажімо, на примірнику першого видання праці Миколая Коперника «Про обертання небесних сфер» з фондів НБУВ було закреслено частину назви твору, яку видавець додав з цензурних причин, щоб видання могло вийти в світ, а також закреслено у передмові від видавця фрагмент, де йшлося про те, що автор не дуже й наполягає на геліоцентричній побудові Всесвіту, бо це лише гіпотеза. Отже, якийсь читач, ймовірно у XVI–XVII ст., чітко розумів вчення М. Коперника та його позицію, ще й записав на полях передмови: «див. коментарі Кеплера» [5, с. 247] (пер. з лат. – Г. К.). Цінність цього конкретного примірника підвищує і той факт, що на титулі книги є дарчий напис Тадеуша Чацького, відомого громадського та культурного діяча, про дар цього примірника бібліотеці Кременецького ліцею [6, с. 204]. Звідти книжка, разом з бібліотекою ліцею, потрапила до бібліотеки Університету св. Володимира в Києві, а це означає, що кілька поколінь науковців на терені України знайомилися з революційним ученням видатного астронома.

Інколи книжкові пам'ятки є справжнім джерелом для реконструкції образу читача певної епохи. Так, наприклад, у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ є примірник видання Іоанікія Галятовського «Ключ розуменія» 1665 р., надзвичайно популярного у XVII ст. Невідомий читач (за почерком – кінця XVII – початку XVIII ст.) на берегах багатьох сторінок книги активно полемізує з автором твору. Записи зроблено тогочасною українською мовою, зі значною кількістю польських слів і вкрапленням латинізмів. Виходячи зі змісту записів, читач, який їх залишив, був людиною не просто грамотною, а високо освіченою, обізнаною з тогочасною філософією, богословськими працями, здатною аналізувати твір і обґрунтовувати свої думки і висновки, взяті з повсякденного життя. Ймовірно, він закінчив Києво-Могилянську академію або навіть і викладав там [7].

У безпосередньому зв'язку з культурою читання можна розглядати і видавничу культуру, яка полягає, насамперед, у піклуванні видавців і друкарів про читача: у підборі зручних форматів, адекватних для них читабельних шрифтів; у грамотній редакторській та коректор-

ській підготовці (дивись, наприклад, фото видавничої коректури видання Києво-Печерської друкарні «Мир з богом чоловіку» [8]), дбайливій підготовці художнього оформлення, а також досить своєрідних текстах передмов і післямов до стародруків, особливо українських, починаючи з вітчизняних першодруків XVI ст. Ці тексти, зокрема в літургійних книгах, від автора чи видавця – не тільки свідчення тогочасної книжкової культури (особливо звернення на зразок «Любий чительнику!»); там часто містяться відомості з історії видання, історії друкарні, історії загалом.

Таким чином, у системі книжкової культури тієї чи іншої доби книжкові пам'ятки (як найбільш значимі, цінні книги) є основоположними джерелами для уявлення про книжкову культуру певного часу і суспільства, причому не лише завдяки самому факту виходу в світ, але й завдяки автографам, маргінальним записам, вклейкам, чим так багаті старі книжки.

Бібліографічні посилання

1. **Індутний В. В.** Оцінка пам'яток культури / В. В. Індутний. – К., 2009.
2. [www.http://irbis-nbuv.gov.ua/fond](http://irbis-nbuv.gov.ua/fond)
3. **Братковський Д.** Світ, по частинах розглянутий: Фототипічне видання; переклад. Джерела. Студії / Д. Братковський. – Луцьк, 2004.
4. **Шамрай М. А.** Альдини в бібліотеках України: Каталог / М. А. Шамрай. – К., 2008.
5. Каталог палеотипов из фондов Центральной научной библиотеки им. В. И. Вернадского НАН Украины. – К., 1995.
6. **Ковальчук Г. І.** Книжкові пам'ятки (рідкісні та цінні книжки) в бібліотечних фондах / Г. І. Ковальчук. – К., 2004.
7. **Росовецька Т. М.** Примірник видання «Ключа разумения» 1665 року Михайла Сльозки в рукописних коментарях (до реконструкції образу українського читача другої половини XVII – першої половини XVIII ст.) / Т. М. Росовецька // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 91–102.
8. **Інокентій Гізель.** Вибрані твори / І. Гізель. – К.; Л., 2010. – аркуші на вклейці між с. 336–337.

Надійшла до редколегії 12.09.2011 р.

Книга

у професійній діяльності історика

УДК 94:378.1 (477.63) (092)

В. І. Воронов, С. І. Світленко

Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара

**УКРАЇНСЬКІ СТАРОДРУКИ У ТВОРЧОСТІ
ПРОФЕСОРА М. П. КОВАЛЬСЬКОГО**

Аналізується доробок відомого українського історика і джерелознавця М. П. Ковальського, присвячений вивченню історії появи та особливостей змісту найбільш ранніх українських стародруків. З'ясовується його внесок у розробку проблем історії вітчизняного книгознавства.

Ключові слова: стародруки, книгознавство, Іван Федоров, першодрукарі, Острозька друкарня, джерела, інкунабула.

Анализируется наследие известного украинского историка и источниковеда Н. П. Ковальского, касающееся изучения истории создания и особенностей содержания наиболее древних украинских печатных изданий. Выясняется его вклад в разработку проблем истории отечественного книговедения.

Ключевые слова: старопечатные издания, книговедение, Иван Федоров, первопечатники, Острожская типография, источники, инкунабула.

The work of M. P. Koval's'ky, famous Ukrainian historian and specialist in source studies, concerning the history of creation and specifics of content of the oldest Ukrainian titles, is analyzed. His contribution to studies of the history of native bibliology is investigated.

Key words: books printed before XVIII century, bibliology, Ivan Fedorov, printing pioneer, Ostroh's typography, source, incunabula.

В українській історичній науці Микола Павлович Ковальський (1929 – 2006), безперечно, вже увійшов до ряду найпомітніших джерелознавців, науковий, педагогічний та організаційний талант якого розкрився на рубежі пізньої радянської історіографії та початків історіографічного процесу сучасної незалежної України. Ще за життя відомого вченого, під час відзначення ювілеїв з дня народження або наукової діяльності, а пізніше, по смерті невтомного дослідника, значна частина його наукового доробку отримала належну аналітичну оцінку (див., зокрема: [2; 18; 20 – 21] та ін.).

Світлий образ Миколи Павловича, без сумніву, присутній і відчувається всіма, хто його знав, у всіх місцях, де він колись жив і працював. Напевно, у свідомості всіх, хто з ним хоч одного разу спілкувався, він постає неодмінно люб'язним, зацікавленим і знаючим співрозмовником, який завжди дасть слушну пораду, спрямує подальші наукові дослідження в належному напрямі, запалить азартом і невичерпною енергійністю справжнього вченого-історика. Тому тим більш важливо продовжити вивчення творчої спадщини знаного професора-джерелознавця, історіографа, історика, розширюючи проблемне поле ковальськознавства, яке вже стало фактом сучасного історіографічного процесу.

Невід'ємними атрибутами, які незмінно супроводжуватимуть узагальнений інтелектуальний образ М. П. Ковальського, без сумніву, були й залишатимуться книжки та старі рукописи, які Микола Павлович безмежно любив читати, аналізувати й популяризувати. Колишні дніпропетровські студенти-історики ніколи не забудуть його лекції, на які професор систематично приносив важкі валізи книжок. Усі ці видання неодмінно стосувалися теми навчального заняття, а Микола Павлович, як їх власник і безперечний прихильник, виступав ще й зі своєю «рекламною кампанією», постійно популяризуючи книжне слово. І те, з яким пієтетом і любов'ю він промовляв про кращі надбання історичної науки, про рукописи і стародруки, напевно не могло залишити байдужими студентів, змушуючи їх і самих проявляти щирі й неприховану цікавість до першоджерел та наукової літератури, залучаючи їх до читання наукових публікацій, до аналізу змісту писемних текстів.

Багато хто, напевно, пам'ятає і про багатющу кількатисячну власну бібліотеку Миколи Павловича, яка за своєю тематичною спрямованістю, інтелектуальною вартістю представляла унікальне джерело

знань. Зокрема, книжкові стелажі в його двокімнатній дніпропетровській квартирі займали «левоу» частину її площі, височіючи до самої стелі та змушуючи кожного, хто потрапив сюди вперше, підсвідомо втягувати голову в плечі і з певним острахом і повагою вдвлятися в нагромадження книжок, частина з яких ніби нависали над головою.

Значна частина особистої бібліотеки професора розміщувалася в його університетському кабінеті завідувача кафедри історіографії та джерелознавства (на п'ятому поверсі навчально-адміністративного корпусу № 1) і була об'єктом «ласих зазіхань» багатьох студентів та аспірантів, а також колег по роботі. Адже серед його книжок практично кожному можна було знайти потрібні для нього особисто, в тому числі й окремі рідкісні, раритетні та практично недоступні видання. Здавалося, що вони розташовані власником на полицях без будь-якої системи і навіть дещо хаотично. Окремі з них лежали розкритими на якійсь сторінці та ніби чекали, коли на них хтось знову зверне свою увагу, а деякі громадилися на столі та стільцях.

Але цей творчий хаос був таким лише на перший погляд, бо на прохання будь-кого Микола Павлович завжди міг швидко знайти потрібну саме за даних обставин книжку. А кому хоча б одного разу під час бесіди з Миколою Павловичем не доводилося чути: «Деся тут у мене був один ніс?!». Напевно ніхто вже не зможе пояснити, чому власне «ніс» (у значенні потрібна книга), і як саме та у зв'язку з чим уперше була висловлена ця фраза, але Микола Павлович міг дуже швидко будь-кого привчити до власного професійного «сленгу» і зробити його абсолютно зрозумілим для співрозмовника.

За вищезазначеного цілком зрозуміло, що книгознавча тематика не могла не стати властивою й органічною складовою в науковому доробку М. П. Ковальського. До того ж він народився й виріс в Острозі – місті, де Іван Федоров опублікував одні з перших на українських теренах друковані книги. Нині в древньому місті функціонує один із кращих європейських музеїв книг-стародруків.

Острозькі та львівські стародруки стали об'єктом спеціальної уваги молодого вченого вже в найбільш ранніх його публікаціях. До аналізу змісту та оцінки наукової вартості стародрукованих книжок він неодноразово повертався протягом 1970–1980-х рр. Відомий український історик та джерелознавець не втратив інтересу до цієї теми й наприкінці свого життя.

Насамперед, варто зазначити, що М. П. Ковальський, разом зі своїм співавтором Г. Ю. Гербільським, торкнувся історії створення та особливостей українських першодрукованих книжок на сторінках колективної праці – стислого нарису «Історія Львова», опублікованого 1956 р. За даними цих дослідників, протягом 1591–1715 рр. з «друкарні Львівського братства вийшло 140 назв книг в кількості більше 160000 примірників» [3, с. 31]. На сторінках нарису автори стисло переповіли відомості про перебування Івана Федорова у Львові, а також охарактеризували видрукувані ним книги. На їхню думку, львівський «Апостол» «був чудовим повторенням книги такої ж назви, надрукованої Іваном Федоровим у Москві в 1563–1564 рр.», а його ж «Буквар» – «перший друкований підручник слов'янської мови», який за умов польсько-шляхетського наступу став «значною подією в культурному житті Львова і всіх українських земель» [3, с. 32]. Учені розглянули загальний зміст цих раритетних стародруків та діяльність їх видавця впродовж останніх років його життя. Пізніше до характеристики цих видань М. П. Ковальський звертався в анотації на одне з видань відомого українського дослідника Я. Д. Ісаєвича під назвою «Каталог львівських стародруків» [7].

У ряді наукових розвідок, написаних наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр., М. П. Ковальський охарактеризував значення найдавніших видань Острозької друкарні. Зокрема, це тези «До історії Острозької друкарні (кінець XVI – початок XVII ст.)» [5], статті «Острозька «Азбука» – невідома книга Івана Федорова» [8], «Новые источники о деятельности Ивана Федорова на Украине» [14] та «Источники о деятельности на Украине книгопечатника Ивана Федорова в 70-х – 80-х гг. XVI в. (История публикаций)» [12].

Однак найбільш повно особистий внесок М. П. Ковальського цього періоду його діяльності в дослідження зазначеної теми представлений в окремії праці «Джерела про початковий етап друкарства на Україні (Діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70-х – на початку 80-х рр. XVI ст.)», яка вийшла в світ 1972 р. в якості «посібника для студентів» [4]. У публікації стисло викладена історія слов'янського друкарства і цілком аргументовано наголошено, що слов'янські першодруки, так звані інкунабули, опубліковані до 31 грудня 1500 р., і навіть більш пізні видання XVI–XVII ст. переважно мали «літургічне, богослужбове призначення та релігійний зміст», що безпосередньо

пов'язано «з особливостями ідеології, культури і проявів суспільних рухів того часу» [4, с. 10].

Як зазначив М. П. Ковальський, видання стародрукованих кирилических книжок церковнослов'янською (слов'яноруською) мовою, зрозумілою широким верствам тодішнього суспільства, на його думку, «відіграло на той час позитивну роль у збереженні та розвитку культур, особливо тих слов'янських народів, які перебували у складі іноземних держав та зазнавали національного гноблення, що поєднувався з соціальним (українці, білоруси, чехи, болгары, серби, словаки і ін.)». Слов'янські друкарі відіграли дуже важливу роль, посприявши міжслов'янським культурним взаємозв'язкам і єднанню, «бо кирилический алфавіт був спільним і зрозумілим» багатьом народам [4, с. 11].

М. П. Ковальський наголосив, що найвидатнішими попередниками Івана Федорова у слов'янському книгодрукуванні були Фіоль, Макарій та Франціск (Георгій) Скорина. Саме останній був засновником книгодрукування у східнослов'янських народів, опублікувавши спочатку у Празі кирилицею «Псалтир» (1517 р.) і «Біблію руську» (1517–1519 рр.), а потім у Вільнюсі «Апостол» і «Малу подорожню книжицю» (1525 р.). Автор приєднався до висновку ряду дослідників про те, що друкування книг у Москві розпочалося у середині 1550-х рр., причому в Івана Федорова напевно були попередники [4, с. 12].

Ретельно розглянув дослідник й аргументовані докази на користь того, що були попередники в І. Федорова у сфері книгодрукування й у Львові, хоча одночасно він підкреслив, що саме «львівський «Апостол» є першою за часом слов'янською книгою, виданою на Україні» [4, с. 14]. М. П. Ковальський дискутував з відомим українським істориком і джерелознавцем О. Я. Мацюком, який зробив висновок про те, що перша в Україні друкарня була заснована до 1460 р. у Львові українцем Степаном Дропаном і, можливо, до приїзду І. Федорова існували друкарні також в Острозі та Києві. На думку вченого, започаткування книгодрукування на території України майже відразу після винаходу Гутенберга малоймовірно, а «слабким місцем такої концепції є те, що джерела, зв'язані з «фундацією» Дропана пізнього походження і не підтверджуються актовим матеріалом, хоча б в тогочасних копіях» [4, с. 16].

М. П. Ковальський досить детально проаналізував джерела про життя та діяльність Івана Федорова на українських землях, класифікувавши їх на 8 груп (видів): 1) авторські тексти І. Федорова та ви-

давців і редакторів його книг; 2) юридичні документи, які стосуються І. Федорова та його сім'ї; 3) послання та грамоти представників вищого українського та грецького православного духовенства про долю львівської друкарні І. Федорова; 4) фінансові книги львівського Онуфріївського монастиря; 5) записи витрат з королівської скарбниці щодо асигнувань І. Федорову коштів; 6) епістолярна спадщина І. Федорова; 7) інвентарні описи володінь князів Острозьких XVII ст. із зазначенням місця розташування друкарні в Острозі та імен друкарів; 8) епітафія (надгробна плита) на могилі Івана Федорова, яка не збереглася до наших днів, але детально описана істориками XIX – початку XX ст. [4, с. 18]. До речі, розгорнутий історіографічний огляд неухильного розширення джерельної бази з цього питання у вітчизняній історичній науці учений подав у своїй спеціальній статті, опублікованій у третьому випуску збірника наукових праць, підготовленого кафедрою історіографії та джерелознавства історичного факультету Дніпропетровського університету [12]. Десятирічну діяльність першодрукаря в Україні М. П. Ковальський запропонував поділити на чотири етапи або періоди: львівський (перший), дерманський, острозький, львівський (другий) [4, с. 17].

Автор зазначав, що оскільки львівський «Буквар» Івана Федорова «став відомий науковій громадськості лише в 1954 р.», можна припустити «існування й інших, поки що невідомих книжок», надрукованих ним, бо завдяки значному попиту, «особливо на підручники слов'янської мови, якими користувалися в братських школах», вони «могли зберегтись лише в поодиноких примірниках» [4, с. 22]. Насправді це припущення дещо згодом цілком виправдалося. Особливо М. П. Ковальський наголосив, що саме І. Федоров «вперше в історії вітчизняного друкарства використав таку форму як тексти передмов та післямов, щоб висловити свої погляди на роль та завдання книгодрукування, підкреслив зв'язок між книжковим виданням та освітою, навчанням дітей близькою народною мовою» [4, с. 25]. Він детально проаналізував зовнішні особливості та загальний зміст львівських та острозьких видань І. Федорова. Зокрема, М. П. Ковальський приєднався до тези інших учених про те, що саме острозька «Біблія» є «шедевром та найвидатнішим поліграфічним твором Івана Федорова» [4, с. 31]. Він також аргументовано довів, що «за своїм стилем та ідейною спрямованістю передмова острозької «Азбуки» схожа з післямовою львівського «Букваря» [4, с. 30].

Дослідник відмічав, що друкарська діяльність І. Федорова «не була обмежена виданням літургічних книг, але відповідала практичним потребам та завданням освіти і шкільництва на Україні», сам же першодрукар «виступає у культурному процесі свого часу як видатний просвітитель та гуманіст східнослов'янських народів» [4, с. 27]. На думку М. П. Ковальського, участь у виданні книжок в Острозі, крім І. Федорова, брав, «як один з редакторів, видатний український культурний діяч Герасим Смотрицький», який, зокрема, уклав другу передмову до «Біблії». Натомість щодо опублікованої в Острозі у 1581 р. «Хронології» Андрія Римші, учений цілком слушно припустив, що «це могла бути друкарська спроба когось з учнів І. Федорова», при цьому й обґрунтувавши зазначену тезу. Останнє видання, на його думку, викликає значний інтерес не лише як своєрідна поліграфічна праця, але й як важлива пам'ятка мови, де уперше в історії друкарства були подані кирилицею народні назви місяців календаря, які використовувалися на території України [4, с. 32–34].

М. П. Ковальський ретельно проаналізував актові документи, які містять певну інформацію про рухоме й нерухоме майно Івана Федорова, зокрема про друкарське обладнання та його подальшу долю і власників, до яких воно перейшло. Деякі подробиці про місцезнаходження й подальшу долю друкарні Івана Федорова в Острозі на початку XVII ст. дещо пізніше були подані М. П. Ковальським в іншій публікації [11, с. 131; 132, 135]. А в аналізованій тут праці вчений, окрім цього, реконструював окремі повідомлення про сина І. Федорова – Івана Івановича. До того ж, дослідник звернув увагу на інформацію в джерелах та літературі про участь Івана Федорова у виготовленні гармат на території України та про його подорож до Відня до двору імператора Рудольфа II з демонстрацією власного винаходу – багатоствольної гармати [4, с. 47–56].

У загальних висновках до цієї праці М. П. Ковальський зауважив, що хоча на той час спостерігалось поступове й неухильне розширення джерельної бази з історії друкарської справи в Україні, все ж дослідники поки що «не мають у своєму розпорядженні необхідних і достатніх джерел для аргументованих висновків, ряд питань початкового етапу українського друкарства залишаються спірними і невирішеними: книгодрукування на Україні до І. Федорова, його попередники в друкарській справі у Львові, уточнення хронології подій його життєвого шляху та діяльності (рік і місце народження, отримана освіта,

час приїзду до Львова з Білорусі, від'їзду в Дермань та Острог), обставини перебування І. Федорова в Острозі, і причини від'їзду з цього міста, видавнича діяльність в останні роки життя у Львові, характер зв'язків друкаря з Росією під час перебування на Україні та ін.» [4, с. 57]. Особливо знаменним є те, що історик не обмежився констатацією цих нагальних завдань для майбутніх дослідників, а й протягом наступного періоду своєї діяльності наполегливо шукав можливості для їх вирішення у пізніших своїх працях.

Підтвердженням цьому можуть слугувати праці М. П. Ковальського 1980-х –1990-х рр. Це, зокрема, його статті: «Острог как политико-административный, экономический и культурный центр XVI в.» [16], «Новые сведения о пребывании Ивана Федорова в Дермани» [15], «Роль першодрукаря Івана Федорова (Федоровича) у поширенні біблійних текстів, святого письма та ідей християнської моралі» [10], «Острозькі стародруки 1598 р.» [9] та деякі інші. Особливе ж місце серед публікацій М. П. Ковальського останнього періоду його життя та наукової діяльності, з огляду на вивчення ним проблем українських стародруків та історії друкарства, посідають ряд статей в енциклопедичному виданні «Острозька Академія XVI–XVII ст.» [19], зокрема про острозькі «Букварі» 1578 і 1598 рр. видання, «Книгу о постничестве» Василя Великого, «Маргарит» Іоанна Златоуста, «Книжку словенску, рекомую грамматику», «Палінодію» Захарії Копистенського, «Ключ царства небесного» і «Календар римський новий» Герасима Смотрицького, «Требник» («Молитовник») 1606 р., «Часослов» 1598 і 1612 рр., а також про Острозьку друкарню й Острозьку папірню тощо.

Щодо кожного із згаданих вище українських стародруків автор обов'язково зазначав місця зберігання їх примірників, розглядав існуючі гіпотези щодо імен видавників, відомості про перевидання цих книжок, посилався на каталоги, де містився їх детальний опис, а також на спеціальну літературу стосовно відповідних стародруків і давніх книжок. Наприклад, щодо «Книги о постничестве» (1594 р.) М. П. Ковальський зазначив, що вона є «перекладом праць про правила аскетичного чернечого життя візантійського богослова Василя Великого (близько 330–379 рр.), вихідця із багатого каппадокійського патриціанського роду, глибокого знавця філософських і природознавчих ідей свого часу, якого справедливо вважають батьком і фундатором чернечих орденів на Сході і Заході». Причому автор статті

припустив, що при виданні цієї книги ймовірно використовувалися її переклади з давньогрецької, зроблені в Млиновецькому гуртку князя Андрія Курбського. Учений погодився з висновком Я. Д. Ісаєвича про те, що схожість прийомів друку цієї книги з відомими віленськими виданнями друкаря Петра Мстиславця, дозволяє припустити, що, можливо, останній особисто працював певний час в Острозі, або тут діяв хтось з числа його учнів [19, с. 64]

Стисло виклавши основний зміст ще одного знаного видання Острозької друкарні – «Книжиці в 10-ти розділах» (1598 р.), М. П. Ковальський особливо наголосив, що «цей збірник спрямований проти католицизму, церковної унії і рішень Берестейського релігійного собору» [19, с. 66]. Згідно з даними дослідника, «Місяцеслов» 1612 р. був опублікований за вказівки й фінансової підтримки сина Василя-Костянтина Костянтиновича Острозького – Януша [19, с. 97]. Натомість «Палінодію» Захарії Копистенського (1621 р.) історик розглядав, як «багатоінформативний» твір-пам'ятку «української публіцистики (полемічної літератури), суспільної і політичної думки, фактично перший огляд вітчизняної історії із давніх часів до поч. XVII ст. і одночасно важливе нарративне (оповідне) джерело з історії України кін. XVI – поч. XVII ст.». На думку вченого, твір відрізняється осмисленою композицією, його автор «виявив велику обізнаність із творами латиномовних авторів – польських хроністів», а також широко залучив праці українських полемістів як православної конфесії, так і уніатів. Це перетворило «Палінодію» на одне з найбільш вірогідних джерел про острозький освітньо-культурний центр, Острозьку академію, її діячів і князя В.-К. К. Острозького зокрема [19, с. 134–135].

Острозьку друкарню М. П. Ковальський вважав другою в Україні за часом виникнення, причому створена вона була з ініціативи та на кошти Василя-Костянтина, князя Острозького в 1570-х рр. Перелічивши всі видання друкарні, учений погодився з тезою Ярослава Ісаєвича про те, що практично всі післяфедорівські видання, окрім «Книги о постничестве» та «Маргарита», значно нижчі за друкарським рівнем порівняно з виданнями самого Івана Федорова. Він зазначив, що лише частково можна відновити імена книгодрукарів початку XVII ст. Серед них Дем'ян Наливайко, Василь Суразький (Малюшицький), а також троє друкарів, що тоді «проживали в Острозі – Іван, Тишко і Федір, прізвища яких залишаються до цього часу невідомими» [19, с. 121–122].

Своєрідний підсумок власного внеску в дослідження теми М. П. Ковальський підбив на сторінках серії нарисів «Етюди з історії Острога», один з яких має назву «Острозькі стародруки XVI ст.» [6]. Окремі частини нарису стосуються острозької «Азбуки» («Букваря») 1578 р., острозької «Біблії» 1580–1581 рр., стародруків, виданих в Острозі 1598 р. та унікального екземпляра другого видання «Азбуки» 1598 р., ксерокопію якого автор отримав від Софійської національної книгозбірні в Болгарії. Зокрема, щодо першого острозького видання «Азбуки» 1578 р. історик підкреслив, що єдиний майже повний примірник цієї книги зберігається й до нині в Земельній бібліотеці німецького міста Гота. Він подав розгорнутий опис зовнішніх особливостей книги, виклав історію його вивчення, порівняв відмінності її змісту з львівським виданням «Букваря» Івана Федорова 1754 р. та так званим копенгагенським його примірником. М. П. Ковальський дійшов висновку, що львівський «Буквар» став своєрідним «зразком для наступних, пізніших видань такого ж призначення. Однак, Острозька Азбука (Буквар) була дальшим кроком вперед, порівняно із львівським виданням. Вона не лише більша за кількістю сторінок (у Львівському Букварі їх нараховується 79, в Острозькій Азбуці – 108), але й багатша змістом. У цій книзі зроблена спроба поєднати навчання двох мов – старослов'янської та грецької, що відповідало завданням острозького навчального закладу – Академії» [6, с. 86–87]. Щодо копенгагенського примірника, то автор зазначив, що є всі підстави вважати його не окремим виданням, а «неповним і пошкодженим примірником Острозької Азбуки 1578 р.». Остання ж, на думку вченого, «становить нову сторінку у вивченні творчості Федорова (Федоровича), історії друкарства, освіти та культури України другої половини XVI ст.» [6, с. 87].

Острозька «Біблія» Івана Федорова (Федоровича), за визнанням М. П. Ковальського, є «перша повна слов'янська біблія, видана кирилицею», і хоч тираж цієї книги для свого часу був значним, за даними дослідника, «примірників із вихідними даними 1580 р. удвічі менше, ніж з датою 1581 р.» [6, с. 89]. У той же самий час це найбільш розповсюджене федоровське видання, більше 28 примірників якого зберігаються в українських бібліотеках, а ряд інших – у Росії, Білорусі, Литві, Естонії, Грузії, Киргизстані, Узбекистані, Польщі, Чехії, Болгарії, США, Канаді та багатьох інших країнах. «Біблія» «відіграла важливу роль в історії слов'янської книжності», і цілком не випадково,

на думку історика, її вважають «шедевром і найвидатнішим твором Федорова (Федоровича)» [6, с. 89]. Автор детально розглянув зовнішнє оформлення та зміст острозької «Біблії», вказав на вплив, який справив на її текст рукописний кодекс, складений за розпорядженням Новгородського єпископа Геннадія в 1499 р., відомий під назвою Геннадієвської «Біблії». Зупинився він також на бібліографічному огляді спеціальної наукової літератури, присвяченої вивченню острозької «Біблії».

У третій частині зазначеного нарису М. П. Ковальський перелічив усі острозькі книжкові видання другої половини XVI – початку XVII ст. і констатував, що вони становлять «справді величний і визначний комплекс кириличних першодруків не лише острозьких, але і таких, що репрезентують взагалі раннє українське друкарство і притаманні історії української культури початків Нового Часу» [6, с. 100]. На думку дослідника, «можна вважати справжнім феноменом унікальну інтенсивність друкарської продукції в Острозі в 1598 році», коли, за його даними, в місцевій друкарні вийшло 5 найменувань оригінальних кириличних стародруків переважно однакового формату обсягом від 496 до 52 нумерованих аркушів. Автор класифікував ці видання за трьома групами: «1) навчальні підручники («Буквар» або «Грамматика»); 2) збірки творів полемічної літератури («Книжиця» в 10-х відділах, «Отпис на лист...» І. Поцея); 3) конфесійні церковно-службові твори («Правило истинаго живота христіанского», «Часослов»)» [6, с. 101]. Далі подано доволі ґрунтовний порівняльний аналіз змісту першого видання острозького «Букваря» 1578 р. і «Граматики» 1598 р., а також посторінкове зіставлення різних примірників останнього видання (так званого бодлеянського (еталонного) з Бодлеянської бібліотеки в Оксфорді і «Софійського фрагменту», отриманого автором з Болгарії). М. П. Ковальський висловив думку, що значений болгарський примірник є напевно фрагментом еталонного, який «дійшов до нашого часу в дефектному, некомплектному вигляді, або формі» [6, с. 104–105].

У нарисі вміщено також огляд структури та змісту інших острозьких стародруків 1598 р. Окремо автор зупинився на проблемі авторства «Отпису на лист...». Він відмітив, що в науковій літературі висуваються різні гіпотези з приводу того, хто саме приховувався під псевдонімом «Клірик Острозький» і назвав серед можливих гіпотетичних авторів твору Гаврила Дорофійовича, Василя Суразького (Ма-

люшицького), Мелетія Смотрицького, Іова Борецького, Кирила Лукаріса та острозького протопопа Ігнатія (Гната).

М. П. Ковальський торкався питання історії публікацій українських стародруків у процесі широкого вивчення джерелознавства та археографії історії України XVI – першої половини XVII ст. Зокрема, у другій частині навчального посібника «Источниковедение и археография истории Украины XVI – первой половины XVII в.: анализ дореволюционных отечественных публикаций источников» (Д., 1978), де піддана аналізу археографічна публікація «Памятники полемической литературы в Западной Руси» (СПб., 1878, 1882, 1903), в якій були видрукувані, нерідко вперше, видатні твори української полемічної літератури, спрямовані проти унії та католицизму. Там, наприклад, йшлося про антиуніатський полемічний твір Христофора Філалета «Апокрисис», уперше опублікований, вірогідно, незабаром після його написання наприкінці 90-х рр. XVI ст. Учений відмічав складності атрибуції цієї пам'ятки, яка, певно, через конспіративні міркування була видана без вихідних даних про місце і час публікації. М. П. Ковальський звернув увагу на точку зору кількох дослідників, які вважали, що твір видали в Острозі, проте висловив думку про відсутність переконливих даних на підтвердження цієї версії. Відтак він констатував, що питання про місце видання залишається відкритим.

Крім того, в навчальному посібнику, зокрема, йшлося про публікацію антиуніатських творів острозьких полемістів: у другому томі видання – праці «О единой истинной православной вере...», вперше опублікованій в Острозі 1588 р. у збірнику шести полемічних творів «Книжица», а в третьому томі – відповіді «Клирика Острозького» І. Потію в 1598 р. – «Отпис на лист... Ипатия, володимерского и берестейского епископа...». Водночас відмічено і факт публікації творів цього активного уніатського діяча, в тому числі таких, як «Лист» до кн. К. К. Острозького та «Отпис на лист някого Клирика Острозького безіменного» (1598) і брошура «Уния греков с костелом римським» (Вільно, 1595), авторство якої приписували цьому ж діячеві [13, с. 24, 25].

Аналізуючи в цьому ж навчальному посібнику збірник «Документы, объясняющие историю западно-русского края и его отношения к России и Польше», що вийшов у світ 1865 р. за редакцією історика М. О. Кояловича, М. П. Ковальський акцентував увагу на археографічному виданні за примірником стародрукованої книжки

1623 р. (без зазначення місця видання) «Суппликации» (прошення), поданої в Сенат на засідання «вального» сейму у Варшаві православними «коронними і Вел. кн. Литовського», тобто України, Білорусі і Литви, в якій висувалися обвинувачення проти польсько-шляхетського табору [13, с. 35].

На найбільш цінні українські стародруки у бібліотеці Дніпропетровського історичного музею М. П. Ковальський звернув увагу в передмові до спеціального каталогу, укладеного в 1988 р. С. В. Абримовою. Основу цієї колекції склала особиста бібліотека визначного українського історика Д. І. Яворницького. Особливо в зазначеній колекції Микола Павлович виокремив «Апостол» 1574 р. та «Біблію» 1581 р. Івана Федорова, третє видання «Синописа» 1680 р., а також московське видання «Букваря» Ф. Полікарпова 1701 р. [17, с. 3–4].

Таким чином, українські стародруки високого Середньовіччя посіли важливе місце у творчій спадщині професора М. П. Ковальського, який вивчав їх у контексті дослідження історії друкарської справи, освіти, культури, духовності в Україні XVI – першої половини XVII ст. Відомий учений не обійшов цієї тематики і у процесі вивчення джерелознавства та археографії України зазначеного періоду. Ця накреслена лінія джерелознавчих й археографічних дослідів уявляється перспективною для наступників ученого. Українська стародрукована книга була не тільки предметом наукових студій визначного джерелознавця та історика, а й відіграла вагомую роль в його освітній діяльності, була невичерпним джерелом натхнення і популяризації ним історичних знань.

Бібліографічні посилання

1. Джерелознавство історії України: довідник / авт. кол. : Я. Є. Боровський, М. Я. Варшавчик, І. Н. Войцехівська, М. П. Ковальський та ін. – К., 1998.
2. Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Вип. 1. На пошану професора Миколи Павловича Ковальського / ред. кол.: О. І. Журба (наук. ред.) та ін. – Д., 1997.
3. Історія Львова : короткий нарис / Г. Ю. Гербільський, Я. П. Кісь, М. П. Ковальський та ін. – Л., 1956.
4. **Ковальський М. П.** Джерела про початковий етап друкарства на Україні (Діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70-х – на початку 80-х рр. XVI ст.) : посіб. для студентів / М. П. Ковальський. – Д., 1972.

5. **Ковальський М. П.** До історії Острозької друкарні (кінець XVI – початок XVII ст.) / М. П. Ковальський // Тези доповідей другої наукової конференції Криворізького загальнонаукового факультету. – Кривий Ріг, 1965. – С. 31–33.
6. **Ковальський М. П.** Етюди з історії Острога : нариси / М. П. Ковальський. – Острог, 1998.
7. **Ковальський М. П.** Каталог львівських стародруків (Анотація на кн.: Ісаєвич Я. Д. Львівські видання XVI–XVIII ст.: Каталог). – Л., 1970 / М. П. Ковальський // Пам'ятки України. – 1971. – №4. – С. 50.
8. **Ковальський М. П.** Острозька «Азбука» – невідома книга Івана Федорова / М. П. Ковальський // Пам'ятки України. – 1970. – № 1. – С. 21–24.
9. **Ковальський М. П.** Острозькі стародруки 1598 р. / М. П. Ковальський // Український альманах 1998. – Варшава, 1998. – С. 100–106.
10. **Ковальський М. П.** Роль першодрукаря Івана Федорова (Федоровича) у поширенні біблійних текстів, святого письма та ідей християнської моралі / М. П. Ковальський // Формування основ християнської моралі в процесі духовного відродження України : матеріали Міжн. науково-практ. конф. – Острог, 1995. – Кн. 1. – С. 52–55.
11. **Ковальський Н. П.** Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник / Н. П. Ковальский // Вопросы отечественной историографии и источниковедения : сб. науч. работ. – Д., 1975. – Вып. 2. – С. 113–137.
12. **Ковальський Н. П.** Источники о деятельности на Украине книгопечатника Ивана Федорова в 70-х – 80-х гг. XVI в. (История публикаций) / Н. П. Ковальский // Некоторые проблемы социально-экономического и политического развития УССР. – Д., 1972. – Вып. 3. – С. 149–165.
13. **Ковальський Н. П.** Источниковедение и археография истории Украины XVI – первой половины XVII в. Ч. 2: анализ дореволюционных отечественных публикаций источников : Учеб. пос. / Н. П. Ковальский. – Д., 1978.
14. **Ковальський Н. П.** Новые источники о деятельности Ивана Федорова на Украине / Н. П. Ковальский // Некоторые проблемы социально-экономического развития Украинской ССР. – Д., 1970. – С. 189–201.
15. **Ковальський Н. П.** Новые сведения о пребывании Ивана Федорова в Дермани / Н. П. Ковальский, В. Б. Атаманенко // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI–XX вв. : межвуз. сб. науч. трудов. – Д., 1990. – С. 60–64.
16. **Ковальський Н. П.** Острог как политико-административный, экономический и культурный центр XVI в. / Н. П. Ковальский // Федоровские чтения, 1981. – М., 1985. – С. 49–56.
17. **Ковальський Н. П.** Предисловие // Старопечатные кириллические издания в Днепропетровском историческом музее (1574–1800 гг.) : каталог / сост. С. В. Абросимова / Н. П. Ковальский. – Д., 1988. – С. 3–5.
18. Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / за ред. Г. К. Швидько. – Д., 2007.
19. Острозька Академія XVI–XVII ст. : енциклопед. вид. – Острог, 1997.

20. Осягнення історії : збірник праць на пошану професора М. П. Ковальського / гол. редактори Л. Винар та І. Пасічник. – Острог ; Н.-Йорк., 1999.

21. Наукові записки. Серія «Історичні науки» : зб. наук. праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського / гол. редактори І. Пасічник та Л. Винар ; відп. ред. В. Трофимович. – Острог, 2004.

Надійшла до редколегії 14.03.2011 р.

УДК 930.85:002.2

А. Ю. Ясіновський

Український католицький університет

УКРАЇНСЬКА КНИГА І ДРУКАРСТВО В ДОСЛІДЖЕННЯХ АКАДЕМІКА ЯРОСЛАВА ІСАЄВИЧА

Представлений огляд книгознавчих наукових інтересів Ярослава Ісаєвича в контексті історико-культурних досліджень ранньомодерної України.

Ключові слова: Ярослав Ісаєвич, книга, друкарство, книгознавчі студії, українська культура.

Представлен обзор книговедческих научных интересов Ярослава Дмитриевича Исаевича в контексте историко-культурных исследований Украины раннего нового времени.

Ключевые слова: Ярослав Дмитриевич Исаевич, книга, книгопечатание, книговедческие исследования, украинская культура.

This article deals with the bibliological scholarly interests of Yaroslav Isaievych in the context of his studies of Early Modern Ukrainian history and culture.

Key words: Yaroslav Isaievych, book, book printing, bibliological studies, Ukrainian culture.

Упродовж усього життя, починаючи від студентської лави, Ярослав Дмитрович Ісаєвич займався ретельним пошуком і систематизацією інформації – як архівної, джерельної, так і бібліографічної – з дуже широкого кола питань, пов'язаних, передусім, з історією української середньовічної і ранньомодерної культури, а також української культури загалом. Тому закономірно, що книга, зокрема стародрукована, як інструмент накопичення, поширення і збереження інформації, що виник у ранньомодерну епоху, належала до чільних академічних зацікавлень ученого.

Ярослав Ісаєвич досліджував проблематику виникнення і поширення друкарства на українських землях та українського друкарства поза межами українських етнічних територій. Його глибоко цікавили процеси створення книги від редакційного верстата давніх упорядників, перекладачів і редакторів до технологічного процесу самого друку. В науковому спадку вченого зустрічаємо також дослідження про шляхи поширення друкованої книжки, змістові й кодикологічні особливості окремих примірників, характерні риси художнього декору. Просопографічні студії про окремих друкарів, найперше про Івана Федорова, також належали до його інтересів. Нарешті, до здобутків Ярослава Ісаєвича у цій ділянці належить комплексне вивчення репертуару української друкованої книги XVI–XVIII ст., цілеспрямовані пошуки (а часом і випадкові знахідки) збережених екземплярів, описи їх змісту й особливостей поодиноких примірників.

У цьому місці доречно зазирнути в контекст книгознавчих досліджень в Україні ХХ ст., щоб показати, на якому ґрунті формувалися дослідницькі інтереси Ярослава Ісаєвича. На початку минулого століття в Галичині українські стародруки, у контексті ширших літературних чи культурологічних студій, стають предметом досліджень Івана Франка, Кирила Студинського, Василя Щурата, Михайла Возняка, Михайла Грушевського. У Києві в цей же час подібні книгознавчі дослідження провадять Володимир Перетц, Сергій Маслов, Микола Гудзій, Іван Огієнко, Варвара Адріанова-Перетц та ін. Створення 1918 р. в Києві Всенародної бібліотеки України та 1919 р. – Всеукраїнської академії наук забезпечило інституційну підтримку українським книгознавчим студіям. У 1922 р. було засновано Український науковий інститут книгознавства, організатором і директором якого став Юрій Меженко. Упродовж 1923–1930 рр. інститут видав 25 чисел спеціалізованого наукового часопису «Бібліологічні вісті», на сторінках якого

висвітлювалися актуальні питання бібліографії, бібліотекознавства, книговидання і друкарства. Відзначення 350-літнього ювілею друкарства в Україні (1924) теж сприяло посиленню наукового інтересу до книгознавчих досліджень.

У 1930-х рр., у зв'язку із посиленням репресій та ідеологічного тиску, дослідження книги в радянській Україні майже повністю припиняється. Нечисленні студії, які тут з'являються, осідають у шухлядах, не маючи жодного шансу на публікацію упродовж понад чверті століття. Сприятливіша ситуація щодо книгознавства склалася на західноукраїнських землях, де упродовж 1937–1939 рр. Євген Пеленський видавав часопис «Українська книга», а також в діаспорі, де в еміграційній «Енциклопедії українознавства» (1949) було вміщено кілька статей з історії книги в Україні, а в кінці 50-х – на початку 60-х рр. вийшли друком дві вартісні наукові праці [36; 1 (український переклад попередньої позиції); 26].

У 1958 р., після тривалої перерви, в Україні знову починають з'являтися друком праці на книгознавчу тематику. Саме в цей час свої перші кроки в науці робить Ярослав Ісаєвич, і історія стародрукованої книги від самого початку міцно входить до кола його наукових інтересів. Ще 1960 р. він виступив як рецензент Каталогу інкунабулів Наукової бібліотеки Львівського університету, що його впорядкував визначний львівський бібліограф Федір Максименко, і Каталогу кирилических стародруків Державної бібліотеки УРСР, одним з упорядників якої був Сергій Петров [12]; у 1961 р. вийшла рецензія Ісаєвича на 6-й зошит праці польських книгознавців про друкарство XV–XVIII ст. на руських землях [7].

Цією останньою рецензією було започатковано співпрацю Я. Ісаєвича із редакцією московського збірника «Книга: Исследования и материалы», що видавався Всесоюзною книжковою палатою. Вже наступного 1962 р. у цьому ж збірнику виходить перша дослідницька праця вченого про видавничу діяльність Львівського братства [4]. Автор пояснює, чому саме у Львові, що був найвпливовішим культурним центром України наприкінці XVI ст., москвитин Іван Федоров зміг знайти сприятливе середовище для розвитку самостійної видавничої діяльності. Львівське братство, що безпосередньо успадкувало друкарське обладнання, технології та художньо-мистецький досвід першодрукаря, не лише використовувало їх для своїх просвітницьких потреб, а й передавало ці надбання іншим друкарням як на україн-

ських землях, так і за їх межами. Оскільки, за словами Я. Ісаєвича, попередніми дослідниками описувалися найчастіше саме початки друкарської діяльності Львівського братства, він зосереджує свою увагу на дослідженні пізніших періодів (друга половина XVII–XVIII ст.) [4, с. 200].

Невдовзі, ґрунтовно перероблене й доповнене матеріалами про братські друкарні в Луцьку, Києві та Перемишлі, це дослідження Я. Ісаєвича було включене як окремий розділ до його першої резонансної монографії «Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVII ст.» [8, с. 173–195 (Розділ 5: «Видавнича діяльність братств»)].

Можливість більше публікувати праць з історії книговидання з'явилася у зв'язку з відзначенням 1964 р. 400-ліття друкарства в Росії і рівно через десять років – такого ж ювілею в Україні. У зв'язку із першою річницею вийшла невеличка брошура Я. Ісаєвича «Першодрукар Іван Федоров на Україні» [14], а також колективна монографія «Книга і друкарство на Україні» [17], де Ярослав Дмитрович виступив одним із співавторів; його допис стосується історії західноукраїнського друкарства від середини XVII до кінця XVIII ст. і хронологічно доповнює нарис Григорія Коляди.

Напередодні наступного згаданого ювілею, у 1973 р., харківське видавництво Книжкової палати УРСР замовило Ярославу Ісаєвичу книжку про Івана Федорова. Науковець радо відгукнувся на пропозицію, і незабаром текст був готовий. Проте в той сам час почалося загострення антиукраїнської політики, посилювалися ідеологічний тиск та цензура в гуманітарній науці; настало «велике похолодання» і в видавничій справі. Втім, «зверху» повважали, що поява книжки про росіянина, який уособлював російсько-українські культурні зв'язки, є бажана. Однак видання монографії було передоручено видавництву Львівського університету [13]. З великою нехиттю і пересторогою з боку тодішнього керівника видавництва книга все ж побачила світ [25, с. 41–42].

У цьому дослідженні не лише висвітлюється діяльність Івана Федорова в контексті розвитку друкарства у всьому східнослов'янському світі, а й підкреслюється роль ініціатив Швайпольта Фіоля, Францішка Скорини, Симона Будного, Василя Тяпинського на полі кириличного книговидання; описується також діяльність першого українського автора друкованої книжки Юрія Дрогобича.

Нова книга здобула серію позитивних, іноді навіть захоплених відгуків. Серед інших, я хотів би виокремити схвальну оцінку Роберта Матґесена [34], представника молодого тоді покоління науковців із середовища Українського наукового інституту Гарвардського університету, який підкреслив, що великою заслугою Ісаєвича є трактування бібліологічних сюжетів у широкому історико-культурному контексті, що дозволило вченому зробити у своїй книзі важливі висновки в ділянках, зокрема, слов'янського мовознавства, біблійної критики тексту, кодикології тощо і таким чином внести вагомий вклад у дослідження української культури ранньомодерної доби. Це був уже четвертий за рахунком відгук критичного журналу «Рецензія» на праці Ярослава Ісаєвича [див. також: 27; 35; 33]. Цей часопис виходив у Кембріджі (Массачусетс) у 1970–1979 рр. зусиллями переважно гарвардських докторантів, які в той час слухали знамениті лекції з історії України, що їх читали Омелян Прицак та Ігор Шевченко. Критичне читання якісних наукових досліджень, що виходили в Україні, зокрема праць Ярослава Ісаєвича, було дуже важливим для їх формації [23, с. 14–15]. До того ж ті рецензії були майже єдиним вікном, крізь яке наукові концепції тодішніх гуманітаріїв радянської України проривалися на Захід, вливаючись у міжнародний науковий контекст.

На відзначення 400-ліття друкарства в Україні під егідою Центрального державного історичного архіву України у Львові було випущено ще одне важливе видання, до підготовки якого, поруч з Олегом Купчинським та Орестом Мацюком, вирішально доклався і Ярослав Ісаєвич. Це збірник документів, що включає всі відомі на той час архівні документи про Івана Федорова і найважливіші свідчення про його послідовників до середини XVII ст. [21]. Вміщені документи походять з архівних сховищ Львова, Києва, Москви, Мінська та Санкт-Петербурга. Ярослав Дмитрович виступив як член редколегії цього видання, один із чільних упорядників, а також автор передмови, приміток і укладач списку друкарень та їх працівників.

У 1978 р. Ярослав Ісаєвич захистив докторську дисертацію. Темою було друкарство в Україні; місцем захисту – Московський університет ім. М. Ломоносова [5]. Захистові передували різні інсинуації, пов'язані, зокрема, з «викривальними» публікаціями про Дмитра Ісаєвича, батька вченого, колись члена Української Центральної Ради та дипломата УНР – учасника офіційної української делегації на Паризьку мирну конференцію 1919 р., [24, с. 675–679] якому намагали-

ся «пришити» буржуазний націоналізм. Поки не втихне, Ярославу Дмитровичу пропонували почекати із захистом дисертації. Проте в цій ситуації допомогли московські колеги, в яких наш учений був на доброму рахунку. Та обставина, що Я. Ісаєвич друкувався в Москві і йому писав листи сам академік Б. Рібаков, неабияк піднімала в очах керівництва Інституту суспільних наук авторитет молодого вченого й відчиняла перед ним не одні двері [25, с. 41, 49].

Анатолій Сахаров, професор Московського університету, підказав, що дисертацію варто писати російською, бо знав, що невдовзі мали прийняти постанову, яка не передбачала допуск до захисту дисертацій національними мовами. Він же запропонував захищатися в Московському університеті. До тамтешньої вченої ради входили такі знані історики як Борис Рібаков і Петро Зайончковський. Одним із офіційних опонентів став відомий московський книгознавець Євгеній Немировський. Захист відбувся цілком успішно, проте на затвердження ВАКом і диплом доктора історичних наук довелося чекати майже максимальний відведений на розгляд дисертаційної справи термін – одинадцять місяців [25, с. 48–51].

Один з відгуків на докторську дисертацію Ярослава Ісаєвича подав професор Львівського інституту декоративного й ужиткового мистецтва Яким Запаско. На той час він уже написав низку праць з мистецьких аспектів книговидання, зокрема був автором виданої 1974 р. резонансної книги «Мистецька спадщина Івана Федорова» [2]. Запаско запропонував Ярославу Дмитровичу співпрацю. Ідея полягала в тому, щоб узяти бібліографічний додаток з описами стародруків з дисертації Ісаєвича і доповнити їх матеріалами про художній декор, що містилися в дисертації Запаска. Результатом мав стати зведений каталог стародруків України [25, с. 51].

Проте потрібно було докласти ще багато зусиль, перш ніж Каталог можна було віддати до друку. Запаско готував для кириличних друків загальний кодикологічний опис, описував елементи художнього оформлення й добирав ілюстрації; Ісаєвич же характеризував зміст книг. Для книг латинським шрифтом Ярослав Дмитрович робив усе сам – і опис, і зміст, і оформлення [25, с. 52].

Каталог був запланований обсягом у два томи, проте виявилось, що матеріалу набирається більше, й тому довелося другий том випустити у двох книгах [3]. Загалом же каталог вміщає описи 4176 книг, і ще 20 – в додатках і доповненнях. Якщо для видань XVI ст. детально

реєструвалися всі збережені примірники, то для пізніших друків – лише ті, за якими робився опис; переважно вони походили із книго-сховищ Львова, Києва та Москви. Втім, винятки тут було зроблено для рідкісних видань, що збереглися лише в декількох примірниках. Матеріал здебільшого опрацьовувався Ярославом Ісаєвичем *de visu*, в тому числі й у бібліотеках Польщі. Лише окремі інформації бралися з інших каталогів чи надходили в листах від колег із-за кордону [25, с. 52].

Не все із зібраного матеріалу увійшло до Каталогу через лімітований обсяг, зокрема не було включено описи видань єврейських друкарень чи інформації про продукцію друкарень, що знаходилися в межах етнічних українських земель, проте поза кордонами сучасної України (наприклад друкарні при Замойській академії). Та, попри всі обмеження, Каталог стародруків Я. Запасака та Я. Ісаєвича на тривалий час став надійною джерельною базою науки про друковану книгу в Україні ранньомодерної доби.

Близько десяти років тому Ярослав Дмитрович виношував ідею перевидання цього Каталогу, адже за двадцять років після публікації було виявлено ряд неточностей в описах; більше того, різними дослідниками було виявлено декілька незафіксованих раніше видань. Проте ці проекти, на жаль, так і не були реалізовані. Натомість, електронна версія Каталогу – між іншим, досить зручна в користуванні – без узгодження з авторами приблизно в той сам час з'явилася на сайті однієї львівської науково-дослідницької організації.

Одночасно з появою першого тому Каталогу в Москві вийшла друком монографія Я. Ісаєвича, присвячена українському друкарству кінця XVI – першої половини XVII ст. в загальнокультурному контексті [6]. Автор розповідає про друкарні, що діяли в Острозі та Дермані, Львові та Києві, Стратині та Крилосі, звертає увагу на приватні та мандрівні друкарні. Окремі параграфи присвячено технічним аспектам підготовки текстів та друку, а також питанню книгорозповсюдження.

Оскільки українські видавництва відмовлялися приймати цю книжку до друку, Ярославу Ісаєвичу знову довелося шукати підтримки в Росії. Згоду дало московське видавництво «Книга», однак умовою було те, що заголовок мусив бути пов'язаний з іменем Івана Федорова, хоч першодрукар і не був там центральною фігурою [16, с. 32].

Черговим вагомим здобутком Ісаєвича-книгознавця була розкішно видана книга «Літературна спадщина Івана Федорова» [11]. У ній російські та українські друки Івана Федорова розглядаються як артефакти літературного процесу. Особливо наголошується на співавторській участі першодрукаря у створенні цих пам'яток. Публікуються авторські передмови та післямови у факсимільних репродукціях, що є основним задокументованим свідченням його оригінальної літературної творчості. Окремий розділ присвячено власницьким і читацьким записам на окремих примірниках фєдоровських видань (деякі відтворено фотографічно), які розширюють наші уявлення про ринок і канали дистрибуції книжок, формування і наповнення бібліотек, читацькі інтереси і сприйняття текстів різними категоріями споживачів друкованої продукції.

Залишилось згадати дві великі підсумкові праці Ярослава Ісаєвича. Перша – це п'ятитомна колективна праця «Історія української культури», членом редколегії якої був Ярослав Дмитрович; до того ж він слугував як головний редактор другого тому про культуру XIII – першої половини XVII ст. Він же написав розділи про друкарство до другого і третього томів видання [10; 9; 15]. Причому, за його власними словами, «не на основі вибіркового залучення окремих видань, а як підсумок знання й аналізу, в тому числі статистичного, всієї книжкової продукції» [25, с. 52–53].

Вершиною всіх бібліологічних студій Ярослава Ісаєвича, що стали, без сумніву, однією зі справ його життя, є фундаментальна монографія «Українське книговидання: Витоки. Розвиток. Проблеми». У цій праці автор подає ґрунтовний джерелознавчий та бібліографічний вступ, в якому класифікує важливі для книгознавчих студій джерела і вказує на найважливіші дослідження історії друкарської справи на українських землях від перших спостережень і узагальнень XVII ст. і до моменту виходу монографії. Далі автор водить читача світом рукописної книжності, щоб показати, в який спосіб ті чи інші «риси рукописання... впливали на формування специфічного обличчя друкованої книжки» [16, с. 4]. Наступні розділи підсумовують дослідницький досвід науковця в дослідженні історії українського друкарства і друкарства в Україні – в різні періоди і в різних регіонах. Як зазначено у вступі, серед найважливіших завдань автора – «з'ясування еволюції форм співпраці видавців і поліграфістів, їхньої ролі в культурному житті, процесах самоусвідомлення цілого суспільства та його частин»

[16, с. 4]. Спостереження і висновки автора базуються на комплексному вивченні друків і дослідженні джерел різного характеру, що розповідають про ключові фігури та осередки друкарської справи.

Задля повноти викладу і у відповідності до заголовку автор слушно додає в кінці оглядовий розділ про друкарство XIX–XX ст. і післямову – роздуми про стан сучасних українських видавництв і подальшу долю друкованої книжки в епоху глобальної інформатизації суспільства.

Важливість такого наукового підходу, як ретроспективний огляд кількасотлітньої історії книговидавничої справи в Україні, Ярослав Ісаєвич обґрунтовує можливістю «знаходити в кожному етапі елементи тягlosti з попереднім, врахування чого і дає змогу простежити спадкоємність розвитку книги як чинника культури і націотворення» [16, с. 4–5]. Книга щедро ілюстрована; науковий апарат включає вичерпну бібліографію (37 сторінок), іменний та географічний покажчики.

Монографія «Історія книговидання» становить підсумок книгознавчих студій в Україні упродовж XX ст. і після застарілого вже дослідження Іларіона Свенціцького [22] та недокінченої праці Івана Огієнка [20] стала взірцевим підручником і довідником у цій галузі науки. Втім, досі не з'явилось ще жодної наукової рецензії на цю книжку, відтак по-справжньому вона все ще не оцінена.

Для глибшого розкриття теми можна було би детальніше зупинитися також на заангажованості Ярослава Ісаєвича в дослідження історії рукописної книги в Україні (зокрема, його вкладі у створення баз даних збереженого фонду українських рукописів, при укладанні яких головна увага мала приділятися розкриттю змісту кожної пам'ятки), на його фаховому захопленні науковою бібліографією українознавства, яке найбільше проявилось після 1992 р., коли він став головою Комісії української бібліографії Міжнародної асоціації українців (згадати хоча б чотири числа Бюлетеня Комісії, що вийшли у 1992–2000 рр.). Проте у фокусі цієї статті – зацікавлення вченого передусім друкарством і друкованою книгою.

Хотілося б наголосити на тому, в яких непростих ідеологічних умовах відбувалася формація Ярослава Ісаєвича як вченого. Взагалі, як згадував Ярослав Дмитрович, ще в студентські роки він планував досліджувати історію античності – бо це була одна з найменш заідеологізованих ділянок гуманітаристики. Проте під впливом оточення, зокрема, таких науковців, як Леонід Похилевич, Ярослав Кісь та Іван

Крип'якевич, Ярослав Ісаєвич остаточно зосередився на українській історії.

Система ставила різноманітні бар'єри і пастки на науковому шляху науковця, які треба було всіляко долати чи оминати. Так, щоби легше затвердили одну із планових тем в Інституті суспільних наук, довелося дати їй заідеологізовану назву: «Українсько-російські зв'язки в галузі видавничої справи і друкарства» [25, с. 115]. Однією з причин цькування вісімдесятилітнього батька вченого, Дмитра Ісаєвича, за припущенням Ярослава Дмитровича, могло стати небажання тих, хто уособлював систему, допустити його до викладання у Львівському університеті [25, с. 47]. Пізніше, вже після захисту докторської дисертації, Ярослава Ісаєвича запросили викладати історію видавничої справи у Львівському поліграфічному інституті, але в останній момент ректор навчального закладу відмовився підписати відповідний наказ [25, с. 121–122].

Звичайно, у подібних жорстких рамках і під прицілом режиму був не лише Ярослав Ісаєвич. Багато інших українських вчених, зокрема й книгознавців, побували у подібній шкірі. Наприклад, Федорові Максименку ледве вдалося видати підготований ним до ювілею друкарства каталог стародруків [19]. Хоча ця праця й дістала позитивний відгук Я. Ісаєвича, інший рецензент застеріг, що в книжці «поряд з виданнями, які дійсно корисні, наводиться бібліографічний опис видань Почаївської друкарні, а вона була уніатська. Уніати – вороги українського народу» [25, с. 120–121].

Миколі Ковальському, патріархові дніпропетровської історичної науки, який серед іншого досліджував також історію друкарства в Україні, доводилось маскувати деякі свої джерелознавчі дослідження під «навчальні посібники», щоб вони побачили світ [16, с. 33; див. напр.:18].

Коли ревізори з ЦК КПУ запитали якось Якіма Запаса, на той час ректора Інституту декоративно-ужиткового мистецтва, про коло його наукових інтересів, він не міг зізнатися, що досліджує декор церковних книг. «Я пишу про один із жанрів реалізму в мистецтві», – була його відповідь [25, с. 51].

Підсумовуючи, хочу наголосити, що вклад Ярослава Ісаєвича в розвиток книгознавчої науки в Україні важко переоцінити. У 2005–2006 рр. під його патронатом при Інституті літургійних наук Українського католицького університету діяв очолюваний проф. Юрієм

Ясіновським науково-практичний семінар «Історія літургійної рукописної книги», який зібрав книгознавців та літургістів різних поколінь, у тому числі й із-за кордону, і став важливою платформою для обміну знаннями та досвідом. Ідеї та підходи Ярослава Дмитровича, часто творчі та оригінальні, мали вплив не лише на українську гуманітаристику. Коли впала залізна завіса, наприкінці 1980-х рр., він почав активно доносити свої наукові ідеї до світової академічної спільноти через виступи на міжнародних конференціях та публікації в зарубіжних часописах, зокрема, спеціалізованому журналі східноєвропейських бібліографічних, бібліотечних та книговидавничих студій *Solanus* (Лондон) [30 (особливо с. 108–115 про грецьке друкарство у Львові); 32; 31; 28; 29].

Можна висловити жаль з приводу того, що Ярослав Ісаєвич, маючи мимоволі обмежений досвід університетського викладання (він нетривалий час викладав у Львівському університеті, Прикарпатському педагогічному інституті, Києво-Могилянській академії та Гарвардському університеті), не зумів створити справжньої наукової школи дослідників книги. З-поміж його безпосередніх учнів цю справу частково продовжили Ігор Мицько та Марта Боянівська, найбільше – Віра Фрис, проте в основному ці наукові зусилля, на жаль, залишилися розпоршеними.

Все ж енергійна дослідницька та організаційна діяльність Ярослава Дмитровича Ісаєвича в галузі історії української книги залишає надію на те, що гідний наслідування приклад видатного вченого дасть у недалекому майбутньому потужний поштовх молодим продовжувачам бібліологічних студій в Україні.

Бібліографічні посилання

1. **Винар Л.** Історія українського раннього друкарства (1491–1600) / Л. Винар. – Чикаго ; Денвер, 1963. – 88 с.
2. **Запаско Я.** Мистецька спадщина Івана Федорова / Я. Запаско. – Л., 1975. – 224 с.
3. **Запаско Я.** Пам'ятки книжкового мистецтва : каталог стародруків, виданих на Україні / Я. Запаско, Я. Ісаєвич. – Кн. 1: 1574–1700. – Л., 1981. – 133 с.; – Кн. 2. – Ч. 1: 1701–1764. – Л., 1984. – 132 с.; – Кн. 2. – Ч. 2: 1765–1800. – Л., 1984. – 128 с.
4. **Ісаєвич Я.** Издательская деятельность Львовского братства в XVI–XVIII веках / Я. Исаевич // Книга: Исследования и материалы. – М., 1962. – Сб. 7. – С. 199 – 238.

5. **Ісаєвич Я.** История книгопечатания на Украине и его роль в межславянских культурных связях (XVI – первая половина XVII в.) : автореф. дис... д-ра. ист. наук / Я. Исаевич. – М, 1977. – 36 с.
6. **Ісаєвич Я.** Преемники первопечатника / Я. Исаевич. – М. 1981. – 192 с.
7. **Ісаєвич Я.** Словарь-справочник о книгопечатании на Украине в XVI – XVIII вв. [Рец.: Drukarze Dawnej Polski od XV do XVII wieku. – zes. 6: Malopolska – Ziemia Ruskie / opracowali A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Krajewski. – Wrocław; Kraków, 1959. – 259 s.] / Я. Исаевич // Книга: Исследования и материалы. – М., 1961, – Сб. 5.– С. 363–371.
8. **Ісаєвич Я.** Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. / Я. Исаевич. – К., 1966. – 248 с.
9. **Ісаєвич Я.** Видавничі осередки і друкарні / Я. Исаевич // Історія української культури у п'яти томах. – т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть / Гол. ред. В. Смолій. – К., 2003. – с. 743–791.
10. **Ісаєвич Я.** Виникнення та розвиток друкарства в Україні / Я. Исаевич // Історія української культури у п'яти томах. – т. 2: Українська культура XIII–XVII століть / Гол. ред. Я. Исаевич. – К., 2001. – С. 608–629.
11. **Ісаєвич Я.** Літературна спадщина Івана Федорова / Я. Исаевич. – Л., 1989. – 192 с.
12. **Ісаєвич Я.** Описи стародруків. [Рец.: Першодруки (інкунабули) Наукової бібліотеки Львівського університету / Упоряд. Ф. Максименко. – Л, 1958; Славянские книги кирилловской печати XV–XVIII вв.: Описание книг, хранящихся в Государственной библиотеке УССР / Сост. С. Петров, Я. Бирюк, Т. Золотарь. – К., 1958] / Я. Исаевич // Вітчизна. – 1960. – №. 3. – С. 208–210.
13. **Ісаєвич Я.** Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні / Я. Исаевич. – Л., 1975.– 152 с.; 1983 (доповнене й перероблене видання). – 156 с.
14. **Ісаєвич Я.** Першодрукар Іван Федоров на Україні / Я. Исаевич. – К., 1964. – 36 с.
15. **Ісаєвич Я.** Репертуар видань та їх оформлення / Я. Исаевич // Історія української культури у п'яти томах. – т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть / гол. ред. В. Смолій. – К., 2003. – с. 791–813.
16. **Ісаєвич Я.** Українське книговидання: Витоки. Розвиток. Проблеми / Я. Исаевич. – Л., 2002. – 520 с.
17. Книга і друкарство на Україні / ред. О. Дей, П. Попов. – К., 1965. – 316 с.
18. **Ковальський М.** Джерела про початковий етап друкарства на Україні. Діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70-х – на початку 80-х рр. XVI ст. : посіб. для студентів / М. Ковальський. – Д., 1972. – 81 с.
19. **Максименко Ф.** Кириличні стародруки українських друкарень, що зберігаються у львівських збірках (1574–1800) / Ф. Максименко. – Л., 1975. – 126 с.
20. **Огієнко І.** Історія українського друкарства. – Т. 1: Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV – XVIII вв. / І. Огієнко. – Л.:

Наукове товариство ім. Шевченка, 1925; Вінніпег, 1983. – 418 с.; К., 1994. – 445 с.; К., 2007. – 534 с.

21. Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI — перша половина XVII ст.) : збірник документів / упоряд. Я. Ісаєвич, О. Купчинський, О. Мацюк, Е. Ружицький. – К., 1975. – 344 с.

22. **Свенціцький І.** Початки книгодрукування на землях України в пам'ять 350-ліття першої друкованої книжки на Україні у Львові 1573–1574 р. / І. Свенціцький. – Жовква: Монастир ЧСВВ, 1924. – ххii+85+[304] с.

23. **Сисин Ф.** Ігор Шевченко і його візія української історії / Ф. Сисин // Світами Професора Ігоря Шевченка: Виступи на меморіальному вечорі (Львів, 8 лютого 2010 року) / ред. А. Ясіновський. – Л., 2011. – С. 14–15.

24. **Шаповал Ю.** Дмитро Ісаєвич: повернення в історію / Ю. Шаповал // Профсфопнца: Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича / Укл. Б. Якимович за участю М. Боянівської, О. Середи, А. Ясіновського [Україна: Культурна спадщина. Національна свідомість. Державність : зб. наук. праць, 5]. – Л., 1998. – с. 671–688.

25. Я на сповіді сказав би...: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ярославом Ісаєвичем / Передм. і упоряд. Ю. Зайцев. – Л., 2011. – 176 с.

26. **Buchynskyj D.** Pasado y presente del libro ucraniano. Estudio bibliografico-historico / D. Buchynskyj. – Toronto; Madrid, 1962. – 60 p.

27. **Hajda L.** [Rev.:] Ja. D. Isajevyč. Bratstva i jix rol' v rozvytku ukrajins'koji kul'tury XVI–XVIII st. Kiev, 1966. 248 pp. / L. Hajda // Recenzija. – Vol. 1. – 1970. – No. 1. – P. 3–12.

28. **Isaievych Ia.** Book and Book Printing in Ukraine in the Sixteenth and the First Half of the Seventeenth Centuries / Ia. Isaievych // Solanus. – Vol. 7. – 1993. – P. 69–96; див. також передрук: Ісаєвич Я. Україна давня і нова: Народ, релігія, культура. – Л., 1996. – С. 214–240.

29. **Isaievych Ia.** The Book Trade in Eastern Europe in the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries / Ia. Isaievych // Consumption and the World of Goods / ed. by J. Brener, R. Porter. —London; New York, 1994. – P. 381–392; див. також передрук: Ісаєвич Я. Україна давня і нова: Народ, релігія, культура / Я. Ісаєвич. – Л., 1996. – С. 241–261.

30. **Isaievych Ia.** Greek Culture in the Ukraine (1550–1650) / Ia. Isaievych // Modern Greek Studies Yearbook. – Vol. 6. – 1990. – P. 97–122.

31. **Isaievych Ia.** Ukrainian Early-Printed Books: Collections and Collecting / Ia. Isaievych // Solanus. – Vol. 5. – 1991. – P. 5–30.

32. **Isajevyč Ja.** Die Buchdruck und die Entwicklung der Literatursprachen in der Ukraine (16. – 1. Hälfte des 17. Jh.) / Ja. Isajevyč // Zeitschrift für Slawistik. – Bd. 36. – 1991. – Nr. 1. – S. 40–52.

33. **Kasinec E.** Jaroslav Isajevyč as Historian of the Ukrainian Book / E. Kasinec // Recenzija. – Vol. 5. – 1974. – No. 1. – P. 12–24.

34. **Mathiesen R.** [Rev.:] Ja. D. Isajevyč. Peršodrukar Ivan Fedorovi vynykennia drukarstva na Ukrajinі. L'viv, 1975. 152 pp. / R. Mathiesen // Recenzija. – Vol. 8. – 1977–1978. – P. 1–16.

35. **Sysyn F.** Jaroslav D. Isajevyč. Džerela z istoriji ukrajins'koji kul'tury doby feodalizmu, XVI–XVIII st. Kiev, 1972. 144 p. / F. Sysyn // Recenzija. – Vol. 4. – 1974. – No. 2. – P. 14–32.

36. **Wynar L.** History of Early Ukrainian Printing (1491–1600) / L. Wynar. – Denver: University of Denver, 1962. – v+96 p.

Надійшла до редколегії 26.07.2011 р.

УДК 94 (477) (092)

В. М. Бекетова

*Дніпропетровський національний історичний музей
ім. Д. І. Яворницького*

АБРОСИМОВА СВІТЛАНА ВІКТОРІВНА (1953–2011): ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ

Представлені основні віхи життя і творчості визначного історика, музейника, дослідника книжкової культури Світлани Вікторівни Абросимової.

Ключові слова: Світлана Вікторівна Абросимова, книжкова культура, епістолярна спадщина, музей.

Представлены основные этапы жизни и деятельности видного историка, музейщика, исследователя книжной культуры Светланы Викторовны Абросимовой.

Ключевые слова: Светлана Викторовна Абросимова, книжная культура, эпистолярное наследие, музей.

Life and creative work of Svitlana Viktorivna Abrosimova, prominent historian, museum worker and researcher of book culture, are described.

Key words: Svitlana Viktorivna Abrosimova, book culture, epistolary heritage, museum

6 березня 2011 р. музейна та історична наука понесли тяжку, неоправдану втрату. У віці 57 років пішла з життя Світлана Вікторівна

Абросимова, кандидат історичних наук (1988), заслужений працівник культури України (2004), провідний науковий співробітник Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького, лауреат премії імені Д. І. Яворницького Національної спілки краєзнавців (1995), наша найшановніша колега, талановита, світла й добра людина, вчений-подвижник, автор 300 наукових та науково-популярних праць з історії та культури України й краю, учасник 40 наукових конференцій, відомий дослідник історії книги, життя та діяльності академіка Д. І. Яворницького, упорядник 5 томів видання епістолярної спадщини видатного вченого та перевидання його першої монографії «Запоріжжя в залишках старовини і переказах народу».

Народилася Світлана Вікторівна 20 червня 1953 р. у м. Кайшадоріс Литовської РСР в родині військовослужбовця. З 1965 р. родина оселилась у Дніпропетровську, де Світлана закінчила середню школу № 6 у 1970 р. Не дивлячись на своє слабке здоров'я (інвалід з дитинства), в 1976 р. вона закінчила історичний факультет Дніпропетровського державного університету, за спеціальністю «історик, викладач історії та суспільствознавства». Деякий час працювала в школі, а з січня 1977 р. була прийнята на посаду старшого наукового співробітника відділу фондів Дніпропетровського історичного музею, де працювала 34 роки.

Незмінно з 1978 р. вона була зберігачем книжково-архівного фонду музею, який сьогодні нараховує 100 тисяч одиниць музейних предметів (зібрання музею – 260 тисяч), це понад 2/3 від загального музейного зібрання. Вже за перші два роки Світлана Вікторівна так ретельно, науково й методично обґрунтовано систематизувала книжковий і архівний фонд, що протягом 5–10 хвилин могла видати дослідникам (а їх щорічно було понад 300 чоловік) будь-який документ, книгу, рукопис; надати джерелознавчу та бібліографічну довідку з питань генеалогії, історії книги, краєзнавства, музеєзнавства, життя та діяльності Д. І. Яворницького та його оточення і ще з сотень тем. Світлана була невичерпним джерелом знань, якими щедро ділилася з науковою спільнотою та широким колом людей з України, й не тільки. До неї звертались дослідники звідусіль: з Росії, Білорусі, Литви, Польщі, Німеччини, Франції, США, Канади і завжди знаходили необхідну інформацію і підтримку в пошуковій роботі. Її наукова ерудиція, евристичні можливості, широкі знання історії, джерел допомогли багатьом науковцям в їх наукових дослідженнях. Якщо говорити про

історію книги, то слід зазначити, що вже у 1981 р. Світланою Вікторівною разом з виставочним відділом в музеї була створена велика, дуже змістовна, яскрава виставка релігійної і навчальної книги, присвячена 280-річчю появи «Букваря». Нічого подібного у музеї ще не створювалось. У наступні роки (1985–2010 рр.) С. В. Абросимовою у співавторстві з працівниками інших відділів були створені виставки: «У світі стародруків», «Острозькій Біблії – 410 років», «Історія України в живопису та книзі», «Тії слави козацької...», «З нових книжкових надходжень музею», «Учбова книга в Росії XVIII–XIX ст.», «До Дня української мови», «Епістолярна і наукова спадщина Д. І. Яворницького і коло його друзів», «Невтомний збирач старовини» та інші. Вже перші публікації С. В. Абросимової в періодиці (1981, 1982 рр.) були присвячені саме книжковому зібранню музею: «Букварю» – 280 років» та «Жемчужини древнерусской культуры». У 1983 р. Світлана Вікторівна бере участь у Федорівських читаннях в Москві, де виступає з повідомленням «Видання Івана Федорова в колекції Дніпропетровського історичного музею», яке пізніше, у 1987 р., було видане у вигляді статті в книзі «Федоровские чтения». Впродовж 1983–1989 рр. вона послідовно вивчає, систематизує і класифікує музейне архівне і книжкове зібрання (5 каталогів). Нею були підготовлені і видані музеєм каталоги «Старопечатные кириллические издания в Днепропетровском историческом музее 1574–1800 гг.» (1988) та «Книги гражданской печати XVIII века» (1989). Упорядковуючи каталоги, дослідниця зацікавилася також темою з історії книжкової культури Катеринославщини кінця XVIII–XIX ст., відстеживши і описавши видання різних авторів і друкарень, які існували в Катеринославській губернії в цей період.

Паралельно з цим С. В. Абросимова в червні 1988 р. під науковим керівництвом професора М. П. Ковальського на базі Дніпропетровського університету захищає дисертацію з джерелознавства «Документи Литовської метрики як джерело з історії міст України першої половини XVI століття» і готує до видання одну з частин цього унікального історичного зібрання.

Цікавими та оригінальними були дослідження Світлани Вікторівни щодо виявлення і систематизації записів (маргіналій) на стародруках. Ще одним аспектом штудій С. В. Абросимової у книжковій галузі стала історія книги на Запорозькій Січі, формування та побутування різних козацьких книжкових зібрань. У зв'язку з дослідженням наукової

спадщини Д. І. Яворницького, виявленням, систематизацією й виданням 6 збірників епістолярій академіка (виявлено й введено до наукового обігу близько 6400 одиниць листування ученого), протягом 1990–2010 рр. Світлана Вікторівна дослідила, ввела в науковий обіг цінні дані й джерела щодо створення й видання книги Д. І. Яворницького «Історія села Фаліївки-Садової» та інших праць вченого, розкривши його творчу лабораторію та місце в ній книжкової продукції¹. До 150-річчя Д. І. Яворницького разом зі старшим науковим співробітником музею Н. Є. Василенко вона підготувала для перевидання його книгу – першу велику монографію вченого – «Запоріжжя в залишках старовини і переказах народу» (1888 р.). З великим пієтетом, скрупульозно, дуже уважно були прочитані, розшифровані, атрибутовані тексти рукопису вченого зі змінами й доповненнями до першого видання цієї книги і подані в новому виданні 2005 р., яке власно вже стало раритетом. Безперечно, що зазначені праці не вичерпують внеску С. В. Абросимової в розвиток музейної справи, історичної науки, книжкової культури. Аналіз творчості самовідданого ученого, музейника, нашого щирого друга й колеги ще попереду.

Світлана Вікторівна заповіла колективу музею – завершити підготовку й видати шостий збірник епістолярної спадщини Д. І. Яворницького, над яким працювала останні місяці свого життя. Її друзі, колеги, молоді наступники, колектив музею в цілому обов'язково виконають її заповітну мрію, цей збірник листів вченого побачить світ і в ньому ми віддамо данину пам'яті нашій шанованій колезі. На основі брошури, що була підготовлена до 50-річчя С. В. Абросимової, архіву, який передали рідні Світлани Вікторівни, готується до видання повний біобібліографічний покажчик її праць, який увійде до збірника, присвяченого пам'яті цієї світлої людини.

Надійшла до редколегії 22.04.2011 р.

¹ Підготовка й видання корпусу епістолярної спадщини академіка Д. І. Яворницького – унікальний проект не лише за масштабами Дніпропетровська, а й всієї України. Задуманий і започаткований С. В. Абросимовою наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр., цей проект, в якому вона була і основним ідеологом, і працівником, не завершився й досі. Його головним результатом стали видані п'ять томів листування видатного українського історика та вже підготовлений до друку шостий. Цей проект – зразок стратегічного наукового мислення, справа, яка згуртувала навколо себе багатьох музейників, істориків, фахівців інших галузей.

УДК 930.1(477) «17/19»

С. И. Маловичко¹, А. К. Шабунина²

¹*Российский государственный аграрный университет МСХА
им. К. А. Тимирязева,*

²*Институт гуманитарных наук Московского городского
педагогического университета*

ЖИЗНЬ СЮЖЕТОВ КИЕВСКОГО «СИНОПСИСА» 1674 г. В ИСТОРИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XVIII – XX вв.

Розглядаються історичні побудови «Синописиса», які закріпилися в історичній літературі XVIII–XX ст. та виконували завдання конструювання історичної пам'яті суспільства.

Ключові слова: «Синописис», історична пам'ять, історіографія.

Рассматриваются исторические построения «Синописиса», закрепившиеся в исторической литературе XVIII–XX вв. и выполнявшие задачи конструирования исторической памяти общества.

Ключевые слова: «Синописис», историческая память, историография.

The article examines the theoretic constructs of «Synopsis», which were secured in historical texts of XVIII–XXth centuries and shaped the historic memory of society.

Key words: «Synopsis», historic memory, historiography.

В настоящий момент, редко кто упоминает и еще реже ссылается на некогда известную книгу под полным названием «Синописис или краткое описание от различных летописцев о начале Славенского народа, о первых Киевских Князех, и о житии Святаго Благовернаго и Великаго Князя Владимира всея России первейшаго Самодержца и о Его Наследниках, даже до Благочестивейшаго Государя Царя и Великого Князя Феодора Алексиевича Самодержца Всероссийскаго» (далее по тексту «Синописис»). Однако в истории издательской деятель-

ности среди светской литературы (кроме «Краткого курса истории ВКП (б)» ни одно учебное издание не пользовалось такой популярностью, а тем более не издавалось так долго как эта книга. Киевский «Синописис», имевший объем 224 страницы («5-е тиснение»), явился учебником истории для многих поколений жителей Российской империи. С первого выхода в свет в 1674 г. он выдержал 25 изданий, последний раз был переиздан в 1861 г., что, несомненно, дает ему право занять почетное место в ряду исторической литературы. Не случайно, в конце XIX в. П. Н. Милюков заметил, что «через школу Синописиса должны были пройти все они (историки XVIII в. – С.М., А.Ш.), и не будет удивительным, если мы найдем, что дух Синописиса царит в нашей историографии XVIII века, определяет вкусы и интересы читателей, служит исходною точкой для большинства исследователей, вызывает протесты со стороны наиболее серьезных из них, – одним словом, служит как бы основным фоном, на котором совершается развитие исторической науки прошлого (XVIII – С.М., А.Ш.) столетия» [32, с. 7].

Объектом своего исследования мы выбрали несколько примеров конструирования истории славянства (восточных славян) автором «Синописиса» и повторение этих сюжетов в исторической мысли XVIII–XXI вв. Сконструированные страницы прошлого рассматриваются нами как социально ориентированная практика историописания. В связи с этим, считаем важным отметить, что с точки зрения «рациональной» (научной) историографии исторические конструкции прошлого, выстроенные в «Синописисе» и повторенные в исторической литературе последующих столетий, должны казаться «нерациональными», «ненаучными» и «ошибочными», так как они противоречат сообщениям исторических источников. Поэтому, такая дискурсивная практика нами будет рационализироваться в процессе ее деконструкции.

Если вернуться, к словам Милюкова, то книга «Синописис» уникальная, но забытая. О ее забвении свидетельствует незнание или нежелание некоторых специалистов называть имя ученого, с которым она тесно связана [см., напр.: 10, с. 498]. Поэтому И. Н. Данилевским высказан вполне справедливый призыв к современным исследователям: «Крайне редко историки привлекают в качестве источника Синописис ... На наш взгляд, значение Синописиса как исторического источника еще не до конца оценено историками» [15, с. 219]. Эта

книга тесно связана с именем известного киевского ученого второй половины XVII в. Иннокентия Гизеля. В данном случае, мы не будем полемизировать об авторстве. Для нас вполне достаточно, что книга написана при его непосредственном участии. Надо учитывать и то, что значительная часть сюжетов «Синописа» представлена отобранными и отредактированными местами из «Хроники» Ф. Сафоновича (1672–1673 гг.). Для удобства и во избежание путаницы мы будем называть «Синописис» сочинением Гизеля, книгой Гизеля и т. д.

Автор «Синописа» опирался на труды таких польских историописателей как Ян Длугош (1415–1480), Мацей Меховий (1457–1523), Марцин Бельский (ок. 1495–1575), Марцин Кромер (1512–1589), Александр Гваньини (1538–1614), Мацей Стрыйковский (1547–1582), «Кроникой» которого он пользовался больше всего. Гизель использовал также сочинения немецкого богослова и историописателя Альберта Кранция (ум. 1517), церковные анналы Цезаря Барония (начало XVII в.), текст Священного писания. Он был знаком и с московскими историческими сочинениями XVI–XVII вв. Однако еще раз напомним, что основным источником Гизеля была «Хроника» Сафоновича, из которой и брались многие конструкции прошлого, составленные Длугошем, Стрыйковским и др.

В «Синописисе», как и во всей европейской средневековой христианской историографии, историческое изложение начинается с сыновей Ноя. Таким образом, обеспечивалась связь национального прошлого со Священной историей. Иафет – сын Ноя увел на север к «странам полуношным» свое «племя» – будущие европейские народы. Один из народов «племени Афетова ...от славных дел своих, наипачеже воинских Славянами, или Славными зватися начаша», сказано в «Синописисе» [48, с. 3–5]. Эта гипотеза о происхождении имени славян, повторенная Гизелем вслед за поляками, явилась новой для отечественной историографии. В московских сочинениях в то время была популярна легенда о князьях Славене и его брате Русе. Как сообщает «Летописец вкратце», Славен выстроил город Славенск (предшественник Новгорода) в III тыс. до н. э., а его народ прозвался именем князя [26, с. 178]. Легенда приведенная «Синописисом» постепенно вытеснит новгородско-московскую конструкцию, хотя последняя до сих пор используется некоторыми не преследующими научные цели исследователями [см., напр.: 33, с. 73].

Приведя краткие сообщения об Азии, Африке и Европе, Гизель вновь возвращает читателя к древнейшей судьбе славянства. Для этого киевский ученый воспользовался польской концепцией «сарматизма». Согласно ей, славяне в древности именовались «сарматами». Длугош, приведя сообщения греческих и римских авторов, подчеркнул, что «мы признаем за истинное и правдивое то название, которое полякам и русинам присвоила древность» [цит. по: 35, с. 97].

Эта идея получила оформление в работах польского историка-писателя Меховия, который, как замечает Д. В. Карнаухов, впервые высказал «сармато-роксоланскую» концепцию [24, с. 97]. По мнению Меховия, в Европейской Сарматии проживали славяне, которых он делил на две группы. С одной стороны это западные и южные славяне, с другой – восточные славяне, или русичи. Меховий отделил Московское государство от «Руссии», под которой понимал в основном украинские и белорусские земли. Эту Руссию он отождествил с Роксоланией [35, с. 97].

Концепция «сарматизма» (поддержанная Стрыйковским) не вызвала сомнения у Сафоновича и Гизеля. В «Синописе», в разделе «О народе Сарматском и о наречии его», Московия отделена от Украины и Белоруссии. Гизель пишет, что «под тем Сарматским именем все прародители наши Славенороссийсти: Москва, Россы, Поляки, Литва, Поморяне, Волынцы и прочие заключаются» [48, с. 12].

В этот период московские книжники сделали попытку «по образцу Польских хроник, но независимо от них сочинить первобытную историю Русских Славян» [41, с. 204]. Была сочинена отличная от польской мифологема, согласно которой, славяне происходили от скифов, во главе со своим праотцом Скифом. Его сыновья Славен и Рус уведя свои народы из Причерноморья в Приильменье, дали начало русской государственности [5, л. 22 об.]. Поэтому в русской историографии XVIII в. будут параллельно сосуществовать две конструкции славянского этногенеза, польско-украинская и московская.

Как далее сообщает «Синописис», одно из племен сарматских носило имя «Роксоляне», но упомянув о них, он снова переходит к описанию славянских народов, лишней раз, подчеркивая их близость [48, с. 13–14]. «Сармато-роксоланскую» концепцию после Гизеля будет развивать М. В. Ломоносов, для которого киевский «Синописис» стал важным историческим источником. По мнению Ломоносова, «единородство Славян с Сарматами ...для многих ясных доказательств

неоспоримо», а Россы или варяги «в древние времена именовались Роксоланами», теми же славянами [28, с. III–IV]. На Ломоносове эта концепция не прекратит своего существования. Новую жизнь ей дал «роксоланист» Д. И. Иловайский, поселивший роксолан, якобы одну из ветвей славянства, на Днепре [21, с. 110]. Во второй половине XX в. на смену этой концепции придет близкая ей по духу, но менее научно уязвимая, теория «автохтонизма» связанная с задачей текущей политики – воспитание патриотической гордости родной культурой. Эту задачу выполняли А. В. Арциховский, П. Н. Третьяков, Б. А. Рыбаков и др. Академик Рыбаков направил новую теорию в старое русло. Как и польские, а также украинские книжники XVI–XVII вв., он увидел предков славян в скифо-сарматском мире [43, с. 11–107]. Авторы современного учебника «История России с древнейших времен до конца XVII века» А. Н. Сахаров и В. И. Буганов, следуя этой же традиции, нашли славян в россомонах [46, с. 34–35].

Праотцом всех славян Гизель назвал библейского Мосоха (Мешеха), внука Ноева. В Ветхом завете говорится, что у Иафета (сына Ноя) он был шестым сыном. «Сыновья Иафета: Гомер, Магог, Мадай, Иаван, Фувал, Мешех и Фирас», сообщается там (I. Пар. I. 5). Связав славян с библейским героем, автор «Синописа», перешел к объяснению темы, связанной с историей происхождения Москвы и московского народа, которую он привел в двух статьях и назвал: «О Мосохе прародителе Славенороссийском и о племени его», а также «О наречении Москвы, народа и царственного града». В них он рассказал, что «Мосох есть отец народов Московских, Славенороссийских, Польских, Волынских, Чешских, Болгарских, Сербских и Корвацких и всех обще, елико их есть, Славянский язык, природне употребляющих». После этих слов, автор напрямую связал город Москву с Мосохом, говоря: «Наречение сие Москва, от имени праотца Мосоха изшедшее...» [48, с. 16]. Естественен вопрос читателя, а почему об этом городе не было ни каких известий из седой древности? Историописатель на него ответил в духе времени, хотя имя «Москва» издревле известно, «обаче на мнозе и в молчании пребываше ...Москва бо град над рекою Москвою от имени ея нареченный, первее из древа создан бысть и незнатен, даже до Великого Князя Иоанна Даниловича, иже престол княжения от Владимира града в Москву град перенесе» [48, с. 16–17].

Средневековая христианская историография пыталась связать происхождение европейских народов с ветхозаветными «праотцами». Поэтому, поиск славянских ученых подходящего им библейского персонажа не являлся исключением из европейской историографической практики. Инициатором таких поисков явился Ян Длугош, но он еще не связывал славян непосредственно с Мосохом. Как считает А. С. Мыльников, едва ли не первым в польской исторической мысли, версию о Мосохе выдвинул Бернард Ваповский (1456–1535). Впоследствии, бегло заявил об этом Бельский, а Стрыйковский уже назвал Мосоха «патриархом нашим» и даже «Мосохом Иафетовичем» [35, с. 25–26]. Польский хронист пояснил, что и река и город Москва получили название от народа московского, а сам же он получил имя от славянского праотца Мосоха, а потому Лех, Чех и Рус его наследники от Иафета [18, с. 24]. Украинские историописатели, в частности, Леонтий Боболинский в своем Хронографе и автор Густынской летописи, говорили об этом как об одной из версий трактовки древнейшей истории славян [35, с. 28–29]. Уже в «Хронике» Сафоновича тема о Мосохе звучит, хотя и тускло, но как вполне очевидная, в разделе «Отколь Москва взяла свое название» [49, с. 56]. Здесь Гизель нарисовал картину, показывающую не только общность происхождения славян, но и их органическую включенность в историю остальных европейских народов. Этот материал он подал просто, без каких либо оговорок, словно некую данность, устоявшийся стереотип. Как и многие другие, эта тема не была обойдена вниманием русской историографией. В XVIII в. этот сюжет, с полным доверием «Синопсису», поведали читателям В. К. Третьяковский, Ф. А. Эмин, Ф. И. Дмитриев-Мамонов, А. Ф. Шафонский, А. И. Мусин-Пушкин и др. [53, с. 76; 56, с. 8; 17, с. 68–69; 54, с. 44; 34, с. XXXV].

Известие многократно тиражируемого «Синопсиса» о связи Москвы с библейским персонажем, давало опору не только для удовлетворения чувства патриотизма, но и для идеи русофильства. Так, Т. Каменевич-Рвовский (который, по замечанию И. Е. Забелина, «хотя и был Москвичом, но по прозванию, несомненно принадлежал к ученым Киева ... превзошел своих ученых братий богатством фантазии и необыкновенною смелостью вымысла» [18, с. 24]) в конце XVII в. внес в эту историческую конструкцию новый элемент. Если Гизель указывал, что народ и река прозвались от Мосоха, а город «от имени ея (реки – С.М, А.Ш.) нареченный», то Каменевич-Рвовский прибавил совсем невероятное. «И созда же тогда Мосох князь градец

себе малый над предвысоцей горе той, над устии Явузы реки, на месте оном первоприбытном своем имено Московском» [18, с. 25]. Обновленная история Москвы была подхвачена рядом русских историков. Мы ее находим в труде А. И. Манкиева, в 1749 г. М. В. Ломоносов критикует Г. Ф. Миллера за то, что тот «опровергает мнение о происхождении от Мосоха Москвы». И уже на исходе XVIII в. риторическим тоном разбил этот сюжет П. М. Захарьин [57, с. 11; 27, с. 176; 20, с. 15]. Круг подобной литературы, поддерживающей вполне определенную историческую память, пополняется до сих пор, чему служит примером книга двух профессоров психологии и истории «Реальная история России: традиции обороны и геополитики, истоки духовности» [23, с. 256, 327].

Следующий рассказ «Синописа» оставил наиболее глубокий след в отечественной историографии. Автор разделил его на две связанных друг с другом статьи, которые назвал: «О преславном, верховном и всего народа Российскаго главном граде Киеве и о начале его» и «О первоначальных Князех Киевских и о создании града Киева и о имени его». Гизель начал рассказ с указания на отсутствие древнерусских источников по вопросу о времени основания Киева, «в кое лето исперва основался, во многих летописцах руских несть известия» [48, с. 20]. Поэтому, историописатель изложил летописную легенду о путешествии апостола Андрея и его пророчестве о будущем городе на киевских горах. Уже подача этого материала свидетельствует, что в нем нет той небольшой доли прагматизма, с которой излагал его древнерусский летописец. Гизель рассказал о пророчестве Андрея как о вполне достоверном событии, и поэтому, переходя к сюжету о строительстве Киева, заметил: «По благословлению и пророчеству изрядного заступника Российскаго, святаго Апостола Андрея Первозваннаго...» и т. д. [48, с. 20–21] Киевский ученый не последовал за древнерусским летописцем, который, не вполне доверяя описываемому событию, воспринимал его именно как легенду, так как в начале своего рассказа вписал фразу, «якоже реша» – как говорят [40, с. 3].

Рассказ о построении самого города представлял из себя новую, по отношению к летописной, конструкцию прошлого. Автор «Синописа» писал, что по «благословлению» Андрея, «на горы Киевския, не малу времени прешедшу, приидоша от диких поль с Славяны великими и зело храбрыми народы, трие братия роднии Князие Российстии, первому имя Кий, второму Щек, третьему Корев или Хорев, и сестра

их с ними прииде Либедь к брегом Днепровым, рода вси Афетова и племени Мосохова...» и «начаша грады» ставить [48, с. 21]. Нужно обратить внимание, историописатель указал не «град» а «грады». Гизель продолжает: «Первое убо старейший брат Кий основа и согради град на горе над рекою Днепром, нарек его от своего имени Киев, коегоже лета, летописцы Российстии не пишут...» [48, с. 21–22]. Гизель прав, в древнерусских летописях нет указания на время построения города. Сюжет об основании Киева не относится к хронологическим записям летописей, это самостоятельное произведение не привязанное к какому-либо времени. «Быша 3 братья, единому имя Кий, а другому Щекъ, а третьему Хоривъ, сестра ихъ Лыбедь. Седяще Кий на горе, где же ныне увозъ Боричевъ, а Щекъ седяше на горе, где ныне зовется Щековица, а Хоревъ на третьей горе, отъ него прозвася Хоревича; и створиша градъ, во имя брата своего старейшаго, и нарекоша имя ему Киевъ», говорится в Лаврентьевской летописи [40, с. 4].

Конечно, время основания города знать хотелось всем, в том числе и самому летописцу, но, не имея никаких сведений, он его назвать не мог. За него это сделал польский историописатель Стрыйковский, который указал, что Киев основан в 430 г. Названная дата хотя и являлась гипотетической, но не была такой уж случайной, как это показалось последующим исследователям, в том числе А. Л. Шлэцеру [55, с. 258]. Разгадка заключается в том, что, по мнению чешских и польских книжников, славяне начали свое расселение из «Сарматии» в V в. н. э. Значит, случайность заключалась только в указании на 30-й год, но не на само столетие [29, с. 38].

Произошло второе рождение древнерусской легенды о строительстве Киева. В новой конструкции прошлого семейство полянградостроителей стало выглядеть еще блистательней. Кроме того, что Стрыйковский указал «точную» дату основания города, он еще, вслед за Длугошем, заставил Кия с братьями и сестрой строить не один город, а всем по одному замку. После Киева были построены замки в честь Щека, Хорева и сестры Лыбеди. Градостроительная деятельность, вероятно, передалась по наследству, потому, что, как сообщает Стрыйковский, их потомки, уйдя на север «создали Нов град великий» [4, л. 103–103 об.].

Не найдя в древнерусских источниках времени основания города Киева, Гизель, конечно, воспользовался сообщением польского хрониста. На него он и сослался, заметив: «Един точию летописец описа основание града Киева, лета от Рождества Христова чetyреста

тридесятаго». Далее, он уже добросовестно повторил рассказ о строительстве и других городов для Щека, Хорева и Лыбеди [48, с. 22]. Редакторы поздних изданий «Синописа», изъяли из авторского текста сообщение о строительстве потомками братьев Новгорода, так как это совсем уже противоречило московским сообщениям о Славене и Славенске, но в издании 1762 г. гизелевская версия оставалась еще неизменной [47, с. 22].

Таким образом, легенда древнерусского летописца, в переложении польско-украинской историографии, приобрела совершенно новое звучание. С датой основания Киева, приведенного Стрыйковским, украинские ученые были знакомы задолго до Сафоновича и Гизеля. Однако нами был замечен интересный факт, – в Хронографе западно-русском, написанном в кругах Петра Могилы, указан вообще иной год основания города. Там говорится, что Киев был заложен «по Христе лет семсот девяност шестьаго» [1, л. 381]. Данный историографический факт требует дополнительного исследования; пока мы можем предположить, что он свидетельствует о первоначальном неприятии украинскими писателями даты названной польским историописателем.

Аналогичная ситуация сложилась и в русской историографии. В начале XVIII в. русская историческая мысль в этом вопросе не сразу последовала за киевским «Синописом» (исключение представляет работа, написанная в 1715 г. А. И. Манкиевым. Правда, назвав время основания Киева 430 г., автор сделал поправку: «как некоторые пишут Историки; но в Русских летописцах то не стоит, и чают, что можно Киев гораздо давнее и старее построен, нежели как здесь [в «Синописе»] приведено» [57, с. 22–23]. Авторы двух рукописных учебников по истории «Родословие от Адама» 1725 и 1745 гг. не привели польско-украинский сюжет о Кие [2, л. 24 об.; 3, л. 28 об]. Не поверил ему и В. Н. Татищев, указавший, что Киев построен еще до н. э. [50, с. 104] Однако начиная с середины XVIII в., о строительстве Киева в V в., заговорили многие русские историописатели, при этом повторяли «Синопис», говоря о количестве построенных полянскими братьями и сестрой городов. В XIX в. гипотеза о происхождении города в V в. хотя и была поколеблена научной критикой, все же нашла под-держку в работах некоторых историков [19, с. 28–30]. В новейшей отечественной историографии вернул к жизни старую концепцию Б. А. Рыбаков. По его мнению, город Кия берет свое начало в V в. [43, с. 41, 94, 96–97].

Выводы Рыбакова были подхвачены рядом ученых и на них до сих пор строятся тексты некоторых учебников [39, с. 13; 22, с. 3–4; 46, с. 22], хотя прямые археологические факты говорят против них [25, с. 28]. Если уже в XVIII в. отечественные историки заговорили о том, что сочинения польских хронистов и Гизеля не являются историческими источниками, а в XIX в. на них и вовсе перестают ссылаться, то в последней четверти XX в., мы наблюдаем иное. Ряд ученых, не найдя иной поддержки в письменных и археологических источниках, стали опираться на сомнительные сообщения о Кие и его роде в польско-украинской историографии XV–XVII вв. [11, с. 91–92; 51, с. 55; 43, с. 307].

Следующая историческая конструкция «Синописа» тесно связана с предыдущей, так как, рисует альтернативу «наследия» легендарного Кия. Именно альтернативу, потому, что древнерусские летописи ничего не говорят о наследниках братьев и сестры. Но идея генетически соединить их с другими известными летописи героями, чьи имена связаны с Киевом, витала в головах как позднесредневековых польских и украинских книжников, так и некоторых представителей отечественной историографии нового и новейшего времен. Автор «Синописа» назвал наследниками Кия, киевских князей Аскольда и Дира, убитых Олегом. Гизель заимствовал эту историю у Стрыйковского, на которого он и сослался [48, 23, 27]. Впервые же о родственных связях Аскольда и Дира с легендарным Кием упомянул Длугош.

Как и в некоторых других сомнительных местах, Гизель указал, что имеются разные мнения по этому вопросу. Летописцам родственная связь данных героев была не известна, «неведоми бяху писанием ... токмо Стрыйковский род их сице изъясняет: Яко по смерти тех трех братий Князей Росских, сыны и наследники их по них долгие веки, всяк на своем уделе, господствовала. Даже потом на их места Осколд и Дир Князи от ихже народа наступиша...», написал Гизель [48, с. 23].

Известие популярного в XVIII–XIX вв. «Синописа» поддержали, в первую очередь, те историки, которые пытались доказать развитие древнерусской государственности с доваряжского периода. Уже в начале XX в. сведения Длугоша – Гизеля использовал М. С. Грушевский, пытавшийся через династию Кия обосновать раннее появление независимого украинского этноса [13, с. 405–409]. В Аскольде и Дире увидел потомков Кия и Б. А. Рыбаков, нарисовавший гипотетическую картину возникновения с середины I тыс. н. э. государственного об-

разования в Приднепровье [43, с. 305–308]. Обновленный Рыбаковым польско-украинский исторический конструкт в настоящее время принимается авторами учебников по истории Украины и именно с тем идеологическим подтекстом, который придавали ей Длугош, его компиляторы и Грушевский [7, с. 58–59]. Российские учебники истории также несут на себе эту сюжетную печать. Как иначе интерпретировать слова А. Н. Сахарова и В. И. Буганова: «В Киеве утвердилась местная Полянская династия» [46, с. 41]? Таким образом, к летописному тексту, не удовлетворявшему представлениям о восточнославянском прошлом, была придумана альтернативная историческая конструкция.

Последний пример, который мы собираемся здесь рассмотреть, связан статьёй «Синописа», посвященной язычеству древних славян и названной автором «О Идолех» [48, с. 47–50]. Одно из приведенных в ней божеств, а именно «четвертый идол Ладо», вызвал долгую дискуссию среди мифологов и фольклористов. Статья Гизеля являлась компиляцией из трудов польских писателей, но некоторые отечественные исследователи не считали зазорным опираться непосредственно на указанное «известие» «Синописа», как, например А. Н. Афанасьев [10, с. 207]. Одни из первых российских археологов З. Д. Ходаковский (А. Чарноцкий) и А. Ф. Рихтер, даже посчитали, что город Ладога получил название в честь славянской богини любви Лады [38, с. 165; 42, с. 7]. Несмотря на то, что это божество отнесено специалистами к вымыслам Яна Длугоша [12, с. 164–166], современные ученые продолжали о нем писать [44, с. 311, 312].

Приведенные примеры исторических конструкций, содержащихся в «Синописе» формировали склад ума и социальные устои (например, теория сарматизма у польской шляхты), поэтому имели неоценимое значение для просвещенных кругов населения, будучи явлением культуры того времени. Эта культура, в данном случае письменная, была еще погружена в библейское сознание. Если обыденное сознание, у такого видного представителя восточнославянского просвещения как Гизель, было рациональным, то книжная традиция диктовала ему и его коллегам определенные условия, правила, по которым они должны были писать. Только с помощью устоявшейся христианской книжной традиции, вместе с ее «мифами» и мог в то время ученый изобразить образ славянского прошлого, включенный в мировую историю. Поэтому, для него самого это был символ истории любимого

им народа. Однако таким он являлся только в контексте исторической культуры его времени.

Попав в иной культурный контекст, в котором уже действовали правила «другой» – научной истории гизелев символ (созданный целой плеядой чешских, польских, украинских и московских книжников) перестал выполнять свои просветительские функции, но остался источником поддержания исторической памяти для некоторых социальных групп. Поэтому, одних представителей отечественной науки он раздражал своим архаизмом, как С. Е. Десницкого во второй половине XVIII в. [16, с. 7–9]; в конце XIX в. П. Н. Милюкова [32, с. 7–9]; а сегодня Л. И. Новикову и И. Н. Сиземскую, подчеркивающих, что эта книга «испорченный пересказ» древних летописей [36, с. 44]. Другие использовали текст «Синописа» как важный исторический источник (М. В. Ломоносов), хвалили, и продолжают хвалить [45], или повторяют его положения. Недавно украинский публицист Клара Гудзик выразила неодобрение некоторым российским историкам («деякі сучасні російські історики (наприклад, С. І. Маловичко)»), которые находят много мифологем и фантазий у Гизеля [14]. Следует отметить, что как первые, так и вторые авторы, не всегда учитывая время создания «Синописа», допускают различные интерпретации его сообщений. «Беда» этой книги заключалась в длительном её переиздании в том обществе, которое уже переросло «Синопис», но продолжало его читать.

Можно перечислить множество «погрешностей» «Синописа», но погрешности и «басни» присутствующие в нем, стали такими лишь с того момента, когда историческая мысль преодолела дух «Синописа», а это преодоление началось только в XVIII в. Именно из-за того, что сочинение Гизеля отвечало потребностям времени, затмило собой всю предшествующую украинскую и русскую историческую литературу, оно стало значительной вехой в истории исторического знания. «Синопис» превратился в основной учебник по отечественной истории на многие десятилетия.

Сегодня мы должны понимать, что отрицательное отношение Милюкова к практике использования польскими хронистами XV–XVI вв. сюжетов восточнославянской и древнерусской истории, которое он назвал «порчей» [32, с. 8–9]), было вполне характерно для исторической науки конца XIX в., которая давала оценки с позиций идеологии сциентизма, резко отрицательно относившейся к «ненаучной» форме мышления. Нам представляется, что не следует за

М. А. Алпатовым и И. Н. Данилевским повторяют, что «историческая концепция И. Гизеля не выходит за рамки архаичных представлений, а его познания о древнем мире самые фантастические» [8, с. 397–398; 15, с. 219]. Подобные претензии выносит научный взгляд на историю. Они напоминают попытки борьбы окончательно не расставшейся с позитивизмом профессиональной историографии, с «ложной» практикой историописания [52, с. 29], а также манифестации претензий на то, что формируемая историческая память должна как можно точнее отражать реальные события прошлого, а историкам нужно противостоять «псевдоистории» [6, р. 519–526].

Следует признать, что, все-таки, несмотря на эту установку социально ориентированное историописание так и не было вытеснено сугубо научной историографией, и здесь уместно вспомнить меткое замечание Реймона Арона, что разные отношения к истории могут «исчезнуть не скорее, чем интересы, которым они отвечают, или жизненные позиции, которые они выражают» [9, с. 494]. Поэтому, признание иной (ненаучной) формы историописания дает возможность лучше понять разные «истории».

В ситуации, парадигмального изменения в гуманитаристике, когда историки стали отмечать, что «вся история целиком вступает в свой историографический возраст», а поэтому, историческая наука «по характеру своего объекта может и должна быть наукой о человеческом мышлении» [37, с. 23; 31, с. 24] практика борьбы с социально ориентированным историописанием становится не актуальной в силу понимания связи последнего с массовым сознанием, с которым пора научиться работать, а не бороться.

Историописание как процесс исследования прошлого уже с XVIII в. стало состоять из разных по целеполаганию историографических культур – научно ориентированной и ориентированной социально. Причем, если в последней социальные функции доминируют над научными, то историографическая культура, представленная научным исследованием, признает приоритет научной функции над социальной. Социально ориентированное историописание не стремится быть нейтральным к прошлому, как того требует наука, и поддерживается и/или актуализируется историческим сознанием общества, а также навязываемым властью «нужным» образом прошлого.

«Синописис» не претендовал на научность (представления о ней лишь только начинали складываться), он явился попыткой конструирования исторической памяти восточнославянских народов, оказав-

шихся в новых политических и культурных реалиях второй половины XVII в. Составление этой книги и сам акт историописания были социально ориентированной практикой конструирования прошлого. Если судить о том, что многие сюжеты «Синописа», в том или ином виде, продолжили свою жизнь в отечественной исторической мысли XVIII–XX вв., то можно заключить, что попытка Гизеля оказалась успешной. Конструкции славянской и древнерусской истории, предложенные этой книгой, закрепились в исторической памяти украинцев, русских и белорусов, несмотря на борьбу, которую вела с ними научно ориентированная историография. Следовательно, можно говорить о том, что жизнь сюжетов киевского «Синописа» продолжалась и продолжается не в научно ориентированных исследованиях, а, в первую очередь, в сочинениях преследующих цель влияния на историческую память общества, выполняющих практические задачи конструирования национального прошлого и контроля над национальной памятью.

Библиографические ссылки

1. Библиотека Российской Академии наук. Отдел рукописей (БАН ОР). Хронограф западнорусский. 4.7.25.
2. БАН ОР. 1725 г. 33.12.10.
3. БАН ОР. Родословие от Адама. 1745 г. 32.15.22.
4. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису (НБУВ ІР). Хроника Матвея Стрыйковского. – Ф. VIII. №106/Лаз.48.
5. НБУВ ІР. Хронограф третьей редакции. – Ф. VIII. – № 112.
6. **Carrier R. C.** The Function of the Historian in Society / R. C. Carrier // The History Teacher. – 2002. – Vol. 35. – №. 4.
7. Історія України / Під ред. В. Баран. – Л., 1998.
8. **Алпатов М. А.** Русская историческая мысль и Западная Европа: XII–XVII вв. / М. А. Алпатов. – М., 1973.
9. **Арон Р.** Введение в философию истории / Р. Арон // Арон Р. Избранное. – СПб., 2000.
10. **Афанасьев А. Н.** «Живая вода и вещее слово» / А. Н. Афанасьев. – М., 1988.
11. **Брайчевский М. Ю.** Когда и как возник Киев / М. Ю. Брайчевский. – К., 1964.
12. **Гейшор А.** Митология на славяните / А. Гейшор. – София, 1986.
13. **Грушевський М. С.** Історія України-Руси. В 10 т. / М. С. Грушевський. – К., 1991. – Т.1.
14. **Гудзик К.** Київський архимандрит / К. Гудзик. – День. – 2004. – № 54. – 26 березня.

15. **Данилевский И. Н.** Исторические источники XI–XVII вв. // Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева / И. Н. Данилевский. – М., 1998.
16. Детская Российская история, изданная в пользу обучающегося юношества / С. Е. Десницкий. – Смоленск, 1797.
17. **Дмитриев-Мамонов Ф. И.** Хронология переведенная тщанием сочинителя философа дворянина, из науки, которую сочинил г. де Шевиньи, с прибавлением Российской. В 2 ч. / Ф. И. Дмитриев-Мамонов. – М., 1782. – Ч. 2.
18. **Забелин И.** История города Москвы / И. Забелин. – М., 1905.
19. **Забелин И. Е.** История русской жизни с древнейших времен. В 2 ч. / И. Забелин. – М., 1876. – Ч.1.
20. **Захарьин П.** Новый «Синописис» или краткое описание о происхождении славенороссийкого народа / П. Захарьин. – Николаев, 1798.
21. **Иловайский Д. И.** Разыскания о начале Руси. Вместо введения в Русскую историю / Д. И. Иловайский. – М., 1870.
22. История Российского государства / Отв. ред. Ш. М. Мунчаев. – М., 1998.
23. **Кандыба В. М.** Реальная история России: традиции обороны и геополитики, истоки духовности / В. М. Кандыба, П. М. Золин. – СПб., 1997.
24. **Карнаухов Д. В.** История русских земель в польской хронографии конца XV – начала XVII вв. / Д. В. Карнаухов. – Новосибирск, 2009.
25. **Клейн Л. С.** Феномен советской археологии / Л. С. Клейн. – СПб., 1993.
26. Летописец вкратце // Продолжение древней российской вивлиофики. – СПб., 1791. Ч. 7.
27. **Ломоносов М.** Замечания на диссертацию Г.-Ф. Миллера «Происхождение имени и народа Российского» / М. Ломоносов // «Для пользы общества...». – М., 1990.
28. **Ломоносов М.** Краткий Российский летописец с родословием / М. Ломоносов. – СПб., 1760.
29. **Маловичко С. И.** Отечественная историческая мысль XVIII в. о возникновении и социально-политической жизни древнерусского города (от киевского «Синописиса» до «Нестора» А. Л. Шлёцера) / С. И. Маловичко. – Ставрополь, 2001.
30. **Манкиев А. И.** Ядро российской истории / А. И. Манкиев. – М., 1799.
31. **Медушевская О. М.** Теория и методология когнитивной истории / О. М. Медушевская. – М., 2008.
32. **Милюков П.** Главные течения русской исторической мысли / П. Милюков. – СПб., 1913.
33. Мифы древних славян. Велесова книга. – Саратов, 1993.
34. **Мусин-Пушкин А. И.** Историческое изледование о местоположении древняго Тмутараканскаго княжения / А. И. Мусин-Пушкин. – СПб., 1794.

35. **Мыльников А. С.** Картина славянского мира: взгляд из восточной Европы. Этногенетические легенды, догадки, протогипотезы XVI – начала XVIII века / А. С. Мыльников. – СПб., 1996.
36. **Новикова Л. И.** Русская философия истории: Курс лекций / Л. И. Новикова, И. Н. Сиземская. – М., 1999.
37. **Нора П.** Между памятью и историей: Проблематика мест памяти / П. Нора // Франция-память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пьюимеж, М. Винок. – СПб., 1999.
38. Орывок из путешествия Ходаковского по России // Русский исторический сборник. – М., 1839. – Т. 3. – Кн. 2.
39. **Пашков Б. Г.** Русь – Россия – Российская империя / Б. Г. Пашков. – М., 1997.
40. Полное собрание русских летописей. – СПб., 1846. – Т. 1.
41. **Попов А.** Изборник славянских и русских сочинений и статей внесенных в хронографы русской редакции / А. Попов. – М., 1869.
42. **Рихтер А.** Старая и новая Ладога / А. Рихтер. – СПб., 1821.
43. **Рыбаков Б. А.** Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. / Б. А. Рыбаков. – М., 1993.
44. **Рыбаков Б. А.** Язычество Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М., 1989.
45. **Сапожников О. Я.** Мечта о русском единстве. Киевский Синописис (1674) / О. Я. Сапожников, И. Ю. Сапожникова. – М., 2006.
46. **Сахаров А. Н.** История России с древнейших времен до конца XVII века: учеб. для 10 класса / А. Н. Сахаров, В. И. Буганов. – М., 1995.
47. Синописис (5-е изд.). – СПб., 1762.
48. Синописис (9-е изд.). – СПб., 1810.
49. **Софонович Ф.** Хроніка з літописців стародавніх / Ф. Софонович. – К., 1992.
50. **Татищев В. Н.** История Российская. В 3 ч. / В. Н. Татищев. – М., 1994. – Ч. 1.
51. **Тихомиров М. Н.** Русское летописание / М. Н. Тихомиров. – М., 1979.
52. **Тош Д.** Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка / Д. Тош. – М., 2000.
53. Три разсуждения о трех главнейших древностях Российских / В. К. Тредиаковский. – СПб., 1773.
54. **Шафонский А.** Черниговскаго наместничества топографическое описание / А. Шафонский. – К., 1851.
55. **Шлёцер А. Л.** Нестор. Русские летописи на древле-славянском языке. В 3 ч. СПб., 1809–1819 / А. Л. Шлёцер. – СПб., 1816. – Ч. 2.
56. **Эмин Ф. А.** Российская история жизни всех древних от самого начала России государей до Екатерины II. В 3 т. / Ф. А. Эмин. – СПб., 1767. – Т. 1.
57. Ядро Российской истории, сочиненное ближайшим стольником и бывшим в Швеции резидентом князь Андреем Яковлевичем Хилковым. – М., 1799.

Надійшла до редколегії 28.06.2011 р.

УДК 930.1(47)

В. П. Корзун, Д. М. Колеватов

Омский государственный университет им. Ф. М. Достоевского

**«РУССКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ»
Н. Л. РУБИНШТЕЙНА: СУДЬБА КНИГИ
КАК ЗАЗЕРКАЛЬЕ ИСТОРИОГРАФИИ***

*«Я с удивлением обнаружил, как много значили для меня,
хотя я этого не осознавал, книги, которые я никогда не читал...»*

К. Гинзбург

Йдеться про долю книги М. Л. Рубінштейна «Русская историография». Міститься інформація про академічні дебати й інтриги всередині сталінської академічної еліти та про зміни образу комунікативного поля історичної науки.

Ключові слова: історіографія, космополітизм, буржуазний об'єктивізм, наукове співтовариство, інтелектуальна традиція.

Речь идёт о судьбе книги Н. Л. Рубинштейна «Русская историография». Содержится информация об академических дебатах и интригах внутри сталинской академической элиты и об изменениях образа коммуникативного поля исторической науки.

Ключевые слова: историография, космополитизм, буржуазный объективизм, научное сообщество, интеллектуальная традиция.

* Исследование выполнено при финансовой поддержке Министерства образования и науки РФ в рамках федеральной целевой программы «Научные и научно-педагогические кадры инновационной России на 2009–2013 гг.», государственный контракт № 02.740.11.0350.

Предлагаемая читателю статья является развернутым вариантом доклада на Всероссийской научной конференции 2007 г. Казани. В нём поставлена проблема жизни текста научного труда после «официально объявленной смерти», полулегального (длящегося десятилетиями) бытования научной классики в историографическом пространстве зрелого советского общества.

© В. П. Корзун, Д. М. Колеватов, 2012.

The article is devoted to the destiny of N.L.Rubinshtein's book «Russian historiography». Article contains the information on the academic debate and intrigues in Stalin's academic elite and about changes of the image of historic science's communicative field.

Key words: historiography, cosmopolitanism, bourgeois objectivism, scientific community, intellectual tradition.

Судьба известного труда Н. Л. Рубинштейна «Русская историография» может быть названа поистине странной: высоко оцениваемая специалистами в начале 1940-х и даже выдвинутая на соискание Сталинской премии [23, с. 187], она подвергается разгромной критике в конце 1940-х гг., как «образец космополитического подхода». На долгие годы книга остается невостребованной в официальной историографии, но живет в предании как «дела минувших дней», как полулегендарный образец «высокого» историографического подхода. Она живет своей жизнью в пространстве устной истории науки – выводы и подходы Рубинштейна довольно широко используются в практике вузовского преподавания. Это демонстрирует и наш собственный опыт «приобщения к Рубинштейну». Историографическое становление, по крайней мере, одного из авторов данной статьи (В. П. Корзун) связано с осмыслением этого труда.

Ремарка 1. «Перед тем как приступить к самостоятельной педагогической работе в Омском государственном университете (мне было поручено читать курс историографии отечественной истории), я получила своеобразное напутствие от одного из моих учителей, признанного научного авторитета, профессора Ростовского университета Александра Павловича Пронштейна: «Валя, отложите в сторону все современные учебники и прочитайте «Русскую историографию» Николая Леонидовича Рубинштейна». Это было в 1977 г. Не отрицая огульно достоинств тогдашних учебников историографии, тем более появившегося вскоре и надолго ставшего настольной книгой историкографов учебника А. М. Сахарова [18], я все более и более убеждалась в полезности совета профессора. Незабываемым оказалось уже первое знакомство с текстом «Русской историографии» – с подачи моего сокурсника и коллеги, ныне известного методолога, А. В. Лубского, кстати, освоивавшего тогда курс отечественной историографии в РГУ. Учебное пособие Рубинштейна захватывало масштабностью, фундаментальностью, академической культурой, интересом к философским основаниям концепций, созвучностью с современными для моего поколения науковедческими поисками. Оказалось, что многие фрагменты из Рубинштейна мне знакомы – узнаваемы по лекциям моего университетского преподавателя А. Г. Беспаловой; позже аналогичные

ремарки я слышала в лекциях А. Е. Шикло на истфаке МГУ. Уже на первом году своего университетского преподавания я становлюсь счастливым обладателем собственного экземпляра книги Рубинштейна, подаренного моими студентами, у которых она, что называется, ходила по рукам. В отличие от нашего поколения студенты конца 1970-х гг. уже знали имя знаменитого историографа».

Но, тем не менее, долгое время историографическое знание существовало как бы отдельно от имени историка. На это специфическое явление в советской историографической традиции обратил внимание В. А. Муравьев: «Русская историография» Н. Л. Рубинштейна была изъята из учебного процесса в высшей школе, но никогда не перемещалась в «спецхран» и, несмотря на жесточайшую критику автора, к «табуированной» литературе не принадлежала – побитого автора отпустили восвояси. Можно припомнить ряд сходных примеров или «отпуска живым» с «полузабвением» его книг («Регулярное государство Петра Первого и его идеология» (М.; Л., 1943, ч. 1.) Б. И. Сыромятникова), или напротив, «отпуска живой» книги с забвением или полузабвением ее автора (труды М. Д. Приселкова) и др.» [14, с. 228].

Очевиден факт селективного признания классического труда Н. Л. Рубинштейна, фильтрация его основных положений не только со стороны власти, но и со стороны научного сообщества. Отношение это стало изменяться лишь в последнее десятилетие. В качестве примера первых опытов переосмысления историографического творчества историка назовем работы С. О. Шмидта, В. А. Муравьева, О. М. Медушевской, А. Н. Цамутали, А. Н. Шаханова, А. М. Дубровского и др. [24, с. 202–227; 14; 13, с. 233–235; 21; 23; 7; 9, с. 199–224].

Пожалуй, наиболее систематическим исследованием на современном этапе можно считать вводный очерк М. В. Мандрик к переизданию в 2008 г. «Русской историографии» Н. Л. Рубинштейна [12, с. vii–сxxxiv]. Отметим удачную попытку автора представить творчество историка в социокультурном контексте. Хронологически это совпало и с нашими собственными исследованиями – сошлемся на вышедшую годом ранее совместную статью В. П. Корзун и Д. М. Колеватова ««Русская историография» Н. Л. Рубинштейна в социокультурном контексте эпохи» [8, с. 24–62]. Но, несмотря на это, остаются еще дискуссионными и не проясненными ряд вопросов. Это, прежде всего проблемы содержательной определенности понимания пред-

мета историографии самим Рубинштейном, влияния на него предшествующей, дореволюционной историографической традиции, равно как и влияния «Русской историографии» на советскую историографическую модель и на образ исторической науки в целом, на ментальность советского историка. Иначе говоря, вопрос о месте Рубинштейна в отечественном историографическом процессе остается еще открытым, характеризуемым при помощи комплиментарных историографических клише: «образец», «мастер», «продолжатель/связыватель традиций».

Судьба книги (равно как и ее автора) оказалась чересчур тесно связанной с судьбой отечественной историографии, чтобы мы могли ограничиться такого рода «высокими банальностями». Размышления над Рубинштейном позволяют, как нам представляется, проникнуть в «историографическое зазеркалье» – не отражаемый в официальных историографических летописях, «потусторонний» по отношению к ним, мир реального развития науки. В этом мире, в конфликте/взаимодействии различных научных дискурсов и исследовательских стратегий, проявляется и их сиюминутная социальная актуальность и долговременная научная перспективность. Через отношение к книге Рубинштейна, в дискуссиях по ее поводу, прочитываются различные трактовки образа исторической науки на различных этапах развития советской историографии, степень коммуникативной открытости и нормативы соответствующих практик – то, что в совокупности создает ментальное пространство науки.

Книга Н. Л. Рубинштейна, как ни парадоксально, оказалась более созвучной настроениям научного сообщества в момент ее создания, чем в последующее десятилетие, когда произошли серьезные модификации в самом научном сообществе. Эта проблема требует специального исследования. Афористично направление этой модификации обозначил С. Я. Лурье. 1930-е гг. в науке он характеризует как «Афины и Апокалипсис», а послевоенные 1940-е он определяет как «Апокалипсис без Афин» [10, с. 150–151].

Первые отклики на работу Рубинштейна были положительными, хотя и с элементами критики. Высокие оценки прозвучали при обсуждении «Русской историографии» 15 мая 1940 г. на ученом совете МИФЛИ и 1 марта 1941 г. на заседании экспертной Комиссии по делам высшей школы при обсуждении вопроса о предоставлении ей статуса вузовского учебника [23, с. 187]. Принимавшие участие в этих

обсуждениях ведущие отечественные историки Ю. В. Готье, А. М. Панкратова, М. Н. Тихомиров, М. В. Нечкина, С. В. Бахрушин, М. Н. Дружинин дают высокую оценку труду, отмечая широту тематического и хронологического охвата, систематичность, самостоятельность «замысла и выполнения», авторский исследовательский характер работы и т. д. Однако, в то же время, как отмечает Шаханов, дискуссионность ряда положений «Русской историографии» приводит к рекомендации присудить книге Рубинштейна статус не учебника, а учебного пособия. Работа Рубинштейна, вместе с опубликованными тогда же трудами М. Н. Тихомирова по отечественному источниковедению и О. Л. Вайнштейна по западноевропейской историографии, призвана была заполнить существующий пробел в учебных пособиях для вузов страны. Уже поэтому отклик Вайнштейна, решающего сходную с нашим автором исследовательскую/методологическую/педагогическую задачу, представляет для нас особый интерес.

Рецензия Вайнштейна была опубликована в «Историческом журнале» за 1942 г. (№10–11). Значение книги Рубинштейна, «которая увидела свет в суровые грозные дни Великой Отечественной войны», рецензент определяет, прежде всего, в плане политическом: «Познание закономерностей движения историографии к вершинам марксистско-ленинской науки укрепляет нашу уверенность в конечной победе науки над фальсификацией и клеветой врага, ... в неисчерпаемые духовные силы нашего народа» [2, с. 119]. Не менее позитивно оценивается и значимость книги в собственно научном плане: «В качестве одной из важнейших форм идеологии историография сама по себе представляет историко-культурную и познавательную ценность, ... все возрастающая специализация в исторической науке делает для историка знакомство с движением всей науки в целом крайне необходимым: иначе он рискует утратить правильную перспективу» [2].

Вайнштейн фиксирует те исследовательские принципы рецензируемой им работы, которые признаются профессиональной академической частью советских историков («Афинами» – по выражению Лурье). К числу таковых относится приоритетное внимание к процессу движения исторической науки (а не к формальному, используя терминологию Рубинштейна, противопоставлению марксистской и немарксистской историографии). Вайнштейн также высоко оценивает стремление связать процесс развития отечественной исторической науки с европейским научным и философским контекстом: «Автор

уделил значительное внимание явлениям европейской научной мысли в той мере, в какой они влияли на русскую историографию» [2].

Наибольшую ценность, с точки зрения рецензента, «представляют главы, посвященные характеристике целых направлений и отдельных виднейших представителей русской исторической науки». Все они, считает Вайнштейн, «являются как бы маленькими монографическими исследованиями». Рецензент фиксирует исследовательские практики, применяемые Рубинштейном и обеспечившие высокие достоинства его труда, раскрытие преемственности и закономерности «важнейших явлений нашей историографии – использование тонкого оружия марксистско-ленинской критики», тщательный анализ совокупности произведений историков, хорошее знакомство с эпохой, условиями жизни и творчества и т. д. [2, с. 119–120]. «Читателю книги проф. Рубинштейна не трудно уяснить себе, как и почему труды Татищева, Миллера, Щербатова сделали возможным появление «Истории Государства Российского», чем «государственная школа», знаменующая, по мнению автора, расцвет русской буржуазной историографии, обязана Эверсу и «скептической школе» и как она, в свою очередь, определила многие научные достижения Соловьева и его учеников» [2, с. 120].

Наиболее значимое, на наш взгляд, расхождение рецензента и автора учебного пособия наблюдается по вопросу о кризисе буржуазной исторической мысли. С точки зрения критика, «проф. Рубинштейн слишком увлекся своей весьма спорной теорией о начале кризиса буржуазной историографии и на западе и в России уже с 60-х XIX в. Соответственно европейская историография второй половины XIX в., т. е. периода господства позитивизма, рассматривается автором как неспособная подняться до синтеза исторических явлений, до скольконибудь оригинальной концепции исторического процесса». Простое перечисление рецензентом попыток подобного синтеза в трудах Лампрехта, Брейзига, Фюстель де Куланжа, Пиренна, Барбагалло и других свидетельствует, с его точки зрения, что Рубинштейн игнорирует очевидные факты. Как отмечает Вайнштейн, с точки зрения автора «Русской историографии», «Соловьев является последним крупным представителем русской буржуазной исторической мысли, давшим оригинальный синтез русского исторического процесса». Причем аргументация, использованная Рубинштейном, не представляется ему убедительной: «Увлечение историографией 60–70-х гг. XIX в., в

частности, Бестужевым-Рюминым и его учениками, проблемами источниковедения, ...еще не являются показателями кризиса, стремление углубить отдельные участки знания... существенно необходимый элемент всякого будущего синтеза» [2, с. 121]. Напомним, что для Рубинштейна уже «Курс русской истории» Ключевского – завершение кратковременного периода расцвета русской буржуазной исторической науки, более того, свидетельство нарастания кризисных моментов в ее развитии. По Рубинштейну, «лишь короткий исторический промежуток» отделяет начало и конец расцвета дореволюционной историографии – одно поколение отделяет Ключевского от Соловьева. Признавая несомненные достоинства творчества Ключевского (обращение к социально-экономической проблематике и, в особенности, «живую конкретность, дар художественного ее восприятия»), автор считает, что для исторических взглядов Ключевского характерен эклектизм, нарушение «прочной спаянности элементов», присущей исторической концепции Соловьева [16, с. III, VII, VIII, XI].

Представляется, что расхождение во взглядах рецензента и автора историографического труда можно объяснить индивидуальным стилем мышления каждого из исследователей. Логика работы Рубинштейна – оценка трудов представителей буржуазной исторической науки по степени приближения к образцам марксистского (скорее марксистско-гегельянского образца исторического синтеза) – собственно и предполагает сниженную оценку позитивистской историографии второй половины XIX в. как в европейском, так и в отечественном вариантах. Вайнштейн оказывается менее логически «закрепощен», он более последовательно проводит разделяемый им и рецензируемым автором принцип – показать реальное движение науки. Разумеется, сам рецензент говорит о кризисе буржуазной исторической науки с первых десятилетий XX в. («начало эпохи империализма, ...опустошающее влияние махизма, ...отказ от претензий на объективное познание прошлого»), но, при этом делает оговорку, именно с первых десятилетий и никак не раньше.

Как видим, оба автора реализуют себя в рамках научно-ориентированного дискурса в русле марксистского образа исторической науки. Итак, первые отклики на «Русскую историографию» Рубинштейна носили профессиональный, научно-продуктивный характер и вполне укладывались в нормы академического научного сообщества. В конце 1940-х гг., отмеченных борьбой с космополи-

тизмом, книга Н. Л. Рубинштейна становится удобной мишенью для критиков. Жертвами проработок становились те, кто был способен раздвигать границы научного познания, и, как отмечает Т. А. Булыгина, историографическая известность Н. Л. Рубинштейна делала его «одной из значительных фигур среди «гуманитариев-космополитов» [1, с. 24]. Дискуссия по книге Г. Ф. Александрова «История западноевропейской философии» (июнь 1947 г.) открыла новый «театральный» сезон драматических постановок в науке. Общая констатация «неблагополучия на нашем теоретическом фронте», прозвучавшая в выступлении А. А. Жданова, и обличение в ложном квазипрофессорском объективизме, в раболепии перед буржуазной наукой, очерчивала рамки организации научного пространства.

Сама содержательная составляющая «Русской историографии» (самостоятельные теоретические выводы, констатация общих закономерностей развития, связей западноевропейской и отечественной исторической науки, определенное влияние первой на последнюю) вводила работу в поле «абсолютной идеологической простреливаемости». Судьба книг Г. Ф. Александрова и Н. Л. Рубинштейна при некоторой неравнозначности фигур авторов – в научном и статусном плане – свидетельствует об опасности попыток создания обобщающих теоретических работ в области гуманитаристики в исследуемый период.

Бросается в глаза изменение позиций и акцентов в оценке «Русской историографии» одними и теми же участниками историографических диалогов до и после войны. Как понять и интерпретировать эти метаморфозы? В том числе и самого автора, инициировавшего дискуссию на страницах журнала «Вопросы истории» (1948, № 2) [24; 12].

Показательна в этом плане статья-рецензия М. Н. Тихомирова «Русская историография XVIII века», появившаяся в 1948 г. Обстоятельства ее появления отражены в статье С. О. Шмидта «Судьба историка Н. Л. Рубинштейна». Отметим, что рецензия появляется в период набирающей обороты кампании по борьбе с космополитизмом. Ранее и в ходе обсуждения работы, и в личной переписке, книга Рубинштейна высоко оценивалась Тихомировым как «прочно вошедшая в науку». С воспроизведений этих оценок и начинается рецензия: «Автор проделал громадную работу... труд Н. Л. Рубинштейна восполнил большой пробел в нашей исторической литературе и в насто-

ящее время является единственным пособием по русской историографии». Заканчивается же статья-рецензия выводом: «В новом издании книги Рубинштейна раздел историографии XVIII века должен быть коренным образом переработан» [20, с. 94, 99].

Итак, в данной статье, в отличие от рецензии Вайнштейна, проблематизирована историческая мысль XVIII в. И это не случайно. На историографическом поле именно этого века оформилась норманнская теория, а становление новой, рационалистической модели историзации связано было с использованием опыта западноевропейской науки и деятельностью иностранных, на первых порах преимущественно немецких ученых. Сложные сами по себе историографические проблемы, связанные с процессом культурной рецепции, имели к тому же опасный выход в политику. В исторической ситуации конца 1940-х гг. причудливо и трагически соединились патриотические настроения общества с репрессивно-ограничительной, охранительной политикой власти, которая активно задействовала исторические знания. При анализе рецензии стоит учитывать и тот факт, что М. Н. Тихомиров в это время, – являясь членом редколлегии журнала «Вопросы истории», членом-корреспондентом АН СССР, – вынужден был в силу своего статуса совмещать несколько социальных ролей и выстраивать различные поведенческие стратегии: проводить официальную линию журнала, защищать интересы научного сообщества, думать о своей судьбе и, как полагает С. О. Шмидт, стараться смягчить неизбежный удар по Н. Л. Рубинштейну, с которым у него ранее сложились дружеские отношения.

С точки зрения М. Н. Тихомирова, Н. Л. Рубинштейн не учитывает конкретно исторического контекста развития историографии, – взгляды историков XVIII в. на прошлое России излагаются в отрыве от той среды, в которой они развивались. При этом происходит подмена критериев оценки – историческая среда, конкретно исторический контекст, безусловно, учитывается Н. Л. Рубинштейном, и в первых откликах на его работу коллеги-историки именно этот момент относили – и довольно обоснованно – к сильным сторонам его труда. Рецензент же в конкретно историческом контексте конца 1940-х гг. определяющим считает его политическую составляющую, и, соответственно, подход Н. Л. Рубинштейна для него недостаточно политически заострен, – он не показывает, например, что главной причиной появления норманнской теории было стремление выходцев

из Германии, в том числе немецких ученых, к установлению их собственного господства в России, народ которой имел свою давнюю и великую культуру.

В статье М. Н. Тихомирова проводится своего рода селективный отбор историков, нарушающий принцип единства историографического процесса. Историки XVIII в. подразделяются им на немцев и русских. Первых он определяет как неплохих техников науки, которые могли оставить свой след в русской исторической науке, но, с его точки зрения, подлинными создателями истории нашей страны были не иностранцы, а русские. Некоторым немецким ученым, например, Байеру, он отказывает в научной значимости и характеризует его отнюдь не в академическом ключе: «Он был бездарным и малоразвитым воинствующим немцем, принадлежащим к узкому, смрадному академическому углу, где наука выступает не гордой богиней, а черной кухаркой «за все» [20, с. 95] (сравним, как это делает и сам автор, с отзывом Н. Л. Рубинштейна о Байере: «строгость научной критики, точность научного доказательства, разрыв с баснословием предшествующих историков» и т. д.). Готлибу Зигфриду Байеру противопоставляется Герард Фридрих Миллер, связавший жизнь с новой родиной и оказавший «немаловажные услуги русской исторической науке».

И в то же время рецензент не может согласиться с утверждением Н. Л. Рубинштейна о том, что исторические труды Миллера представляют собой совершенно новый этап в развитии русской исторической науки. Миллер для рецензента был по преимуществу археограф, оставивший после себя мало обобщающих трудов. До создания исторических трудов, до попыток исторического синтеза, как считает М. Н. Тихомиров, поднимаются только русские по происхождению историки: «В русской историографии XVIII века были в сущности три крупные фигуры, стремившиеся написать историю России в целом виде: Татищев, Ломоносов и Щербатов. Прямыми продолжателями их дела... были Карамзин, позже Соловьев. Как не велико значение археографической деятельности Миллера, она далеко отстает перед названными нами фигурами» [20, с. 94, 97]. Как видим, предложенный ряд «вершин» отличается от списка Вайнштейна. Из него исчезли Миллер, Эверс и скептики, широко применявшие приемы источниковедческой критики, характерные для немецкой традиции. Таким образом, в ситуации 1940-х гг. «Русская историография» воспринимается уже как не совсем «русская». Как представляется, в данном случае мы

имеем дело с конфликтом социально-ориентированного и научного дискурсов и соответствующих поведенческих стратегий [11].

Кампания по борьбе с космополитизмом набирала силу, подпитываясь как снизу – «добровольная», «инициативная» критика, примером чего могут служить публикации в журнале «Вопросы истории» и «Учительской газете» – так и сверху. В том числе, большую роль в запуске этой кампании сыграло Министерство высшего образования. Многочисленные источники зафиксировали широкое обсуждение книги Н. Л. Рубинштейна в высших учебных заведениях страны в феврале – первых числах марта 1948 г. Такие упоминания мы находим в дневниковых записях Б. Б. Кафенгауза о заседании кафедры истории СССР МГУ. Дело в том, что Министерство предложило кафедрам университетов и институтов развернуть обсуждение книги Н. Л. Рубинштейна, и материалы по итогам обсуждения прислать в Министерство. Ссылка на такое письмо имеется в протоколе заседания кафедры истории СССР Молотовского университета (4 марта 1948 г.). Подробный отчет с приложением полных текстов докладов упомянутой кафедры хранится в государственном архиве Пермской области [5]. Эта находка обрадовала авторов данной статьи. У нас возникла иллюзия, что собранные материалы хранятся в фондах Министерства ВО СССР, но, увы, пока наши поиски безрезультатны. В Иркутском областном архиве нами также был обнаружен протокол совместного заседания кафедры истории СССР и всеобщей истории, но он, к сожалению, слишком краток и обозначает лишь повестку дня – обсуждение книги Н. Л. Рубинштейна, и имя докладчика – А. М. Гудошников. Несколько более подробную информацию можно почерпнуть из протокола партсобрания Иркутского университета.

В местном университете 1 марта 1948 г. состоялось обсуждение книги Н. Л. Рубинштейна. Данное обсуждение являлось частью «фронтальной атаки», которой подвергаются на факультете учебные программы и пособия. Учебник Рубинштейна оказывается поистине в «хорошей компании» – в этот период обсуждаются также учебники по языкознанию (Р. О. Шор и Н. С. Чемоданова), русской диалектологии (П. С. Кузнецова), логике (В. Ф. Асмуса). Учебникам из разных сфер гуманитаристики, оцениваемым с позиций принимаемого и насаждаемого властью образа науки, оказываются присущи общие недостатки: «отсутствие критики буржуазных теорий, а также крайне слабое отражение роли русских ученых в развитии русской и мировой на-

уки» [9, с. 215]. В частности указывалось, что в учебнике профессора Н. Л. Рубинштейна «наша советская историческая наука отодвигается на задний план, а особенно подробно оценивается роль немецких ученых в развитии русской исторической науки» [22, л. 61]. Очевидно, что отсылаемая в Министерство информация осмысливалась в связи с подготовкой под его эгидой Всесоюзного совещания заведующих кафедрами истории СССР университетов, педагогических вузов, специалистов Академии наук СССР и Высшей партийной школы при ЦК ВКП (б), которое состоялось в Москве 15 – 20 марта.

Большинство выступающих на этом совещании разделяли официальный образ науки (как науки партийной, классово – заостренной, плановой, народной), или, по крайней мере, демонстрировали свою приверженность ему. Вырабатывая собственные поведенческие стратегии, участники совещания апеллировали к практике недавней философской дискуссии по книге Г. Ф. Александрова и тем самым демонстрировали свою лояльность власти. Именно эти обстоятельства, помноженные на специфику образования первых поколений марксистских историков и настроения патриотизма, во многом определили такие оценки «Русской историографии» как: абстрактно-академическое понимание историографии, буржуазный объективизм, схематизм, упрощенчество, аполитичность («... нет указания на то, что историческая наука – составная часть идеологии, при этом наиболее воинствующая, что история была, есть и будет одним из важнейших средств воздействия на массы» [3, с. 127]).

Этот упрек повторяется и конкретизируется, когда Н. Л. Рубинштейна обвиняют в недооценке революционного переворота, совершенного марксизмом в философии истории, в стремлении оценивать марксизм с позиций «внеаходимости», применять общенаучные критерии: «Н. Л. Рубинштейн не показал, что марксизм был величайшей, по выражению А. А. Жданова, революцией в науке, и что одна из серьезнейших ошибок Н. Л. Рубинштейна состоит в том, что автор не столько противопоставляет, сколько сопоставляет марксизм с предшествующими течениями» [3, с. 127, 129].

Партийно-идеологизированная, «рожденная революцией» (в данном случае научной) марксистская гуманитаристика в советском варианте должна была характеризоваться нетерпимостью к науке немарксистской, и с позиций советской научной нормативности Рубинштейну (с различной, в зависимости от личности выступающего, степенью

жесткости) инкриминируется «буржуазный объективизм». Автора упрекают в недопустимом преувеличении момента эволюционности, преемственности в развитии науки: «... как будто бы одна историческая школа сменяла другую, один историк развивал взгляды и идеи другого», «развитие исторической науки дано как плавный эволюционный процесс». С точки зрения критиков, в работе присутствует недопустимое сближение гегельянства и марксизма: «Выходит, будто бы Гегель и другие буржуазные исследователи выдвинули ряд определений, стоящих как бы на грани нашей марксистской науки». С позиций «нашей марксистской науки» Н. Л. Рубинштейна обвиняют в «незаслуженно высокой оценке» дореволюционных отечественных историков (Эверса, Каченовского, Полевого, Соловьева и др.). В ряде случаев эти обвинения находятся на грани политической инкриминации. Так, один из выступающих считает, что особенно неправильно Рубинштейн оценил Костомарова, «не разоблачил его связи с буржуазно-националистической школой Антоновича–Грушевского», «отрывает Милюкова-историка от Милюкова-политика».

Н. Л. Рубинштейн, с точки зрения критиков, не смог вскрыть классовую сущность воззрений дореволюционных историков, помарксистски проанализировать идейную борьбу по вопросам историографии. По определению А. Л. Сидорова, «... книга Н. Л. Рубинштейна в основном немарксистская. Амальгама идей и оценок, идущих, с одной стороны, от буржуазных историков, а, с другой – от антимарксистской концепции Покровского, пронизывает все содержание этой книги» [3, с. 129].

Упреки в зависимости от идей дореволюционных историков выводят на наиболее «боевую» для его критиков тему национального нигилизма. В фокусе внимания многих выступающих оказывается интерпретация Рубинштейном развития исторической мысли в XVIII в. и оценка роли немецких историков. Его упрекают в непонимании оригинальности и национального своеобразия русской исторической науки («стремится подогнать взгляды русских историков под западноевропейские стандарты исторической и философской мысли» [3, с. 129]), «незаслуженном принижении выдающихся русских историков XVIII века – Татищева, Щербатова, Болтина и Ломоносова, явной переоценке историков-иностранцев – Байера, Миллера, Шлецера и др.» [3, с. 127]. Обратим внимание на специфическую лексику выступающих: «С исключительным усердием, достойным лучшего применения

Н. Л. Рубинштейн курит этот фимиам таким посредственным историком как Байер, Миллер и Щлецер, рисуя их как лучших представителей исторической науки в России в XVIII веке» [3, с. 129]. Ученому вновь инкриминируется объективно примиренческий подход, будто он «видит в них, по выражению А. А. Жданова, «коллег по перу» ... аполитично, беззубо критикует норманистские теории, затушевывает их реакционно-шовинистические взгляды на древнюю русскую историю», не раскрывает «классовые корни преклонения перед иностранщиной у реакционных дворянских и буржуазных историков» [3, с. 127, 129].

Осторожно, в духе советского академизма, сформулированный Н. Л. Рубинштейном тезис об «известном взаимодействии русской и европейской исторической науки», о «...критическом использовании самостоятельно сложившейся национальной наукой известных результатов чужой науки» интерпретируется критиками ученого как «низкопоклонство, внутренне присущее всей книге Н. Л. Рубинштейна». Входящее, наряду с буржуазным объективизмом и примиренчеством, в «джентльменский набор» проработочных компаний обвинение в неумении вскрывать классовые корни обретает новую «предметную область». Н. Л. Рубинштейн, с одной стороны, упрекается в том, что не раскрыл классовые корни преклонения перед иностранщиной у реакционных дворянских и буржуазных историков, «не раскрыл достаточно глубоко классовые корни шеллингианства славянофилов, гегельянства государственников». С другой стороны, попытка Рубинштейна показать гносеологические, общефилософские основания исторической науки, обращение к творчеству Ф. Бэкона, Т. Гоббса, Д. Локка, Г. Лейбница, писателей итальянского Возрождения, французских бенедиктинцев, немецких ученых – представителей библейской экзегетики, с которой был связан создатель научной критики в России Щлецер [3, с. 131, 134], оценивается как «хитросплетенная цепь, ловко устанавливающая полную связь и зависимость русской философии и исторической науки от западноевропейской, ближе всего от немецкой» [3, с. 128].

Как видим, большая часть оппонентов, по существу, отказывает ему в научности. Автору рекомендуют «переписать историографию». В указаниях на то, что Н. Л. Рубинштейн в «Русской историографии» делает «не так, не по-марксистски», прочитывается желаемый образ исторической науки как науки классовозаостренной и как националь-

ноуникальной, приоритеты которой призваны доказывать ученые («Россия – родина слонов»). Озвученные обвинения в объективизме и национальном нигилизме, носящие в определенном смысле формализованный характер (неразвернутая оценка «всех скопом»), свидетельствует о закреплёмости тезиса о национальной исключительности русской науки в универсальном образе науки и сложности идеального соответствия этой новой ценности реальной исследовательской и учебной практике.

Чтобы понять «работающий» образ науки в некоторых случаях даже не приходится прибегать к процедуре его реконструкции через отступление от нормы, так как авторы довольно отчетливо проговаривают образ исторической науки, в том числе и историографии. Такая позиция наиболее ярко проявляется в выступлении Е. Н. Городецкого, который выступает как «игрок двух полей» – и как историк-профессионал, и как представитель номенклатуры (в это время он является заместителем заведующего отделом науки Управления пропаганды и агитации ЦК партии): «Историограф в нашей стране фигура большая. Это не просто историк, а историк, который должен на голову выше стоять рядового ученого. Историограф выносит свой приговор историкам прошлого. Но не только в этом заключается его задача. Он направляет историков, он их учит, он выдвигает новые задачи, он является и судьей историков прошлого и учителем историков современности» [3, с. 133]. Задача историков, по Е. Н. Городецкому, «заключается в том, чтобы сорвать покрывало надпартийности и надклассовости, которыми прикрывается буржуазная историография» [3, с. 133]. При этом выступающий призывает основываться на таком образце историографической работы, каким является известная статья И. В. Сталина «Письмо к членам Политбюро по поводу статьи Энгельса «О внешней политике русского царизма» [3, с. 134]. Такой образ исторической науки репрезентирует власть.

Риторика, к которой прибегают оппоненты Н. Л. Рубинштейна, отличается единообразием, пронизана политической лексикой, доминирующим в ней является представление об исторической науке как передовой линии фронта. Весьма характерно цитирование вождей, с которыми не поспоришь. Диалог в такой ситуации в принципе исключался, оппонентский круг науки не просто сужался, а самым существенным образом деформировался.

В тоже время можно выделить группу выступлений, для которых характерно тяготение к собственно научному дискурсу даже в рамках официально заданной кампании (идеологическое и научное в противоречивых и причудливых сочетаниях соседствуют у большинства участников проработочной дискуссии). Критика, исходящая от этой группы, содержит элементы непреодоленной корректности. Она несколько мягче по тональности, тезис об общей непригодности книги Н. Л. Рубинштейна не педалируется, и направлена она на «историографическую конкретику», выявление недостатков и спорных моментов обсуждаемого сочинения в собственно научном плане на предмет соответствия образу исторической науки, который, собственно, и проясняется в ходе данного обсуждения при прохождении работы Н. Л. Рубинштейна через фильтрующее восприятие научного сообщества.

Наиболее серьезные претензии в этом плане вызывают предметные, проблемно-тематические рамки обсуждаемой работы. Автора упрекают в неоправданном расширении предмета рассмотрения, в заходах в пограничные области гуманитаристики: «...в своем учебном пособии он далеко вышел за пределы темы, одна только история философии занимает 215 страниц» [3, с. 129]. В то же время, некоторые критики говорят о неоправданном сужении поля собственно историографического исследования: «Учебник русской историографии прежде всего должен дать историю развития русской исторической науки, а не только русской исторической мысли, ... носителем исторической мысли выступают у него отдельные русские историки, поданные изолированно друг от друга». Как видим, при обсуждении книги Рубинштейна актуализируется вечная историографическая проблема о соотношении исторической мысли и исторической науки в предметном поле историографии.

Спорными, но не выходящими за рамки научного обсуждения, представляются претензии к Рубинштейну по части несбалансированного характера освещения историографического процесса. Согласно им, основная причина ошибок Н. Л. Рубинштейна состоит в том, что он главное внимание сосредоточил на тех историках и на той стороне их деятельности, которая касается создания определенных концепций русского исторического процесса, в то время как «задача историографии состоит в том, чтобы дать историю исторической науки, включив в нее и проблемы методологии, ...и проблемы нарастания исто-

рических знаний» [3, с. 129]. Действительно, на страницах учебника не нашел отражения ряд сюжетов, представляющих несомненный научный интерес и становящихся обязательно-приоритетными для советской историографии. К таковым, с точки зрения оппонентов Н. Л. Рубинштейна, относятся исторические взгляды деятелей русской культуры и освободительного движения – «людей, которые не являлись историками по профессии, но двигали вперед историческую мысль, представляли прогрессивное начало в историографии своего времени». Влиянием традиций дореволюционной, «старой» историографии объясняют тот факт, что в своем учебнике «Н. Л. Рубинштейн не рассмотрел исторические взгляды декабристов, Пушкина, Белинского и Герцена, непонятно мало уделил внимания революционно-демократическому направлению – Добролюбову, Чернышевскому и др.» [3, с. 127].

Обратимся к тексту самого Н. Л. Рубинштейна. Рассматривая в соответствии со сложившейся историографической традицией Чернышевского как «великого просветителя и политического борца, защитника угнетенной народной массы», он, тем не менее, указывает, что последний не являлся «профессионалом-историком в узком смысле, ... не ставил себе задачи создания законченной концепции русской истории, ...сведение ...отдельных высказываний в искусственное внешнее единство лишь искажает подлинные взгляды Чернышевского» [17, с. 370].

Для историка, в данном случае, определяющим выступает соответствие взглядов Чернышевского критериям исторического профессионализма, для его оппонентов – принадлежность Чернышевского к революционно-демократическому направлению. Профессиональное и идеологическое в трактовке оппонентов Н. Л. Рубинштейна сближается до отождествления, революционно-демократическое направление а priori рассматривается как соответствующее требованиям высокого профессионализма. Основываясь на этих позициях, оппоненты заключают, что автор «допустил серьезную ошибку, отрицая наличие у Чернышевского собственной концепции исторического развития России» [3, с. 130]. Заметим, что при всей последующей «любви» советской историографии к обозначенной проблематике, тем не менее, постепенно намечается сбалансированный подход к трактовке этих сюжетов, характерный для Н. Л. Рубинштейна. Так, классик советской историографии А. М. Сахаров отмечал: «К сожалению, прием искус-

ственного собирания разновременных и разнохарактерных по происхождению и значению высказываний революционных мыслителей в одну как бы концепцию истории России по этапам ее развития (Киевская Русь, монголо-татарское иго, образование единого государства и т. п.) и поныне остается довольно распространенным явлением в историографической литературе» [19, с. 31]. Тем не менее, подход Н. Л. Рубинштейна закрепляется, по меньшей мере, как равноправный, и тот же А. М. Сахаров, с сочувствием цитируя вышеприведенное высказывание Н. Л. Рубинштейна, считает, что автор справедливо рассматривает не несуществующую концепцию российской истории Н. Г. Чернышевского, а дает анализ его исторического мировоззрения в целом, его понимания характера исторического процесса.

Что касается полноты отражения и рассмотрения историографии как единого научно-культурного процесса, включающего историографию как отечественной так и всеобщей истории, оппоненты Н. Л. Рубинштейна упрекают его в том, что он выпустил из поля зрения русских историков-всеобщников, «оказавших огромное влияние на мировую историческую науку ...и формировавшихся на почве русской социально-политической действительности, под воздействием русской общественной мысли»: Ковалевского, Успенского, Бартольда, Лучицкого, Виноградова, Петрушевского, Васильевского, Марра и многих других [3, с. 131].

В определенном смысле итоговым, в плане прояснения «нужного» власти и принимаемого частью научного сообщества образа науки, можно считать выступление самого Н. Л. Рубинштейна. Он признает правильную критику своей книги по части «отсутствия в ней большевистской партийности», «настоящего боевого подхода к историографии», «определенного объективизма», «ложной и вредной переоценки зарубежных влияний на русскую историческую мысль». Автор говорит о необходимости написать новую книгу, в которой развитие исторической науки рассматривалось бы как непосредственное отражение классовой борьбы.

Парадоксально, но факт: прохождение «Русской историографии» через социальные фильтры, в том числе и научного сообщества, оказывается дорогой к полузабвению. На использование его труда в высшей школе был наложен запрет специальным приказом министра высшего образования СССР (Приказ № 883 Министерства высшего образования СССР).

Ремарка 2. Текст Приказа Министерства Высшего образования СССР №. 883 от 19 июля 1948 г. заслуживает особого внимания, и мы сочли возможным его полностью процитировать: «О книге Н. Л. Рубинштейна «Русская историография»: «Вышедшая в 1941 г. книга Н. Л. Рубинштейна «Русская историография», допущенная в качестве учебного пособия для исторических факультетов университетов и педагогических институтов, не отвечает требованиям, представляемым к учебным пособиям и учебникам для высших учебных заведений и содержит ряд грубых ошибок. Книга пронизана объективизмом, в ней отсутствует боевой дух, марксистско-ленинская партийность. Академизм, абстрактность и аполитичность в постановке и решении важнейших вопросов исторической науки являются характерными чертами указанной работы.

Книга фактически сведена к метафизическому показу отдельных исторических школ и течений, к изолированному рассмотрению отдельных направлений исторической науки. Изложив историю развития исторической науки, автор не показал, что марксизм явился подлинной революцией в области философии, социологии и историографии.

У автора получилось, что марксистская наука не является принципиально новым, революционным поворотом в области общественных наук, не является революционным скачком из одного состояния науки в качественно совершенно иное, а есть лишь продолжение, логическое развитие буржуазной науки. Между тем [строка зачеркнута: «... этому вопросу есть ведь замечательнейшее указание В. И. Ленина»] только с момента возникновения марксизма социология и историография стали подлинными науками. «До-марксистская социология и историография, – писал В. И. Ленин, – в лучшем случае давали накопление сырых фактов, отрывочно набранных [вставленный от руки текст: «... и отображение отдельных сторон исторического процесса»]. Марксизм указал путь к всеобщему, всестороннему изучению процесса возникновения, развития и упадка общественно-экономической формации». (Ленин. Соч. Т. XIV. Стр. 13). Это ленинское указание не было положено автором в основу курса русской историографии, в результате чего он сосредоточил свое главное внимание не на том, что марксизм принципиально, качественно отличает от предшествующих буржуазных исторических теорий, а на отыскании того, что связывает марксизм с этими теориями.

В результате того, что автор не поставил четкой грани между марксизмом и буржуазной историографией, последняя не получила в книге всесторонней и научно-обоснованной критики, больше того, автор в значительной части разделов своей работы попадает под влияние буржуазной историографии и делает совершенно неправильные, немарксистские выводы.

Некритическое отношение к трудам буржуазных историков – особенно к трудам иностранных, наложило свой отпечаток на всю работу автора. В результате этого, у автора получилось, что основы русской исторической на-

уки были заложены не русскими учеными, а учеными западноевропейских государств.

Автор недопустимо принижает русскую историческую науку, ее самостоятельность и оригинальность и пытается указать, что истоки ее уходят к приехавшим в Россию немецким историкам Байеру, Миллеру, Шлецеру, Фишеру и другим.

В книге нет марксистской критики реакционных, шовинистических взглядов немецких историков на прошлое русского народа. Принижается роль выдающихся деятелей нашего народа: Ломоносова, Герцена, Белинского, Добролюбова, Чернышевского и др., – профессор Рубинштейн идеализирует историков-иностранцев, преувеличивает их значение в развитии русской науки.

Преклонение автора перед немецкой наукой доходит до того, что выдающиеся представители русского народа Герцен и Белинский, по его мнению, унаследовали идеализм Гегеля и созерцательный материализм Фейербаха.

Серьезным недостатком работы профессора Рубинштейна является то, что в ней по существу отсутствует раздел, посвященный возникновению и развитию марксистской исторической науки в России и в СССР.

Автор не произвел достаточного анализа достижений советской исторической науки за период истории до наших дней. В книге по историографии не раскрыты величайшие заслуги В. И. Ленина и И. В. Сталина в развитии исторической науки.

В целях [вставлено: «... коренного»] улучшения качества научно-исследовательской работы в области историографии, а также улучшения постановки преподавания этой дисциплины в высшей школе приказываю:

1. Утвердить к изданию в 1950 году учебник «Русская историография» объемом в 40 печ. листов.

2. Создать авторский коллектив для написания учебника «Русская историография» в следующем составе: 1. Член-корреспондент АН СССР М. Н. Тихомиров (М. У.); 2. Профессор Н. Л. Рубинштейн (М. У.); 3. Профессор О. Б. Окунь (Лен. У.); 4. Доцент В. Е. Иллерицкий (Историко-архив. Институт); 4. Доцент С. С. Дмитриев (М. У.).

3. Авторскому коллективу представить рукопись учебника «Русская историография» в отредактированном виде в Госполитиздат к 1 июля 1949 г.

4. Поручить кафедре истории СССР МГУ составить к 1 августа 1948 г. программу по курсу русской историографии. Министр Кафтанов».

На документе внизу имеется приписка: университетам, педвузам, искусстведческим вузам (250 экз.) [6, л. 291–294].

Данный приказ запустил «вторую проработочную волну», о чем свидетельствует обсуждение книги в высших учебных заведениях в 1948/49 учебном году и в академических центрах [23; 12].

Опосредствующие реакции местных деятелей науки в этих условиях приобретали следующие формы. Безусловно, декларировалась солидарность с генеральной линией, намечались конкретные меры, включая непереносимое подчеркивание приоритета отечественной науки везде, где это было хоть сколько-нибудь возможно, свертывание «подозрительных» научных контактов, включая отказ от публикаций в иностранных журналах и даже «выводов к работам наших ученых на иностранных языках» в отечественной периодике. Тема единства научного процесса, почти не затрагиваемая на провинциальном уровне в предшествующие годы, поднимается и рассматривается в контексте изменившейся ситуации, акцентируется тезис о принципиальной противоположности «передовой» советской науки и «реакционной» западной, буржуазной. Реальным основоположником отечественной исторической науки, согласно рассматриваемым материалам, может выступать только русский по национальной принадлежности – Татищев или Ломоносов, – но, ни в коем случае, не Миллер, Байер или Шлецер (хотя относительно первого и встречаются формулировки: «...а все-таки он был серьезный ученый...принес пользу русской исторической науке», «Миллер внес значительный вклад в русскую историческую науку...», нельзя отрицать заслуги Миллера только потому, что он немец»). Намечаются конкретные, персональные носители космополитической ереси – от профессоров и доцентов до аспирантов и студентов (встречаются формулировки «это будущая маленькая Клюева», «прочитывав Троцкого, он поставил себя вне рядов советского студенчества»). Опрямительно процитированный иркутским студентом (отнюдь не в положительном контексте) Троцкий рассматривается теперь как образцовый представитель наиболее вредоносного космополитизма. В то же время наблюдалось стремление вывести себя, кафедру, друзей и добрых знакомых из-под удара (от прямолинейного «а у нас космополитов нет» до более дипломатично гибкого: «наблюдаются остаточные явления космополитизма, вопрос нуждается в дальнейшем серьезном изучении»). Как действительно «остаточные явления» научной независимости отмечались единичные случаи уклонения от участия в проработочных кампаниях под предлогом недостаточного знания предмета, профессиональной некомпетенции (что едва ли

было верно для профессорского уровня). Перевод «борьбы с космополитизмом» на уровень обыденности, научной повседневности приводит к раздроблению «могучей силы божества» (властных указаний). Кампания приобретает всеобъемлюще-размытый характер – под эту категорию попадают и служебная халатность, и клановость, и игнорирование сельхозработ, и неявка выпускников на места распределения и т. д. Борьба с космополитизмом приобретает характер банальной склоки – это могло приводить к трагическим последствиям для отдельных представителей научного сообщества, но в целом лишало её сколько-нибудь серьезных перспектив (но, увы, не отменяло её последствий для науки в целом).

В то же время отметим, что научное автономное пространство сохраняется (в деформированном виде) даже в столь неблагоприятных условиях. Более того, по некоторым направлениям обнаруживаются тенденции к его расширению. Это проявляется и на институциональном уровне – создание кафедр по истории науки и техники, введение специальных курсов по этой же проблематике, активизация изучения, в том числе путем создания специальных кафедр, истории славянства. Историческая конъюнктура, в какой-то мере, совмещалась с логикой развития науки, ученые пытались использовать, иногда небезуспешно, эту конъюнктуру в своих интересах. Оформление символического пространства советской науки не избавляло от необходимости решения собственно научных проблем («норманнскую теорию разоблачили, сложнее обстоит дело с единством исторического процесса» и т. д.). В рамках борьбы с космополитизмом провинциальные ученые часто смещают акценты, подменяя содержание кампании. Ими актуализируются как важные научные проблемы, так и проблемы самоорганизации научно-педагогического сообщества – проговаривается необходимость постановки обобщающих тем, которые «всегда объединяли коллективы», разработки проблем региональной истории (например, истории Урала или истории Прикамья), активизации научных коммуникаций, в том числе среди представителей различных наук, и т. д.» [4, л. 23–24]. В дальнейшем, власть вынуждена была мириться с существованием сферы научной автономности и, как указывает известный американский историк науки Л. Грэхэм, допускалось «служение истине... не приводящее автоматически к конфликту с системой» [Цит. по: 15, с. 777].

Как видим, причины атак на Н. Л. Рубинштейна лежали не только в политической сфере, но и в состоянии самого «научного поля» – в неготовности значительной части научного сообщества следовать за автором, рассматривать марксистскую историческую науку как постоянное движение вперед (что было характерно для Н. Л. Рубинштейна как соавтора-интерпретатора марксистского проекта), критически и творчески перерабатывать историографическое наследие. Репрессивная политика власти находила отклик среди части научного сообщества, что делало судьбу Н. Л. Рубинштейна и его книги особенно трагичными. Нами уже отмечалось ранее, что «в ходе дискуссий второй половины 1940-х годов формировались, настойчиво навязывались не только общие принципы функционирования советской исторической науки – формировалось и маркировалось исследовательское поле, выделялись приоритетные темы с точки зрения советского историзма. Изменение историографических приоритетов нашло отражение в названии обобщающих историографических трудов. Знаковым в этом плане является переход от «Русской историографии» Н. Л. Рубинштейна к «Очеркам истории исторической науки в СССР». Очерковое построение в значительной степени снимало выстраивание общей картины развития отечественной исторической науки. Проблема преемственности и разрывов в интеллектуальной истории исчезала с горизонта исследователя, равно как и проблема взаимовлияния различных национальных интеллектуальных культур. На смену концептуальному осмыслению истории исторической науки приходил отраслевой принцип проблемной историографии. С нашей точки зрения, произошел второй (после 1917 года) сброс историографических наработок [8, с. 62]. Добавим к этому, что в дебатах по поводу «Русской историографии» нашло яркое отражение столкновение, конфликт научно-ориентированного и социально-ориентированного дискурсов. В этом конфликтном поле центр тяжести постоянно перемещался, что вызывало эксцентрическое нарушение привычных балансов и перспектив/базовых норм как исследования, так и повседневной жизни, что, в свою очередь, провоцировало «зазеркальность» историографической рефлексии, которая как бы удваивает мир и в тоже время раздваивает сознание историка. В такой сложной ситуации пограничья одной из форм самосохранения себя в профессии выступает ирония в отношении к историографии, граничащая с нигилизмом. И это еще

одно из долговременных последствий критики Н. Л. Рубинштейна, укорененных в современную интеллектуальную культуру.

Библиографические ссылки

1. **Булыгина Т. А.** Общественные науки в СССР 1945–1985 гг. / Т. А. Булыгина – М., 2000. – 153 с.
2. **Вайнштейн О. Л.** Рец.: Н. Л. Рубинштейн. Русская историография. ОГИЗ. Госполитиздат. 1941 / О. Л. Вайнштейн // Исторический журнал. – 1942. – № 10–11. – С. 119–122.
3. **Вотинов А.** Обсуждение книги Н.Л.Рубинштейна «Русская историография» / А. Вотинов // Вопросы истории. – 1948. – № 6. – С. 126–135.
4. Государственный архив Пермской области (далее – ГАПО). – Ф. 180. – Оп. 12. – Д. 262.
5. ГАПО. – Ф. 180. – Оп. 12. – Д. 1914.
6. Государственный архив Российской Федерации. – Ф. 9396. – Оп. 1. – Д. 175.
7. **Дубровский А. М.** Историки и власть: историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930–1950-е гг.) / А. М. Дубровский. – Брянск, 2005. – 800 с.
8. **Корзун В. П.** «Русская историография» Н. Л. Рубинштейна в социокультурном контексте эпохи / В. П. Корзун, Д. М. Колеватов // Диалог со временем. – М., 2007. – Вып. 20. – С. 24–62.
9. **Корзун В. П.** Социальный заказ и трансформация образа исторической науки в первое послевоенное десятилетие («На классиков, ровняйся!») / В. П. Корзун, Д. М. Колеватов // Мир историка : историогр. сб. – Омск, 2006. – Вып. 2. – С. 199–222.
10. **Лурье Я. С.** История одной жизни / Я. С. Лурье. – СПб., 2004. – 284 с.
11. **Маловичко С. И.** Историописание: научно ориентированное vs социально ориентированное / С. И. Маловичко // Историография источниковедения и вспомогательных исторических дисциплин: материалы XXII Междунар. науч. конф. / отв. ред. М. Ф. Румянцева. – М., 2010. – С. 21–28.
12. **Мандрик М.В.** Николай Леонидович Рубинштейн: очерк жизни и творчества / М. В. Мандрик // Рубинштейн Н. Л. Русская историография. – СПб., 2008. – С. VII–СXXXIV.
13. **Медушевская О. М.** Источниковедческая проблематика «Русской историографии» Рубинштейна / О. М. Медушевская // Археографический ежегодник за 1998 г. – М., 1999. – С. 233–236.
14. **Муравьев В. А.** «Русская историография» Н. Л. Рубинштейна / В. А. Муравьев // Археографический ежегодник за 1998. – М., 1999. – С. 228–233.
15. Наука и кризисы: Историко-сравнительные очерки / Ред.-сост. Э. И. Колчинский. – СПб., 2003. – 1039 с.

16. **Рубинштейн Н. Л.** В. О. Ключевский (1841– 911 гг.) / Н. Л. Рубинштейн // Ключевский В. О. Курс русской истории. – М., 1937. – С. III–XVIII.
17. **Рубинштейн Н. Л.** Русская историография / Н. Л. Рубинштейн. – М., 1941. – 659 с.
18. **Сахаров А. М.** Историография истории СССР. Досоветский период : учеб. пособие / А. М. Сахаров. – М., 1978. – 259 с.
19. **Сахаров А. М.** Некоторые вопросы методологии историографических исследований // Вопросы методологии и истории исторической науки / А. М. Сахаров. – М., 1977. – С. 5–59.
20. **Тихомиров М. Н.** Русская историография XVIII века / М. Н. Тихомиров // Вопросы истории. – 1948. – № 2. – С. 94–99.
21. **Цамутали А. Н.** Николай Львович Рубинштейн / А. Н. Цамутали // Историки России. Биографии. – М., 2001. – С. 697–704.
22. Центр документации новейшей истории Иркутска. – Ф. 132. – Оп. 1. – Д. 54.
23. **Шаханов А. Н.** Борьба с «объективизмом» и «космополитизмом» в советской исторической науке: «Русская историография» Н. Л. Рубинштейна / А. Н. Шаханов // История и историки. – 2004 / Отв. ред. А.Н. Сахаров. – М., 2005. – С. 186–207.
24. **Шмидт С. О.** Судьба историка Н. Л. Рубинштейна / С. О. Шмидт // Археографический ежегодник за 1998 г. – М., 1999. – С. 202–227.

Надійшла до редколегії 20.06.2011 р.

УДК 930.2(47)(092)

А. М. Острянко

*Чернігівський національний педагогічний університет
ім. Т. Г. Шевченка*

**«ПУСТЬ БУДЕТ ВСЯ ЭТА КНИГА О НЕМ»
(Рукописна книга М. М. Бережкова
про К. М. Бестужева-Рюміна)**

Розглядається маловідомий рукописний твір Михайла Миколайовича Бережкова, присвячений своєму вчителю – Костянтину Миколайовичу Бестужеву-Рюміну.

Ключові слова: учень, учитель, епістолярій, листування.

Рассматривается малоизвестное рукописное произведение Михаила Николаевича Бережкова, посвященное его учителю – Константину Николаевичу Бестужеву-Рюмину.

Ключевые слова: ученик, учитель, эпистолярный, переписка.

The little known handwritten work of Mykhailo M. Berezhkov, devoted to his teacher – Kostiantyn M. Bestuzhev-Riumin, is examined.

Key words: follower, teacher, epistolarity, correspondence.

Стосунки між вчителями та учнями у науковому світі відіграють винятково важливу роль. По-різному складаються відносини між науковими батьками та їх дітьми, а відтак, відмінними є враження від цих взаємин. Існування вчителя-наставника у справі становлення в науковому середовищі й співтоваристві науковців не може і не повинно бути формалізовано тільки керівництвом кваліфікаційною роботою. Ці стосунки передбачають більш широкий спектр тісних відносин, які сприяють уведенню початківця до світу науки і супровід його самостійного творчого пошуку. Взірцем подібних «класичних» відносин вчитель-учень був тандем Костянтина Миколайовича Бестужева-Рюміна (1829–1897) та Михайла Миколайовича Бережкова

(1850–1932). Саме особистість учня в контексті таких взаємин має гарні перспективи вивчення в світлі тієї рукописної спадщини, яку залишив по собі М. М. Бережков.

Життя та діяльність Михайла Миколайовича Бережкова досить уважно вивчається дослідниками впродовж останніх двох десятиріч років [3; 12–15; 17–23]. Утім, багатогранний світ цієї особистості, здається, ще довго буде притягувати своїми маловідомими сторонами.

Народився М. Бережков у родині сільського священика у Володимирській губернії 30 жовтня 1850 р. [4, арк. 8 зв.]. 1860 р. вступив до Володимирського духовного училища, а у 1870 р. закінчив курс наук у тамтешній духовній семінарії. Влітку 1871 р. вступив на історико-філологічний факультет Петербурзького університету. Після його закінчення навесні 1875 р., був залишений для підготовки до професорського звання. У лютому 1879 р. захистив дисертацію «О торговле Руси с Ганзой до конца XV века» і був затверджений магістром російської історії [2, арк. 16–16 зв.]. Протягом наступних трьох років працював домашнім учителем у родині графа О. Уварова у Москві. У жовтні 1882 р. переїхав до Ніжина, де прожив решту свого життя. До 1904 р. обіймав посаду професора кафедри російської історії Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька, 1896 р. став одним з ініціаторів створення Історико-філологічного товариства, а з червня 1901 р. до 1904 р. очолював його. Брав участь у Археологічних з'їздах у Ярославлі, Вільно, Ризі, Одесі, Києві, Катеринославі, Чернігові та Володимирі як делегат від Ніжинського інституту та член Московського археологічного товариства. Після тривалої перерви у лютому 1919 р. вчений повернувся до викладацької діяльності в Інституті та завідував його бібліотекою [2, арк. 10–10 зв.]. 1922 р. М. Бережкова затверджено членом історичної секції Ніжинської Науково-дослідної кафедри історії культури й мови при Ніжинському інституті народної освіти [2, арк. 16–16 зв.], а у січні 1924 р. він став керівником секції української та російської історії Ніжинської НДК [2, арк. 15], 1925 р. був одним з засновників Ніжинського наукового товариства краєзнавства. Увесь цей час М. Бережков активно займався дослідницькою діяльністю, з під його пера вийшло понад півсотні наукових студій, присвячених проблемам історії Росії, Криму, а також розвідки краєзнавчого характеру. У грудні 1926 р. М. Бережков за станом здоров'я відійшов від активної викладацької та дослідницької діяльності [2, арк. 19, 39]. Помер у квітні 1932 р. у Ніжині.

«Пусть будет вся эта книга о нем». Ці слова взято з тексту рукописної книги М. Бережкова, присвяченої його вчителю К. М. Бестужеву-Рюміну – проекту, який був реалізований влітку 1907 р.

М. Бережков досить тривалий час – від навчання в університеті до самої смерті К. М. Бестужева-Рюміна 2 січня 1897 р. підтримував тісні стосунки з вчителем. Це був не банальний обмін люб'язностями, а цілком креативний діалог з наставником у широкому сенсі, який, за зізнанням М. Бережкова, живив його в усіх починаннях. Він став людиною рідною для всієї родини К. М. Бестужева-Рюміна. По смерті вчителя М. Бережков продовжував листовно спілкуватись з його дружиною Єлизаветою Василівною [9]. У листі до М. Бережкова 12 березня 1901 р. вона щиро зізналася: «Вы любили Константина Николаевича истинно сыновнею любовью. Вспоминаю я в ту минуту, когда Вам пишу, трогательное Ваше отношение к нему в последние дни его жизни. Очень мне жаль, что Вас нет здесь в Петербурге» [9, спр. 53967, арк. 2].

М. Бережков вперше публічно висловив своє високе ставлення до вчителя на засіданні Ніжинського Історико-філологічного товариства 15 січня 1897 р. за два тижні по смерті К. М. Бестужева-Рюміна. У поминальному слові він вказав, що «для меня он был не только профессором, но и руководителем в моих специальных занятиях русской историей, самым обязательным и предупредительным, скажу более: он был всегда дружески ко мне расположенным человеком» [1, с. 17].

У грудні 1904 р. М. Бережков вийшов у відставку. Як і сам вчений, так і його колеги по Ніжинській вищій школі з великим хвилюванням пережили цей момент. Зокрема, В. К. Піскорський у листі до Є. О. Ківліцького 30 травня 1903 р., тобто задовго до цієї події, зазначив: «Из местных новостей сообщу, что Бережков уходит в отставку. Очень жалеем об этом. Он бесспорно хороший человек... С уходом его, в Нежине уже не будет у меня ни одного близкого коллеги, и служить будет еще труднее» [10, арк. 1 зв.–2]. М. Бережков виходив на пенсію з почуттям виконаного обов'язку: «Завтра кончаю курс моих лекций ...навсегда. Ухожу в отставку потому собственно, что сознаю, что недостаточно знаю свою науку и стал отставать в преподавании ее. Может быть в тишине частной жизни побольше поучусь русской истории [5, спр. 22, арк. 10 зв., 11 зв.]. ...Я без сожаления расстаюсь с Институтом, точнее со студенчеством институтским. Оно не то, что

в прежние курсы. Но мне жаль расставаться с моими коллегами» [5, спр. 23, арк. 16 зв.].

З виходом на пенсію М. Бережков, який так і не зміг влаштувати особистого життя, одержав масу вільного часу, а також можливість на самоті поринути у роздуми над життям і власною діяльністю. Він відкладає наукову діяльність, жваво реагує на зміни всередині країни, одержує можливість більше спостерігати за подіями в світі, зокрема за російсько-японською війною, склавши власний щоденник її подій [5, спр. 24–29]. Двічі, влітку 1905 та 1906 рр., він відвідав малу батьківщину – с. Бережок Володимирської губернії. Брак спілкування, що утворився в результаті відходу М. Бережкова від наукової роботи (впродовж 1905–1908 рр. він не видав жодного дослідження), приводить його у «політику» – восени 1906 р. він вступив до «Союзу руського народа» – монархічної організації, натхненником якої був Ніжинський міський голова, тривалий час колега М. Бережкова по Ніжинській вищій школі, історик церковного розколу М. Лілеєв [5, спр. 31, арк. 19, 23]. Проте внутрішній неспокій змушує дедалі частіше звертатись до усвідомлення власного буття: «Может быть спросят: какого мнения я сам о себе? На это я скажу: «Я одинок! Говоря без экивок: я – простой самоучка, кое-что знающий, интересующийся; кое-чему научивший своих слушателей; кое-что напечатавший, под конец ставший близоруким, разочарованным мечтателем про историю, но не историком. И в жизни всей, и в науке я малоудачен, хотя не бесталанен» [5, спр. 32, арк. 16]. «Політика» не виправдала очікувань М. Бережкова і вже навесні 1907 р. у нього виникло бажання залишити «Союз русского народа»: «Мне не досуг участвовать в предприятии его всякого рода» [5, спр. 32, арк. 4 зв.].

За таких обставин М. Бережков – у пошуках нових життєвих орієнтирів. Зрозуміло, що подумки він звертається до свого ідеалу. «Чтобы понять писателя, как следует, полезно начать переписывать его рукописи; читать и вчитываться по черновикам его в изложение его мыслей также полезно; но переписывать, чтобы понять, еще больше полезно, необходимо (по моему опыту)» [5, спр. 32, арк. 29], – такий запис з'явився у щоденнику історика в квітні 1907 р. Не виключено, що для кращого розуміння себе М. Бережков почав «перечитувати» джерело свого натхнення – М. Бестужева-Рюміна: «У меня сохранилась пачка писем ко мне Константина Николаевича. У досуга я перечитываю их с удовольствием, с сердечным волнением: предо

мною встає моє минуле, з надіями, з радістями; згадується гаряча пора професорського викладання і всієї взагалі наукової роботи; і точно перед очима стоїть мій викладач Бєстужєв-Рюмін, ласково ободражуючий мене, викладаючий мені уважливим, тихим голосом його поради наукові, його серйозні зауваження про людей, про життя. Він – моя критика, моя наукова совість, ободражуючий мене приклад» [8, арк. I – II]. «Квітнева ідея» рефреном прозвучала у вступній частині книги: «Перепишуючи, ще краще розумієш автора, ще більше ціниш його. Ум, доброта, изящна простота, благородний і діловий тон, і нічого пошлого – ось що відрізняє листи К. Н. Бєстужєва-Рюміна: такі листи переписувати і перечитувати дуже виховально кожному, а мені – повторюю – це заняття дуже приємне, радісне для мого серця» [8, арк. II].

Робота над «проектом» тривала з 2 червня, коли було написано передмову до листів К. М. Бєстужєва-Рюміна, до 25 серпня 1907 р., коли було завершено написання всіх додатків. У «Щоденнику» М. Бєрежков процес роботи над епістолярієм відображений досить лапідарно: «11 юлія [1907 р.]. За останні дні занят перепискою старих листів К. Н. Бєстужєва-Рюміна до мене. Царство йому небесне, доброму страдальцю за російську землю, за просвіщення її. А до мене він був вітчизняно добрий, люблячий» [5, с. 32, арк. 36 зв.]. Переписування власне листів тривало до 15 липня 1907 р. [8, арк. 118] Захоплений роботою над листами, М. Бєрежков забажав продовжити текст: «Відпочину, і при першій можливості напишу «послесловіє» до нього. Воно потрібно» [8, арк. 118]. Судячи з того, що невдовзі учений завершив роботу над книгою, він був по-справжньому захоплений нею після тривалої перерви в наукових студіях. Відтак, кінець липня – серпень 1907 р. був присвячений написанню післямови, яка увірвала до себе план-проспект його докторського дослідження та спогади про викладача. Робота над книгою тривала на тлі частих змін настрою, а також постійних проблем зі здоров'ям. Зокрема у своєму щоденнику 17 липня 1907 р., тобто безпосередньо після завершення переписування листів, М. Бєрежков занотував: «Тепер речі в кращому вигляді мені здаються в Нежині. Чувствую, що дуже звик до нього: до його ґрунту і клімату, до його милих околиць, до всієї складки його життя. І грецьке кладбище дуже добре...» [5, с. 32, арк. 37 зв.], а 24 серпня, напередодні завершення роботи над книгою, – «а рука-то права не поправляється» [5, с. 32, арк. 40].

Таким чином, М. Бережков впродовж двох місяців створив рукописний текст книги in folio на 166 сторінках, об'єднаний єдиною ідеєю надзвичайно значущою для М. Бережкова – К. М. Бестужев-Рюмін. Оскільки текст книги – листи та коментарі до них, нотатки з приводу дисертації та спогади про вчителя – написані без виправлень і розташовані цілком логічно і в належній послідовності, можна припустити наявність чернеток і робочих записів, які, на жаль, не збереглися. Згадувана вже фраза: «У досуга я перечитываю их с удовольствием...» може вказувати на попереднє неодноразове прочитання кореспонденції. Крім того, робочі матеріали до докторської дисертації, підготовчі матеріали до статей, чернетки ймовірно слугували основою для написання тієї частини книги, в якій викладено концепцію докторської дисертації М. Бережкова. Нарешті, спогади про вчителя окрім пам'яті живилися опублікованою доповіддю М. Бережкова «В память профессора К. Н. Бестужева-Рюмина», принаймні окремі її фрагменти мають дуже багато спільного з текстом книги спогадів.

Книга містить лише авторські тексти листів К. Бестужева-Рюміна, тоді як на оригіналах листів збереглися дуже важливі для розуміння епістолярної повсякденності, через втрату конвертів, власноручні позначки М. Бережкова про дату одержання кожного листа [7].

У процесі роботи над книгою М. Бережков був обмежений обсягом «журналу», в якому по закінченні післямови, присвяченої його докторській роботі і ролі К. М. Бестужева-Рюміна в її написанні, він зробив висновок: «Пусть будет вся эта книга о нем» – тобто він прагнув не лише до кінця слідувати ідейному задуму книги, але й використати увесь обсяг «журналу», заповнити роздумами про вчителя сторінки, які залишались порожніми. Власне, остання фраза «Простите, мой дорогой учитель! Мир тебе» заповнила заключні рядки останньої сторінки. Це цілком узгоджується з тією категоричністю, з якою М. Бережков на початку 1907 р. поставився до власного щоденника: «Я постараюсь удовольствоваться этими листками для наступившего года, не пришивая новых. Не буду вырывать и однажды написанного» [5, спр. 32, арк. 2 зв.].

Для кого була написана книга? Вірогідність того, що М. Бережков готував ці листи для видання досить велика. На це вказує низка фактів. Насамперед, скопійованим листам передує вступне слово переписувача, в якому він висловлює своє прагнення уможливити читання листів: «Я потому считаю полезным и нужным сделать список всех

писем Бестужева-Рюміна ко мне, что я лучше, чем кто-нибудь другой прочту их бисерный, иногда очень трудно разборчивый почерк» [8, арк. II]. Переписані епістоли споряджені підрядковими коментарями, зробленими М. Бережковим задля кращого розуміння тексту і контексту, передусім, для стороннього читача. Крім того, наявність змісту в кінці книги, надає зброшурованому і обгорнутому у тверду палітурку опусу внутрішньої впорядкованості. Важко відповісти напевно на питання про те, чому сам М. Бережков не видав цієї книги? Ймовірно публікація цієї книги була не на часі. Деякі натяки на це дає думка М. Бережкова, зафіксована у щоденнику 21 лютого 1911 р.: «Я боюсь писать мемуары. Довольно будет выборки из дневников, да переписать письма друзей. Да и то к чему? Кто мои читатели будут?» [5, спр. 36, арк. 51]. Це могло означати, що тривала відірваність від наукового співтовариства, викладацької діяльності мінімізувала аудиторію, яка могла б поцінувати спогади М. Бережков, так само як і епістолярні спогади про вчителя.

До книги увійшли 85 листів К. Бестужева-Рюміна, написані з 2 січня 1880 р. до 28 вересня 1896 р. М. Бережков вказує, що вони збереглися практично всі, за винятком двох-трьох з них, які були втрачені [8, арк. 118]. Втім, без будь-яких застережень М. Бережков не включив до книги три записки М. Бестужева-Рюміна за 6 березня 1876 р., [листопад] 1878 р. та 28 лютого 1879 р., що збереглися в його архіві [6] і засвідчують наявність епістолярних контактів між ними і під час навчання в університеті. Скоріше за все, листи самого М. Бережкова до вчителя втрачені. Принаймні жодної згадки про їх існування, а за логікою відкlastись вони мали б в архіві М. Бестужева-Рюміна, дослідники творчості російського історика не зробили [11; 16]. Однак, за текстами листів М. Бестужева-Рюміна достатньо чітко проглядається тематична спрямованість листів М. Бережкова, а часом досить точно можна відтворити особливості його текстів.

За тематикою листи стосуються переважно наукової та викладацької діяльності М. Бережкова та дієвої участі К. Бестужева-Рюміна у цьому. Листи містять чимало повчальної критики на адресу молодого лектора, а також чимало цінних порад вчителя молодому вченому. Листи розкривають дієву участь К. Бестужева-Рюміна у працевлаштуванні М. Бережкова до Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька. Наявні в листуванні чисто історіографічні сюжети: відомості про наукову спільноту, публікації, книги, захисти дисерта-

цій, думки про колег по «цеху», міркування про історичну освіту. На окрему увагу заслуговують епістолярні роздуми над проблемами давньої Русі (варязьке питання), методологічні засади наукової творчості тощо. Звичайно, лейттемою епістол К. Бестужева-Рюміна була докторська дисертація М. Бережкова. Помітною в листах є увага учителя до негараздів особистого життя учня. Обмінювалися кореспонденти й відомостями про стан здоров'я, яке, очевидно, своєю слабкістю досить часто давало про себе знати. Крім того, ці листи є цінним джерелом для вивчення епістолярної повсякденності істориків тієї доби.

Післямова, присвячена докторській дисертації – по суті містить виклад концептуальних засад дослідження. Вони представлені схематично, проте достатньо переконливо, з точки зору володіння автором джерельною базою дослідження та методикою аналізу історичної інформації. Саме у підсумках до цієї частини книги побічно наголошується на тому, що продовження цієї роботи не буде: «В заключение еще раз говорю: я искренно желал написать, и надеялся, что напишу докторскую диссертацию. Я был самонадеян в отношении ее, полагая, что напишу ее скоро, выложу ее так сказать сразу, на бумагу, из своей головы. ... Очень, очень жалко и совещусь в душе перед памятью Константина Николаевича; но скажу все-таки читателю, что я говорил правду моему учителю, когда говорил о занятиях над диссертацией и обработке ее; у меня до сих пор хранятся черновые материалы, наброски и заметки; крымская посольская книга вся исписана на полях заметками; не только план работы был ясен для меня: многое было и выполнено в этом плане. *Dixi et animam levavi*¹» [8, арк. 135].

Остання частина книги присвячена спогадам про вчителя. Цей текст сповнений особистих вражень про нього, про його манеру викладання, про «вторники» у К. М. Бестужева-Рюміна, про те як випадок звів його з вчителем і як це вплинуло на подальшу долю М. Бережкова, нарешті, про останні дні життя К. М. Бестужева-Рюміна.

Дана рукописна книга належить до призабутого на початку ХХ ст. жанру епістолярного роману. Вона відіграла свою важливу роль – повернула її упорядника до наукових студій, реанімувала інтерес до дослідницької діяльності. Вона стала першим наукоподібним продуктом, що з'явився з-під пера М. Бережкова після його виходу на пенсію,

¹ Я сказав і тем облегчил свою душу (лат.).

і брідж-проектom до краєзнавчих студій історика. Характерно, що після цієї книги М. Бережков ніколи не повертався до тематики кримознавчих студій. Історіографічне засвоєння епістолярної спадщини М. Бестужева-Рюміна та М. Бережкова як комплексу історичних та історіографічних джерел досі не відбулося. Виняток становить хіба що згадка біографа К. Бестужева-Рюміна Є. Шмурло про його вдячність «профессору М. Н. Бережкову за его воспоминания и сообщение нескольких выдержек из писем к нему Константина Николаевича» [24, с. IV] та використання фрагментів цього листування при підготовці нарисів про життя та діяльність М. Бережкова. Відтак, постає нагальна необхідність публікації листів, яка має започаткувати новий етап у вивченні життєдіяльності цих двох неординарних особистостей.

Бібліографічні посилання

1. **Бережков М. Н.** В память профессора К. Н. Бестужева-Рюмина (Речь в собрании Нежинского Историко-Филологического Общества, 15 января 1897 г.) / М. Н. Бережков // Сборник Историко-филологического общества при Институте князя Безбородко в Нежине. – Нежин, 1900. – Т. II. – Отдел II. – С. 16–23.
2. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 1105. – Оп. 1. – Спр. 2358.
3. **Зозуля С. Ю.** Деякі аспекти московсько-кримських взаємин у працях Михайла Бережкова / С. Ю. Зозуля // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 124–127.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. XXIII. – Спр. 2.
5. Там само. – Спр. 7–59.
6. Там само. – Спр. 685–687.
7. Там само. – Спр. 688–772.
8. Там само. – Спр. 788.
9. Там само. – Спр. 53962–53974.
10. Там само. – Ф. 71. – Спр. 905.
11. **Киреева Р. А.** Бестужев-Рюмин и историческая наука второй половины XIX века / Р. А. Киреева. – М., 1990.
12. **Коваленко А. Б.** М. Н. Бережков – историк и краевед / А. Б. Коваленко // Литература та культура Полісся. – Ніжин, 1990. – Вип. 1. – С. 104–105.
13. **Коваленко О. Б.** Бережков Михайло Миколайович / О. Б. Коваленко, В. В. Ткаченко // Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С. 334.
14. **Коляструк О.** Релігійний аспект у науковій діяльності і приватному житті професора історії М. М. Бережкова / О. Коляструк // Сіверянський літопис. – 2006. – № 5. – С. 91–96.

15. **Крижанівська Л. О.** Особистий архівний фонд М. М. Бережкова / Л. О. Крижанівська // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1994. – Вип. 2. – С. 147–155.
16. **Малинов А. В.** К. Н. Бестужев-Рюмин. Очерк теоретико-исторических и философских взглядов / А. В. Малинов. – СПб., 2005.
17. **Непомнящий А. А.** Крымоведение в научном наследии М. Н. Бережкова / А. А. Непомнящий // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2004. – Вип. 27. – С. 257–265.
18. **Острянюк А.** «Щоденник» професора Бережкова / А. Н. Острянюк // Сіверянський літопис. – 1997. – № 5. – С. 133–139.
19. **Острянюк А. М.** М. Бережков (1850–1932) / А. М. Острянюк // Ніжинська старовина. – Ніжин, 2007. – Вип. 3(6). – С. 83–93.
20. **Острянюк А. М.** М. Бережков: штрихи до біографії / А. М. Острянюк // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2009. – Вип. 48. – С. 196–201.
21. **Самойленко С. Г.** Книжкове зібрання професора історії М. М. Бережкова в бібліотеці Ніжинського педагогічного інституту / С. Г. Самойленко // Література та культура Лівобережної України. Матеріали міжнародної конференції, травень 1996. – К.; Ніжин, 1997. – С. 129–138.
22. **Шипко Л. В.** Життєвий шлях та наукова діяльність Михайла Бережкова (1850–1932) / Л. В. Шипко // Історія української науки на межі тисячоліть. – К., 2005. – Вип. 18. – С. 211–223.
23. **Шипко Л. В.** Наукова та освітня діяльність Михайла Бережкова: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Л. В. Шипко. – К., 2007.
24. **Шмурло Е. Ф.** Очерк жизни и научной деятельности Константина Николаевича Бестужева-Рюмина (1829–1897). / Е. Ф. Шмурло. – Юрьев, 1899.

Надійшла до редколегії 24.05.2011 р.

УДК 902:002 «18»

Т. А. Круглова

Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова

«КНИГООПИСАНИЕ» В АРХЕОЛОГИИ XIX ВЕКА

Йдеться про деякі проблеми описування манускриптів, поставлені у творах П. М. Стрєова, К. Ф. Калайдовича, І. І. Срезневського.

Ключові слова: манускрипт, археологія, археографія, опис, описання.

Освещаются некоторые вопросы описания рукописных книг, поставленные в трудах П. М. Строева, К. Ф. Калайдовича, И. И. Срезневского.

Ключевые слова: рукописная книга, археология, археография, опись, описание.

The article is devoted to some questions of the manuscript's description which were posed in P. M. Stroev's, K. F. Kalajdovič's, I. I. Sreznevsky's writings.

Key words: manuscript, archeology, archeography, inventory, description.

Книги – в их традиционном толковании – в деятельности историка занимают огромное место. Они содержат непосредственную информацию о прошлом, которую профессиональные историки используют для исследования исторического процесса, обеспечивают преемственность научного знания. Также книги выступают в исторической науке объектом изучения в качестве вещественных остатков прошлого. Именно в ходе изучения книги как материального реликта присутствует, в значительной мере, «ремесленничество» исследователя. Вообще ученые, применяя термин «ремесло» [5, стлб. 1210–1211] к любой науке, делают акцент на необходимости особых знаний и соблюдении специфических правил и процедур, обязательных для реализации деятельности в своей научной отрасли. Поэтому в современных научных сообществах термин «ремесло» связывается с теми или иными специальными (вспомогательными) дисциплинами.

Роль особых знаний и соблюдение правил и процедур возрастает на стадии первоначального изучения исторических источников, в ходе, так называемой, внешней критики. Здесь ответственность ученого весьма велика, поскольку он должен оценить возможности исторических источников не только для решения своей конкретной задачи, но и показать возможность использования их в будущем, в других конкретно-исторических исследованиях.

Многочисленными письменными источниками, разнообразными по содержанию, но объединенными формой в виде кодекса, являются рукописные книги. В настоящее время, весьма насущны вопросы, связанные с программами обработки этих материальных остатков. Постоянное возвращение специалистов к обсуждению археографических программ связано, отчасти, с желанием претворить в жизнь масштабные проекты описания рукописных книг и с совершенствованием новейших технологий, позволяющих сохранять большой объем разнообразной информации.

Вместе с тем, истоки рациональных формализованных программ обработки рукописной книги как материального объекта, находятся в первых двух десятилетиях XIX в. Поиск таких программ разворачивался в рамках отечественной археологии, или науки древностей. В начале XIX в. археология включала в себя большое число вспомогательных направлений, изучавших отдельные стороны древностей: дипломатику, палеографию, библиографию, нумизматику, хронологию и т. д. В 1820-х гг. этот список было предложено пополнить еще одним направлением – книгописанием.

В данном сообщении речь пойдет о содержании и формах книгоописания, как их представляли в XIX в. историки и археографы К. Ф. Калайдович (1792–1832), П. М. Строев (1796–1876), а также языковед-славист, лексикограф, палеограф академик И. И. Срезневский (1812–1880).

О необходимости книгоописания провозгласил в докладе, произнесенном в 1823 г. в собрании Общества истории и древностей российских, П. М. Строев. По его мнению, в книгоописании объектом изучения должны стать письменные источники, среди которых были и рукописные книги. Потребность в подобной особой деятельности назревала, как полагал П. М. Строев, в связи с тем, что в ближайшие годы в научный оборот мог войти значительный объем письменных источников. Источниковая база исследований должна обогатиться, как

считал историк, за счет материалов, которые сохранялись за пределами обеих столиц – в городах, монастырях, церквях Европейской части Российской империи. П. М. Строев предложил ученым приступить к целенаправленному «извлечению, сохранению и приведению в известность всех без изъятия памятников древних писем наших» (курсив в издании. – Т. К.) [11, с. 9]. Для достижения поставленной цели П. М. Строевым был предусмотрен план действий, включавший несколько этапов. Первый этап связан с поиском и описанием на местах всех монастырских, соборных, казенных и частных собраний рукописей. Второй этап заключался в обнародовании составленных на первом этапе подробных каталогов рукописей, слитых «в одну общую роспись, систематически расположенную, которая при возможной краткости представляла бы самое полное и вернейшее исчисление всех, где-либо существующих памятников нашей истории и литературы, от времен древнейших до начала XVIII века» (курсив в издании. – Т. К.) [11, с. 15]. На третьем этапе должна была начаться «последняя и самая важнейшая часть наших занятий: наступит время изданий и критического обработывания» [11, с. 19].

П. М. Строев был убежден в том, что обработку рукописных собраний должны выполнять специалисты, владеющие особыми знаниями. Именно их деятельность, направленную на первичный анализ рукописных материалов для последующего введения их в научный оборот, докладчик назвал книгоописанием, которое «не есть дело известное всякому, оно есть наука, имеет свои правила и требует познаний разнообразных и многочисленных. Однако в России никто из ученых не обработывал сего предмета и не представил даже образцов обработывания» [11, с. 21].

На самом деле тогда, когда П. М. Строев говорил об отсутствии необходимого для описания рукописных материалов образца, уже существовал опыт описания значительного по объему собрания рукописных книг. Им являлся труд, подготовленный в течение 1818–1820 гг. П. М. Строевым совместно с К. Ф. Калайдовичем и содействовавший обработке книжного рукописного собрания Ф. А. Толстого. В 1823 г., однако, описание еще не было опубликовано, оно увидело свет через два года, в 1825 г. [2]. Впоследствии, совместный труд двух, как тогда говорили, «археологов» высоко оценил И. И. Срезневский, назвав его «первым в своем роде» [9, с. 88; 10, с. 13].

Для И. И. Срезневского новизна анализируемого труда была очевидной, как представляется, по нескольким признакам. Прежде всего, опубликованное описание охватывало более или менее однородную категорию древностей, имевших единый способ передачи информации и общую форму, хотя в начале XIX в. было принято описывать разнообразные древности как единую совокупность без учета каких-либо их специфических черт.

Новое издание состояло из предисловия, собственно описания рукописных книг, систематизированных в тематические разделы, нескольких указателей. Помимо этого, к изданию прилагались в виде отдельной тетради палеографические таблицы со снимками «почерков по порядку столетий». Именно они воспринимались И. И. Срезневским как новый элемент в опубликованном описании. Палеографическое приложение служило важным аргументом в пользу датировок рукописей. Оно, по словам К. Ф. Калайдовича и П. М. Строева, предназначалось для «излишне недоверчивых судей, коим способ определения древности рукописей по их почерку, может показаться сомнительным» [2, с. LXI–LXII].

Другой особенностью издания явилось строгое следование авторов содержательной программе описания каждой из рукописной книги. П. М. Строев и К. Ф. Калайдович указали «правила, коими мы руководствовались при составлении сего библиографического описания» [2, с. LIV]. Согласно этим правилам, описание каждой книги учитывало следующие показатели: 1) «вещество, на чем она написана»; 2) «почерк или характер письма»; 3) «эпоха написания»; 4) имя писца; 5) число листов. Авторы, раскрывая содержание показателей, привели для каждого из них возможные варианты. Например, при характеристике материала, на котором книга написана, указывался или пергамен или хлопчатая бумага (*charta bombycina*), употреблявшаяся, по замечанию составителей описи, до конца XV в., но «об обыкновенной или тряпичной умолчано» [2, с. LV]. Как видим, филигранные на тряпичной бумаге еще не вошли в качестве датирующего средства в методический арсенал археологов. В то же время, авторы раскрывали другие приемы, с помощью которых определялись некоторые характеристики книг. Не исключено, что в отдельных случаях эти приемы рассматривались самими авторами как «ремесленные» навыки, и соответствовали уровню развития специальных знаний в 1810–1820-х гг. Такое отношение К. Ф. Калайдовича и

П. М. Строева к своим знаниям и навыкам просматривается в «Предисловии». Например, они обобщили свои подходы к определению времени создания рукописных книг – одному из важных и трудных вопросов в изучении письменных источников. «Прилежное внимание к мелким отличиям, незаметным для неопытных, строгая критика и некоторого рода навык, обретаемый долговременным обращением с письменными памятниками: вот надежные к тому (к датировке. – Т.К.) средства» [2, с. LXII], – утверждали они, заостря внимание на использовании особых знаний и навыков.

Правила П. М. Строева и К. Ф. Калайдовича формировали содержание и структуру справочного издания, претендовавшего не только на формализацию информации о рукописных книгах, но и универсальность для читателей, и «чистоту» жанра. Авторы особо отметили, что они отказались от оценки сочинений, находившихся в той или иной рукописной книге, от указаний разночтений в списках одних и тех же текстов, а также от каких-либо выписок из рукописей. Свой отказ от текстологических подробностей и выписок они обосновали нежеланием выходить «за пределы библиографии, которая как наука имеет свои правила» [2, с. LX] и стремлением уйти от того, чтобы «...простое описание рукописей превратилось бы в ученую историю, причем несовершенную и недостаточную» [2, с. LXI]. Издание, таким образом, имело строго определенное содержание, было универсальным и предназначалось для специалистов разных профилей, и в этом была еще одна его особенность.

П. М. Строев и К. Ф. Калайдович называли свой труд «библиографическим описанием», «обстоятельной библиографической росписью». Определение «библиографическое (-ая)» было справедливым для того времени, поскольку учетом и описанием книг занималась библиография, и она признавалась одним из отделов археологии. Но одновременно авторы оценили свой труд как «первый в неизвестной у нас науке описания рукописей...» [2, с. LXII]. Спустя несколько лет один из составителей этого «библиографического описания» дал неизвестной науке название – книгописание, к которой, таким образом, он отнес совместное с К. Ф. Калайдовичем описание рукописного книжного собрания Ф. А. Толстого. Основой для отпочкования книгописания от библиографии явилась осознанная на рубеже 1810-х – 1820-х гг., возможно, не только П. М. Строевым, специфика, с одной стороны, печатных книг, а с другой – рукописных. Позднее, во вто-

рой половине XIX в., встречавшиеся в научной литературе попытки описать рукописные книги так же, как и печатные, вызовут осуждение И. И. Срезневского. В 1872 г. он замечал: «В описях рукописных книг некоторые готовы держаться тех же приемов, каких держатся библиографы для обыкновенных печатных книг, забывая, что все оттиски печатной книги одинаковы, тогда как каждая писаная книга отличается от другой...» [8, с. 8].

Таким образом, на рубеже 1810–1820-х гг. П. М. Строев и К. Ф. Калайдович чутко уловили специализацию, ставшую ведущей тенденцией развития науки древностей в течение последующих нескольких десятилетий, и отреагировали на нее. Они активно вводили в научный оборот письменные исторические источники, среди которых значительное место занимали и рукописные книги, искали пути скорейшего ознакомления ученых с новыми материалами, разрабатывали рациональные приемы первоначального изучения рукописных книг и правила их описания.

Актуальность найденной П. А. Строевым и К. Ф. Калайдовичем формы введения рукописных книг в научный оборот сохранялась и во второй половине XIX в. В это время обработка рукописных книг приобрела значительный размах, хотя термин «книгописание» практически исчез из науки. Обработка рукописных книг осуществлялась во второй половине XIX в. в рамках археологии, или науки древностей. Новое наименование особой описательной деятельности – «археография» – появилось на рубеже XIX–XX вв., им пользуются ученые и в настоящее время. Наблюдаемая иногда в новейшей литературе замена в цитатах, взятых из речи П. М. Строева 1823 г., первоначального термина «книгописание» современным термином «археография» подчеркивает нынешнюю трактовку терминов как синонимов [4, с. 206]. На самом деле простая замена терминов, как представляется, упрощает историю развития археографии на протяжении XIX в.

Проанализировав состояние археологии (или науки древностей) на начало 1870-х гг., И. И. Срезневский подтвердил, что изучение древностей, включая и рукописные материалы, в целом шло по плану, намеченному П. М. Строевым. Выделяя формы и этапы научного использования письменных материалов, И. И. Срезневский говорил о тех же формах и этапах, которые были предложены полвека тому назад. Он писал: «Занятия памятниками предполагают несколько разных работ, именно: 1) собрание и хранение памятников; 2) со-

ставление и издание описей собраний памятников; 3) подробное описание памятников; 4) издания снимков с памятников и почерков письмен; 5) издания памятников с объяснениями, цельных или в отрывках; б) исследования по памятникам: палеографические, лингвистические, литературные, исторические, археологические, юридические, церковно-научные и т. д.» [8, с. 1].

Что касалось первоначальной формы представления древностей в виде описей, то И. И. Срезневский заметил: «Правильная система описей у нас еще не утвердилась» [8, с. 8]. Что касается описания рукописных книг, то для себя ученый, по-видимому, достаточно четко очертил специфическое содержание, с одной стороны, описи собраний рукописных книг, с другой – описания отдельного памятника, отнеся деятельность по составлению подобных справочников к разным формам работы археологов (см. 2-й и 3-й этапы). Вывод о различии ученых этих форм научной деятельности можно сделать также из его оценки рассмотренного выше труда П. М. Строева и К. Ф. Калайдовича. И. И. Срезневский квалифицировал эту работу не как описание, а как опись: это «более опись, чем описание, в которой только сборники рассмотрены по содержанию и к которой для облегчения пользования приложены указатели» [6, с. 7–8]. И. И. Срезневский видел различие описи и описания, скорее всего, в том, что в описи каждая рукописная книга по определенному набору признаков была представлена как единичный экземпляр, а в описании – аналогично, но на фоне и в связи с другими книгами. Иначе говоря, в описании требовалось сделать шаг в сторону более углубленного исследования рукописной книги, например, сравнить ее с другими памятниками по содержанию, языку, оформлению и т. д.

Сам И. И. Срезневский в течение жизни создал много трудов в различных научных жанрах. Среди них есть и описи рукописных книг и их описания [1]. Ученым также было выполнено исследование «Древние русские книги: Палеографический очерк», в котором впервые были соединены палеографический, орфографический и лингвистический подходы в изучении рукописной книги [7]. Хотя эта небольшая работа не создавалась как методическое пособие для составления описей и описаний, в некотором смысле ее можно считать таковым. В ней рукописная книга подробно охарактеризована, с одной стороны, как материальный объект, с другой – как источник для лингвистических исследований. В брошюре перечислены те показа-

тели, на которые следовало обращать внимание при первичной обработке книг XI–XIV вв., предложена терминология для характеристики древнерусской книги. Этот палеографический очерк также стал неким стандартом для составления лекционных курсов по славяно-русской палеографии, читавшихся филологами в высших учебных заведениях во второй половине XIX – начале XX в.

Впоследствии, не случайно, при оценке научной деятельности И. И. Срезневского особо выделялись его труды по славянской и русской рукописной книжности. В конце XIX в. один из его младших современников лингвист, палеограф, академик Е. Ф. Карский (1861–1931 гг.), сравнив вклад коллеги в научные направления, которыми они оба занимались, подчеркнул: «Его палеографическая деятельность, несомненно, выше, деятельности ученого языковеда, хотя та и другая находятся в тесной связи между собою, с перевесом в пользу археологии» [3, с. 16].

Итак, правила обработки славянских и русских рукописных книг стали складываться в XIX в. в рамках археологии. Как можно судить по работам авторитетных исследователей славяно-русской рукописной книжности П. М. Строева, К. Ф. Калайдовича и И. И. Срезневского, в этой деятельности просматривалась тенденция к определенной регламентации, требовавшейся для изучения книги как материального объекта прошлого. Регламентация способствовала формированию к последней четверти XIX в. жанров научной справочной литературы – описей и описаний. По мере усложнения исследовательских задач, специализации внутри археологии, открытия новых письменных источников, расширения круга исторических фактов и т. д. уточнялось содержание этой литературы, при совершенствовании методов обработки книг увеличивалось число показателей, характеризующих рукописную книгу как материальный объект прошлого. Еще в 1825 г. о поступательном развитии знаний в области описания рукописных книг П. М. Строев и К. Ф. Калайдович, имея в виду свой труд, заявили: «...знания библиографические, как и все другие, совершенствуются временем и опытностью» (2, с. LXIII). Современные описи и описания рукописных книг подтверждают эти слова.

Библиографические ссылки

1. **Бычков А. Ф.** Список сочинений и изданий ординарного академика Императорской Академии наук И. И. Срезневского / А. Ф. Бычков // Записки Имп. Академии наук. – СПб., 1881. – Т. 38. – С. 165 – 212.

2. **Калайдович К.** обстоятельное описание славяно-русских рукописей, хранящихся в Москве в библиотеке тайного советника, сенатора, Двора Его Императорского Величества действительного камергера и кавалера графа Федора Андреевича Толстова. Издали К. Калайдович и П. Строев. С палеографическими таблицами почерков с XI по XVIII век / К. Калайдович, П. Строев. – М., 1825. – LXVII, 811, 6 с.

3. **Карский Е. Ф.** Из лекций по славянской кирилловской палеографии, читанных в Имп. Варшавском университете проф. Е. Ф. Карским / Е. Ф. Карский. – Варшава, 1897. – [2], IV, 174 с.

4. **Поздеева И. В.** Московский университет в первой половине XIX в.: к 180-летию полевой археологии как научной дисциплины / И. В. Поздеева // История Московского университета 1755 – 2004 гг.: Материалы V Научных чтений памяти профессора А. В. Муравьева. Москва, МГУ им. М. В. Ломоносова, 16 марта 2004. – М., 2004. – С. 195–207.

5. **Словарь современного русского литературного языка:** в 17-ти тт. – М.; Л., 1961. – Т. 12. – IV, 1676 стлб.

6. **Срезневский И. И.** Воспоминание о П. М. Строеве: (Июня 27-го 1796 – января 6-го 1876 г.). Записка академика И. И. Срезневского / И. И. Срезневский. – СПб., 1877. – [2], 20 с.

7. **Срезневский И. И.** Древние русские книги: Палеографический очерк / И. И. Срезневский. – СПб., 1864. – [2], 40 с.

8. **Срезневский И. И.** Несколько припоминаний о современном состоянии русской археологии: Из чтений в заседаниях 2-го Археологического съезда в декабре 1872-го года / И. И. Срезневский. – СПб. – [2], 15 с.

9. **Срезневский И. И.** Обзор материалов для изучения славяно-русской палеографии / И. И. Срезневский // ЖМНП. – СПб., 1867. – № 1. – С. 76–115.

10. **Срезневский И. И.** Славяно-русская палеография XIX – XIV вв.: Лекции, читанные в Имп. С.-Петербургском университете в 1865 – 1880 гг. / И. И. Срезневский. – СПб., 1885.

11. **Строев П.** Речь, говоренная в заседании Общества истории и древностей российских при Императорском Московском университете 14 июня 1823 г. действительным оного членом Павлом Строевым / П. Строев // Северный архив. – 1823. – Ч. 8.–№ 19. – С. 1–27

Надійшла до редколегії 12.05.2011 р.

УДК 930.1(47) «15»

І. М. Романюта

Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара

**В. О. КЛЮЧЕВСЬКИЙ ПРО ІСТОРІОГРАФІЮ
ЗЕМСЬКИХ СОБОРІВ XVI ст.**

Реконструйована методика В. О. Ключевського щодо вивчення представництва на Московських соборах XVI ст.

Ключові слова: Москва, земські собори, методика, історіографія.

Реконструирована методика В. О. Ключевского по изучению представительства на Московских соборах XVI ст.

Ключевые слова: Москва, земские соборы, методика, историография.

The article gives description of Klyuchevsky's procedures of studying Zemsky sobors, its achievements and disadvantages.

Key words: Moscv, Zemsky sobor, methods, historiography.

*Торжество исторической критики –
из того, что говорят люди известного времени,
подслушать то, о чем они умалчивали
В. О. Ключевский [4,393].*

Історик, як будь-який інший науковець, не може обійтися без уважного вивчення спадщини попередників, їх творчої лабораторії, прийомів і методів історичного аналізу. Саме з цих позицій дослідницький інструментарій, задіяний В. О. Ключевським до розгляду історії земського представництва в Московській державі XVI ст., його погляди на історіографію проблеми та інтерпретацію її джерельної бази, – досі зберігають інтерес для сучасної історичної науки. Присвячена цьому робота – «Состав представительства на земских соборах Древней Руси» – з'явилася у 1890–1892 рр. в журналі «Русская мысль» і мала на меті встановити конкретно-історичні умови скли-

кання першого собору, визначити генезис і політичний характер земських соборів (далі – ЗС) XVI ст.

Історіографія ЗС доволі об'ємна і налічує більше півтора століття¹. З одного боку, вона нерозривно пов'язана зі станом і динамікою російської історичної науки, а з іншого – з розвитком суспільної думки². Через це, а також тому, що діяльність ЗС залишила по собі обмаль джерел, в російській і світовій історіографії, протягом XIX–XX ст. точилися дискусії щодо їх генезису, історії, діяльності та характеру. Історики торкалися як питань теоретичного характеру (суперечки навколо існування феодалізму і соціальних станів у Московській державі; розбіжностей методологічних та джерелознавчих підходів), так і конкретно-історичних проблем (наприклад, кількості соборів).

Стосовно дореволюційної історіографії ЗС Л. В. Черепнін відзначав, що не дивлячись на всю різноманітність поглядів, можна виділити дві основні точки зору на їх характер та історичну роль. Одні вчені вивчали ці інституції через призму історико-порівняльного методу: земські собори порівнювалися із своїми західноєвропейськими аналогами (генеральними штатами Франції, парламентом Англії). Інші – відмовлялись використовувати історико-порівняльний підхід і розглядали собори як самобутнє явище давньоруського політичного життя, відмінне від західноєвропейської дійсності [10, с. 7].

Протягом півтора століття історики по різному оцінювали характер ЗС та причини їх виникнення. Слов'янофіли К. С. Аксаков та І. Д. Беляєв підкреслювали, що вони були органами, в яких воля царя об'єднувалась із волею народною. При цьому К. С. Аксаков виводив земські собори із вічових зібрань давньої Русі [10, с. 8–10]. На противагу К. С. Аксакову, С. М. Соловйов вважав, що земські собори виникли через бажання Івана IV знайти противагу ворожому для нього боярству [10, с. 9].

Б. М. Чичерін, який першим застосував історико-порівняльний метод для вивчення ЗС, підкреслював їх слабку розвиненість, відсутність впливу на законодавство і нездатність соборів обмежити владу царя. Вчений прийшов до висновку про дорадчий характер ЗС [11,

¹ Найбільш повно вона висвітлена в праці Л. В. Черепніна [10, с. 6–54].

² Зв'язок історіографії ЗС із філософським світоглядом, політичними та суспільними уподобаннями істориків підкреслював ще С. А. Аваліані [1, с. 3].

с. 363–364]. В. І. Сергеевич та В. М. Латкін продовжили дослідження в історико-порівняльному плані. На противагу Б. М. Чичеріну, вчені доводили спільність історичних умов, що викликали до життя як земські собори, так і західноєвропейські представницькі органи. На це вказували начебто спільність складу, порядок виборів представників, невизначеність строків скликання зібрань тощо [10, с. 15–19]. На основі цього ж методу І. І. Дитятин відносив земські собори та західноєвропейські представницькі органи до однієї стадії історичного розвитку держави. Хоча, як вважав вчений, на відміну від Західної Європи, в Московській державі не існувало боротьби між класами, влада царя об'єднувала всіх і вся [2, с. 86–87].

Серед праць інших фахівців сам В. О. Ключевський особливо виділяв роботу Б. М. Чичеріна. Історики (І. Д. Беляєв, М. І. Костомаров, В. І. Сергеевич, М. Ф. Владимирський-Буданов, М. П. Загоскін, С. Ф. Платонов), що бралися за вивчення теми після Б. М. Чичеріна, на думку В. О. Ключевського, користувалися тією ж самою джерельною базою, що й він, і при цьому переглядали, поправляли або підтверджували його погляди. [5, с. 277]. Після робіт цих вчених, з'явилися дослідження і публікації нових документів (роботи І. І. Дитятин, В. Латкіна, О. М. Зерцалова), що значно розширювали уявлення про ЗС у структурі органів влади і життя Московської держави [5, с. 278, 434].

В. О. Ключевський вважав, що загалом характерною рисою робіт його попередників було дослідження ЗС по аналогії із західноєвропейськими представницькими органами. Спрямованість історико-порівняльного методу на пошук спільних рис, була викликана прогалинами в історичних джерелах та дослідженнях [5, с. 280]. Таке використання аналогії вказувало лише на невідповідність природи ЗС історії західноєвропейського представництва. Тому і характеристика земських соборів будувалась із «негативних» рис [5, с. 281].

Саме необґрунтоване використання історико-порівняльного методу, на думку В. О. Ключевського, призвело до спотворення суті ЗС у дослідженнях його попередників. На підтвердження даного тезису В. О. Ключевський показував хибність поглядів М. І. Костомарова, С. М. Соловйова, В. І. Сергеевича та М. Загоскіна на причини скликання і характер першого ЗС. М. І. Костомаров, всупереч інформації джерел, неправильно об'єднував перший ЗС із московським бунтом і датував його 1547 р., а його причиною вважав страх Івана IV перед

народом. За М. І. Костомаровим, собори були для уряду лише засобом довідуватися про думки і настрої народу і, якщо б у XVII ст. видавались журнали і газети, то потреби в ЗС не було б. Опонуючи М. І. Костомарову В. О. Ключевський писав, що за своєю ідеєю і організацією земське представництво належить до найвищих стадій політичного розвитку тогочасного суспільства, і тому вважати за причину його появи в Росії географічні обшири немає підстав. З точки зору В. О. Ключевського, до таких висновків М. І. Костомаров прийшов через свою методологічну позицію оцінювати земські собори у порівнянні із західноєвропейськими представницькими органами [5, с. 282–283].

С. М. Соловйов і В. І. Сергеевич пояснювали скликання першого ЗС прагненням Івана IV опертися на підтримку народу у своїй боротьбі з боярством. Але на момент його скликання (1550 р.), як вказував В. О. Ключевський, цар за підтримки митрополита Макарія і Сильвестра навпаки зблизився з кращими представниками боярства, які склали коло його радників і співробітників і допомагали царю у внутрішніх і зовнішніх справах держави [5, с. 288]. виправляючи недоліки цієї точки зору, М. Загоскін вважав, що ЗС став основою для майбутньої боротьби царя з боярством. Для В. О. Ключевського це твердження необґрунтоване, оскільки, коли почалась сама боротьба, Іван IV створив проти бояр інший орган – опричнину [5, с. 288].

Разом із недоліками, В. О. Ключевський відзначив і здобутки історіографії 1860 – початку 1890-х рр. У цей час, на його думку, була достатньо визначена політична вага ЗС у порівнянні із західними представницькими установами, дана історія їх діяльності і частково розтлумачена роль в історії російського законодавства тощо. А тому немає потреби в загальному перегляді питань, що відносяться до історії давньоруських земських соборів, фахівцям належить не вирішувати питання наново, а тільки продовжити його вирішення [5, с. 283, 292]. Таким чином, В. О. Ключевський підкреслив зв'язок і спадкоємність власного дослідження із досягненнями своїх попередників.

Наведені точки зору В. О. Ключевського на роботи своїх попередників підтверджують висновки Р. О. Киреевої, яка вказувала, що вже у рецензіях 1870-х рр. і в наступних своїх роботах історик часто розбирав окремі конкретні історичні питання на широкому історіографічному тлі [6, с. 32].

Спростувавши існуючі на той час точки зору на обставини скликання і характер першого ЗС, В. О. Ключевський сформулював власну

гіпотезу. Вона базувалася на уважному прочитанні двох промов Івана IV: на земському та Стоглавому соборах і співставленні їх змісту. Відомо, що ЗС 1550 р. відкрився промовою Івана IV до народу, виголошеній на Красній площі. Цар звернувся із закликом не до боротьби з боярами, а до взаємного прощення і примирення, благав їх «оставить друг другу вражды и тяготы свои» [5, с. 288]. Зміст цієї промови В. О. Ключевський пояснював через інший його виступ, який стався через рік на Стоглавому соборі. У цій промові цар нагадав отцям церкви, що за рік до того він наказав «своим боярам, приказным людям и кормленщикам «помириться на срок» во всех прежних делах со всеми христианами своего царства» [5, с. 288]. В. О. Ключевський вважав, що якщо перекласти слова Івана IV на діловодну мову того часу, то з'ясується малопомітний в інших джерелах факт, що супроводжував скликання першого ЗС і який висвітлює деякі причини його скликання [5, с. 288–289]. В. О. Ключевський вважав, що вказуючи «помириться на срок», Іван IV мав на увазі практику місцевого управління в Московській державі XVI ст. Цього часу основною його одиницею був боярин-«кормленщик». Перебуваючи на своїй посаді лише декілька років, боярин намагався отримати якомога більше з місцевого населення, що призводило до зловживань і здирицтва. Внаслідок цього виникали судові тяжби управителів областей із місцевими суспільствами. На 1550 р. московські прикази були завалені цими справами. Старі норми законодавства не дотримувались [5, с. 289]. На той час практика «кормления», на думку історика, була вже не вигідною не лише для місцевих суспільств, але й для боярства. Звертаючись до бояр, цар закликав їх вирішити ці тяжби із місцевими суспільствами мирним способом.

Тому, на думку В. О. Ключевського, на першому соборі мала місце не соціально-політична боротьба, а спроба усунути один з недоліків судово-адміністративної системи, і сам цар виступив не як «демократичний агітатор, а просто розумний і добросовісний правитель» [5, с. 290]. На підтвердження своєї точки зору, В. О. Ключевський вказував, що навіть такий речник прав боярства, як князь В. Курбський, виступав за скликання земських соборів царем, а інше джерело того часу – «Валаамская беседа о монастырском землевладении», де відстоювалися права боярства – навіть пропонувало зробити земський собор щорічним і загальностановим представницьким зібран-

ням, що допомагало б уряду у нагляді за місцевою адміністрацією» [5, с. 290].

Наведена точка зору В. О. Ключевського мала характер гіпотези. По-перше, не можна з впевненістю говорити, що промови Івана IV свідчать про загальний історичний факт і що в них йдеться саме про систему місцевого управління¹. По-друге, вченим не відомий склад ЗС 1550 р. і тому В. О. Ключевський міг тільки припускати, що на ньому, як і на інших соборах XVI ст., було представлено боярство і близькі до нього категорії служилого стану [5, с. 289].

Таким чином В. О. Ключевський зв'язав генезис ЗС і обставини скликання першого собору 1550 р. із занепадом системи місцевого управління і введенням земського самоврядування в областях. Щоб довести гіпотезу стосовно генезису і характеру першого ЗС, вченому необхідно було встановити їх склад.

Методологічні засади свого дослідження Василь Осипович сформулював таким чином. По-перше, використовуючи історико-порівняльний метод, необхідно шукати не спільні, а відмінні риси вітчизняних і західноєвропейських представницьких органів. Тому, щоб зрозуміти, чим були собори в державній системі, необхідно порівняти їх не з західноєвропейськими представницькими органами, а з іншими вищими органами управління Московської держави, такими як Боярська Дума [5, с. 292, 294]. По-друге, необхідно розглянути проблему генезису земських соборів з точки зору зв'язку соціально-політичної організації суспільства із політичною структурою Московської держави. А тому зв'язок соборного представництва з організацією давньоруських земських «миров» і суспільних класів став для В. О. Ключевського тою другою точкою зору, яка, виявить особливості ЗС, залишені не поміченими при співставленні їх із західноєвропейськими представницькими зібраннями. По-третє, діяльність ЗС і їх склад В. О. Ключевський розглядав в їх історичному розвитку

¹ С. Ф. Платонов і П. Г. Васенко довели, що текст промови Івана IV на земському соборі 1550 р., розміщений у Хрущовському списку Степенної книги, є пізнішою вставкою. Як вказує Л. В. Черепнін, це відкриття породило питання: чи можливо користуватися (і в якій мірі) вказаним текстом, як історичним джерелом [10, с. 27] М. М. Тихомиров, навпаки, незважаючи на вищенаведені джерелознавчі роботи, вважав, що текстом промови Івана IV можна користуватися як історичним джерелом [9, с. 44–49].

[5, с. 285, 286, 295; 10, с. 21]. Таким чином, основним завданням його дослідження стало встановлення складу ЗС XVI ст. [5, с. 294].

Свій підхід до вивчення проблеми представництва на ЗС XVI ст. В. О. Ключевський обґрунтував наступним чином¹: «Так я смотрю на происхождение (и значение) земских соборов XVI в. Мой взгляд может показаться неожиданным и даже совсем непонятным. Вина этого частью в самом процессе изучения истории соборов» [8, с. 21]. Історик пояснював, що вчені, як правило, приступали до вивчення земських соборів із великими надіями, сподіваючись знайти в їх діяльності розвинені політичні відносини і прояв високої політичної культури. Натомість історик задавався питанням: «откуда было вырасти таким понятиям на верхневолжском суглинке, столь скудно оборудованном природой и историей» [8, с. 21]. У цих рядках – висловлений загальний погляд В. О. Ключевського на умови в яких стверджувалась російська історія.

Серед досліджень, в яких вивчалися методика і практика джерелознавчої роботи самого В. О. Ключевського, слід назвати роботи С. А. Аваліані, М. Клочкова, М. М. Тихомирова і Л. В. Черепніна [1; 3; 9; 10].

С. А. Аваліані відзначав, що використана В. О. Ключевським методологія дослідження є найбільш цінним елементом його роботи. Історик, на думку дослідника його творчості, намагається визначити службове становище кожного члена земського собору, підпис якого залишився на соборному акті, потім з'ясовує характер їх відносин із населенням, і лише у підсумку ставить питання, чи були земські собори представницькими установами у повному сенсі цього поняття [1, с. 83]. Вимога В. О. Ключевського детально вивчати склад земських соборів і його прагнення розкрити причини змін їх сутності піднімали історичну науку, на думку Л. В. Черепніна, на новий щабель. А ось відмова вченого вивчати історію ЗС як самобутніх явищ, у відриві від аналогічних західноєвропейських представницьких органів, була кроком назад [10, с. 21].

М. М. Тихомиров зауважував, що В. О. Ключевський відмовився розглядати історію і діяльність ЗС у зв'язку із соціальними процесами

¹ Дане положення міститься у підготовчих матеріалах до роботи [8] і в рукописі цитовані рядки перекреслені олівцем.

і тому форму історичного явища прийняв за його сутність. Стосовно використаних В. О. Ключевським джерел при вивченні собору 1566 р., М. М. Тихомиров відзначав, що поза увагою залишився офіційний Олександрівський літопис другої половини XVI ст. і документи, що стосувалися переговорів Росії з Польщею і ВКЛ у 1566 р. За результатами цього, на думку вченого, соборний акт 1566 р. залишився єдиним документом, на якому В. О. Ключевський побудував свої висновки» відносно собору 1566 р [10, с. 43, 52].

Е. Г. Чумаченко, яка досліджувала джерелознавчі погляди і практику роботи В. О. Ключевського, вказувала, що він ніколи не показував у своїх дослідженнях чорнову роботу із першоджерелами та літературою, досить часто в його творах відсутній навіть довідковий апарат, на суд читача завжди виносилися лише готові висновки досліджень. Тому творча лабораторія вченого завжди залишалася закритою для читача і, на думку Е. Г. Чумаченко, більш чітко виявляє себе в його чернетках і підготовчих матеріалах. Вчений відзначався одночасно потужним критичним і художнім стилем мислення. За словами Е. Г. Чумаченко, В. О. Ключевський був вченим-художником [12, с. 9, 14–17, 19, 57], що давало йому можливість наочно відтворювати історичну реальність у своїй уяві.

У 1890-х рр. на діяльність вченого великий вплив мали політичні події. В його творчості наступав кризовий етап; він поступово відмовлявся від пояснення подій через причинно-наслідкові зв'язки і зосереджується на образному їх описі і психологічній характеристиці [12, с. 181]. М. В. Нечкіна відзначала, що робота В. О. Ключевського «Состав представительства на земских соборах Древней Руси» належить до текстів, пов'язаних з «невдалим результатом пошуку істини та самоперевірки» [7, с. 296]. Вищенаведені факти вказують, що вивчення зазначеної роботи здатне розширити уявлення про творчу лабораторію вченого, яка міцно пов'язана із досягненнями попередньої історіографії. Визначивши прорахунки своїх попередників, В. О. Ключевський розробив власну методику дослідження характеру земських соборів XVI ст. Центральним положенням розробленої методики було вивчення складу соборного представництва. Велику увагу в роботі приділено проблемам коректного використання історико-порівняльного методу.

Бібліографічні посилання

1. **Авалиани С. А.** Земские соборы. Литературная история земских соборов / С. А. Авалиани. – О., 1916.
2. **Дитятин І. І.** Роль челобитий и земских соборов в управлении Московского государства / І. І. Дитятин // Русская мысль. – 1880. – Кн. V. – Отд. VI.
3. **Клочков М.** Дворянское представительство на земском соборе 1566 г. / М. Клочков // Вестник Права. – 1904. – Ноябрь. – С. 213–241.
4. **Ключевский В. О.** Афоризмы и мысли об истории. Записная книжка [1890-е гг.] / В. О. Ключевский // Ключевский В. О. Сочинения в 9 т. – Т. IX. – М., 1990. – С. 393.
5. **Ключевский В. О.** Состав представительства на земских соборах Древней Руси. (Посвящается Б. Н. Чичерину) / В. О. Ключевский // Ключевский В. О. Сочинения в 9 т. – Т. VIII. – М., 1990. – С. 277 – 374.
6. **Киреева Р. А.** В. О. Ключевский как историк русской исторической науки / Р. А. Киреева. – М., 1966.
7. **Нечкина М. В.** Василий Осипович Ключевский. История жизни и творчества / М. В. Нечкина. – М., 1974.
8. Отдел рукописей Российской государственной библиотеки. – Ф. 131. – П. 13. – Д. 8.
9. **Тихомиров М. Н.** Сословно-представительные учреждения (земские соборы) в России XVI в. / М. Н. Тихомиров // М. Н. Тихомиров Российское государство XV – XVII вв. – М., 1973.
10. **Черепнин Л. В.** Земские соборы русского государства в XVI–XVII ст. / Л. В. Черепнин. – М. 1978.
11. **Чичерин Б. Н.** О народном представительстве / Б. Н. Чичерин. – М., 1866.
12. **Чумаченко Э. Г.** В. О. Ключевский-источниковед / Э. Г. Чумаченко. – М., 1970.

Надійшла до редколегії 20.12.2011 р.

УДК 930.1:002

С. І. Посохов

Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

ЗАМІТКИ НА МАРГІНЕСІ ОДНІЄЇ КНИГИ (Н. М. Яковенко «Вступ до історії»)

Висловлюються міркування щодо деяких проблем історичної освіти та науки на основі аналізу книги Наталії Яковенко «Вступ до історії» (К., 2007).

Ключові слова: вступ до історії, історична освіта та наука, наукове співтовариство.

Высказываются соображения относительно некоторых проблем исторического образования и науки на основе анализа книги Наталии Яковенко «Введение в историю» (К., 2007).

Ключевые слова: введение в историю, историческое образование и наука, научное сообщество.

The article offers some reflections on the problems of historical education and science, basing upon the analysis of the book by Natalia Yakovenko «Introduction to History» (K., 2007).

Key words: «Introduction to history», historical education and science, scientific community.

Є різні книги і не лише за обсягом чи тематикою, фаховим рівнем чи художнім оформленням. Є «книга як подарунок», «книга як джерело інформації», «книга для автора», «книга для читача» та безліч інших «книг». У даному випадку звернемо увагу на «книгу для міркування», «книгу-розповідь», «книгу для себе і для інших». На українському історіографічному небосхилі останніх років такою книга став «Вступ до історії» відомої дослідниці середньовічної та ранньомодерної історії України Наталії Миколаївни Яковенко [1]. Хоча її кваліфіковано як «науково-популярну», тим не менш її жанр, чи різновид встановити не так легко. Уже в анотації до книги зазначено, що це ви-

дання «є водночас і науково-популярною міждисциплінарною синтезою, і свого роду навчальним посібником нового типу, і спеціальною розвідкою, призначеною водночас як широкому читацькому загалові любителів історії, так і університетській аудиторії...». У «Передмові» сама авторка ще додає строкатості наведеній характеристиці, підкреслюючи, що цю «книжку не віднесеш до якогось канонічного жанру. Адже це не зовсім історія історіографії, не зовсім методологія історії, не зовсім посібник зі вступу до історії. Вона, коли забажаєте, є особистим поррахунком окремо взятого історика з історією». Таким чином, це є роздуми, які спонукають до роздумів.

Відповідно, не маємо намірів писати рецензію, але маємо бажання поміркувати із цього приводу, зробити деякі замітки на маргінесі зазначеної книги.

1. Таке завдання (писати «вступ до історії»), при його зовнішній простоті, не візьме на себе будь-який історик. З ним може впоратися лише той, кому є що сказати з позиції свого власного професійного досвіду, але й хто до того ж здатен піднятися над своїм власним досвідом. Нагадаємо, що подібне завдання свого часу блискуче вирішували такі видатні історики як Шарль Ланглуа та Шарль Сеньобос, Марк Блок, Антуан Про [2]. З такими попередниками не просто конкурувати, і, слід визнати, що український варіант «вступу до історії» виявився вдалим. Широка поглядю і ерудиція, переконливість і аргументованість, нетривіальність та нешаблонність – ці та інші епітети та характеристики повною мірою можна віднести до зазначеної книги. Врешті-решт, можна погодитися із видавцями, які в анотації до праці обіцяють захоплюючу розповідь. Так, цю книгу читати цікаво. Це твір-розповідь. Нарешті, в українській історіографії ми маємо твір, у якому не загубився сам автор. Такий підхід спонукає й читача замислитися не лише про минуле і сьогодення історичної науки, але і про самого себе, про своє розуміння тих чи інших подій, про свої «особисті поррахунки із історією».

2. Втім вже назва орієнтує читача на основне призначення книги. Це «вступ до історії», це те, без чого неможна іти до історії. Книга містить декілька вельми різних структурних компонентів, як за змістом, так і метою. Значна частина книги являє собою по суті історіографічні нариси, з яких читач дізнається про розвиток історичних уявлень починаючи із давнини, основні риси певних періодів історії історичної науки, про стан та перспективи сучасних історичних досліджень, зо-

крема, про сучасні наукові напрями. В окремому розділі йдеться про різновиди історичних джерел та способи їх інтерпретації. Остання частина книги – це поради історику-початівцю про те, як писати фахові тексти.

Попри наявність декількох зазначених, досить різних структурних компонентів, книга не розпадається, а сприймається як єдиний твір. Університетський викладач, який читав чи читає курс «Вступ до історії», не вагаючись погодиться із тим, що поєднання цих структурних елементів є не тільки цілком виправданим, а й вочевидь необхідним. У Харківському університеті лише додається до цього досить важливий, з нашої точки зору, тематичний блок – «Ідея університету», який дозволяє студентам усвідомити функції університету, визначити своє розуміння цього феномену, а також, хоч і побіжно, ознайомитися з історією історичної освіти. Шкода лише, що на цей курс поки що відводиться замало часу. Є таке переконання, що фундаментальні курси з історії – це ті, які у хронологічній послідовності дозволяють познайомитися з історичними фактами. Це архаїчний підхід. Факти не існують без інтерпретації. Не дивно, що деякі студенти-першокурсники іноді шоковані тим, що різні викладачі в університеті викладають різні версії історії. Звичайно, тим студентам, яких вже встигли привчити до «правди історії» таке явище складно зрозуміти.

Відповідно, читання книги Наталії Яковенко стає для них свого роду відкриттям. Хоча часто буває складно як прийняти, так і заперечувати деякі нові твердження, бо фаховий рівень книги потребує від читача іншої «вагової категорії». Втім, для молодих істориків праця виконує важливу, до певної міри провокативну, функцію. Її прочитання, осмислення та обговорення стає кроком професійного становлення. Але, водночас, не можна не погодитися із тими, хто каже про те, що критичний, а іноді скептичний стиль викладення матеріалу, породжує не лише сумніви, а й певну розгубленість, формує комплекс «непередбачуваної історії». Справді, своїми релятивістськими констатаціями у дусі Кроче чи Колінгвуда (типу «стільки ж історій, скільки й істориків», «історик приречений блукати між трьома соснами – причиною, наслідком і випадком») автор здається ставить під сумнів «науковий статус» історії. При цьому послідовність поступу історичного пізнання стає складно пояснити, та й взагалі цей «поступ» виглядає сумнівним, втрачається розуміння ваги досягнень попередніх поколінь істориків (у цих випадках я пропонував своїм молодшим колегам для

читання добре відому книгу М. А. Барга «Эпохи и идеи. Становление историзма» [3]). Погляд на так звані «історіографічні революції» як на продовження культурних революцій [1, с. 45] вочевидь є переконливим, але у цьому випадку слід пояснити мультипарадигмальність сучасної науки. До того ж, на наш погляд, слід не лише акцентувати увагу на відмінностях історичної науки від багатьох інших наук, але й спробувати віднайти дещо спільне. Окрему увагу слід приділити соціальним функціям історичної науки та освіти.

Взагалі, на нашу думку, для молодих істориків «історичний оптимізм» є необхідністю при оволодінні фахом. Зокрема, кожного разу фіксуючи специфіку історичного пізнання, я намагаюся привернути увагу до того, що, відповідно цій умові, слід ретельніше підходити до вивчення основ нашого ремесла, а шукати абсолютну істину в царині будь-якої науки справа зайва. Так само я наголошую, що «абсолютно правдивого свідка не може існувати» [1, с. 236], що «жодне... джерело не розповідає історикові «чистої правди»», але намагаюся пояснити від чого залежить інформативна цінність джерел (а, перш за все, від дослідницького завдання!), намагаюся пояснити рівні розуміння текстів.

До того ж, у зазначеній праці певна мозаїчність змісту доповнюється мозаїчністю форми (особливо це стосується «поетичних» назв розділів та підрозділів). Читання стає не такою простою справою, в тому числі й через притаманне автору та видавництву «Критика» дотримання деяких стильових та мовних особливостей (Тукідид, міти та ін.). Оскільки автор частіше користується прикладами із середньовічної та ранньомодерної історії, це також інколи ускладнює читання (зокрема, дещо переобтяжують текст наведені численні назви праць).

Взагалі, виникає питання про необхідність мати різноманітну літературу, яка б допомагала початківцю прилучитися до фаху. До речі, зазначимо, що Н. Яковенко досить часто згадує книги наших сучасників і спонукає читача до порівнянь, до поглиблення розуміння і минулого, і самого процесу історіописання. Але в європейських та американських університетах є чимало саме праць для початківців [4]. Деякі із них – це певний «дайджест», короткі вказівки та коментарі (вочевидь, книгу Н. Яковенко у 350 сторінок прочитає не кожен студент). Вважається, що студенту вже на початку навчання треба дати такий собі «навігатор», який дозволить свідомо рухатися по мапі історії. На жаль, у нас, як і раніше, професійна орієнтація відбувається шляхом

«спроб та помилок». І це є хибний шлях. До речі, він тримається на концепті «базових знань». Бо вважається, що метою навчання, в тому числі і в університеті, є отримання «базових знань» (звідси така переконаність, на мій погляд, фактографічними курсами). Переконалий, що базові знання слід набувати у школі, а в університеті – базові уміння (на етапі бакалавріату; не певен, що ми робимо це так як слід), та прилучатися до дослідницьких практик (на рівні магістратури; поки що це здебільшого лише магістерська робота). Що ж стосується того погляду, що сучасна школа не надає необхідних «базових знань», то, по-перше, це інша проблема, а по-друге, все одно не можна перетворювати університет на середню школу. Це суперечить самій ідеї університету. Між іншим, зазначимо, що шляхом розширення курсу «Вступ до історії» та введення його до переліку основних, можна, до якоїсь міри, подолати певний розрив, який утворився між середньою та вищою школою, а також позначити для студентів-першокурсників саме мету навчання в університеті (але це не знімає необхідності переорієнтації всього процесу навчання в університеті). Взагалі, після вдумливого прочитання книги Н. М. Яковенко виклад більшості навчальних курсів може справедливо сприйматися нашими студентами як застарілий та непереконливий.

3. Але книга, про яку йдеться, не лише для початківців. Я декілька разів чув схвальні відгуки про книгу від людей, які уособлюють (чи намагаються уособлювати) нову генерацію істориків і зовсім не побачив ніякої реакції від тих, хто репрезентує «широкий науковий загал» чи так звану «офіційну науку» (можливо, вони просто не читали книгу, бо вважають себе такими, що «вже вступили/потрапили/в історію»). Цей історіографічний факт є показовим. Також характерним є той факт, що здебільшого фахові історики уникають розмов про теорію. Почасти, мабуть, це пов'язано із тими роками, коли існувала настанова «не лізти до теорії», а лише ілюструвати відповідність певній теорії. По друге, мабуть наша справа дійсно полягає у тому, аби запозичувати у соціологів чи культурологів їх конструкції та перевіряти дію їх методів на історичному матеріалі. Але, очевидно й те, що затишно жити у тому світі, де все непохитно стоїть на своїх місцях. Взагалі у традиціях нашої науки довгий час було дотримання принципів однозначності в оцінках, лінійного прогресу, системності (з претензією на універсальність). Такий консерватизм дехто вважає навіть ознакою історичної науки. Але ми не можемо жити в резервації. Сучасна наука

демонструє суцільний рух (у принципах, методах, дефініціях). Застосовуючи термінологію наукознавства, сьогодні можна казати не лише про мультипарадигмальність історичної науки, але й сучасної науки в цілому. Все частіше лунають заклики до розвитку «методології поліпарадигмальності». Відповідно, завдання скоріше зводиться до пошуку адекватного проблемі методу. А для цього треба більш ретельно підходити до визначення методологічних засад дослідження. На жаль, сьогодні маємо зовсім іншу тенденцію. Варто лише прочитати в авторефератах твердження про «об'єктивність» та «історизм». Це нагадує якийсь шаманізм, коли певні заклики мають забезпечити врожай чи вдале полювання. Замість того, щоби, скажімо, вести розмову про тип біографічного дослідження, який пропонується, пишуться загальні речення про «комплексне всебічне дослідження біографії» тієї чи іншої людини.

Тобто, повертаючись до книги, хочеться черговий раз зауважити, що прийшов час фаховим історикам, якщо вони так себе називають, принаймні ознайомитися із новітніми підходами та теоріями. Законсервований позитивізм не може бути ґрунтом для визрівання майбутнього нашої історичної науки. Книга Н. Яковенко може надати настроя глибше розібратися із новаціями, замислитися над проблемами пізнання минулого і своїми переконаннями та фаховими основами.

4. Не торкаючись багатьох моментів, які також можуть стати предметом для розмови, зупинимось насамкінець лише на декількох коротких зауваженнях, які торкаються суто історіографії як дисципліни. Перше стосується розуміння автором книги самого поняття «історіографія» [1, с. 31–32]. На нашу думку, підхід автора є не безспірним, зокрема, поділ історіографії на «дослідницькі напрями» як от «історія історіографії» (напряма, який набуває ознак «біографістики»), «історія науки» (акцент на інституційних моментах), «історія ідей», «методологія історії». Хоча і такий поділ, і такі терміни можливі. Зазвичай, виокремлюють «проблемну» та «теоретичну», «загальну» (об'єкт – історіографічний процес) та «предметну» (окремі ознаки історичної науки), «критичну» чи «прогностичну» історіографію; останнім часом використовують терміни «біоісторіографія», «регіональна історіографія». З термінами можна погратися. До речі, це особливо полюбляють робити саме історіографи. Але ще було б непогано мати при цьому певну мету. Декілька років я пропоную дивитися на історіографію, виокремлюючи певні її «іпостасі»: культурологічну, наукознавчу, лі-

тературознавчу. У даному випадку мета полягає у тому, щоби свідомо залучати методи та підходи відповідних дисциплін. Як на мене, саме акцент на методі, якій є відповідним проблемі, має стати провідним на сьогодні.

Потребує більшої уваги проблема диференціації історичної науки. Вочевидь теза про «дроблення історії» на субдисципліни з середини XIX ст. [1, с. 169] є також спірною. Так само, на нашу думку, потребує глибшого аналізу феномен радянської історіографії. Звичайно, це не було завданням зазначеної праці, але, до певної міри, оцінки та ремарки, які зустрічаються, свідчать, що цей феномен досі розглядається лише з ідеологічної та політичної точки зору. Але ж на нього можна подивитися і з культурологічної, і з наукознавчої. Так, можна казати, наприклад, про те, що марксизм у його історичному варіанті розвинув, але і законсервував позитивізм на сході Європи.

Підводячи підсумок, хочеться ще раз зробити акцент на тому, що ця книга стане у пригоді не тільки для тих викладачів та студентів, які об'єднані курсом «Вступ до історії». Вона може стати (і я сподіваюся, стане) основою для міркувань про фахові основи, етику історика, перспективи взаємодії історії з іншими науками та інше. Без таких міркувань складно «увійти до історії», а ще складніше сподіватися на позитивні зміни у нашому науковому співтоваристві.

Бібліографічні посилання

1. **Яковенко Н.** Вступ до історії / Н. Яковенко. – К., 2007.
2. **Ланглуа Ш.-В.** Введение в изучение истории / Ш.-В. Ланглуа, Ш. Сеньобос – М., 2004; **Блок М.** Апология истории, или Ремесло историка / М. Блок. – М., 1986; **Про А.** Двенадцать уроков по истории / А. Про. – М., 2000.
3. **Барг М. А.** Эпохи и идеи: Становление историзма / М. А. Барг. – М., 1987.
4. Див., наприклад: **Whisenhunt D.** A student's introduction to history / D. Whisenhunt. – Boston, 1993; **Rampolla M.** A pocket guide to writing in history / M. Rampolla. – Boston-New York, 2004; **Benjamin J.** A student's guide to history / J. Benjamin. – Boston-New York, 2004.

Надійшла до редколегії 25.08.2011 р.

Культура рукописної і друкованої книги: історична ретроспекція

УДК 94(477) «15/17»

О. М. Гальченко

*Інститут рукопису Національної бібліотеки України
ім. В. І. Вернадського*

СЮЖЕТНІ СЕРЕДНИКИ НА УКРАЇНСЬКИХ ОПРАВАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – XVIII ст.: ПЕРСПЕКТИВИ ВИВЧЕННЯ

Розглядається сучасний стан та подальші перспективи вивчення в Україні сюжетних середників на українських шкіряних оправах другої половини XVI – XVIII ст. Порушено проблему й труднощі, з якими зустрічаються сучасні дослідники при вивченні оздоблення і оформлення шкіряних оправ рукописних книг.

Ключові слова: оздоблення й оформлення шкіряних книжкових оправ, українські шкіряні оправи другої половини XVI – XVIII ст., історія української книжкової оправи, сюжетні середники на книжкових оправах.

Рассматривается современное состояние и дальнейшие перспективы изучения в Украине сюжетных средников на украинских кожаных переплетах второй половины XVI – XVIII вв. Затрагиваются проблемы и трудности, с которыми сталкиваются современные исследователи при изучении украшений и оформления кожаных переплетов рукописных книг.

Ключевые слова: отделка и оформление кожаных книжных переплетов, украинские кожаные переплеты второй половины XVI – XVIII вв., история украинского книжного переплета, сюжетные средники на книжных переплетах.

This article deals with the current state and possibilities of future studies of the subject-related centre-pieces on Ukrainian leathers book bindings of the second half of XVI - XVIII centuries in Ukraine. Besides; the author

mentions the problems and difficulties that modern scholars face while studying ornamentations and decoration of leather-bound manuscript books.

Key words: finishing and decoration of leather book bindings, Ukrainian leather bindings of the second half of XVI – XVIII centuries, the history of Ukrainian book binding, subject-related centre-pieces on book bindings.

Тиснення – один з найдавніших та найпоширеніших способів оздоблення шкіряних оправ. Найбільш ранні його зразки, відомі сьогодні, датуються VI–VII ст. [33; 34; 38]. З плином часу ускладнювався характер оздоблення на оправах, що, значною мірою, пов'язано з появою у XV ст. нових інструментів для тиснення: накаток та кліше. Поява середників на шкіряних оправах пов'язана з використанням для тиснення кліше – металевих пластин різної форми та конфігурації для відтискування на шкіряних оправах орнаментальних або сюжетних зображень досить значного розміру¹. Перші згадки про початок їх використання у Західній Європі датуються другою чвертю XV ст. [19, с. 9], але масове їх вживання слід віднести до початку XVI ст. На українських оправах кліше починають застосовувати дещо пізніше, ніж у Західній Європі – з середини XVI ст. – та продовжують активно використовувати до XX ст. включно. Середник, розташований у центрі кришок оправи, стає смисловим центром оздоблення, навколо якого групуються всі інші елементи оздоблення.

В Україні вивчення історії книжкової оправи взагалі, і української зокрема, розпочалося менше ста років тому. Перші праці відносяться до початку XX ст., а саме – до перших пореволюційних десятиліть, коли проявляється активний інтерес українців до власної культури, її джерел та відродження національних традицій. У джерел вивчення історії української оправи стояли відомі українські історики та мистецтвознавці: К. В. Широцький [29; 30], В. Л. Модзалевський [28], Д. М. Щербаківський [31; 32], П. П. Курінний [26²]. З іменем остан-

¹ Залежно від місця розташування на кришках оправи розрізняли два види кліше: середник та косинець. Так почали називати як сам інструмент, так і відбиток, що лишався на покритті оправи при тисненні. Середник застосовували для відтискування оздобок посередині кришок, а косинець – у внутрішніх кутах обрамлення, що йшло по периметру кожної кришки.

² Ця праця й досі лишається єдиним ілюстрованим посібником, що дозволяє з високим ступенем вірогідності визначити оправи, виготовлені в інтролігаторській (палітурній) майстерні Києво-Печерської лаври.

ного пов'язані перші розвідки в царині вивчення оздоблення та сюжетних середників на українських шкіряних оправах, оздоблених тисненням.

На жаль, у подальшому дослідження з історії української оправи взагалі і оздоблення шкіряних оправ зокрема в Україні за радянських часів майже не проводилися. Деякі загальні відомості про характер оформлення оправ українських стародруків зустрічаються у працях Я. Ісаєвича, присвячених історії українського книгодрукування. Оздоблення та оформлення оправ кириличних рукописних книг не вивчалися взагалі.

Тільки з середини ХХ ст. у Радянському Союзі починають з'являтися поодинокі праці, присвячені історії вжиткових оправ слов'янських рукописних книг. Відродженню інтересу до вивчення історії книжкових оправ у колишньому СРСР, і зокрема в Україні, в другій половині ХХ ст. значною мірою сприяли діяльність Археографічної комісії АН СРСР по створенню Зведеного каталогу слов'яно-руських рукописів і праці російського книгознавця С. О. Клепікова [20; 21; 23; 25; 36; 37], які були покладені до основи перших методичних рекомендацій з описування давніх вжиткових оправ [24]. Йому належить і перша спроба аналізу характеру оформлення українських оправ XVI–XVII ст., що зберігаються у Москві [22; 35]. Праці С. О. Клепікова стали підґрунтям, на яке спираються всі сучасні студії середньовічних оправ кириличних рукописних книг як в Росії, так і в Україні.

Цілеспрямовані дослідження українських оправ фактично були поновлені в Україні з 1988 р. і проводяться в рамках комплексного вивчення слов'янських рукописних книг XIV–XVIII ст. Центром цих досліджень став відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського (з 1992 р. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського). Дещо пізніше, на рубежі ХХ та ХХІ ст., до них долучилися співробітники Національного музею у Львові імені Андрія Шептицького та відділу рукописів Львівської Національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України. Саме ці установи нині очолюють дослідницькі роботи з вивчення історії книжкових оправ в Україні. Останнім часом до цих досліджень все активніше долучаються студенти Львівської Академії друкарства.

Сьогодні вже можна з упевненістю говорити про певні зрушення у вивченні історії української оправи [2]. Для реконструкції її історії

неабияке значення має вивчення не лише конструктивних особливостей техніки оправлення рукописних книг та стародруків, а й мистецтвознавче дослідження оздоблення на їх оправах. На жаль, цей аспект дослідження українських оправ й досі лишається маловивченою цариною української кодикології, хоча останнім часом намітилися деякі зрушення у цьому питанні [3–6; 9–11; 13–15].

Зростання в Україні інтересу до вивчення іконографії сюжетних середників на оправах кириличних рукописних книг, оздоблених тисненням, було пов'язано з суто практичною необхідністю. У процесі робіт по підготовці каталогів слов'яно-руських рукописів XI–XVI ст. виявилось, що більшість кириличних рукописів українського походження XIV–XVI ст. дійшли до сьогодення в оправах, створених значно пізніше за самі рукописи. Їх зовнішній вигляд також кардинально не збігався з тими ознаками, які наводили тогочасні методичні рекомендації з опису оправ слов'яно-руських рукописів [12; 24]. На часі стало питання вирішення проблем атрибуції оправ, створених на українських землях у часи Пізнього Середньовіччя й Нового часу. При атрибуції цих оправ першочергове значення мала не конструкція оправ, а зміна характеру їх оздоблення та іконографія сюжетних середників, що починають відігравати центральне місце зовнішнього оформлення оправ рукописних книг з середини XVI ст.

В останні десятиліття XX ст. вивчення сюжетних середників оправ стає одним з пріоритетних напрямів у вивченні прикрас та оздоблення на оправах кириличних рукописних книг, що зберігаються в українських книгозбірнях. В ІР НБУВ були розпочаті роботи по збиранню протирок з відбитків тиснення на шкіряних оправах та створення альбому протирок. При їх збиранні та вивченні виникли деякі труднощі. Причин цього декілька.

По-перше, бурхливі події нашої історії – війни, навали, повстання, революції – завдали не виправних втрат національній книжковій спадщині. Значна частина рукописно-книжкової спадщини України сьогодні зберігається за її межами (у книгосховищах Росії й Польщі) і доступ українських дослідників до них значною мірою обмежений.

По-друге, – погана збереженість як самих оправ, так і тиснення на них. Це пов'язано з використанням на українських оправах XVII–XVIII ст. менш якісних за гатунком шкір, ніж у попередні століття, що впливало на якість тиснених відбитків та їх збереженість з плином часу. Не менший вплив на збереженість власне самого тиснення має і

висота рельєфу на кліше, що застосовувалося для тиснення. Все це з часом призводило до того, що на деяких оправах (а вони становлять сьогодні доволі значну кількість) тиснення або зовсім не проглядається, або зберіглося доволі погано (найчастіше – лише окремі частини, або навіть тільки контури сюжетів на середниках). Саме погана фізична збереженість як самих рукописів так і їх оправ змушують бібліотеки та архіви обмежувати доступ до них дослідників.

По-третє, збирання власне відбитків з тиснення на оправах займає доволі багато часу. Займатися цим можуть, в основному, співробітники книгозбірень, яким належать рукописні збірки, бо зазвичай виконання протирок дослідникам через фізичний стан рукописних книг не дозволяється, а фотографувати оправи дорого, а іноді – навіть не доцільно через погану збереженість відбитків.

Зазначені вище причини не тільки гальмують вивчення оздоблення шкіряних оправ, але й призвели до того, що саме установи-фондовласники найбільших збірок рукописних книг в Україні змушені були розпочати цілеспрямовані дослідження з вивчення українських оправ, мета яких – не тільки зберегти для нащадків те, що ще лишилося, але й відкрити для дослідників рукописи, що нині не доступні для вивчення через їх фізичний стан.

Незважаючи на певні труднощі у збиранні зразків протирок з тиснення на шкіряних оправах, сьогодні альбом протирок, зібраних автором, нараховує близько 500 одиниць, – що дозволило розпочати роботи з їх систематизації та класифікації і зробити певні спостереження та деякі висновки.

При роботі з протирками відбитків тиснення, як і з будь-якими графічними зображеннями, одними з перших постали питання їх ідентифікації, класифікації й описування. Виявлені на оправах різновиди тиснення систематизуються за видами інструментів – накатки, басми, косниці, середники, формою й змістом.

При впорядкуванні альбомів протирок виявилось, що при систематизації середників, крім форми та змісту, необхідно також враховувати ще один важливий параметр, а саме – їх розмір (висоту й ширину).

Це пов'язане з тим, що дуже часто зустрічаються випадки, коли середники, створені в одній майстерні або одним майстром, надалі копіювалися іншими майстрами: при цьому зберігалися форма й сюжет середника, а його лінійні розміри (по ширині або висоті) не збі-

галися з оригіналом і могли коливатися в межах 5–10 мм. Виявлення подібних зменшених або збільшених «копій» з оригіналів дозволить у майбутньому визначити межі поширення тих чи інших видів середників у регіонах України та за її межами³.

А при зазначенні іконографії сюжетів на середниках необхідно вказувати не тільки його тип, але й варіанти. Виявилося, що одні і ті ж іконографічні сюжети на середниках найчастіше представлені декількома типами та варіантами, які, значною мірою, розрізняються між собою як формою та розмірами середника, так і деталями представленого сюжету. Без фіксації цих особливостей не можливо чітко ідентифікувати середник за словесним описом.

Подальше поповнення цих альбомів дозволило визначити ступінь впливу з початку візантійської, а пізніше – західноєвропейської традиції на розвиток української палітурної справи й виявити загальні риси й відмінності української й російської палітурних шкіл. Навіть побіжне порівняння середників оправ, створених у Росії та Україні, дозволяє виявити певні відмінності (іноді досить значні) у їх оформленні. Подібна ситуація простежується як у формах, так і в сюжетах середників. Одні сюжетні середники на російських вжиткових оправах зобов'язані своїм походженням давньоруським оригінальним та перекладним творам, для інших характерна фольклорна основа, треті сягають до окремих біблійних сцен та персонажів [1; 17; 18; 27]. На українських оправах в основу переважної більшості сюжетних середників покладено сюжети та персонажі зі Святого письма і зображення чудотворних ікон.

На середниках зображувалися як окремі фігури, – Христа, Божої Матері з немовлям, царя Давида, Іоанна Дамаскіна, – так і цілісні біблійні сюжети – Розп'яття, Благовіщення, Успіння, Трійці, Вознесіння тощо. Найбільш популярними сюжетами на середниках українських оправ зазначеного періоду були «Розп'яття з предстоячими» та «Матір Божа з немовлям» у різних варіантах.

Вибіркове порівняння деяких протирок зі зразками відомих ікон дає підставу вважати, що саме ікони (особливо ікони Божої Матері)

³ Деякі з середників були запозичені українськими майстрами в сусідів – поляків та литовців. Від оригіналів виявлені середники найчастіше відрізняються тільки розмірами.

у більшості випадків правили граверам за зразок для наслідування. Вони привносили в них певні зміни, що диктувалися формою середників. Сюжети середників різняться між собою не лише за іконографічними особливостями, а й за технікою виконання та рівнем майстерності граверів, що їх створювали. Мистецтвознавче дослідження сюжетних середників українських оправ, безумовно, відкрило б для дослідників нові імена граверів, які працювали в царині інтролігаторства. Нерозробленість цього питання в дослідженні оправ часом утруднює можливість ідентифікації деяких іконографічних типів, що зустрічаються на українських оправах.

Сюжетні композиції середників, зазвичай, займали весь внутрішній простір середника. Лише для кибалкових та ромбовидних середників відомі випадки, коли сюжети всередині них розміщувалися у геометричних фігурах іншої форми (овал, восьмикутник, прямокутник). Простір, що утворювався між геометричною фігурою і контуром середника, заповнювався переважно рослинним орнаментом та голівками херувимів. Крім того, на оправах видань друкарні М. Сльозки виявлено два варіанти ромбовидних середників, у внутрішній простір яких вписано три сюжетні медальйони, облямовані рослинними паростками. Наявність таких додаткових геометричних фігур усередині середників може бути датуючою ознакою створення оправи.

На сюжетних середниках досить часто зустрічаються підписи, що уточнюють імена зображених осіб. Більшість імен під образами та слів у пояснюючих виразах, якими іноді супроводжувалися зображення на середниках, наводилися скорочено (під титлами). Тексти на середниках та косинцях робилися кирилицею, гражданкою, латиницею.

Нині не існує праць, спеціально присвячених вивченню іконографії сюжетних середників на українських оправах, а їх відсутність дається взнаки. Саме іконографічне вивчення сюжетних середників на сьогодні є найменш вивченою галуззю української кодикології та бібліопегістики. Суттєву допомогу у вивченні іконографії сюжетних середників оправ може надати дослідникам вивчення праць, присвячених дослідженню християнської іконографії, адже в основу переважної більшості сюжетних зображень на них покладено сюжети та персонажів зі Святого письма і зображення чудотворних ікон. Вивчення спільного та відмінного в їх оздобленні конче важливо для реконструкції історії створення та побутування кирилических рукописних

книг. Поява на українських оправах тих чи інших форм середників та певних сюжетів на них може стати в пригоді при визначенні часу та місця появи тих чи інших оправ.

Усе очевидніше стає необхідність мистецтвознавчого, зокрема, іконографічного вивчення сюжетів на середниках українських оправ XVI–XVIII ст. Спеціальних праць, присвячених цьому питанню немає, а їх відсутність дається взнаки. Першість у розробці цього напрямку вивчення українських тиснених оправ XVII–XVIII ст. належить російській дослідниці А. А. Гусевій. Вивчаючи питання ідентифікації українських стародруків, вона не могла не торкнутися питання щодо їх первинних оправ. Зроблені нею спостереження щодо техніки виконання, тематики й характеру оздоблення українських оправ XVI–XVIII ст. будуть корисні не тільки дослідникам стародрукованої книги, але й кодикологам, які вивчають оправи рукописних книг зазначеного періоду [7].

Вивчення відбитків різних видів інструментів для тиснення, схем їх поєднання та розміщення на покритті оправи дозволяє не тільки прослідкувати, як змінювався характер оздоблення шкіряних оправ з плином часу, але й визначити хронологічні та територіальні межі вживання тих чи інших оздоблень [16].

Сьогодні вивчення оздоблення давніх українських оправ ведеться за кількома спрямуваннями, які стають актуальними на сучасному етапі дослідження українських оправ. Це:

- 1) виявлення первинних оправ на рукописах XIV–XVIII ст. і знімання протирок із відбитків тиснення на них та внесення до ілюстрованих альбомів;
- 2) дослідження схем розміщення тиснення на оправах, композиції й іконографії сюжетів тиснення;
- 3) виявлення відмінностей в оздобленні оправ, створених в Україні, Росії, Білорусі та особливостей місцевих шкіл;
- 4) вивчення основних стилів оздоблення західноєвропейських і східних оправ XIV–XVIII ст. та їхнього впливу на оздоблення українських оправ періоду Середньовіччя й Нового часу.

Значну допомогу у розв'язанні питань дослідження оздоблення оправ можуть надати дослідникам сучасні комп'ютерні технології, що дозволяють оперувати значними масивами даних, однак для реалізації пошукових можливостей інформаційно-пошукової системи необхідно чітко структурувати дані, а також уніфікувати існуючу термінологію

описування оправ. Вивчення існуючої літератури свідчить, що питання уніфікації спеціальної термінології з описування оздоблення на оправах й досі лишаються актуальною темою для українських дослідників. Перші спроби в цьому напрямі були зроблені для описування суперекслібрисів [15], але робота за цим напрямком продовжується.

Робота по створенню баз даних на кириличні рукописні книги XI–XVIII ст. в цьому напрямі була розпочата 2006 р. в Інституті рукопису НБУВ у рамках програми «Рукописні пам'ятники України: створення інформаційних ресурсів рукописної спадщини XI–XVII ст.». На основі системи автоматизації бібліотек IRBIS–64 створена база даних на кириличні рукописні книги XIV–XVI ст., що зберігаються у фондах ІР НБУВ. Одне з полів даної бази містить коротке описання оправ.

У процесі створення бази стало зрозуміло, що за її межами лишився значний обсяг інформації, що давала б всебічне уявлення про конструкцію та оздоблення оправ, що збереглися на рукописних книгах. Було визнано за доцільне створити окрему базу на оздоблення шкіряних оправ рукописних книг XIV–XVIII ст., в основу якої покласти альбоми протирок тиснення, що збиралися впродовж останніх 20 років. Нині розпочато розробку основних полів для майбутньої бази. До основи робочого листа бази була покладена анкета для описання середників, розроблена для заповнення альбомів протирок. У процесі поповнення альбомів уточнювалася структура обов'язкових та допоміжних рубрик/полів анкети. Для кожного середника зараз зазначається:

- 1) порядковий номер зображення;
- 2) форма середника: кибалковий / овальний / ромбовидний/ прямокутний / аморфний тощо;
- 3) розмір – висота та ширина в мм;
- 4) спосіб відтворення: протирка / фото / прорись (контурний рисунок);
- 5) хронологічні рамки побутування;
- 6) локалізація: регіон / країна / історична область / місто / майстерня / майстер / підстава;
- 7) характер зображення: сюжетне / орнаментальне;
- 8) композиційне розміщення сюжетів у середниках;
- 9) іконографічний тип: вид / варіант / підстава;
- 10) описання сюжету / відмінності від основного типу для варіантів;

11) написи на середниках: розташування / відтворення тексту графікою оригіналу, в круглих дужках переклад українською мовою / мова тексту;

12) підписи граверів: розташування / відтворення абрєвіатури / її розшифрування / підстава;

13) джерело: сховище, шифр рукопису / назва рукопису / час створення / формат рукопису / місце розташування на оправі;

14) бібліографія: зазначають видання, в яких або дається інформація про оправу із зазначеним середником або опубліковано його зображення;

15) примітки.

Для рубрик 5, 6, 9, 12 було введено допоміжну підрубрику «підстава», в якій зазначаються на основі яких ознак або джерел базується наведена в цих рубриках інформація. Вона може бути отримана як з архівних та друкованих джерел, так і базуватися на власних спостереженнях укладача бази.

Наприклад, при вивченні архівних документів виявилось, що при окремих українських друкарнях були власні інтролігаторські майстерні, які не тільки опрацювали власні видання, але й виконували замовлення з опрацювання книг для інших замовників. Показовою в цьому випадку, крім друкарні Києво-Печерської лаври, є друкарня М. Сльозки, з іменем якого пов'язана поява перших видавничих оправ в Україні. З архівних джерел відомо, що Львівське ставропігійне братство також замовляло оправу для своїх книг у майстерні М. Сльозки, а після його смерті все устаткування майстерні було придбано братством у його спадкоємців для власної друкарні. Тому середники друкарні М. Сльозки зустрічаються і на оправах друкарні Львівського ставропігійного братства вже й після припинення діяльності власне сльозкинської друкарні. Ця інформація дуже важлива для історії побутування середників друкарні М. Сльозки, тому її доцільно зазначати при їх описуванні в базі.

Як бачимо, при вивченні середників важливі будь-які деталі та спостереження, які в майбутньому можуть стати в пригоді при визначенні часу побутування тих чи інших сюжетних середників, що у свою чергу, може допомогти при атрибуції самих оправ, а в окремих випадках і опрацьованих ними рукописів.

Уже сьогодні можна стверджувати, що запропонована анкета в доробленому вигляді може бути використана як основа для створення майбутньої бази даних.

Дослідження, присвячені вивченню іконографії середників, сприятимуть полегшенню атрибуції й локалізації українських середньовічних оправ (хронологічної й регіональної), які є зразками не тільки інтралігаторського та палітурного мистецтва, а й українського вжиткового мистецтва.

Бібліографічні посилання

1. **Белова Л. Б.** «Видение Царьградское» на переплетах рукописных и старопечатных книг БАН / Л. Б. Белова // *Материалы и сообщения по фондам Отдела рукописей БАН.* – СПб., 2006. – С. 167–205.

2. **Гальченко Е. М.** Переплет украинских рукописных и первопечатных книг: современное состояние изучения и дальнейшие перспективы / Е. М. Гальченко // *Библиотеки академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития* : Научно-практ. и теорет. сборник. – К., 2007. – Вып. 5. – С. 81–105.

3. **Гальченко О. М.** Деякі питання методичних засад визначення композиційного рішення у декоративному оздобленні східнослов'янських оправ / О. М. Гальченко // *Записки НТШ.* – Л., 2006. – Т. 252: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 440–464.

4. **Гальченко О. М.** Деякі спостереження стосовно оздоблення та конструкції виданих оправ друкарні Михайла Сльозки / О. М. Гальченко // *До джерел* : Зб. наук. пр. на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Л., 2004. – № 1. – С. 810–827.

5. **Гальченко О. М.** Тиснення як основний вид оздоблення вжиткових оправ / О. М. Гальченко // Гальченко О. М. *Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні.* – К., 2005. – С. 186–209.

6. **Гальченко О. М.** Унікальна оправа рукописної книги XVI ст. з фондів Інституту рукопису / О. М. Гальченко // *Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічне дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів.* – К., 1994. – Вип. 2. – С. 31–41.

7. **Гусева А. А.** Украинский переплет XVI–XVIII ст. / А. А. Гусева // *Гусева А. А. Идентификация экземпляров украинских изданий кирилловского шрифта второй половины XVI – XVIII вв.: Методические рекомендации.* – М., 1997. – С. 43–51, 107–113.

8. **Дубровіна Л. А.** Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису / Л. А. Дубровіна, О. М. Гальченко, О. А. Іванова. – К., 1992. – 152 с. – (Сер.: Проблеми едиційної археографії: Історія, теорія, методика. Вип. 9).

9. **Зінченко С. В.** Візантійсько-балканські впливи на розвиток інтролігаторства в монастирях та церквах Київської митрополії XIV–XVII ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / С. В. Зінченко. – Л., 2007. – 20 с.
10. **Зінченко С. В.** Найдавніші українські оправи зі збірки Національного музею у Львові / С. В. Зінченко // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 101–112.
11. **Зінченко С. В.** Найдавніші українські оправи книжок з блінтовим тисненням зі збірки Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України / С. В. Зінченко // Записки НТШ. – Л., 2000. – Т. 240: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 457–470.
12. **Зінченко С. В.** Оправи візантійської конструкції, що виготовлялися в інтролігаторських майстернях при монастирях Львівської та Перемишльської єпархій XV–XVII ст. / С. В. Зінченко // Рукописна і стародрукована книга. Зб. праць: Міжнародна конференція (XIII Федоровський семінар) «Рукописна і стародрукована книга». Львів, 23–25 квітня 2004 р. – Л., 2006. – С. 113–141.
13. **Зінченко С. В.** Суперекслібриси архієпископа Львівського Яна Анджея Прухницького (матеріали до вивчення та реконструкції давніх бібліотек XVI–XVIII ст.) / С. В. Зінченко // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: Вип. 10. – К., 2003. – С. 192–211.
14. **Зінченко С. В.** Суперекслібриси Львівського магістрату XVI–XVIII ст. / С. В. Зінченко // До джерел: Зб. наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Л., 2004. – Т. 1. – С. 828–846.
15. **Зінченко С.** До питання уніфікації спеціальної термінології для створення електронної пошукової бази суперекслібрисів / С. Зінченко // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2004. – Вип. 9. – С. 217–231.
16. **Калугин В. В.** Вопросы описания древнерусских обиходных переплетов: Словарь специальной лексики переплетного дела / В. В. Калугин // Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей, хранящихся в СССР. – М., 1990. – Вып. 3. – С. 201–245.
17. **Калугин В. В.** Символика сюжетного средника. (По материалам изданий XVI–XVII вв. Московского Печатного двора) / В. В. Калугин // Герменевтика древнерусской литературы. М., 1989. – Сб. 2: XVI – начало XVIII веков. – С. 19–34.
18. **Калугин В. В.** Сюжетные средники Московского Печатного двора (Отражение символики в книжном переплете) / В. В. Калугин // Книга в России до середины XIX века. Тез. докл. 3-й Вессоюз. науч. конф. Ленинград, 2–4 октября 1985 г. – М., 1985. С. 25–26.
19. **Кирме К. К.** Краткий очерк истории художественной обработки кожи / К. К. Кирме // Технология художественных изделий из кожи: Учебник для художественно-промышленных училищ и училищ прикладного искусства. – М., 1982.
20. **Клепиков С. А.** Выставка художественного переплета (отдел редкой книги) / С. А. Клепиков // Библиотечный журнал / ГБЛ. – 1946. – № 1/2 (8/9). – С. 27–53.

21. **Клепиков С. А.** Из истории русского художественного переплета / С. А. Клепиков // Книга: Исследования и материалы. – М., 1959. – Вып. I. – С. 98–128.
22. **Клепиков С. А.** Из истории украинского переплета XVII–XVIII вв. / С. А. Клепиков // История книги и издательского дела : сб. науч. тр. – Л.: БАН СССР, 1977. – С. 53–61.
23. **Клепиков С. А.** К истории русского художественного переплета / С. А. Клепиков // Бюллетень ГБЛ (опыт работы). – М., 1948. – № 1(3). – С. 47–59.
24. **Клепиков С. А.** Описание древних русских обиходных переплетов / С. А. Клепиков // Методические рекомендации по описанию славяно–русских рукописей, хранящихся в СССР – М., 1976. – Вып. 2. – Ч. 1. – С. 51–77.
25. **Клепиков С. А.** Орнаментальные украшения переплетов конца XV – первой половины XVII веков в рукописях Троице-Сергиева монастыря / С. А. Клепиков // Записки отдела рукописей / ГБЛ. – М., 1960. – Вып. 22. – С. 57–73 (Приложение: Альбом орнаментальных украшений переплетов рукописных собраний. – С. 313–465).
26. **Курінний П.** Лаврські інтролігатори XVII–XVIII ст. / П. Курінний. – К., 1926. – С. 5–39. – (Окремий відбиток 1-го тому «Труди УНІК»).
27. **Мамаев К. К.** «Видение Царьградское» в «Повести о Царьграде» Нестора Искандера и его интерпретация в некоторых памятниках прикладного искусства / К. К. Мамаев // ТОДРЛ. – М.; Л.-д., 1966. Т. 22. – С. 342–352
28. **Модзалевський В. Л.** Дещо про давніх інтролігаторів / В. Л. Модзалевський // Наше минуле. – К., 1918. – Ч. 2. – К. 1675–1676.
29. **Широцький К. В.** Кольорові папери / К. В. Широцький // Книгарь. Літопис українського письменства. – К., 1918. – Ч. 12–13. – К. 691–694.
30. **Широцький К. В.** Наше стародавнє інтролігаторство / К. В. Широцький // Книгарь. Літопис українського письменства. – К., 1919. – Ч. 17. – К. 1031–1036.
31. **Щербаківський Д.** Золотарська оправа книжки в XVI–XIX століттях на Україні / Д. Щербаківський. – К., 1924. – 15 с. – (окремі відбиток «Бібліологічні вісті», 1924, ч. 1–3).
32. **Щербаківський Д.** Оправа книжок у київських золотарів в XVII–XVIII ст. / Д. Щербаківський. – К., 1926. – 52 с. – (окремі відбиток 1-го тому «Труди УНІК»).
33. **Cockerell D.** The Development of Bookbinding Methods: Coptic Influence / D. Cockerell // Library. – 1932. – Vol. 13. – P. 9, pl. II–V.
34. **Hobson G. D.** Some Early Bindings and Binders' Tools. 1. Coptic Bindings / G. D. Hobson // The Library. – 4th series. – 1938. – Vol. 19. – P. 2. – P. 202–214.
35. **Клепиков С. А.** Historical Notes on the Ukrainian Bookbinding / S. A. Klerikov // The Book Collector. – London, 1966. – Vol. 15, № 2. – P. 135–142.
36. **Клепиков С. А.** Russian Bookbinding from the middle of the 17th to the 19th century / S. A. Klerikov // The Book Collector. – London, 1962. – Vol. 11. – № 4. – P. 437–447.

37. **Клеріков S. A.** Russian Bookbinding from the 11th to the middle of the 17th century / S. A. Клеріков // The Book Collector. – London, 1961. – P. 408–422.

38. **Needham P.** Twelve Centuries of Bookbinding, 400–1600 / P. Needham. – New-York; London, 1976. – P. 7–13.

Надійшла до редколегії 16.04.2011 р.

УДК 94:37.014.52 (477.41) «16/17»

О. С. Кузьмук¹, Н. О. Сінкевич²

¹*Український центр культурних досліджень*

²*Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник*

БІБЛІОТЕКА МЕЖИГІРСЬКОГО МОНАСТІРЯ XVII–XVIII ст.: ІСТОРІЯ ТА АНАЛІЗ КНИГОЗБІРНИ

Представлений огляд бібліотеки Києво-Межигірського монастиря XVIII ст. Коротко аналізується кількість і репертуар книг, потенційна можливість бібліотеки задовольнити інтелектуальні та духовні потреби братії обителі.

Ключові слова: бібліотека, книга, монастир, інтелектуальне життя.

Представлен обзор библиотеки Киево-Межигорского монастыря XVIII в. Кратко анализируются количество и репертуар книг, потенциальная возможность библиотеки удовлетворить интеллектуальные и духовные потребности братии обителі.

Ключевые слова: библиотека, книга, монастырь, интеллектуальная жизнь.

The article deals with an overview of the XVIII century library of Kyiv Mezhyhirsk monastery. The number and repertoire of books, library capacity to satisfy the spiritual and intellectual needs of brotherhood of the monastery are briefly analyzed.

Key words: library, book, monastery, intellectual life.

Як відомо, монастирі традиційно були центрами книжної вченості. Розмір і тематика книжкових колекцій залежали від ролі монастиря

у церковному житті, його популярності, економічної спроможності. Зазвичай, відоміші та багатші обителі мали більші книгозбірні [10; 16]. А отже, бібліотека може не тільки свідчити про інтелектуальні та духовні потреби ченців, а й слугувати своєрідним індикатором статусу монастиря. На відміну від інших монастирських бібліотек Києва, межигірська книгозбірня зажила широкої слави завдяки «новітній» легенді про закопану на території обителі бібліотеку князя Ярослава Мудрого. У газетних публікаціях та мережі Internet можна знайти розповіді про те, що «княгиня Ольга запалила тут першу свічу християнської віри», і саме тут покоїться прах обезголовленого печенігами князя Святослава; в Межигір'ї писалося «Слово о полку Ігоревім» й було освячене Реймське Євангеліє, на якому присягали французькі королі тощо.

Але що можна сказати про реальну бібліотеку? З певною долею іронії зазначимо, що слава козацького монастиря зацьмарила практично всі інші сторони життя обителі. Відтак бібліотека практично не привертала уваги дослідників. Частина книг з Межигір'я потрапила на Кубань; відповідно, до історії межигірської книгозбірні звертали-ся кубанські історики [8, с. 1–30; 9, с. 106–114; 12, с. 99–116]. Варто зазначити, що частина межигірських рукописних книг зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України. О. Іванова і В. Лось виявили і описали 33 рукописні книги та збірники: 8 книг XVI ст., 16 книг XVII ст. і 9 книг XVIII ст. [5]. Проте, досі залишаються не з'ясованими ні повний книжковий склад межигірської бібліотеки, ні особливості її функціонування в монастирі. В той же час, вивчення процесу формування монастирських бібліотек, їх тематичного наповнення та «історії читання» книг є дуже важливим питанням для дослідження духовних та інтелектуальних процесів, що мали місце у суспільстві конкретного історичного періоду.

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України зберігається опис Межигірського монастиря, складений 1777 р. за наказом архімандрита Гавриїла Гуляницького, який містить список монастирської книгозбірні за алфавітом [7, арк. 121–130 зв.]. Згодом, приблизно 1786 р., був створений опис межигірської різниці, де кириличні книги були поділені на друковані «церковной печатью» та «гражданской печатью», проте з каталогу зникли рукописні книги [13, арк. 1–12; 14, арк. 132 зв.–138 зв.].

Отже, в монастирській бібліотеці, за описами 1777 р. і 1786 р., зазначено 395 позицій книг (841 том), з них 53 рукописні (80 томів), 124 друковані «церковной печатью» (443 томи), 46 «гражданской печатью» (71 том), 114 латиною (176 томів).

У монастирі не було окремого приміщення для бібліотеки, не було послуху бібліотекаря. Книги зберігалися у ризниці. Згідно реєстрів братії всі межигірські ченці до постригу «учились руской грамоте», проте лише приблизно кожний десятий навчався у Києво-Могилянській академії. Наразі, перед нами стоїть завдання реконструювати склад бібліотеки. Дана реконструкція допоможе окреслити потенційне інтелектуальне середовище межигірської братії.

Кириличні книги

Географія книг «церковной печати» наступна: київського (печерського) друку – 33 позиції (159 томів), московського друку – 46 позицій (165 томів), чернігівського друку – 15 позицій (26 томів), Острого – 5 позицій (6 томів), Вільно – 7 позицій (13 томів), кутейнського друку – 3 позиції (6 томів), Могилів – 2 позиції (2 томи), Почаїв – 1 позиція (3 томи), Львів – 10 позицій (17 томів), Рохманів – 1 позиція (2 томи), Петербург – 3 позиції (4 томи), вежського друку – 1 позиція (1 том), невідомих – 12 позицій (39 томів).

Книги «гражданской печати» майже всі походили з Санкт-Петербурга – 40 позицій (67 томів), Москви – 3 позиції (3 томи), невідомих – 3 позиції (3 томи).

Значну частину кириличних книг складають богослужбові: Акафісти, Апостоли, Тріоді, Мінеї, Служебники, Требники, Трифолої, Псалтирі, Євангелія. У книгозбірні вони представлені в друкованому та рукописному вигляді.

Досить широко у кириличній бібліотеці представлені твори Отців Церкви, з них багато у рукописах: Афанасія Синаїта, Григорія Синаїта, Іоанна Златоуста, Ісаака Сиріна, Григорія Богослова, Феодора Студита; друковані – Василя Великого, Іоанна Златоуста, Марка Аврелія.

Догматична і полемічна література представлена рукописом «Артикули проти латинян», «Меч духовний» Лазаря Барановича, «Месія правдивий» і «Ключ розуміння» Іоанікія Галятовського, «Камінь віри» Стефана Яворського.

Також у зібранні представлені друковані проповіді Сильвестра Кулябки і Феофана Прокоповича, рукописні проповіді Дмитрія Ростовського. Для перекладів – «Лексикон» Памво Беринди та Славено-греко-латинський лексикон.

Треба думати, що у комплексі з латиничними творами в Межигір'ї склалася досить представницька збірка патристичної та полемічної літератури. Проте, зі стін монастиря не вийшло жодного теологічного або полемічного твору, що може свідчити про невикористання бібліотеки для самостійної творчості, а ставлення до неї як до майна, яке зберігається в ризниці.

Репертуар друкованих світських видань XVIII ст., які привозили з Санкт-Петербурга, доволі строкатий. Проте, можна виділити твори, присвячені історії: «Древняя история об египтянах о карфагенянах об ассирианах о вавилонянах о мидянах, персах о македонянах и о греках» Ш. Роллена, «История о разорении последнем святого града Иерусалима» та «История о разорении Трои столичнаго града Фригийскаго царства» Г. Колонне, «Краткой российской летописец» М. Ломоносова, «Повествования Иродота Аликарнасского», «Священная история Ветхаго и Новаго завета с выбранными от святых отцев истолкованиями», «Синописис» І. Гізеля. Природничі науки: «Вольфианская экспериментальная физика с немецкого подлинника», «Минералогия или Описание всякаго рода руд и ископаемых из земли вещей» І. Г. Валеріуса, «Сокращения математики» С. Я. Румовського, «Универсальная арифметика» Н. Г. Курганова. У книгозбірні також були присутні книги з філософії, географії, піітики, риторики, медицини. З художньої літератури представлена «Героическая поэма Петру Великому» М. Ломоносова, перекладні повісті «Аргенида повесть героическая» Дж. Барклі, «Баккалавр Саламанской или Похождение дона Херубина де ла Ронда» А. Р. Лесажа.

Таким чином, у Межигірському монастирі склалася цікава підбірка духовної і світської кириличної літератури. Її формування, вочевидь, напряму пов'язано із загальною історією книжкового ринку в українських землях: серед друків XVII ст. переважають київські видання. У XVIII ст., у зв'язку зі зрушенням обсягу та репертуару книговидання в українських землях, бібліотека поповнюється за рахунок петербурзьких друків. Формування книгозбірні у цей час було, вочевидь, справою рук межигірських ігуменів та є яскравим свідченням переорієнтації інтелектуальних орієнтирів межигірської братії.

Латиничні книги

Латинична книга займає особливе місце у складі українських монастирських бібліотек Нового часу. Це обумовлено, передусім, специфікою книжкового ринку та інтелектуальних процесів в українських землях XVII ст. Активний обмін інтелектуальними та духовними надбаннями, що відбувався між представниками різних конфесій цього часу, вивів латиничну книгу, нарівні з кириличною, до звичного кола читання українських церковних діячів.

В аналізованих каталогах 1777 р. і 1786 р. нараховується 114 латиномовних (з незначним вкрапленням франкомовних) та 54 польськомовних позицій. Як і у випадку з кириличними виданнями, каталог систематизує латиничну літературу за алфавітним принципом, проте не вказує місць їхнього друку. Ця обставина не дає можливості робити висновки щодо «географії» латиничних видань. Поглянемо на репертуар латиничної літератури.

Екзегетика (тлумачення Святого Письма) в межигірській бібліотеці представлена досить широко. Каталог фіксує 2 видання Біблії, перекладеної у 1540-х рр. класичною латиною французьким протестантом Себастьяном Каstellію, 2 видання Вульгати (очевидно, за редакцією Триденського собору), а також латинську Біблію з тлумаченнями невідомого автора. Зазначено також наявність 6 польськомовних видань Біблій (очевидно, перекладу польського єзуїта Якова Вуєка). Така кількість латинських і польських Біблій є доволі значною, особливо – у порівнянні з кириличними виданнями Святого Письма, яких налічувалося 7. Окрім власне Біблій у бібліотеці містилися всі необхідні для наукової екзегези допоміжні видання: Конкорданції, які полегшували орієнтацію у Святому Письмі, дев'ятитомне видання так званих «Святих критиків» на Біблійні книги, зібраних англійським автором потридентського періоду Іоаном Пріцеусом, коментарії на 4 Євангелія під назвою «Золотий ланцюг» Фоми Аквінського, а також – книга фламандського єзуїта Корнелія із Лапідє, який здійснив коментарі практично до всіх біблійних авторів із посиланнями на св. Отців та інших біблеїстів.

Патристика (твори Отців Церкви) а ргіогі були другим опісля Біблії авторитетом для православного монаха. Говорячи про місце творів Отців у іншомовній колекції Межигірського монастиря, варто згадати, що патристика як наука зародилася саме на Заході, і перші критичні видання та переклади східних Отців були здійснені саме ла-

тиною. В Межигір'ї, однак, містилося небагато патристичних видань: твори отця V ст. Іоана Касіяна (2 екземпляри), проповіді Іоана Хри- зостома та збірка пояснень грецьких отців на Псалми.

Догматична і полемічна література є однією з найцікавіших руб- рик монастирської бібліотеки Нового часу. Її репертуар дає змогу говорити про увагу монастирської братії до догматичних суперечок, які активно точилися в інтелектуальному середовищі модерної Євро- пи. Латиномовних догматичних праць у бібліотеці було дуже мало. З усього репертуару творів позитивно-контroversійної теології, яка стала панівною течією католицького догматичного богослов'я після Триденту [2, с. 23–28.], у Межигірській бібліотеці був тільки один том італійського гуманіста Роберто Белларміна; популярних католицьких катехизисів (Римського катехизиса або Катехизиса Петра Канізія) не було зовсім. Цікавим, натомість, є наявність книги, затитулованої як «Старі статті про Святу Трійцю». Її можемо гіпотетично ідентифіку- вати з трактатом «Про святу Трійцю зі спростуванням помилок Ва- лентина» протестантського теолога Александра Алеса.

З польських догматичних трактатів у бібліотеці був «Алфавіт Непорочного Зачаття Діви Марії» францисканського автора початку XVIII ст. Антонія Венгриновича. Потрібно нагадати, що догмат про Непорочне Зачаття не приймався і не приймається православними, од- нак впливи католицької маріології на православну теологію у XVII ст. були досить вагомими. З творів католицької полеміки у бібліотеці були книга єзуїтів Теофіла Рутки та Петра Скарги, твори яких стояли біля витоків православно-католицьких догматичних суперечок у Речі Посполитій.

Значну частку серед польськомовної літератури займали полеміч- ні твори київських і чернігівських авторів, які використовували поль- ську мову для перебування в одному термінологічному і лексичному полі з католицькими авторами-полемістами XVII ст. Передусім, у біб- ліотеці був славнозвісний «Тренос» (1610 р.) Мелетія Смотрицького, в якому він, будучи ще православним, змальовує трагічний стан Пра- вославної Церкви у Речі Посполитій після Унії. Один із перших по- лемічних творів православної сторони, написаний польською мовою, «Тренос» викликав небувалий ажіотаж у тогочасної читацької ауди- торії [4, с. 31–35.]. Серед православних полемічних творів пізнішо- го періоду чільне місце займають трактати архімандрита Єлеського Чернігівського монастиря, відомого українського богослова Іоанікія

Галятовського. Перше місце серед книг цього автора за кількістю примірників займає «Месія правдивий» (1672 р.) – антиіудейський трактат, написаний у формі діалога іудея з християнином і присвячений старозавітним пророцтвам про Ісуса Христа, Святу Трійцю, Боговтілення тощо. У каталозі нараховується аж п'ять примірників цієї книги, що свідчить про актуальність антиіудейської полеміки для межигірських ченців. Окрім того, в бібліотеці міститься «Стара Церква» Галятовського (1678 р.) – полемічний трактат, написаний проти творів єзуїтів Павла Бойми і Миколая Циховського стосовно проблеми Сходження Святого Духа. Був також наявним його «Алфавіт» (1681 р.) – полемічний твір загальної спрямованості, що містить алфавітний перелік усіх ересей і нехристиянських вчень [15, с. 5–31]. Наявність у Межигірській бібліотеці такої значної кількості творів Іоанікія Галятовського ще раз підтверджує тезу про те, що цей автор був одним із найвідоміших православних авторитетів свого часу.

Серед польськомовних праць інших православних авторів-полемістів у Межигірській бібліотеці була «Нова міра старої віри» (1676) Лазаря Барановича – ще одна відповідь на працю єзуїта Павла Бойми стосовно питання Сходження Святого Духа. Наявність у бібліотеці цієї книги разом з двома кириличними виданнями «Меча Духовного» (антиаріанського трактату 1666 р.) засвідчує вагомий внесок творів Барановича у формування міжконфесійного полемічного дискурсу другої половини XVII ст.

З агіографічної (житійної) латиномовної літератури у бібліотеці були чотири примірники славнозвісних «Житій святих» Петра Скарги (перше видання 1579 р.). Твір викликав надзвичайний інтерес у річпосполитського читача. Тільки за життя автора він витримав сім видань, став складовою шкільних програм і домашньою лектурою для багатьох поколінь [1, с. 39–48]. З книг київського походження у бібліотеці були не менш відомі «Тератургима» Афанасія Кальнофойського (1638 р.) та два примірники Києво-Печерського Патерика в редакції Київського митрополита Сильвестра Косова (1635 р.). Показово, натовість, що кириличне видання «Патерика» було лише одне. Ця обставина є важливою з огляду на той факт, що до сьогодні в історіографії панує думка, що традиція польськомовного Патерика 1635 р. не була тривалою. Відмічається, зокрема, мала кількість друкованих примірників цієї пам'ятки, що пояснюється цілеспрямованим нищенням її тиражу католиками [3, с. 315]. Ще одним польськомовним агіогра-

фічним твором православного походження був «Аполлон Християнський» (1670 р.) Лазаря Барановича.

Латинична містика і аскетика у бібліотеці була представлена дуже широко. Передусім, це добре знані у той час польськомовні твори: бернардинська «Хресна дорога», «Десідеросус або стежка до Божої любові» Каспера Вілковського, «Наука доброї смерті» та славнозвісне «Наслідування Христа» німецького середньовічного автора Фоми Кемпійського. З творів православного походження сюди можемо віднести «Лютню Аполонову» (1671) та «Книгу смерті або Хрест Христовий» (1676 р.) уже згадуваного Лазаря Барановича.

Гомілетика (проповідництво) представлена творами гуманіста Лефевра д'Етапля та книгами польських проповідників. Окрім того, тут було кілька анонімних збірок проповідей з нагоди різних подій (похорон, елекції короля тощо). Однак кількість гомілетичної літератури на загал не була значною. Це ж стосується книг із галузі казуїстики (моральної теології) та пастирського богослов'я. У бібліотеці не було практичних посібників для сповідників, а з душпастирської літератури був фактично тільки трьохтомник німецького єзуїта Тобіуса Логнера, присвячений практичним проблемам парафіяльних священників.

Загалом, говорячи про теологічну літературу в бібліотеці, важко не помітити переважання творів, написаних європейськими гуманістами та протестантами XVI ст., і наявність відносно меншої кількості книг авторства католицьких авторів Потриденського періоду. У бібліотеці були наявними і праці тих теологів (Лефевра д'Етапля, Еразма Ротердамського), твори яких були внесені до католицького «Індексу заборонених книг». Це дозволяє стверджувати певну дистанційованість межигірської братії від панування потриденської позитивно-контрверсійної теології, що особливо виразно помітно при порівнянні Межигірської книгозбірні із бібліотекою Києво-Софійського монастиря XVIII ст. [6].

Поглянемо тепер на репертуар книг з царини світських наук. Філософська література була представлена тільки творами Арістотеля та німецького філософа Фрідріха Баумайстра, що був послідовником школи Лейбніца і Вольфа і на підручнику якого, починаючи з другої половини XVIII ст., ґрунтувалося викладання філософії в усіх школах Російської імперії. Цей факт, а також наявність трактату самого Хрис-

тиана Вольфа, ще раз свідчать про те, що монастирська братія була в курсі «інтелектуальних новинок» у Російській імперії.

Вражає кількість літератури з галузі натурфілософії: анатомії, медицини, астрономії, фізики і біології. Це вповні відображає новий вектор скерованості освіти у Російській імперії XVIII ст.

Важко не помітити велику кількість історичної літератури: це – як надзвичайно авторитетна для авторів Речі Посполитої хроніка Матвія Стрийковського, так і ціла низка європейських та всесвітніх «історій» античних авторів (Курція Руфія, Аппіана) та європейських гуманістів (Саліануса, Каріонуса тощо).

Географія представлена фундаментальною працею італійського єзуїта Джованні Ботеро «Універсальні реляції», що містила короткий опис усіх країн і була перекладена польською і видана в 1609 р. Окрім того, у бібліотеці містилися два паломницьких описи Єрусалиму, ітернерарій подорожі до Венеції та короткий опис усіх світових монархій.

Відносно мало латиничної літератури було з галузі права, при чому як канонічного, так і світського. Однак наявність польськомовних «Правил святого Василя Великого» свідчить на користь того, що монахи межигірського монастиря тривалий час ототожнювали себе з василіанами, під якими, попервах, розуміли усіх представників східного монашества.

Для опанування книг іншомовної колекції у бібліотеці були наявні словники. Передусім, це багатомовний словник Амвросія Целепіна. Характерно, що ця книга була одним із небагатьох рукописів у складі іншомовної колекції. Це свідчить про нагальну необхідність цієї книги у бібліотеці, яка і викликала її рукописне копіювання. Окрім того, у книгозбірні наявні чисельні французькі, польські, грецькі і латинські лексикони та збірки крилатих фраз. У бібліотеці також були основні твори класиків (Овідія) і неокласиків (Еразма Роттердамського, Александра Скотта, Лефевра д'Етапля) для опанування латинської граматики і риторики.

Загалом, велика кількість латиничної літератури, яка за деякими галузями знання переважає над кириличною, свідчить про потенційну обізнаність частини братії (або вірогідніше – її найосвіченішої верхівки) XVII–XVIII ст. як з латиною, так і, особливо, з польською мовою. Іншомовна колекція Києво-Межигірського монастиря показує, що братія могла цікавитися, передусім, полемікою, яка точилася між

польськими та руськими інтелектуалами упродовж XVII – початку XVIII ст. Значна кількість природничих, географічних та історичних трактатів також свідчить про відповідні інтелектуальні зацікавлення братії у XVIII ст., а також особливості тогочасного книжкового ринку. У Межигірській бібліотеці було відносно мало літератури з галузі моральної теології та гомілетики, що свідчить про те, що колекція не слугувала потребам душпастирства. Бібліотека Межигірського монастиря містить меншу підбірку католицької догматичної літератури, ніж, наприклад, – Києво-Софійського. Натомість, у ній багато праць європейських теологів-гуманістів, зокрема – в галузі екзегетики. Це свідчить про самостійне формування книгозбірні у XVII ст. (існують припущення про потрапляння до софійської бібліотеки книг зліквідованих київських католицьких монастирів [11]) та прагнення межигірських інтелектуалів відмежуватися від готових відповідей католицьких потридентських авторів і зорієнтуватися *ad fontes* – виходячи з екзегетичних студій.

Бібліографічні посилання

1. **Cecchelli A.** *Od Suriusa do Skargi: Studium porównawcze o «Żywotach świętych»* / A. Cecchelli. – Warszawa, 2003. – 288 s.
2. **Rechowicz M.** *Uwagi wstępne* / M. Rechowicz // *Dzieje teologii katolickiej w Polsce* / Pod. red. M. Rechowicza – Lublin, 1975. – Т. 2: *Od Odrodzenia do Oświecenia*, cz. 1: *Teologia humanistyczna*. – S. 17–32.
3. **Rogov A.** *Maciej Strykowski i historiografia ukraińska 17 wieku* / A. Rogov // *Slavia Orientalis*. – Warszawa, 1965 – № 3. – S. 315–325.
4. **Бабич С.** *Творчість Мелетія Смотрицького в контексті раннього українського бароко* / С. Бабич. – Л., 2008. – 180 с.
5. **Иванова О.** *Рукописные книги Киево-Межигорского монастыря в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского: краткий обзор* / О. Иванова, В. Лось // *Книжное дело на Северном Кавказе: методы, источники, опыт исследований*. – Краснодар, 2010. – С. 168–181.
6. *Институт рукопису НБУВ.* – Ф. I. – Спр. 2440. – 38 арк. Каталог бібліотеки Києво-Софійського монастиря.
7. *Институт рукопису НБУВ.* – Ф. I. – Спр. 5516. – 196 арк. Книга описная Києво-Межигорского монастыря совершена 1777 года февраля 5.
8. **Короленко П. П.** *Древние сведения о Межигорском монастыре* / П. П. Короленко // *Кубанский сборник: Труды Кубан. обл. статист. комитета.* – Екатеринодар, 1897. – Т. 4. – С. 1–30.
9. **Попка И. Д.** *Черноморские казаки в их гражданском и военном быту. Очерки края, общества, вооруженной силы и службы* / И. Д. Попка. – Краснодар, 1998. – 190 с.

10. **Прокоп'юк О.** Бібліотека монастиря Св. Софії як вияв духовно-інтелектуальних потреб і можливостей монастирської братії / О. Прокоп'юк // Просемінарий: Медієвістика. Історія Церкви науки і культури культури. – К., 2003. – Вип. 5. – С. 147–164.
11. **Сінкевич Н.** Іншомовні книги бібліотеки Софії Київської за каталогом 1769 р.: попередній огляд колекції / Н. Сінкевич // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. – Л., 2009. – Кн. 2. – С. 736–743.
12. **Слуцкий А.** Судьба библиотеки Межигорского монастыря на Кубани / А. Слуцкий // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк, 2005. – Т. 8. – С. 99–116.
13. ЦДІАК України. – Ф. 132. – Оп. 2. – Спр. 68. – 12 арк. Ризничья опись имущества переданного коллежскому асессору Завьялову Якову 1784 г.
14. ЦДІАК України. – Ф. 132. – Оп. 2. – Спр. 81. – 138 арк. Опись ризницы Межыгорского монастыря не позже 1790 г.
15. **Галятовський І.** Ключ розуміння / І. Галятовський. – К., 1985. – 445 с.
16. **Яременко М.** Київські монастирські та приватні чернені бібліотеки XVIII століття і «літературні уподобання монашества» / М. Яременко // Український археографічний щорічник. – К., 2004. – Вип. 8/9. – С. 346–365.

Надійшла до редколегії 24.04.2011 р.

УДК 94 (477.83) «1720/1739»

Ю. Э. Шустова

Историко-архивный институт Российского государственного гуманитарного университета, Российская государственная библиотека

**ПРОДАЖА И РАСПРОСТРАНЕНИЕ КНИГ
ТИПОГРАФИИ ЛЬВОВСКОГО УСПЕНСКОГО
БРАТСТВА В 20–30-х гг. XVIII в.**

Розглядаються параметри і механізми виробництва та продажу книжкової продукції друкарні Львівського братства першої третини XVIII ст., уточнюються її репертуар і принципи функціонування книжкового ринку.

Ключові слова: Львівське братство, книгодрукування, продаж книжок, друкарня, історія книжкової справи.

Рассматриваются параметры и механизмы производства и продажи книжной продукции типографии Львовского братства в первой трети XVIII в., уточняется её репертуар и принципы функционирования книжного рынка.

Ключевые слова: Львовское братство, книгопечатание, продажа книг, типография, история книжного дела.

The characteristic and mechanisms of book production and sale in the typography of Lviv brotherhood (Lvivs'ke bratstvo) at the beginning of XVIII century are examined, repertoire of books and principles of book market functioning are specified.

Key words: Lviv brotherhood, book printing, book sale, typography, history of book production.

Изучение истории книжной культуры, книгопечатания является актуальной задачей современной исторической науки. Особое место в истории кириллического книгопечатания занимает типография Львовского Успенского Ставропигийского братства, продолжившая традицию книгопечатания во Львове после Ивана Федорова и про-

существовавшая более 350 лет. В сохранившемся архиве Львовского братства отложился большой комплекс документов, позволяющий изучать историю книгопечатания и книгораспространения в XVII–XVIII вв. Сохранившийся комплекс источников позволяет изучать историю издания книги от ее замысла и механизмов издательского процесса до способов распространения и культуры чтения. В последнее время большое внимание уделяется изучению истории торговли и распространения книг, разрабатываются различные аспекты проблемы информативности источников. В связи с этим весьма важным представляется источниковедческое изучение делопроизводственных документов, касающихся деятельности братской типографии.

Изучаемые документы архива Львовского братства, связанные с деятельностью его типографии, впервые были введены в научный оборот Д. И. Зубрицким, который в своих работах уделял большое внимание как истории самой типографии, так и проблемам реконструкции репертуара ее изданий [1; 2; 32]. Значимость делопроизводственных документов братства, связанных с деятельностью типографии и книготорговли, отмечал И. И. Шараневич. В работах, посвященных деятельности старейшин Львовского братства: Николая Красовского [24] и Юрия Илляшевича [25], Шараневич рассматривает созданные ими документы о продажах книг типографии братства. К сожалению, его замысел о публикации этих источников не был осуществлен. Значительную часть документов XVII в., связанных с книгоиздательской деятельностью братства, опубликовал А. С. Крыловский. Он впервые реконструировал организацию книгоиздательского процесса, книготорговли и распространения книг типографии братства в XVII в. [20], а также попытался составить репертуар изданий типографии (в том числе определить разыскиваемые книги) и установить тираж многих изданий [26].

Большое внимание изучению делопроизводственных документов Львовского братства уделял Н. П. Ковальский. На основании реестров продажи книг он прослеживал географию распространения изданий Львовского братства и изучал русско-украинские культурно-политические связи [15; 17; 18]. Впоследствии он разрабатывал источниковедческие аспекты изучения сохранившегося корпуса источников Львовского и других братств Украины [14; 16], что определило дальнейшее специальное исследование отдельных видов историче-

ских источников, в том числе по истории книгопечатания и книгораспространения.

Большой вклад в изучение украинского книгопечатания внес Я. Д. Исаевич [7; 10; 11]. Рассматривая документы Львовского братства, он ввел в научный оборот ряд важных материалов по истории типографии [22], обратился к изучению технологии книгоиздательского процесса, уточнил (а, отчасти, и получил впервые) данные о тиражах многих изданий и типографах, их печатавших, поставил задачу реконструкции репертуара изданий [3–6; 8–10; 12; 30]. Эта последняя задача решалась, в частности, в сводном каталоге книг, опубликованном Я. Д. Исаевичем совместно с А. П. Запаско [13].

Однако до сих пор многие аспекты истории книгопечатания остаются разработанными недостаточно, преимущественно, из-за нерешенных проблем исследования сохранившихся источников. Делопроизводственные документы львовского братства чрезвычайно трудны для изучения. Это связано, прежде всего, с тем, что их авторы, члены братства, не связывали себя общепринятыми нормами делопроизводства, ориентируясь на традиции, существовавшие внутри самого братства, и удобство ведения записей «для себя», чтобы впоследствии дать полный отчет, в том числе и финансовый, перед братством. Данное обстоятельство требует от исследователя скрупулезного изучения каждого отдельно взятого источника. Наиболее малоизученным до сих пор остается комплекс документов, касающийся деятельности типографии Львовского братства в XVIII в.

В данной статье впервые будут рассмотрены сохранившиеся источники, позволяющие изучить механизмы книготорговли изданиями типографии Львовского Успенского братства в 20–30-х гг. XVIII в. Этот период связан с радикальными изменениями в деятельности типографии в связи с переходом братства под юрисдикцию Римской католической церкви, установлением новых форм взаимоотношения братства с униатскими иерархами, активным процессом изменения богослужебных книг после принятия соответствующих решений на Замоиском поместном церковном соборе 1720 г. То, как все эти процессы отразились на работе типографии и распространении книжной продукции, можно понять на основании целого ряда дошедших до нас источников из архива Львовского братства. Это, прежде всего, реестры продаж книг, реестры выдачи книг для продажи и документы ревизии книжных складов. Сохранились документы не полностью,

однако на их основании можно предпринять попытку реконструкции репертуара продаваемых книг, объема книгопродаж, цен на книжную продукцию, географию распространения изданий, механизмы книготорговли.

В архиве братства сохранилась тетрадь *in folio* в коричневой картонной обложке с кожаным корешком, содержащая 19 листов. На обложке имеются три архивных ярлыка. На одном из них почерком XVIII вв. чернилами написан номер дела в архиве братства («1) BL № Consig. 535»), на втором – типографским способом указан номер «1030», а на третьем почерком XIX в. указан заголовок дела: «BL 535. Реестръ книгъ 1724. На конце списъ долговъ бртскихъ (archiva) 1723–1728». Титульный лист тетради имеет заголовок: «Anno Domini 1724. Regestr przedania xiong, i wydanych do oprawy, u przedania z gmachuw sesialnych in prasentia roznych Panuw Braci» [23, д. 1158, л. 1]. Дело содержит записи о выдаче книг со склада для продажи с 20 ноября 1724 г. по 19 февраля 1727 г.

Начинаются записи в тетради списком книг с указанием цены за том в секстернах (т. е. непереплетенного, в тетрадях) и стоимости переплетных работ: «Таха xsiong ruznych w sexternach, tudzeż placienie introligatorowi od oprawy kuźdey xsięgi według dawnego postanowienia» [23, д. 1158, л. 1 об.]. Всего список содержит 24 издания. Составлен он был ранее 20 ноября 1724 г., т. е. времени последующей датируемой записи в реестре. В таблице 1 приводятся сведения с указанием года выхода из печати издания и его формата. Следует заметить, что атрибуция некоторых изданий вызывает трудности, особенно небольших по объему и формату, которые часто переиздавались и многие из них не сохранились до нашего времени, поэтому в ряде случаев рядом с названием издания сохранено указание на формат, так как оно приводится в источнике.

Таблица 1

**Цены изданий без переплета и стоимость переплетных работ
в 1724 г.¹**

№ п/п	Наименование книги	Год издания, формат	Цена книги в секстернах, зл., гр.	Цена переплета, зл., гр.
1	Анфологион	1694. 2°	–	5
2	Триодь постная	1717. 2°	31	3
3	Триодь цветная	[1714]. 2°	31	3
4	Евангелие	1722. 2°	27	7
5	Апостол	1719. 2°	19	3
6	Октоих	1700. 2°	29	3
7	Служебник	1712. 2°	12	2 зл. 15 гр.
8	Служебник	1720. 4°	9	1 зл. 15 гр.
9	Часослов wielki	1692. 4° (?)	10 зл. 10 гр.	1 зл. 20 гр.
10	Требник wielki	1719. 4°	13 зл. 15 гр.	1 зл. 15 гр.
11	Требник mały	1720. 8°	4 зл. 15 гр.	1
12	Ирмологий wielki	1709. 2°	15	2 зл. 15 гр.
13	Шестодник	1715. 4°	8	1 зл. 10 гр.
14	Полуустав wielki	[1701. 8°] (?)	7	1 зл. 10 гр.
15	Полууставцы	[1720. 12°]	3 зл. 10 гр.	24 гр.
16	Молитвенничек	[1720]. 12°	1 зл. 15 гр.	15 гр.
17	Псалтирь wielka	1722. 4°	4	1 зл. 6 гр.
18	Псалтирка mała	1704. 12°	2 зл. 10 гр.	20 гр.
19	Акафист wielki	1699. 4° (?)	6	1 зл. 20 гр.
20	Акафистек mały	[1682. 12°] (?)	2 зл. 10 гр.	20 гр.
21	Евангелие mała	1706. 8°	2 зл. 10 гр.	24 гр.
22	Часословец	1719	1 зл. 23 гр.	7 гр.
23	Грамматичка	1723. 8°	9 гр.	4 гр.
24	Ирмологий mały	1723. 12°	2 зл. 20 гр.	20 гр.

¹ Атрибуция изданий, вызывающая сомнения, приводится со знаком вопроса.

Отдельную часть реестра составляют записи о выдаче книг для продажи члену братства Юрию Илляшевичу («Wydanie xziong w sexternach do oprawy u przedazy panu Jrzemu Eliaszewiczowi z gmachuw sesyalnych») [23, д. 1158, л. 12–13 об.].

За 1724 г. зафиксировано четыре выдачи книг трем продавцам. Переpletчику Яцентию было выдано 20 ноября и 7 декабря 1724 г. 14 наименований книг общим числом 93 тома на сумму 537 злотых 25 грошей. Андрей Пелушко 24 ноября 1724 г. получил для продажи 10 наименований книг общим числом 40 томов на сумму 403 злотых 20 грошей. Отцу Янишевичу 27 ноября 1724 г. выдана одна книга – Триодь постная [23, д. 1158, л. 2–2 об.]. Почти все книги продавались по ценам, обозначенным в «Таха xsiong ruznych...». Отпускная цена Молитвенника и Акафиста (малого) возросла в два раза, Требник in quarto Андрею Пелушко был выдан по сниженной цене. Юрию Илляшевичу 27 ноября выдано 10 Требников на сумму 45 злотых [23, д. 1158, л. 12]. Всего за два последних месяца 1724 г. для продажи было выдано 145 книг 16 наименований на сумму 1017 злотых 15 грошей (см. таблицу 2). Следует отметить, что два издания – Молитвенник (1720) и Акафисты (1682) – продавались в два раза дороже установленной в этом же году цены.

Таблица 2

**Выдача книг для продажи по реестру 1724–1727 гг.
в ноябре – декабре 1724 г.**

№ п/п	Наименование книги	Год издания, формат	Цена книги в секстернах, зл., гр.	Количество книг, штук	Сумма, зл., гр.
1	Триодь постная	1717. 2°	31	5	155
2	Триодь цветная	[1714]. 2°	31	4	124
3	Евангелие	1722. 2°	27	6	162
4	Апостол	1719. 2°	19	2	38
5	Октоих	1700. 2°	29	3	87
6	Служебник	1712. 2°	12	7	84
7	Служебник	1720. 4°	9	4	36
8	Часослов wielki	1692. 4° (?)	10 зл. 10 гр.	5	51 зл. 20 гр.
9	Требник wielki	1719. 4°	13 зл. 15 гр. 8 зл. 3 гр.	1 5	13 зл. 15 гр. 40 зл. 15 гр.
10	Требник mały	1720. 8°	4 зл. 15 гр.	13	58 зл. 15 г.

Окончание табл. 2

№ п/п	Наименование книги	Год издания, формат	Цена книги в секстернах, зл., гр.	Количество книг, штук	Сумма, зл., гр.
11	Шестодник	1715. 4°	8	3	24
12	Молитвенничек	[1720]. 12°	3	5	15
13	Псалтирь wielka	1722. 4°	4	11	44
14	Акафистек mały	[1682. 12°] (?)	4 зл. 20 гр.	1	4 зл. 20 гр.
15	Часословец	1719	1 зл. 23 гр.	40	70 зл. 20 гр.
16	Грамматичка	1723. 8°	9 гр.	30	9
Всего				145	1017 зл. 15 гр.

В 1725 г., согласно реестру 1724–1727 гг., книги для продажи со склада получили семь человек. Два Молитвенника 11 апреля 1725 г. выданы переплетчику Андрею, одно Евангелие 20 мая 1725 г. – «отцу еклесиарху» (возможно так назывался в документах некий еклесиарх – церковнослужитель наблюдающий за церковным зданием и порядком богослужения по уставу, – но установить, о ком идет речь и из какого монастыря он был по документам из архива братства не представляется возможным) [23, д. 1158, л. 3]. Четыре разные книги на сумму 16 злотых 28 грошей 19 июня получил некий «подорожный» (Требник малый, Псалтирь in quarto, Полууставец и Часословец) [23, д. 1158, л. 3 об.]. Шесть книг четырех наименований выданы отцу Бялковскому из Лаврова на сумму 44 злотых [23, д. 1158, л. 4 об.]. Некому священнику 1 февраля выдано 10 книг шести наименований на сумму 114 злотых 20 грошей [23, д. 1158, л. 2 об.]. Постоянными продавцами книг были переплетчик Яцентий и Ян Комажинский. Им для продажи выдано по 19 наименований. Яцентий получал книги в течение года пять раз, а Комажинский – семь. Последний получил наибольшее количество томов для продажи – 321, на сумму 2563 злотых 16 грошей.

В реестре выдачи книг Юрию Илляшевичу зафиксировано получение для продажи 15 изданий общим числом 650 экземпляров на сумму 4226 злотых 20 грошей [23, д. 1158, л. 12–12 об.].

Всего за 1725 г. для продажи братство выдало 22 издания общим числом 1231 экземпляр на сумму 7958 злотых 3 гроша (см. таблицу 3).

Таблица 3

Выдача книг для продажи по реестру 1724–1727 гг. в 1725 г.

№ п/п	Наименование книги	Год издания, формат	Цена книги в секстернах, зл., гр	Количество книг, штук	Сумма, зл., гр.
1	Триодь постная	1717. 2°	31	24	744
2	Триодь цветная	[1714]. 2°	31	42	1302
3	Евангелие	1722. 2°	27	41	1107
4	Апостол	1719. 2°	19	30	570
5	Октоих	1700. 2°	29	28	812
6	Служебник	1712. 2°	12	14	168
7	Служебник	1720. 4°	9	26	234
8	Часослов wielki	1692. 4° (?)	10 зл. 10 гр.	54	558
9	Требник wielki	1719. 4°	13 зл. 15 гр.	22	297
10	Требник mały	1720. 8°	4 зл. 15 гр.	44	198
11	Ирмологий wielki	1709. 2°	15	27	405
12	Шестодник	1715. 4°	8	16	128
13	Полуустав wielki	[1701. 8°] (?)	7	2	14
14	Полууставцы	[1720. 12°]	6 зл. 20 гр.	41	273 зл. 10 гр.
15	Молитвенничек	[1720]. 12°	3	71	213
16	Псалтирь wielka	1722. 4°	4	85	340
17	Псалтирка mała	1704. 12°	4 зл. 20 гр.	2	9 зл. 10 гр.
18	Акафист wielki	1699. 4° (?)	9 зл. 20 гр. 6	1 2	9 зл. 20 гр. 12
19	Акафистек mały	[1682. 12°] (?)	2 зл. 10 гр.	1	4 зл. 20 гр.
20	Евангелие mała	1706. 8°	2 зл. 10 гр.	1	2 зл. 10 гр.
21	Часословец	1719	1 зл. 23 гр. 1 зл. 25 гр.	240 5	424 9 зл. 5 гр.
22	Грамматичка	1723. 8°	9 гр.	412	123 зл. 18 гр.
Всего				1231	7958 зл. 3 гр.

Также в реестре зафиксированы случаи благотворительной выдачи книг. Такое решение принималось старшими братчиками. Так, «отцу епископу» 10 марта 1725 г. выдана Псалтирь in quarto (1722) [23, д. 1158, л. 3], а 20 октября – Акафист [23, д. 1158, л. 4 об.] (вероятно форматом in quarto, 1699). Граверу Дионисию Синкевичу, с которым сотрудничало братство, подарен 20 мая 1725 г. Часослов (возможно, 1692 г.) [23, д. 1158, л. 3]. Часто братство дарило книги молодым людям, которые отправлялись в другие города учиться. Псалтирь подавали некоему Павелкови «до наук» 20 октября 1725 г. [23, д. 1158, л. 4 об.]. В том числе безвозмездно давали книги бедным церковным приходам и монастырям: 2 ноября отцу Бялковскому выдан Служебник in quarto (1720) для передачи некой «ubogie cerkwi» [23, д. 1158, л. 4 об.].

По сравнению с ценами, установленными в 1724 г., в два раза дороже продавались Полууставцы (1720. 12°), Молитвенник (1720. 12°) и Псалтирь «малая» (1704. 12°), а также один экземпляр Акафистов (1699. 4°) существенно дороже установленной цены – 9 золотых 20 грошей.

В числе записей имеется свидетельство о том, что братство рассчиталось книгами за 80 антиминсов с отцом Парфением Лозниковским, а книги отправлены были с наместником кафедральной церкви Юстином Сикорским [23, д. 1158, л. 4 об.].

Самое большое число продавцов, согласно рассматриваемому реестру, зафиксировано в 1726 г. – 17 человек. Из них 11 человек получали книги для продажи по одному разу (Ляшевский 14 февраля, архимандрит Пехович 16 февраля, пан Стефан из Куликова 21 марта, Русянович 12 мая, отец Бялковский 17 мая, пан Стефан Филипович 22 июня, отец Афанасий 9 ноября, отец Захарияшевич 13 декабря, Петр Ставницкий 13 декабря, пан Василий Совинский 26 декабря). Как правило, им выдавали небольшие партии книг. Так, три человека купили у братства по одной книге: архимандрит Пехович – Триодь постную (1717), отец Захарияшевич – Ирмологий «wielki» (1709, 2°), Петр Ставницкий – Полуустав «wielki» [23, д. 1158, л. 5, 9 об.]. Самую большую партию книг получил пан Стефан Филипович – 22 книги шести наименований на сумму 71 золотый 25 грошей.

Дважды получали партии книг для продажи в 1726 г. пан Стефан Кремский (4 апреля и 14 сентября), переплетчик Василий (16 февраля и 17 июня) и пан Куприянович (13 и 26 декабря). Из них на-

ибольшее число книг было выдано Стефану Кремскому – 52 книги шести наименований на сумму 101 злотый 25 грошей [23, д. 1158, л. 5 об., 8 об.]. Четырежды получал книги «отец епископ», всего ему выдали для продажи 6 книг четырех наименований, причем отмечено, что за Акафист он остался должен 4 злотых 20 грошей [23, д. 1158, л. 8 об., 9–10].

Постоянными продавцами книг братской типографии в 1726 г. были переплетчик Яцентий и Ян Комажинский. Первый получал партии книг семь раз. Всего ему было выдано 510 экземпляров книг 21 наименования на сумму 2578 злотых 1 грош. Ян Комажинский получал книги 8 раз, ему было выдано 342 экземпляра книг 20 наименований на сумму 2313 злотых 26 грошей.

Юрий Илляшевич получил для продажи в 1726 г. 19 изданий общим числом 1125 экземпляров на сумму 6313 злотых 25 грошей [23, д. 1158, л. 12 об.–13 об.]. Всего в 1726 г. для продажи братство выдало 22 издания общим числом 2172 книг на сумму 12200 злотых 13 грошей (см. таблицу 4).

Таблица 4

Выдача книг для продажи по реестру 1724–1727 гг. в 1726 г.

№ п/п	Наименование книги	Год издания, формат	Цена книги в секстернах, зл., гр.	Количество книг, штук	Сумма, зл., гр.
1	Триодь постная	1717. 2°	31 32	49 1	1519 32
2	Триодь цветная	[1714]. 2°	31	34	1054
3	Евангелие	1722. 2°	27	69	1863
4	Апостол	1719. 2°	19	54	1026
5	Октоих	1700. 2°	29 27	42 3	1218 81
6	Служебник	1712. 2°	12	43	516
7	Служебник	1720. 4°	9	37	333
8	Гребник wielki	1719. 4°	13 зл. 15 гр.	45	607 зл. 15 гр.
9	Гребник mały	1720. 8°	4 зл. 15 гр.	36	162
10	Ирмологий wielki	1709. 2°	15	1	15
11	Шестодник	1715. 4°	8	10	80
12	Полуустав wielki	[1701. 8°] (?)	7	25	175

Окончание табл. 4

№ п/п	Наименование книги	Год издания, формат	Цена книги в секстернах, зл., гр.	Количество книг, штук	Сумма, зл., гр
13	Часослов полууставный	1726. 4°	10	2	20
			10 зл. 10 гр.	12	124
			13 зл. 10 гр.	1	13 зл. 10 гр.
14	Полууставцы	[1720. 12°]	6 зл. 20 гр.	78	520
			6 зл. 15 гр.	2	13
			3 зл. 10 гр.	24	80
15	Молитвенничек	[1720]. 12°	3	99	297
			1 зл. 15 гр.	70	105
16	Псалтирь wielka	1722. 4°	4	236	944
17	Псалтирка mała	1704. 12°	4 зл. 20 гр.	12	56
			2 зл. 10 гр.	2	4 зл. 20 гр.
18	Акафист wielki	1699. 4° (?)	6 зл.	59	354
19	Акафистек mały	[1682. 12°] (?)	4 зл. 20 гр.	17	79 зл. 10 гр.
20	Евангелие mała	1706. 8°	2 зл. 10 гр.	10	23 зл. 1 гр.
21	Часословец	1719	1 зл. 23 гр.	379	669 зл. 17 гр.
22	Грамматичка	1723. 8°	9 гр.	720	216
Всего				2172	12200 зл. 13 гр.

В 1726 г. в типографии братства был издан Часослов полууставный. «Полуустав», который отпускался для продажи по цене 10 злотых, 10 злотых 10 грошей и 13 злотых 10 грошей, можно атрибутировать этому изданию.

Кроме выдачи партий книг для продажи, среди записей этого года имеются свидетельства о безвозмездной выдаче книг. Так, 2 февраля 1726 г. отцу Никодиму был подарен «Полууставец», 16 февраля архимандриту Пеховичу безденежно дали Триодь постную (1717) и отцу Фатовичу – Псалтирь «mały» (1704) [23, д. 1158, л. 5.]. Монахам 20 августа дали Часослов и две «Псалтирки» [23, д. 1158, л. 8], 14 сентября некоему «убогому» в кредит выдан один Акафист [23, д. 1158, л. 8 об.], а 1 декабря бедному монаху подарили Акафист «wielki» (1699) и Псалтирь «малую» (1704) [23, д. 1158, л. 10].

По сравнению с ценами, установленными в 1724 г., в два раза дороже продавались четыре издания: Псалтирь «малая» (1704. 12°), Молитвенник (1720. 12°), Полууставцы (1720. 12°) и Акафист «малый» (1682. 12°), причем первые три издания отпускались как по установленной в 1724 г. «таксе», так и в два раза дороже, а Акафист – только по более высокой цене.

Записи 1727 г. о выдаче книг для продажи в рассматриваемом реестре фиксируют выдачи за январь – февраль, т. е. до отчетного собрания, на котором братству представлялся финансовый отчет, и проходили выборы новых ответственных за выдачу книг для продажи со складских помещений. Книги получили для продажи три человека. Две Псалтири (1722) выдали «убоному павперу» (студенту), пять экземпляров четырех наименований книг получил «отец еклесиарх». Самую большую партию книг выдали для продажи пану Якубу Купияновичу – 87 экземпляров 12 изданий на сумму 337 злотых 14 грошей. В реестре Юрия Илляшевича зафиксирована выдача 20 Шестодников (1715) [23, д. 1158, л. 13 об.]. Среди записей 1727 г. зафиксирована одна о безденежной выдаче 6 февраля «Полуустава большого» отцу Митрофану [23, д. 1158, л. 10 об.].

Всего в 1727 г. для продажи братство выдало 13 изданий общим числом 114 книг на сумму 585 злотых 4 грошей (см. таблицу 5).

Таблица 5

**Выдача книг для продажи по реестру 1724–1727 гг.
в январе – феврале 1727 г.**

№ п/п	Наименование книги	Год издания, формат	Цена книги в секстернах, зл., гр.	Количество книг, штук	Сумма, зл., гр.
1	Гриодь постная	1717. 2°	31	2	62
2	Евангелие	1722. 2°	27	2	54
3	Апостол	1719. 2°	19	2	38
4	Октоих	1700. 2°	29	3	87
5	Служебник	1712. 2°	12	1	12
6	Служебник	1720. 4°	9	1	9
7	Требник wielki	1719. 4°	13 зл. 15 гр.	3	40 зл. 15 гр.
8	Шестодник	1715. 4°	8	20	160
9	Полууставцы	[1720. 12°]	6 зл. 20 гр.	7	46 зл. 20 гр.
10	Молитвенничек	[1720]. 12°	3	5	15

Окончание табл. 5.

№ п/п	Наименование книги	Год издания, формат	Цена книги в секстернах, зл., гр.	Количество книг, штук	Сумма, зл., гр.
11	Псалтирь wielka	1722. 4°	4	7	28
12	Часословец	1719	1 зл. 23 гр.	10	17 зл. 20 гр.
13	Грамматичка	1723. 8°	9 гр.	51	15 зл. 9 гр.
Всего				114	585 зл. 4 гр.

В рассмотренном реестре выдачи книг для продажи «Anno Domini 1724. Registr przedania xiong, i wydanych do oprawy, u przedania z gmachuw sesialnych in prasentia roznych Panuw Braci» зафиксированы выдачи за неполные три года. Всего за период с ноября 1724 по февраль 1727 г. было выдано 3662 книги на сумму 21761 злотых 5 грошей. Самую большую партию книг для продажи получал член братства Юрий Илляшевич, – всего ему выдано 1805 книг на сумму 10745 злотых 15 грошей. В 1725–1726 гг. самыми крупными постоянными покупателями книг у братства были переплетчик Яцентий и Ян Комажинский. Яцентию было отпущено 236 книги на сумму 932 злотых 9 грошей. Комажинский в течение двух лет купил у братства 1573 книги на сумму 10271 злотый 29 грошей. Братство дарило книги бедным священнослужителям, монахам, а также учащимся.

Документы, в которых зафиксированы продажи книг за период с 1727 по 1731 г. включительно, не сохранились. В нашем распоряжении имеется всего один фрагмент книги форматом *in folio* в цветастой бумажной обложке, в которой есть всего два листа с записями [23, д. 1164, л. 1–2], в том числе, вероятно, отчет о выдаче книг для продажи, составленный ранее 20 июля 1730 г. Так как количество выданных книг каждого наименования во всех позициях кратно 10, можно сделать вывод, что отчет этот был предоставлен одним из членов братства, выбранным на должность продавца книг. Именно такие партии книг (кратные 10 и 5) зафиксированы в выше рассмотренном реестре Юрия Илляшевича. Сохранившийся реестр – это список из 24 изданий с указанием отпускной цены за том в секстернах, количества и суммы выданных со складов книг [23, д. 1164, л. 1]. Всего отмечено 5000 экземпляров книг на сумму 21720 злотых (см. таблицу 6). Такой

объем позволяет сделать предположение, что сохранившийся отчет содержит сведения о выдаче книг для продажи за несколько лет.

Таблица 6

Отчет 1730 г. о выдаче книг для продажи

№ п/п	Наименование книги	Год издания, формат	Цена книги в секстернах, зл., гр	Количество книг, штук	Сумма, зл., гр.
1	Евангелие	1722. 2°	27	100	2700
2	Триодь постная	1717. 2°	31	100	3100
3	Триодь цветная	[1714]. 2°	31	100	3100
4	Октоих	1700. 2°	29	50	1450
5	Апостол	1719. 2°	19	100	1900
6	Служебник	1712. 2°	12 зл. 15 гр.	100	1250
7	Служебник	1720. 4°	10	50	500
8	Часослов полууставный	1726. 4°	10 зл. 10 гр.	100	1033 зл. 10 гр.
9	Требник wielki	1729. 4°	13 зл. 15 гр.	100	1350
10	Требник mały	1720. 8°	4 зл. 15 гр.	100	450
11	Ирмологий wielki	1709. 2°	15	30	450
12	Шестодник	1715. 4°	8	50	400
13	Полуустав wielki	[1701. 8°] (?)	7	20	140
14	Полууставцы	[1720. 12°]	6 зл. 20 гр.	10	666 зл. 20 г.
15	Псалтирь wielka	1722. 4°	4	200	800
16	Псалтирка mała	1704. 12°	2 зл. 10 гр.	100	233 зл. 10 гр.
17	Акафист wielki	1699. 4° (?)	6	20	120
18	Акафистек mały	[1682. 12°] (?)	2 зл. 10 гр.	100	233 зл. 10 гр.
19	Часословец	1719	1 зл. 23 гр.	300	530
20	Грамматичка	1723. 8°	9 гр.	3000	900
21	Ирмологий mały	1723. 12°	2 зл. 10 гр.	100	233 зл. 10 гр.
22	Молитвенничек	[1720]. 12°	1 зл. 15 гр.	40	60
23	Евангелие mała	1706. 8°	2 зл. 10 гр.	30	70
24	Проскомидия	[1727–1730]	15 гр.	100	50
Всего				5000	21720

По количественному составу список изданий 1730 г. не отличается от списка цен на издания 1724 г. По составу же изданий здесь есть некоторые изменения. Так, в 1730 г. не упоминается Анфологион, который не продавался уже в 1724 г. Часослов «*wielki*» (в реестре 1724 г. был атрибутирован предположительно как издание 1692 г. [13, кн.1, № 650]) в данном реестре можно атрибутировать как новоизданный Часослов полууставный (1726) [13, кн.2, ч.1, № 1055], продававшийся по той же цене, что и издание 1692 г. Также появляется новое издание Проскомидии. В библиографии это издание неизвестно. В каталоге Я. Д. Исаевича и А. П. Запаско отмечено однолистное издание Проскомидии 1708 г. [13, кн.2, ч.1, № 840]. Поскольку в реестрах продажи книг за 1724–1727 гг. Проскомидия ни разу не упоминается, можно предположить, что в реестре 1730 г. речь идет о новом издании первой части литургии, которое могло быть напечатано не ранее 1727 и не позднее 1730 гг. Вероятнее всего, в данном реестре зафиксированы и выдачи для продажи нового издания Требника *in quarto*, вышедшего из печати в 1729 г. В библиографии это издание неизвестно. Однако в архивных материалах удалось обнаружить о нем сведения. В протоколах заседаний комиссии Папской нунциатуры по делу проверки и редактирования богослужебных книг, издаваемых в братской типографии, в соответствии с постановлениями Замойского собора 1720 г. об исправлении униатских книг, содержатся конкретные замечания к исправлению текстов целого ряда изданий. В том числе, весьма пространные замечания относятся к изданию Требника 1729 г. [23, д. 912, л. 9–11 об.², л. 27–29 об.³], причем последнее из них относится к тексту на листе 329, из чего можно сделать вывод, об объеме книги. Продавался новоизданный Требник по той же цене, что и предыдущее издание.

Что касается цен на издания, следует отметить, что, по сравнению с 1724 г., они практически не изменились. Подорожали Служебники – на полгроша, изданные форматом *in folio*, и на один злотый – форматом *in quarto*. На Полууставцы указана цена, по которой книга продавалась с 1725 г. На 10 грошей снижена цена на Ирмологий «малый». Так

² (27 замечаний по исправлению текста Требника 1729 г., содержащиеся в копии протокола заседания комиссии Папской нунциатуры)

³ (Черновые записи 25 замечаний по исправлению текста Требника 1729 г.).

как продажи этого издания не зафиксированы в реестре 1724–1727 гг., можно предположить, что в данном случае речь может идти о новом переиздании книги или допечатке тиража, однако эти предположения нуждаются в проверке.

В составе одной из делопроизводственных книг 1732–1733 гг., в которой зафиксированы записи о продажах книг, сохранились записи от 4 мая 1732 г. («specyfikacja xsiąg drukarnie... do sprzedania w sessij odebranych») о получении для продажи со склада и от переплетчиков [23, д. 1165, л. 1 об.–2] и за 5 июня – 30 июля 1732 г. о продаже четырех изданий [23, д. 1165, л. 4–4 об.]. Возможно, это записи, которые вел для себя член братства, ответственный за работу типографии, и продававший только некоторые издания.

Записи о получении книг для продажи фиксируют получение книг, видимо от предыдущего продавца, в переплетах и в секстернах (тетрадах) со склада («z gmachuw sessyjalnych»). От переплетчика Василия Корницкого забрали 20 переплетенных Евангелий in folio, от Волковича – 20 Евангелий in octavo и 15 Ирмологиев in folio, от «интролигатора» Андрея – 30 Псалтирей in quarto [23, д. 1165, л. 2]. Всего 4 мая 1732 г. для продажи было получено 184 книги на сумму 2686 злотых 26 грошей (см. таблицу 7).

Таблица 7

Выдача книг для продажи 4 мая 1732 г.

Наименование книги	Год издания, формат	Цена книги в секстернах, зл., гр	Количество книг в секстернах, штук	Сумма, зл., гр.	Цена книги в переплете, зл., гр	Количество книг в переплете, штук	Сумма, зл., гр.
Евангелие	1722. 2°	27	11	297	34	41	1394
Евангелие mała	1706. 8°	2 зл. 10 гр.	11	25 зл. 20 г.	–	–	–
Псалтирь	1722. 4°	4	71	284	5 зл. 6 гр.	31	161 зл 6 гр.
Ирмологий	1709. 2°	15	3	45	17 зл. 15 гр.	16	280
Всего			96	651 зл. 20 гр.		88	1835 зл. 6 гр.

Сохранившиеся записи о продажах книг типичны для источников этого вида в общем составе делопроизводства братства и представляют собой записи с указанием даты, количества проданных книг и

вырученной суммы. К сожалению, никаких уточняющих сведений о том, кому были проданы книги, данный реестр не фиксирует. Всего за два месяца было продано 74 книги на сумму 870 злотых 25 грошей.

Таблица 8

Продажа книг в июне – июле 1732 г.

Наименование книги	Год издания, формат	Цена книги в секстернах, зл., гр	Количество книг в секстернах, штук	Сумма, зл., гр.	Цена книги в переплете, зл., гр	Количество книг в переплете, штук	Сумма, зл., гр.
Евангелие	1722. 2°	27	10	270	34	9	306
Евангелие mała	1706. 8°	2 зл. 10 гр.	1	2 зл. 10 гр.	–	–	–
Псалтирь	1722. 4°	4	21	84	5 зл. 6 гр.	30	156
Ирмологий	1709. 2°				17 зл. 15 гр.	3	52 зл. 15 гр.
Всего			32	356 зл. 10 гр.		42	514 зл. 15 гр.

По всей видимости, датировать 1732 г. можно сохранившиеся черновые записи о выдаче для продажи тех же четырех изданий. На отдельном листе зафиксирована выдача одной партии книг: «Ресерта z odebranych xięgey, tak w oprawach y sexternach» [23, д. 1166, л. 1]. Всего было выдано 162 книги на сумму 2241 злотый 15 грошей (см. таблицу 9).

Таблица 9

Выдача партии книг для продажи по реестру [1732] г.

Наименование книги	Год издания, формат	Цена книги в секстернах, Зл., гр	Количество книг в секстернах, штук	Сумма, зл., гр.	Цена книги в переплете, зл., гр	Количество книг в переплете, штук	Сумма, зл., гр.
Евангелие	1722. 2°	27	10	270	34	40	1360
Евангелие mała	1706. 8°	2 зл. 10 гр.	3	7	–	–	–
Псалтирь	1722. 4°	4	69	276	5 зл. 6 гр.	30	156
Ирмологий	1709. 2°	15	1	15	17 зл. 15 гр.	9	157 зл. 15 гр.
Всего			83	568		79	1673 зл. 15 гр.

Продажу книг типографии братства в 1733–1740 гг. можно реконструировать на основании двух сохранившихся источников: реестра продажи книг Ивана Чесноковского 1733–1742 гг. [23, д. 1170, л. 1–17] и реестра продажи книг, расходов и ревизии книжных складов 1733–1756 гг. [23, д. 1172, л. 1–34]. Записи в этих реестрах частично идентичны, но, в большинстве случаев, данные в них разнятся. При компаративном изучении этих двух источников удалось установить, что все записи в них достоверны, но второй реестр содержит весьма неполную информацию. Так, по реестру Ивана Чесноковского, общее число полученных им книг для продажи в 1733–1740 гг. составило 6075 томов. Согласно записям ревизии книг в складских помещениях, Чесноковскому за этот период выдали 5786 книг. Разница составляет 289 книг. Объяснить ее можно тем, что Чесноковский мог изначально получить книги, оставшиеся нераспроданными в книжной лавке от предшествующего продавца книг, а также книги, которые его предшественник мог передать для изготовления переплетов. Некоторые издания находились в другом помещении и не попали в описание при ревизии. Так, в реестре Чесноковского зафиксировано получение начиная с 1739 г. ста Октоихов, а ревизия 1740 г. не фиксирует ни наличия этих книг, ни их выдачи. Кроме того, даже в самом реестре ревизии склада иногда отмечается дефицит книг, т. е. недостача, которую при проверке не могли установить, кому и когда эти книги выдали. Эти случаи единичны, дефицит составлял несколько книг по одному или двум изданию при проверке. Самая большая недостача в 123 Грамматики зафиксирована при ревизии 1736 г. Все это позволяет сделать вывод о неполноте сведений в реестре 1733–1756 гг.

Основным продавцом книг в 1733–1741 гг. был член братства Иван Чесноковский. Однако книги продавали и другие члены братства, которым выдавались книги со склада. По сравнению с продажами Чесноковского другими продавцами за 1733–1740 г. продано книг более чем в четыре раза меньше. Для реконструкции полного объема продажи книг Львовским братством в 1733–1740 гг. будут рассмотрены сначала сведения о продаже книг Иваном Чесноковским, а затем и другие продажи книг за этот период.

Реестр продажи книг и расходов Иван Чесноковский вел с 20 апреля 1733 г. [23, д. 1170, л. 1–17], сразу после избрания его на должность продавца книг после элекционного собрания братства. Этот реестр – кодекс форматом *in folio* в картонном коричневом переплете

с кожаным корешком и завязками. На переплете имеются архивные ярлыки: «г. Катальга 294 BS г. регистр. СXXXIX № consig. 540» (почерки XVIII и XIX вв.); «1041» (типографским способом); «BS 540 Счеты съ продажи книгъ 1733–1741» (почерком XIX в.). На титульном листе написано: «Regest m. pana Jana Czesnikowskiego Annorum 1733, 1734, 1735 et 1736». Заголовок соответствует содержанию первой части реестра, в которой содержатся записи о получении книг для продажи, расходах за период до элекционного собрания братства в апреле 1736 г., когда Иван Чесноковский составил полный финансовый отчет перед братством, однако впоследствии реестр был им продолжен. Последняя запись о выплате 70 злотых типографу Ивану Грозевскому за печатание Акафистов седмичных (1742. 8^о) сделана 31 января 1742 г. [23, д. 1170, л. 17].

Иван Чесноковский продавал лишь часть из тех изданий типографии, которыми торговало Львовское братство в 30-х гг. XVIII в. В 1733–1736 гг. он продавал книги девяти наименований, в 1737–1741 гг. – 14.

Рассматривать записи Ивана Чесноковского целесообразно в соответствии с периодами его финансовой отчетности перед братством. Это определило структуру данного реестра, состоящего из двух частей. Первый финансовый период – с 20 апреля 1733 г. по 20 апреля 1736 г., включая запись о получении книг для продажи 28 августа 1736 г. Именно в 1736 г. Чесноковский подвел итог своей работы и дал отчет братству. В дальнейшем такие финансовые отчеты (калькуляции) он делал ежегодно. В данной работе будут рассмотрены записи за 1737–1740 гг.

В 1733 г. Иван Чесноковский получал со склада для продажи книги девяти наименований в количестве 1739 томов на сумму 6563 злотых трижды (20 апреля, 24 августа и 25 сентября); в 1734 г. – один раз, 2 июля, ему выдали два издания в количестве 150 книг на сумму 550 злотых; в 1735 г. – дважды (9 августа и 18 декабря) получал книги пяти наименований общим числом 305 томов на сумму 1932 злотых; в 1738 г. дважды (20 апреля и 28 августа) получал книги пяти наименований общим числом 105 томов на сумму 1330 злотых. Всего за этот период Чесноковский получил для продажи 2299 книг в секстернах на сумму 10375 злотых (см. таблицу 10).

Таблица 10

**Выдача книг Ивану Чесноковскому для продажи в 1733–1736 гг.
по реестру 1733–1742 гг.**

№ п/п	Наименование книги	Год издания, формат	Цена книги в секстернах, зл., гр	Количество книг, штук	Сумма, зл.
1	Евангелие	1722. 2°	27	100	2700
2	Апостол	1719. 2°	20	60	1200
3	Октоих	1733. 2°	31	45	1395
4	Шестодник	1715. 4°	8	100	800
5	Ирмологий	1709. 2°	12	24	288
6	Полууставцы	[1720. 12°]	7	170	1190
7	Псалтирь	1722. 4°	4	351	1404
8	Часословец	[1719]	2	549	1098
9	Грамматичка	[1733. 8°]	10 гр.	900	300
Всего				2299	10375

По всей видимости, уже в 1733 г. Иван Чесноковский получил для продажи Октоих нового издания (число и месяц выхода книги из печати не известно). Ирмологий продавался на три злотых дешевле по сравнению с предшествующими годами (еще в 1732 г. он продавался за 15 злотых). Пять изданий продавались по более высокой цене, чем в предшествующие годы: Апостол подорожал на 1 злотый, Октоих – на 2 злотых, Полууставцы – на 10 грошей, Часословец – на 7 грошей и Грамматика – на 1 грош. В связи с этим возникает вопрос о точности атрибуции этих изданий. Вполне вероятно, что дешевые учебные книги могли быть переизданы и продаваться по новой цене, но прямого подтверждения этого предположения в источниках обнаружить не удалось. Однако можно утверждать, что в данном реестре речь идет о новом издании Грамматички (Букваря). Издание 1723 г. отпечатано тиражом в 6004 экземпляра [20, т. 12, с. 436; 23, д. 1106, л. 34 об.; 28]. Согласно вышеизложенным сведениям о продаже книг, в 1724–1730 гг. выдано для продажи и продано 4213 экземпляров Грамматички. В 1736 г. братством проводилась ревизия книг, которые выдавались для продажи в 1733–1736 гг. [23, д. 1172, л. 2]. В 1733 г. в наличии было 7313 экземпляров, из которых для продажи Чесноков-

скому выдано было 900 книг. Таким образом, можно сделать вывод о том, что в данном случае речь идет о новом переиздании Грамматички, продававшейся по 10 грошей и изданной ранее 24 августа 1733 г. тиражом не менее 7313 экземпляров.

При подготовке финансового отчета перед элекционным собранием 1736 г. И. Чесниковский отметил, что у него остались нераспроданными книги на сумму 1486 злотых 3 гроша [23, д. 1170, л. 2 об.]. Однако ревизия оставшихся у него книг (20 апреля 1736 г.) показала, что остались нераспроданными 377 экземпляров книг на сумму 1526 злотых 3 гроша (см. таблицу 11) [23, д. 1170, л. 6].

Таблица 11

**Оставшиеся нераспроданными книги в 1736 г. по реестру
Ивана Чесноковского 1733–1742 гг.**

Наименование книги	Год издания, формат	Цена книги в секстернах, зл., гр.	Количество книг в секстернах, штук	Сумма, зл., гр.	Цена книги в переплете, зл., гр.	Количество книг в переплете, штук	Сумма, зл., гр.
Апостол	1719. 2°	20	2	40	23	13	299
Октоих	1733. 2°	31	8	248	34	3	102
Шестодник	1715. 4°	8	38	304	9 зл. 20 гр.	15	140
Ирмологий	1709. 2°	12			14 зл. 15 гр.	3	43 зл. 15 гр.
Полууставцы	[1720. 12°]	7 3 зл. 15 гр.	34	119	4 зл. 9 гр.	10	43
Часословец	[1719]	2	30	60	2 зл. 8 гр.	16	36 зл. 8 гр.
Грамматичка	[1733. 8°]	10 гр.	15	5	14 гр.	190	86 зл. 10 гр.
Всего			127	776		250	750 зл. 3 гр.

В этой части реестра вызывает недоумение запись о цене Полууставца, который выдавался в 1733–1736 гг. по цене 7 злотых, а во время ревизии его цена указана в два раза ниже. Следует полагать, что здесь речь идет явно об одном и том же издании.

Записи Ивана Чесноковского о получении книг для продажи в 1737–1740 гг. чередуются с записями о расходах, ежегодных финансовых калькуляциях, в которые включалась информация о числе оставшихся нераспроданными книг.

В 1737 г. Чесноковский получал книги для продажи со склада пять раз, всего семь изданий общим числом 1162 экземпляра на сум-

му 4358 злотых 20 грошей. В 1738–1740 гг. он получал книги по три раза в год. Затем, в 1738 г. – девять изданий в количестве 664 тома на сумму 4294 злотых; в 1739 г. – 11 изданий, всего 855 экземпляров на сумму 9778 злотых; в 1740 г. – 1095 томов на сумму 8181 злотый 20 грошей. Всего за четыре года получено для продажи 3776 книг на сумму 27312 злотых 10 гр. (см. таблицу 12).

Таблица 12

Выдача книг Ивану Чесноковскому для продажи в 1737–1740 гг. по реестру 1733–1742 гг.

№ п/п	Наименование книги	Год издания, формат	Цена книги в секстернах, Зл., гр	Количество книг, штук	Сумма, зл.
1	Евангелие	1722. 2°	27	50	1350
			30	120	3600
2	Апостол	1719. 2°	20	130	2600
3	Октоих	1739. 2°	30	100	3000
4	Триодь постная	1717. 2°	36	110	3960
5	Триодь цветная	1730. 2°	36	104	3744
6	Ирмологий	1709. 2°	12	65	780
7	Анфологион	1738. 2°	80	40	3200
8	Шестодник	1715. 4°	8	40	320
9	Полууставцы	[1720. 12°]	7	105	735
10	Полуустав mały	1740. 12°	7	30	210
11	Полуустав wielki	[1739]	9	25	225
12	Псалтирь	1722. 4°	4	402	1608
13	Часословец	[1737–1738]	2	699	1398
14	Грамматичка	[1733. 8°]	10 гр.	1756	582 зл. 10 гр.
Всего				3776	27312 зл. 10гр.

Цены практически на все книги оставались неизменными, за исключением цены на Евангелие, которое с 1738 г. подорожало на три злотых.

С 1738 г. для продажи стали выдавать Триоди постные и Триоди цветные. Эти издания ранее не выдавались. В реестре Ивана Чесноковского есть записи о расходах на «grewidowanie» Триоди цветной от

17 июня и Триоди постной – от 23 июня 1738 г., при этом сказано, что «*gewidowanie*» Триоди цветной проходило в течение трех дней, а Триоди постной проходило «*z wielką trudnością*», и на эту процедуру было выделено по 3 злотых [23, д. 1170, л. 12 об.]. «*Rewidowanie*» книг – это обычная процедура после завершения печати книги и переноса тиража в складские помещения. Вероятнее всего, – это проверка правильности комплектности тетрадями каждой книги, перед тем как их упаковывали в бумагу, перевязывали и переносили из типографии на склад. Эта процедура говорит о том, что тираж книги был отпечатан. Однако изданий Триоди постной и Триоди цветной 1738 г. в библиографии не известно. Вероятнее всего, речь здесь идет о получении тиражей изданий, которые находились на проверке в комиссии папской Нунциатуры еще с конца 20-х – начала 30-х гг. XVIII в. Возможно, это и вызвало трудности при проверке комплектности тетрадями книг. Поэтому атрибутировать эти издания можно как изданную в 1717 г. Триодь постную и в 1730 г. – Триодь цветную.

В 1737–1738 гг. Чесноковский не получал для продажи Шестодники и Октоихи. Тираж издания 1733 г. закончился (по данным ревизии книжных складов, 15 апреля 1736 г. оставалось на складе 15 экземпляров Октоиха [23, д. 1172, л. 1]). Можно предположить, что возобновление выдачи Октоиха 20 октября 1739 г. связано с выходом нового издания книги (1739 г.). Возможно, именно с этим связано изменение цены на книгу: по сравнению с продажами 1733–1736 гг. новоизданный Октоих продавался по 30 злотых, т. е. на 1 злотый дешевле предыдущего издания.

В 1737–1740 гг. Чесноковский получил 699 экземпляров Часословца. Здесь речь идет о новом издании этой книги, не отмеченном в библиографии. При ревизии книжных складов 25 мая 1737 г. отмечено, что осталось всего 2 экземпляра Часословца [23, д. 1172, л. 8]. Записи о ревизии 8 мая 1738 г. сообщают, что к оставшимся двум экземплярам Часословов «малых» было допечатано 3120 экземпляров «новых», из них Чесноковскому выдано 299 экземпляров [23, д. 1172, л. 12]. Таким образом, можно говорить об издании Часословца, вышедшем из печати после 25 мая 1737 г. и ранее 8 мая 1738 г. В реестре 1733–1756 гг. есть еще записи, позволяющие говорить об издании Часословца в типографии братства в 1737–1738 гг. Так, 2 марта 1737 г. было куплено

6 бель⁴ бумаги для издания Часословца по 34 злотых за белю [23, д. 1172, л. 10 об.], 15 мая 1737 г. за три бели для печатания Часословца заплатили 90 злотых, из расчета по 30 злотых за белю [23, д. 1172, л. 11]. Вероятнее всего, тираж книги был отпечатан в 1737 г.

11 декабря 1738 г. вышел из печати Анфологион (Миняя праздничная). Первая выдача книг этого издания для продажи зафиксирована 5 февраля 1739 г. Это была самая дорогая книга, продававшаяся без переплета по 80 злотых. Также можно предположить, что в 1740 г. выдавали для продажи новоизданные Полуустав малого формата (1740) и Полуустав большего формата (1739).

Иван Чесноковский вел и записи расходов денег, вырученных от продажи книг. В их числе имеются весьма интересные свидетельства, относящиеся к функционированию типографии братства, изданию и распространению книг. Особый интерес представляют записи, относящиеся к механизмам книгоиздания. С 30-х гг. XVIII в. утверждается практика получения разрешения на издание книг от митрополита [28; 29]. Разрешение львовского епископа Афанасия Шептицкого на издание Октоиха в типографии братства датировано 19 июля 1738 г. [19; 23, д. 945, л. 1]. Грамоту писал Антоний Левинский, писарь канцелярии митрополита. В рассматриваемом реестре есть запись о том, что Левинскому «za wypisanie Benedykcyi na Ochnaie z rozkazu metropolity a dobrodzieia naszego» было заплачено 8 злотых [23, д. 1170, л. 12 об.].

Представляют ценность записи о печати однолистного издания. Такая информация в делопроизводственных документах братства практически не сохранилась, как и не дошли до наших дней многие из таких изданий, или они известны в одном-двух экземплярах. В записи от 20 июля 1739 г. говорится о выплате 18 злотых на издание некой «Bulli», а согласно записи от 22 июля, переплетчику Василию за переплеты документов («od oprawy papierow») было заплачено 1 злотый 18 грошей. Возможно, речь здесь идет об известном в библиографии издании послания Афанасия Шептицкого об исправлении богослужебных книг от 3 мая 1738 г. [13, кн. 2, ч. 1, № 1314; 21].

⁴ Бель (Ballen – нем. кипа) – единица счета листов бумаги, равная 10 ризам, составляла 5000 листов типографской бумаги или 4800 писчей, соответствует русской мере счета листов бумаги – кипе.

Большой интерес представляют записи о дарении братством книг. Так, 16 июля 1733 г. пану королевскому комиссару была подарена партия книг, отредактированных согласно замечаниям комиссии Папской нунциатуры по исправлению книг: Шестодник (1715), Полууоставцы (1720), Часословец (1719) и две Грамматички в переплетах «rod marena» на сумму 22 злотых [23, д. 1170, л. 3]. Партию книг, которые «вышли из корректуры», 2 января 1734 г. братство подарило митрополиту Афанасию Шептицкому (Шестодник, два Полууоставца, два Часословца и две Грамматички «rod marena» на сумму 32 злотых) и официалу (Шестодник, Полууоставец, Часословец и две Грамматички на сумму 21,5 злотых). Афанасию Шептицкому 16 апреля 1740 г. подарили Октоих в роскошно специально заказанном переплете «rod marenus», так что стоимость книги составила 48 злотых [23, д. 1170, л. 14 об.]. 9 февраля 1734 г. официалу был подарен Апостол, 14 ноября 1739 г. – новоизданный Октоих в переплете «rod marenus», который обошелся братству в 14 злотых [23, д. 1170, л. 3 об., 14 об.]. Аудитору 16 апреля 1740 г. подарили Октоих в простом переплете, и стоимость книги составила 33 злотых [23, д. 1170, л. 15]. Отцу Мальскому в феврале 1739 г. были подарены в переплетах: Октоих, Анфологион и Триодь постная [23, д. 1170, л. 13 об.].

Иван Чесноковский отдавал переплестать книги Василию Корнекову. В реестре имеется запись, что 30 декабря 1733 г. у переплетчика оставались 4 Евангелия и 13 Псалтирей на сумму 160 злотых [23, д. 1170, л. 3]. В 1740 г. за переплеты трех Полууоставов было заплачено 32 злотых [23, д. 1170, л. 15].

Всего, согласно записям в реестре Ивана Чесноковского, за восемь лет, с 1733 по 1740 гг. он получил для продажи 6075 книг пятнадцати изданий на сумму 37687 злотых 10 грошей.

Реестр 1733–1756 гг. представляет из себя книгу в кожаном переплете с тиснением. Первоначальное название книги частично заклеено архивными ярлыками («[Przeda]z xiąx[g] u sexternach. 1734–1735») [23, д. 1172, тит. лист], однако записи в нее продолжали вносить по 1756 г. По содержанию – это смешанный документ. Записи за рассматриваемый период можно классифицировать как ревизии складских помещений («gmachuw sesialnych»), записи о выдаче книг для продажи Ивану Чесноковскому, записи о продаже книг с «домов сессиональных», записи о безденежной раздаче (подарках) книг.

Записи о выдаче книг для продажи Ивану Чесноковскому совпадают с записями, имеющимися в его собственном реестре [23, д. 1172, л. 2, 9 об., 14]. Книга включает реестр получения книг Чесноковским в 1733–1736 гг. [23, д. 1172, л. 15, 16]. Их вел член братства, отвечающий за выдачу книг. Каждая запись о выдаче сопровождается собственноручной подписью получателя (продавца) книг. Реестр имеет пространный заголовок: «In Anno 1733. Po okążzoney szczęśliwe Apostolskiej komissyi Anno 1733 die 20 aprilis in procesentia I. Mc. PP. konfratrow za zgodną tych ze I. M-ciow wołą ja nizey podpisany konfrater (Jan Czesnikowski – ЮШ) odebralem z gmachow sessyonalnych do przedania xiąg w sexternach nizty opisanych». Записи практически полностью идентичны соответствующим записям в реестре Чесноковского [23, д. 1170, л. 2, 6], за исключением двух позиций. В рассматриваемом реестре отмечено, что 25 сентября 1733 г. и 2 июля 1734 г. Чесноковскому выдавали по 100 Полууставцов по 3 злотых 15 грошей за книгу, а у Чесноковского записано, что получал он по 50 Полууставцов по цене 7 злотых за экземпляр. С точки зрения итоговой финансовой отчетности перед братством, сумма вырученных денег будет одинакова, однако что касается количества проданных книг и их цены – вопрос остается не до конца проясненным. В реестре 1733–1756 гг. книга под названием Полууставец указывается по разным ценам: 7 злотых, 6 злотых 20 грошей и 3 злотых 15 грошей. Вероятнее всего, речь здесь идет об одном издании 1720 г.

Важные сведения для реконструкции продажи книг Львовским братством содержатся в записях о ревизии книг склада. Они проводились за рассматриваемый период четыре раза: 15 апреля 1736 г. (отчетный период с 1733 г.), 25 мая 1737 г., 8 мая 1738 г. и 26 апреля 1740 г. [23, д. 1172, л. 1–2, 8–9, 12–12 об., 17–17 об.]. По каждому изданию фиксировалось сколько книг было изначально, сколько было выдано Чесноковскому, сколько продано непосредственно со склада и сколько книг осталось. Иногда сообщалось о наличии дефектных экземпляров и о недостатке. Таким образом, информация в этих записях дополняет сведения Чесноковского о продаже книг в 1733–1740 г. Всего учтено 14 изданий, в том числе Евангелие 1706 in octavo, которое Чесноковский не продавал. Согласно этим записям, всего с «домов сессиональных» было продано 1315 книг (см. таблицу 13). Цена изданий в этих записях указывалась не всегда, поэтому при реконструкции

вырученных сумм можно ориентироваться на цены, по которым продавал книги Чесноковский.

Таблица 13

**Выдача книг для продажи из складских помещений
в 1733–1740 гг. по реестру 1733–1756 гг.**

№ п/п	Наименование книги	Год издания, формат	Цена книги в секстернах, зл., гр	Количество выданных книг, штук, к 1736 г.	Количество выданных книг, штук, к 1737 г.	Количество выданных книг, штук, к 1738 г.	Количество выданных книг, штук, к 1740 г.	Сумма, зл.
1	Евангелие	1722. 2°	27 30	52	36	80	25	4536 750
2	Апостол	1719. 2°	20	18	8	12	26	1280
3	Октоих	1733. 2°	31	35	–	–	–	1085
4	Триодь постная	1717. 2°	36	–	–	–	9	324
5	Триодь цветная	1730. 2°	36	–	–	–	10	360
6	Ирмологий	1709. 2°	12	39	1	8	2	600
7	Анфологион	1738. 2°	80	–	–	–	4	320
8	Шестодник	1715. 4°	8	11	8	18	–	296
9	Полууставцы	[1720. 12°]	7 3 зл. 15 гр.	58	62	94	10	840 364
10	Псалтирь	1722. 4°	4	64	88	73	40	1060
11	Часословец	[1719]	2	121	23	4	–	296
12	Часословец	[1737–1738]	2	–	–	–	35	70
13	Грамматичка	[1733. 8°]	10 гр.	90	63	41	37	77
14	Евангелие mała	1706. 8°	2 зл. 10 гр.	10	–	–	–	23 зл. 10 гр.
Всего				498	289	330	198	12281 зл. 10 гр.

В числе других продавцов, которые получали небольшие партии книг, упоминаются члены братства Петр Кос и Михаил Горошко.

Всего за 1733–1740 гг. было выдано для продажи Ивану Чесноковскому и другим продавцам 7390 книг на сумму 49868 злотых 20 грошей.

Представляют важность сведения о тираже изданного в 1738 г. Анфологиона. При ревизии книг в 1740 г. было отмечено, что на складе имелось 1000 экземпляров. Так как ранее Анфологион не упоминался, а сведения о выдаче для продажи Чесноковскому 40 экземпляров совпадают по двум реестрам, то следует сделать вывод, что тираж книги составил 1000 экземпляров.

В реестре 1733–1756 гг. отмечена безвозмездная раздача книг. Так, в 1736 г. «даром книги выданы»: Апостол и Псалтирь в Успенскую церковь взамен украденных, четыре Евангелия *in octavo* подарили во время ревизии 1736 г., два Полууоставца и Евангелия *in octavo* – отцам василианам литовским, Грамматику – одному «нуждающемуся», Псалтирь – одному лицу «для учения», Полууоставец – звонарю Успенской церкви в счет оплаты его содержания, Часословец – без указания, кому подарен [23, д. 1172, л. 4, 7]. В 1738 г. две книги были подарены монастырскому привратнику Чуковскому («furtianowi w zasługach») [23, д. 1172, л. 12, 12 об.].

Подводя итог изучения источников о продажах и распространении книг типографии Львовского братства в 20-х – 30-х гг. XVIII в., можно сделать вывод о том, что книги продавались довольно активно. Продажа книг обеспечивала значительный доход братству, который позволял не только издавать новые книги, но и поддерживать разные сферы его деятельности (содержание городской Успенской церкви, Онуфриевского монастыря на предместье, школы, судебные тяжбы и благотворительные цели). Механизмы книготорговли в 20-х годах отличались от торговли книгами в 30-е годы XVIII в. В 20-х годах братство активно сотрудничало с разными торговцами. Наряду с выбранным на должность продавца книг Юлием Илляшевичем, покупали книги у братства представители духовенства, купцы, переплетчики, в числе которых были постоянные покупатели. В 30-е годы основным продавцом книг выступал Иван Чесноковский, и существенно меньше книг продавалось другими членами братства. Каким образом он продавал книги – единично или оптовыми партиями – сохранившиеся источники не фиксируют. Также довольно скудная информация содержится в источниках о географии распространения книг. Лишь единичные записи позволяют говорить о распространении книг не только в львовском регионе, но и далеко за его пределами, например, в Литве. Часть книг братство раздавало безденежно. В числе таких получателей, прежде всего, представители бедных парафий и монастырей, учащиеся,

сотрудничавшие с братством типографы, граверы, звонари, а также представители высшего духовенств и чиновничества.

Следует отметить, что сохранившиеся источники не позволяют полностью реконструировать механизм книготорговли, установить точное количество проданных за этот период книг. Связано это с тем, что источники сохранились не полностью (за некоторые периоды они вообще отсутствуют), а также с тем, что в дошедших до нас материалах информация зачастую неполная. Согласно сохранившимся данным, за период с ноября 1724 г. по 1740 г. продавали книги тридцати трех изданий; всего было выдано для продажи 16 472 книги на сумму 99 149 злотых 1 грош. При этом следует иметь ввиду, что часть продаж не зафиксирована в источниках, и источники за изучаемый период сохранились не полностью.

Весьма ценными являются сведения, касающиеся реконструкции репертуара изданий типографии Львовского братства. На основании изученных источников удалось установить сведения о четырех ранее не известных в библиографии изданиях: Проскомидии, напечатанной в период с 1727 по 1730 гг.; Требнике in quarto, изданном в 1729 г. (объем издания составлял не менее 329 листов); Грамматике, изданной в 1733 г. не ранее 24 августа, тиражом не менее 7313 экземпляров; Часословце, изданном в промежутке с 25 мая 1737 гг. по 8 мая 1738 г. тиражом 3120 экземпляров. Также удалось установить сведения о тираже Анфологиона 1738 г., изданном в количестве 1000 экземпляров.

Дальнейшее изучение данных источников о продажах книг типографии Львовского братства позволит глубже понять специфику распространения кириллической книги на украинских землях, полнее представить объемы её изданий и продаж, уточнить представления о читательской аудитории, ценности и значимости книги в обществе и культуре XVIII в.

Библиографические ссылки

1. **Зубрицкий Д.** Летопись Львовского Ставропигиального братства / Д. Зубрицкий. – Л., 1926.
2. **Зубрицкий Д.** О славяно-русских типографиях в Галиции и Лодомирии / Д. Зубрицкий // Журнал министерства народного просвещения. – 1838. – Ч. 19. – № 9. – С. 560–585.
3. **Исаевич Я. Д.** Издательская деятельность Львовского братства в XVI – XVIII веках // Книга. Исследования и материалы / Я. Д. Исаевич. – М., 1963. – Сб. 7. – С. 199–238;

4. **Исаевич Я. Д.** Книгопечатание во Львове XVI – XVII вв., XVIII в. // 400 лет русского книгопечатания / Я. Д. Исаевич. – М., 1964. – С. 73–77, 218–221.
5. **Исаевич Я. Д.** Преемники первопечатника / Я. Д. Исаевич. – М., 1981.
6. **Исаевич Я. Д.** Роль братств в издании и распространении книг на Украине и Белоруссии (конец XVI–XVIII вв.) / Я. Д. Исаевич // Книга и графика. – М., 1972. – С. 127–136.
7. **Исаевич Я. Д.** Архів Львівського братства / Я. Д. Исаевич // Архіви України. – 1968. – № 1. – С. 89–90.
8. **Исаевич Я. Д.** Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII століття / Я. Д. Исаевич. – К., 1966.
9. **Исаевич Я. Д.** Деякі питання бібліографії видань братств / Я. Д. Исаевич // Архіви України. – 1970. – № 6. – С. 9–16.
10. **Исаевич Я. Д.** Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI – XVIII ст. / Я. Д. Исаевич. – К., 1972.
11. **Исаевич Я. Д.** Джерельні матеріали з історії мистецтва XVI–XVIII ст. в архіві Львівського братства / Я. Д. Исаевич // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція. – К., 1968. С. 99–111.
12. **Исаевич Я. Д.** Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми / Я. Д. Исаевич. – Л., 2002.
13. **Исаевич Я. Д.** Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог / Я. Д. Исаевич, Я. П. Запаско. – Л., 1981 – 1984. – Кн. 1–2.
14. **Ковальский Н. П.** Источниковедение истории Украины (XVI – первая половина XVII века) / Н. П. Ковальский. – Д., 1977– 979. – Ч. 1–5.
15. **Ковальский Н. П.** Связи западно-украинских земель с Русским государством (вторая пол. XVI – XVII вв.): Автореф. дис. ... канд. истор. наук / Н. П. Ковальский. – Л., 1958.
16. **Ковальский Н. П.** Анализ архивных источников по истории Украины XVI–XVII вв. / Н. П. Ковальский, Ю. А. Мыщук. – Д., 1984.
17. **Ковальський М. П.** Львівські братства. Діяльність Івана Федорова. Зв'язки Львова з Росією в XVI – першій половині XVII ст. / М. П. Ковальський // Історія Львова: короткий нарис. – Л., 1956.
18. **Ковальський М. П.** Політичні зв'язки західно-українських земель з Російською державою в другій половині XVII ст. / М. П. Ковальський // Питання історії СРСР. – Л., 1957. – Вип. 6.
19. **Копыстянский А.** Дополнение к материалам, относящимся к истории Львовского Ставропигиона в XVIII ст. / А. Копыстянский // Юбилейный сборник в память 350-летия Львовского Ставропигиона. Ч. 2. (Временник: Научно-литературные записки Львовского Ставропигиона на 1936 и 1937 годы). – Л., 1937. – № 5. – С. 151.
20. **Крыловский А. С.** Львовское Ставропигиальное братство: опыт церковно-исторического исследования / А. С. Крыловский // Архив Юго-Западной России. – К., 1904. – Ч. 1. – Т. 11–12.
21. **Максименко Ф. П.** Кириличні стародруки: Зведений каталог / Ф. П. Максименко. – Л., 1975. – № 89.

22. Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.): Збірник документів / Упор. Я. Д. Ісаєвич та ін. – К., 1975.

23. Центральный государственный исторический архив Украины (г. Львов). – Ф. 129. Оп. 1.

24. **Шараневич И. И.** Николай Красовский (Миколай Красувський) от года 1686 до года 1692 писарь управления, а от 1692 до 1697 – старейшина Ставропигийского братства во Львове. Исторический очерк с прибавкою современных записок из сессийных книг и регестов / И. И. Шараневич. – Л., 1895.

25. **Шараневич И. И.** Юрий Ельяшевич (Георгий Ильяшевич), один из сенюров Ставропигийского братства в 1722 – 1735 годах / И. И. Шараневич // Временник Ставропигийского института. – 1894.

26. **Шустова Ю. Э.** Амвросий Семенович Крыловский как исследователь истории старопечатной книги / Ю. Э. Шустова // Историография источниковедение и вспомогательных исторических дисциплин: материалы XXII междунар. науч. конф. – М., 2010. – С. 101–118.

27. **Шустова Ю. Э.** Книга контрактов Львовского Ставропигийского братства с типографами (1680-1757): проблемы источниковедческого исследования / Ю. Э. Шустова // Вестник РГГУ: Серия «Исторические науки. Историография, источниковедение, методы исторических исследований». – 2009. – № 4. – С. 108–123.

28. **Шустова Ю. Э.** Разрешения львовских епископов на издание кириллических книг типографии Львовского Успенского братства в XVIII в.: проблема атрибуции изданий / Ю. Э. Шустова // Румянцевские чтения – 2011. – М., 2011. – Ч. 2. – С. 241–246.

29. **Шустова Ю. Э.** Разрешения церковных иерархов на издание кириллических книг в типографии Львовского Успенского братства в XVIII в. // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник, 2011 рік / Ю. Э. Шустова. – Л., 2011. – Кн. I. – С. 125–141.

30. **Isaievych Ia.** Voluntary Brotherhood: Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine / Ia. Isaievych. – Edmonton; Toronto, 2006.

31. **Zubrycki D.** Historyczne badania o drukarniach rusko-słowiańskich w Galicji / D. Zubrycki. – Lwów, 1836.

Надійшла до редколегії 22.07.2011 р.

УДК 930.2:026:2-523.6(477) «17/18»

В. Е. Лось

*Інститут рукопису Національної бібліотеки України
ім. В. І. Вернадського*

ІНВЕНТАРІ БІБЛІОТЕК ВАСИЛІАНСЬКИХ МОНАСТИРІВ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ІСТОРИКА

(Правобережна Україна, середина XVIII –початок XIX ст.)

Подається джерелознавчий аналіз інвентарів василіанських монастирів Правобережної України та проблеми їх інформативності для сучасної історичної науки. Увага зосереджена як на зовнішніх, так і на внутрішніх показниках інвентарів. Зокрема, висвітлюється мовний склад книгозбірок, роки та місця видання книг. Цінними для дослідника є дані маргіналій інвентарів.

Ключові слова: інвентарі, книгозбірні, василіанські монастирі, рукописи, інкунабули, палеотипи.

Осуществляется источниковедческий анализ инвентарей василианских монастырей Правобережной Украины в контексте их информационного потенциала для развития исторической науки. Основное внимание сосредоточено как на внешних, так и на внутренних показателях инвентарей. В частности, освещается языковой состав книжных собраний, годы и места издания книг. Ценность для исследователя представляют данные маргиналий инвентарей.

Ключевые слова: инвентари, книжные собрания, василианские монастыри, рукописи, инкунабулы, палеотипы.

The article deals with the source analysis of inventory of Vasilian monasteries at the Right-Bank of Ukraine and its informative value for the modern historical science. The main attention is paid to the external and internal exponents of inventory. Besides, it is showing the language composition of book collections, year and the place of issue. The facts of inventory marginalia are also valuable.

Key words: inventories, book collections, Vasilian monasteries, manuscripts, incunabula, paleotype.

З різноманітних чинників, які складають культуру народу, відношення до книги, книгозбірень і бібліотек завжди виступало одним із критеріїв культурного рівня та інтелектуальних зацікавлень соціуму. З огляду на це, інвентарі монастирських бібліотек, центрів нагромадження та переписування книг – є надзвичайно цінним матеріалом у професійній діяльності історика. Попри таку безперечну цінність монастирських книгозбірень вони ще й досі перебувають на маргінесах історичних досліджень. Особливо це стосується василіанських монастирів Правобережної України, які, на жаль, викликають найменше зацікавлення українських дослідників.

Значно більшою увагою відзначені бібліотеки монастирів Львівщини, що були предметом вивчення дослідника галицької школи Й. Скрутня [1]. Багато уваги даному питанню приділяє й польська історіографія. Йдеться як про праці Гіжицького кінця ХІХ – поч. ХХ ст. [2], так і про сучасних дослідників монастирських бібліотек, зокрема М. Підлипчак-Маєрович [3, 8], У. Пашкевич [4], чії праці відрізняються великою інформативністю та джерельним масивом.

Утім, варто пам'ятати, що кількісний та якісний склад монастирських книгозбірень, інформацію про який несуть інвентарі, як правило, є свідченням духовного та інтелектуального рівня не лише ченців, а й довколишнього соціуму, оскільки через проповідь та місіонерство ченців духовні і інтелектуальні цінності, які формувалися в межах монастиря, неодмінно поширювалися і закріплювалися у середовищі.

Саме тому, предметом розвідки є монастирські інвентарі в якості інструментарію досліджень сучасного історика. Досліджувані інвентарі, які зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, належать монастирям Василянського ордену Руської провінції ХVІІІ – початку ХІХ ст., дислокованим на теренах Правобережної України.

Нашим завданням є джерелознавчий аналіз інвентарів, розкриття їх інформаційного наповнення, зокрема, визначення шляху книги до монастиря, переваги тих чи інших книг у книгозбірні тощо. Дослідження інвентарів дає можливість озвучити «життя» книги та її вплив на духовну формацію суспільства.

Як відомо, Василянські монастирі, що об'єднували у собі східну й західну християнські традиції, найбільшого розвитку досягли у ХVІІІ ст. Відповідно, саме на цей час припадає й апогей їх інтелектуальної та духовної діяльності. Загалом, це було характерною особ-

ливистю монастирів Східної Європи на відміну від Західної, де час розквіту припадав на більш ранній період.

Це не могло не відбитися й на визначальному чиннику та головному джерелі формування інтелектуальної культури ченців – бібліотеках. Адже книга і бібліотека були основою розумової праці, яку рекомендували орденські Правила. Книга відігравала роль необхідного медитаційного, педагогічно-дидактичного і творчого інструменту для формування особи ченця.

Досліджувані інвентарі книгозбірень далеко не завжди несуть повні відомості про наявні книги. Нами було проаналізовано 33 інвентарі василіанських монастирів. Переважна більшість їх зберігається в Інституті рукопису, а також в архівах Житомира, Києва, Львова, Хмельницького. Хронологічні межі досліджуваних інвентарів охоплюють другу половину XVIII – початок XIX ст., що дає можливість простежити зміни, які відбувалися не лише в складі книгозбірень, а й у їх зовнішньому описі.

Інвентарі, які датуються другою половиною XVIII ст., подають спрощений опис книг. Книги поділені по групам: книги руські та книги латино-польські, де, переважно без врахування року та місця видання, подаються назви книг в довільному порядку. Крім мовного поділу бібліотекарі застосовували поділ на формати. Тобто систематизація книг здійснюється за формальною ознаками (за форматом), що було типовим для третини описів католицьких монастирських бібліотек початку XVII ст. [5, s. 95] і викликано відповідним розміщенням книг у бібліотеці.

Книги стояли у шафах, розділені згідно формату: *in folio*, *in 4*, *in 8* тощо. Цікаво, що такий запис був характерний й для бібліотек православних монастирів XVIII ст. [6, с. 151]. Змістове навантаження книг не враховувалося. Єдине, що відмічав бібліотекар, і то не завжди, це наявність книг друківаних і рукописних. Інколи бібліотекар вказував видавництво; це стосувалося кирилических книг (переважали видавництва Острога, Почаєва та Унів).

Таким чином, більшість каталогів оминають такі дані як місце і час друку, не завжди подають одночасно автора і назву та не нумерують позицій, у зв'язку з чим виникають труднощі при їх вичитуванні. Натомість, каталогізатори досить детально зупиняються на таких аспектах як фізичний стан книг, їх формат чи ступінь збереженості, розрізняють рукописи і друки.

Дещо пізніше, в останній третині XVIII ст., в інвентарях з'являються поділи на групи. Так, в інвентарі Любарського монастиря за 1774 р. існує подібний поділ книг на «руські» та на групу «Бібліотека книг різних», де містяться польські, латинські на інші іноземні книги (німецька, італійська, французька). А вже під 1782 р. йде опис цієї ж бібліотеки, укладений із врахуванням груп наук, проте, як і раніше, без вказування року та місця видання [7, арк. 36–38]. Ці перелічені особливості дають нам можливість відтворити історію каталогізації монастирської бібліотеки, яка поступово ускладнювалася. Безперечно, до цих змін мали відношення, перш за все, приписи Орденських властей. Так, у 1777 р. відбулася Рада провінціалів Ордену, яка особливу увагу зосередила на бібліотеках та архівах і наказала вести детальний каталог бібліотечних книг [8, s. 151].

Треба зауважити, що у пізніших інвентарях початку XIX ст., поділених за відділами наук, кириличні («руські») книги вже не виділяються окремо, а входять як складова частина до латино-польських інвентарів.

Проте й ці поділи на групи були далекими від досконалості, зокрема, й надалі наявність місця та року видання є рідким явищем в інвентарях. Оскільки інвентарі часто знаходилися в загальних описах монастиря, тому нерідко автор просто нотував загальну кількість книг згідно відділам наук. Проте зустрічаються й більш повні інвентарі, де книги розташовуються вже не тільки по відділах наук, але й мають назву, автора, рік та місце видання. Втім, це рідкісне явище для досліджуваних василіанських інвентарів, яке вже більш характерне для інвентарів на межі XVIII – XIX ст. Також нами був знайдений один каталог (Володимирського монастиря), укладений в алфавітному порядку [9].

На середину XVIII ст. рукописні книги становили значний відсоток у монастирських бібліотеках. Це стосувалося книг як руською, так і іноземними мовами. Пріоритетні позиції займали саме руські рукописні книги. Так, інвентар Дубенського монастиря на 1750 р. нотує писаних руською мовою 32 книги, друкованих – 13, з яких майже всі книги польською мовою – друковані [19, арк. 8–9]. Лише у кількох книгах не вказано спосіб написання. Серед книг Мелецького монастиря на 1766 р. руських книг було 33, з них – 30 рукописних. А серед іноземних книг переважали друки (лише 5 із 161– рукописні) [11].

На сьогодні у фондах Інституту рукопису знаходиться певна кількість рукописних книг василіанських монастирів, зокрема Мелецького, Уманського, Кременецького, Дубенського та Любарського [12]. Інші книги василіанських монастирів розкидані по різних архівах та бібліотеках України.

Цікавим є аспект власницьких записів на рукописних книгах – це подає цінну інформацію про колишніх власників, «шлях» книги тощо. Так, дві рукописні книги Дубенського монастиря (латиномовні філософські трактати) мають власницькі записи; вони належали архімандриту Дермансько-Дубенському Олександрю Йодко та, відповідно, були ним подаровані або перейшли за заповітом до Дубенського монастиря Св. Хреста [13].

На жаль, нам не вдалося віднайти ці книги серед реєстру Дубенського монастиря Св. Хреста ні на 1750 р. (що зрозуміло, оскільки на книгах стоїть запис рік 1763), ні під кінець XVIII ст. Ймовірно це можна пояснити тим, що під час масового приєднання уніатів до православ'я монастир зазнав пограбування й втратив частину своїх книг. На двох книгах Любарського монастиря міститься власницький запис ченця василіанина Пурицького [14]. Інші містять власницькі записи про приналежність саме Любарському монастирю.

Деякі книги початку XIX ст. мають наклеєні друковані власницькі записи. Серед рукописів Любарського монастиря нам вдалося віднайти дві книги – підручники з філософії із наклеєними власницькими записами: «*Ex Bibliotheca conventus Lubarensis ORDINIS Predicatoris... 1808*» [15].

Загалом, питання про шлях книги є дуже цікавою ділянкою досліджень історика. Воно сприяє не лише встановленню осіб, які володіли книгою, а й дозволяє відтворити картину побутування книги в модерному суспільстві. Адже нерідко книги виступали в якості цінного подарунка або заповідалися у тестаментях. Особисті книги померлих ченців в обов'язковому порядку переходили до монастирської бібліотеки. Аналіз титулів цих книг дає змогу розкрити духовні та інтелектуальні інтереси ченців-василіан XVIII ст. Так, у 1793 р. книжкова спадщина ченця Стракловського монастиря Антонія Перефіновича збільшилася на 11 книг монастирську книгозбірню. Цікаво, що окрім необхідних кожному ченцю богослужбових книг, Антоній Перефінович читав теологічні праці Фоми Аквінського, що є свідченням його інтелектуальних зацікавлень [10, арк. 395 зв.].

Книги до монастирської бібліотеки закупувалися централізовано, що регулювалося Орденською владою, а також купувалися самими ченцями для власного вжитку й дарувалися монастирю. Дарували книги Любарському монастирю о. Клемент Веселовський (підручники з геометрії і ботаніки), о. Шашкевич (4 книги з теології і проповіді, книги з історії Церкви на французькій мові тощо). Цікаво, що Шашкевич дарував книги монастирю з умовою їх вільного позичання. Загалом вищезгаданий Шашкевич подарував монастирю 12 книг у 52 томах. Відзначимо, що дарували монастирю не лише друковані книги, а й рукописні [10, арк. 395 зв.].

Загалом, подарунки монастирю відрізнялися широким літературним розмаїттям: теологічні книги, філософські трактати тощо. Якщо теологічна література і проповіді були необхідним атрибутом духовної формації ченця, то книга з малярства, подарована абатом Овруцького монастиря Охоцьким є свідченням його власних інтелектуальних інтересів. Таким чином, книжкові подарунки є головною характеристикою духовно-інтелектуального рівня василіанського чернецтва [10, арк. 395–396].

Не менший інтерес представляють для історика маргінальні записи, що містяться на полях інвентарів. Найчастіше це помітки бібліотекаря про позичені книги. Інколи наявні й прізвища осіб, яким книга була позичена, й навіть монастир, якщо чернець був не місцевим. Безперечно, можна припускати, що ці книги нерідко і не поверталися до своїх попередніх власників. Таким чином, така опосередкована інформація дає нам можливість відтворити рух книги по різних бібліотеках василіанських монастирів. Підтвердженням цього є два власницькі записи, Львівського та Любарського монастирів, які містяться на одному із монастирських рукописів [16]. Переважно це стосувалося підручників, необхідність в яких відчували монастирські школи. Саме ці книги найчастіше ставали предметом позичок і руху по монастирям.

Треба наголосити, що перевага іноземних друків над слов'янськими, яка спостерігалася в монастирських інвентарях, аж ніяк не свідчила про посилену латинізацію василіанських монастирів. Перш за все, це було даниною часу, адже монастирі знаходилися у культурному просторі Речі Посполитої, звідки йшли європейські впливи, а, відповідно – й друкована продукція. Тут потрібно враховувати й безперечну кількісну перевагу західних видавництв над руськими. Крім того, василіанські друкарні основну частину своєї продукції теж

випускали на польській, – на той час, державній мові. Слов'янська, руська мова залишилися переважно для суто церковного вжитку, тому, якщо й друкувалися руські книги, то лише богослужбового характеру. Відмітимо, що нерідко в інвентарях назви книг записувалися на польській мові із вказуванням, що сама книга на руській чи іноземній мові (інвентар Канівського монастиря за 1819 р.) [17, арк. 6–12] .

Ще одним аргументом проти латинізації є мовний склад книгозбірень православних монастирів Київщини, де в досліджуваній період, за твердженням О. Прокоп'юк, також переважали латинські та польські книги, зокрема в книгозбірні Софії Київської [6, с. 155]. Власне через недостатню кількість вітчизняних книг бібліотеки православних монастирів також, в значній мірі, містили раніше придбані книги зарубіжного походження. Відповідно, кількість руських книг у православних монастирів почала збільшуватися з другої половини XVIII ст., коли у Російській імперії книгодрукування отримало широке розповсюдження. А у василіанських монастирях, відповідно, в цей час почала зростати кількість саме іншомовних книг. Свідченням латинізації є наявність серед друкованої іноземної продукції значної частки католицької проповідницької літератури та духовних медитацій, кількість яких збільшується наприкінці XVIII ст.

Варто відзначити, що перебування у складі Російської держави спочатку не відбилося на мовному складі книгозбірок. Хоча поступове збільшення книг московського та Санкт-Петербурзького видання спостерігається. Проте воно не йде у жодне порівняння з кількістю іноземних друків.

Аналіз видавництв книг василіанських монастирів репрезентує нам наступна таблиця.

Таблиця 1

**Видавництва книг бібліотеки Тригірського монастиря
за каталогом 1823 р.**

Міста	Др. пол. XVI ст.	Пер. пол. XVII ст.	Др. пол. XVII ст.	Пер.пол. XVIII ст.	Др. пол. XVIII ст.	Поч. XIX ст.	Загальна кількість
Антверпен			1		1		2
Аусбург				1	1		2
Барселона					3		3
Берн					1		1
Бердичів				1	17	2	20

Закінчення табл. 1

Міста	Др. пол. XVI ст.	Пер. пол. XVII ст.	Др. пол. XVII ст.	Пер.пол. XVIII ст.	Др. пол. XVIII ст.	Поч. XIX ст.	Загальна кількість
Бронсберг				1	1		2
Варшава			1	3	16	1	21
Венеція	1			2	5		8
Відень				1	2		3
Вроцлав				1			1
Вільно				7	7	4	21
Каліш				1	6		7
Кельн		3	2	1	1		7
Київ		1		3	1		5
Краків		2	1	3	7	1	14
Люблін		1		4	3		8
Львів				7	11		18
Луцьк					2		2
Модена					1		1
Острог	1 рус						1
Оломуц				1			1
Почаїв				1	38	3	42
Познань				4			4
Перемишль					2		2
Рим					1		1
Сандомир				4	1		5
Сокаль				1			1
Торунь				1			1
Чернігів				1	1		2
Ченстохова				1			1
Грецькі книги				1			1
СПб				1	1	1	3
Загалом	2	7	5	52	130	12	

Виходячи із даних таблиці, можемо констатувати, що у закупівлі книг василіанських монастирів у першій половині XVIII ст. пріоритетні позиції займали українські, литовські та польські міста Речі Посполитої: Бердичів, Вільно, Львів, Краків, Варшава, Люблін, Познань, Каліш, Сандомир і Київ. А вже станом на другу століття половину вектор змістився на місцеву Почаївську друкарню. За даними М. Підлипчак-Маєрович, кількість книг, виданих за 1735–1800 рр. Почаївською друкарнею, дорівнювала відомій Супрасльській друкарні (383 книги) [8, s. 72–77]. Збільшується й кількість книг, виданих у друкарнях Львова та Бердичева. Серед закордонних видавництв найбільше представлені книги Барселони (3), Венеції (2), Кельну, Риму, куди найчастіше їздили монахи. Одичними екземплярами представлені видавництва Нідерландів (Антверпен). Також одичними екземплярами представлені й видавництва Острога та Чернігова. Втім, варто відзначити, що така ситуація була типовою для католицьких монастирів Речі Посполитої. Проте пріоритетні позиції уніатської Почаївської друкарні є відмінною рисою інвентарів цього часу.

Загалом, варто наголосити, що серед василіанських каталогів першість складали саме іноземні видання. Так, серед книг Володимирського монастиря (765 одиниць) було: церковних хорових на руській мові – 15; інші – іноземні. Зокрема: італійських та латинських книг – 35, італійських – 12 (проповідників), проповідників польських – 13, проповідників латинських – 14, італійських та французьких – 4, філософських латинських та італійських – 28, історичних латинських, італійських, французьких – 10, французьких різних – 6 [10, арк. 288–289]. Подібну ситуацію фіксує каталог Барської книгозбірки, де 60 % книг складали латиномовні видання, 36 % – полоніка, 4 % – руські і слов'янські друки [18]. Відмітимо, що латинські та інші іноземні книги превалюють серед таких груп як теологія та філософія, а польські – серед проповідницьких книг.

Виникає питання, книги якого часового проміжку переважали у монастирських бібліотеках? Безперечно, найбільша кількість друку василіанських бібліотек датується другою половиною XVIII ст., що й не дивно, адже саме на цей період припадає найбільший розквіт василіанського чернецтва та, відповідно, його видавничої та викладацької діяльності (див. табл. 1). Перші друковані книги, які нам вдалося відчитати в інвентарях, датуються другою половиною XVI ст. Це книги з місцевої руської друкарні в Острозі та одичний друк з Венеції.

Без сумніву, що кількість цих книг була значно більшою. В каталозі інкунабул Відділу стародруків НБУВ занотовано 3 інкунабули василіанських монастирів: дві Почаївського та одну, ймовірно, Любарського василіанського (можливо й домініканського) монастиря. Одна з книг – «*Valbus Johannes (&-1298) Catholicon*», 1496 р., ліонське видання. Книга має власницький запис попереднього власника: «*Exlibris Andrea Klimaszeuij Anno Dni 1645*», і більш пізнішим почерком запис приналежності до Почаївського монастиря [19, № 58]. Друга книга належала також Почаївському монастирю, й мала відповідний власницький запис. Більш ранній власницький запис заклеєний. Це книга – *Johannes Gallensis (? – 1303)*. «*Summa de regimine vitae humanae...*» Венеціанського видання 1496 р. [19, № 269].

Каталог палеотипів НБУВ нотує значно більше друків досліджуваних василіанських монастирів. Зокрема, Почаївського – 19, Любарського монастиря – 2, Мілецького – 3, Мільчанського – 1, Дерманського – 3 книги [20]. Все це книги переважно теологічно-філософського та поетичного змісту. Св. Письмо та теологічні трактати (Іоанна Дамаскіна, Діонісія Картезіанця, Св. Василя, Аврелія Августина), поезії Овідія, історичні праці (історія цезарів Транквіліона, історія Тіта Лівія, Коментарі до Галльської війни Цезаря), праці Еразма Ротердамського тощо. Тобто це був необхідний книжковий інструментарій освіченої особи того часу. Серед палеотипів переважають іноземні видання (Венеція, Базель, Кельн, Лепціг, Марбург, Ліон, Страсбург). Серед польських видавництв представлені палеотипи Краківського (3) видання.

Відмітимо, що, безперечно, книжкові фонди Відділу стародруків, крім зазначених інкунабул та палеотипів, містять ще й багато більш пізніших друків василіанських монастирів, які розкидані по багатьох фондах й чекають на свого дослідника.

Щодо кількості книг, занотованих в інвентарях, то тут варто наголосити, що вона постійно змінювалася. Нам складно порівняти дані, оскільки немає єдиної візити всіх монастирів за той чи інший рік. Тому наші підрахунки є досить відносними. Для порівняння візьmemo інвентарі кінця XVIII – початку XIX ст., які охоплюють найбільшу кількість монастирів, і в хронологічному порядку висвітлимо кількість книг їх бібліотек.

Таблиця 2

Книги монастирських книгозбірень XVIII – поч. XIX ст.¹

№	Монастирі	Роки	Латино-польські друки та рукописи	Кириличні друки та рукописи	Загальна кількість
1	Почаївський	1736	131 (153)	49 (76 томів), з них 23 писані	180 (229 томів)
2	Дубенський Св. Хреста	1750	24 (25)	30 (45 томів), з них 19 рукописних	54 (70)
3	Дубенський Св.Хреста	кінець XVIII ст.	35	3 ?	38
4	Білиловський	1760	8	31	39
5	Мілецький	1766	161	26	187
6	Мілецький	1775	208	32	240
7	Дубенський Св. Спаса	1769	53	4	57
8	Мільчанський	1775	8 (10)	1	9 (11 томів)
9	Білостоцький	1781	182	99	281
10	Любарський	1774	229	13	242
11	Любарський	1782	223	–	223
12	Луцький	1797	221	50	271
13	Володимирський	1799	765	Не вказано	765
14	Почаївський	1799	724	60 (руських і грецьких)	784
15	Дубенський Св. Спаса	1799	Бібліотеку конфісковано	–	–
16	Пугинський	1799	–	–	143
17	Гоцанський	1799	–	–	286
18	Стракловський	1806	–	–	40
19	Гоцанський	1818	–	–	55

¹ Таблиця складена за: ІР НБУВ, ф. 231, № 152; ф.І, №5442; ІР НБУВ, ф.ІІ, № 3344; ф. ІІ, № 3347; ф. ІІ, № 3351; ІР НБУВ, ф. 303, № 107; Державний архів Хмельницької області, ф. 315, оп. 1, спр. 238; ЦДІАК України, ф. 2105, оп.1, спр.6.

Закінчення табл. 2

№	Монастирі	Роки	Латино-польські друки та рукописи	Кириличні друки та рукописи	Загальна кількість
20	Канівський	1818	–	–	792
21	Лисянський	1818	–	–	214
22	Уманський	1819	–	–	1797
23	Пугинський	1819	–	–	132
24	Почаївський	1820	–	–	2507
25	Дерманський	1821	–	–	259
26	Пугинський	1823	52 (72)		72 і 35 книг різних розбитих
27	Дубенський Св. Спаса	1823	–	–	135
28	Тригірський	1823	240	32	272 (384 томи)
29	Дубенський Св. Спаса	1824	–	–	148
30	Білостоцький	1829	–	–	480
31	Любарський	1832	–	–	1256
32	Барський	1837	616	15	631 (875 томи)

Загально відомим є той факт, що найбільша кількість книг була у монастирів, які займалися викладацькою діяльністю. Першість серед цих монастирів за кількістю книг займає найбагатший василіанський монастир – Почаївський (2507 книг на 1820 р.), друге та третє місце займають такі монастирі та викладацькі центри як Уманський (1797 на 1819 р.) та Любарський (1256 на 1832 р.). Бібліотеки інших монастирів не перейшли тисячного рубежу, хоча деякі з них мали досить багаті книгозбірні: Барський – (875), Володимирський (765 на 1799), Канівський (792). (Див табл. 2). Бібліотеки інших монастирів не мали таких багатих книгозбірень, але більшість з них нараховувала кілька сотень книг. Найменша кількість книг на початку ХІХ ст. занотована в книгозбірні Пугинського монастиря (більше сотні), Гоцанського (55) і Стракловського (40) монастирів. Проте, варто наголосити, що ці показники є досить відносними, оскільки не враховують долю монас-

тирських бібліотек. Так, книгозбірня Гошанського монастиря, яка на 1818 р. становила 55 книг, за візитою 1799 р. нараховувала 286 книг. Біб-ліотеку під час приєднання до православ'я було конфісковано, а книги вивезені до православного Острозького монастиря [10, арк. 419]. Тому Гошанська бібліотека на 1818 р. є новою, й, відповідно, такою нечисленною. Така ж саме доля спіткала й бібліотеку Мільчанського монастиря, частина якої була конфіскована і відправлена до Острога. Інша частина цієї книгозбірні, на жаль, взагалі пропала, книги, які зберігалися 20 років без будь-якого догляду згнили [10, арк. 592]. Така ж доля спіткала й бібліотеку Дубенського монастиря Св. Спаса.

Таким чином, проведений нами попередній огляд інвентарів василіанських монастирських бібліотек засвідчив перспективність даної теми, яка потребує ще не одного дослідження. Адже бібліотечні інвентарі є важливим документом модерного періоду, оскільки вони поглиблюють наші знання щодо інтелектуального та духовного розвитку суспільства. Відтак інвентарі монастирських бібліотек є необхідним інструментарієм, перш за все, для дослідників історії культури, науки, церкви, соціальної і економічної історії й, відповідно, поза будь-яким сумнівом, потребують детальної уваги сучасних дослідників.

Бібліографічні посилання

1. **Скрутень Й.** Бібліотека львівських василіан / Й. Скрутень // Записки Чину Св. Василя Великого. – 1925. – Т.1. – Зошит 2–3. – С. 161–176.
2. **Giżycki J. M.** Spis klasztorów unickich bazylianów w województwie Wołyńskim. / J. M. Giżycki. – Kraków, 1905 – 62 s.; **Giżycki J. M.** Bazylianie w Umaniu. / J. M. Giżycki // Przewodnik Naukowo-literacki. – 1899. – Т. 27. – S. 456–467; **Giżycki J. M.** Bazylianie w Owruclu. / J. M. Giżycki // Przewodnik Naukwo-literacki. – 1899. – Т. 39. – S. 269–281.
3. **Pidlypczak-Majerowicz M.** Biblioteki i bibliotekoznawstwo zakonne na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XVII–XVIII wieku. / M. Pidlypczak-Majerowicz. – Wrocław, 1996. – 197 s.
4. **Paszkievicz U.** Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej (spis za lata 1510-1939). / U. Paszkievicz. – Warszawa 1998. – 260 s.
5. **Zawadzka K.** Biblioteki klasztorne Dominikanów na Śląsku (1239–1810) / K. Zawadzka. – Wrocław, 1999. – 168 s.
6. **Прокоп'юк О.** Бібліотека монастиря Св. Софії як вияв духовно-інтелектуальних потреб і можливостей монастирської братії / О. Прокоп'юк //

Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – Просемінарій. – Вип. 5. – К., 2003. – С. 147–164.

7. IP НБУВ. – Ф. I. – № 5442.
8. Piđtupczak-Majerowicz M. Bazylianie w Koronie i na Litwie: szkoly i ksiązki w działalności zakonu. / M. Piđtupczak-Majerowicz. – Warszawa, 1986. – 272 s.
9. IP НБУВ. – Ф. I. – № 4709.
10. IP НБУВ. – Ф. 231. – № 152.
11. IP НБУВ. – Ф. 303. – № 107.
12. IP НБУВ. – Ф. I. – № 4423, № 4424, № 4425, № 4426, № 4435, № 4440, № 4547, № 4554, № 6351, № 4519, № 4520
13. IP НБУВ. – Ф. I. – № 4519; № 4520
14. IP НБУВ. – Ф. I. – № 4425, № 4423
15. IP НБУВ. – Ф. I. – № 4435, № 4440.
16. IP НБУВ. – Ф. I. – № 4547, № 4554
17. IP НБУВ. – Ф. II. – № 3344.
18. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 315. – Оп. I. – Спр. 238.
19. Каталог інкунабул // Укладач Зданевич Б. – К., 1974. – 251 с.
20. Каталог палеотипов из фондов Центральной научной библиотеки им. В. И. Вернадского НАН Украины // Составитель Шамрай М. – К., 1995. – 550 с.

Надійшла до редколегії 25.04.2011 р.

УДК 930.1 (47+57) «1920/1929»

Т. В. Бернгардт

Омский государственный университет им. Ф. М. Достоевского

ЦЕНЗУРНАЯ ФУНКЦИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ БИБЛИОГРАФИИ И ФОРМИРОВАНИЕ ОБРАЗА СОВЕТСКОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ В 1920-е гг.

Розглядаються проблеми трансформації функцій історичної бібліографії, її можливості щодо формування, репрезентації та трансляції образів історичної науки в умовах становлення радянської історіографії.

Ключові слова: образ науки, історична бібліографія, цензура, історіографія.

Рассматриваются проблемы трансформации функций исторической библиографии, а также её возможности в формировании, представлении и трансляции образов исторической науки в условиях становления советской историографии.

Ключевые слова: образ науки, историческая библиография, цензура, историография.

The article deals with the problems of transformation of historic bibliography's functions, as well as with its resources in formation, presentation and transmission of the images of historic science during the making of Soviet historiography.

Key words: image of science, historic bibliography, censorship, historiography.

Проблема образа исторической науки и особенностей его трансляции отражает тенденции современной историографии. Возрастает интерес к способам и институтам производства исторического знания, его сохранения и трансляции. Взгляд на историографию, как историю исторической науки, предполагает фиксацию внимания на совокупности всех компонентов её предметного поля, включающих, в том числе, историю дисциплинарного комплекса, обеспечивающего получение исторического знания. Историческая библиография, выступающая в качестве структурного компонента исторической на-

уки и научных коммуникаций, отражает специфику исторической науки, тенденции и закономерности её развития. Черты образа науки формулируются и транслируются, в том числе, и с помощью исторической библиографии.

После октября 1917 г. постепенно меняются назначение, содержание и каналы распространения библиографической информации, её функции.

С точки зрения заявленной темы, среди выделяемых в библиографоведении функций библиографии, интерес представляет идеологическая (В. А. Фокеев), заградительная (И. Г. Моргенштерн) и цензурная (Л. М. Равич, Б. А. Семеновкер).

Идеологическая функция, выделяемая В. А. Фокеевым, проявляется в социальной обусловленности библиографической информации. Она, как считает исследователь, представляет собой компонент идеологической деятельности партий, общественных движений, органов государственного и социального управления [23, с. 250]. И. Г. Моргенштерн, в качестве производной для оценочной функции библиографии, предложил заградительную, которая, по мнению автора, получила своё воплощение в списках книг не рекомендованных для приобретения библиотеками (на страницах журнала «Красный библиотекарь») [18, с. 65]. Цензурная функция, считают Б. А. Семеновкер [22, с. 14–15] и Л. М. Равич [19, с. 98–109] присуща государственной библиографии. Здесь речь идёт, в частности, о списках запрещённой литературы, печатавшихся в качестве приложения к «Книжной летописи». Несмотря на оттенки в названиях и характеристиках приведённых функций, они, по существу, синонимичны. Специалисты единодушны в стремлении определить роль библиографической информации в распространении/ограничении культурных ценностей. В то же время мы можем говорить о том, что процесс реализации обозначенных функций остаётся в тени и не нашёл своего отражения в работах специалистов.

В современной историографии о списках запрещённых в советское время книг говорится в контексте изучения проблемы библиотечных чисток [1, с. 117–133; 3, с. 31–35; 4, с. 53–58; 5, с. 99–102; 5, 10, с. 64–74, 371–406]. Однако авторы публикаций не рассматривают эти списки как форму цензурной библиографии. Следует отметить и то обстоятельство, что специальных работ, где бы рассматривалось влияние чисток библиотечных фондов на состав функционирующей в обще-

стве исторической литературы и, следовательно, – структуру исторического знания, помимо работы М. В. Зеленова [10], не выявлено.

Как известно, в 1920-е гг. изменялся образ исторической науки. Её основными чертами становятся инструменталистская направленность, размывание границ между наукой и политикой. Но всё же тогда не произошло полного разрыва с прежними интеллектуальными традициями, хотя нельзя не отметить в качестве ведущей тенденции чудовищную трансформацию как самих интеллектуальных процедур, так и норм научного сообщества. Чрезвычайную актуальность приобретает идеологический контроль, система запретов и унификации. Цензура выступает в качестве гибкого инструмента мер, направленных на моделирование читательского восприятия исторического текста. Объектом цензуры служило историческое знание и формы его распространения.

На общероссийском уровне цензурирование информации, в том числе с помощью библиографии, осуществляли ведомства, так или иначе объединённые Народным комиссариатом просвещения (Наркомпрос). Институционально это были: Государственное издательство; программно-библиографический отдел Главполитпросвета [8, л. 15]; библиографическое бюро Главполитпросвета [11, л. 87–88]; библиотечный отдел Главполитпросвета, который в начале 1920-х гг. выступил инициатором чисток книжных фондов страны; отделы текущей и основной библиографии отдела внешкольного образования Наркомпроса [9, л. 4]. В июне 1922 г. при Наркомпросе было создано Главное управление по делам литературы и издательств (Главлит), а затем и его отделения в регионах.

Своеобразной формой ограничительной официальной библиографии служили бюллетени Главлита, первый номер которого вышел в октябре 1922 г.

В бюллетене № 1 Отдела иностранной литературы от 20 октября 1922 г. [20, л. 22–29] даны отзывы на книги, вышедшие за рубежом и не разрешённые к распространению в России по идеологическим мотивам. Так, книга Г. К. Гинса «Сибирь. Союзники. Колчак» (Ч. I и II, Харбин, издание «Общества возрождения России») запрещалась по причине ярко выраженной оппозиционности автора к советской власти. Книга П. Н. Милюкова «История второй русской революции» (Ч. I и II), по мнению рецензента, являлась «буржуазным исследованием путей революции и личными воспоминаниями с кадетскими рассу-

дениями» [20, л. 22–29]. Интересен факт, на который авторы отзываются, помещённых в бюллетене, не обратили внимания. «История второй русской революции» П. Н. Миллюкова, так же как и «Воспоминания» С. Ю. Витте, к моменту включения сведений о них в бюллетень, имели хождение в России. Подтверждение этому мы находим у известного историка Ю. В. Готье. В дневниковой записи от 5 (18) июня 1921 г. он характеризует прочитанную им книгу П. Н. Миллюкова как довольно «яркую и верную картину... того, что продолжалось с марта по октябрь 1917 г.», несмотря на некоторую апологию себя и партии конституционных демократов [7, с. 477].

О мемуарах С. Ю. Витте, чтение которых Ю. В. Готье закончил в октябре 1921 г., то есть более чем за год до запрещения книги в январском бюллетене 1923 г., в записи от 18 (31) октября 1921 г. он пишет как об одной из самых интересных книг, которые ему когда-либо приходилось читать. По мнению Ю. В. Готье, образ С. Ю. Витте вырисовывается как портрет очень умного, «государственного умного», более того, талантливого человека, предвидевшего войну и революцию [7, с. 477]. Чиновниками Главлита «Воспоминания» С. Ю. Витте запрещались только потому, что они вышли в кадетском издательстве «Слово». На книгу Г. К. Гинса «Сибирь. Союзники. Колчак» в пятом номере журнала «Сибирские огни» за 1922 г., т. е. практически одновременно с октябрьским (1922 г.) бюллетенем Главлита была дана положительная рецензия известного в Сибири политического деятеля и историка В. Д. Вегмана. Всё это позволяет сделать вывод не только о некотором опоздании цензуры Главлита на отдельные издания, вышедшие за рубежом, но и об определенной самостоятельности в регионах, об отсутствии на данном этапе тотального контроля над библиографией, столь характерного для позднего времени.

Помимо бюллетеней, Главлит систематически рассылал в регионы «Списки книг, подлежащих изъятию с книжного рынка» [12, л. 180–200, 202–202 об; 13, л. 25–45]. Иногда они имели сложную структуру. В некоторых списках библиографические описания располагались не просто в алфавитном порядке авторов и названий, а выделялись по видам изданий (чаще всего учебная литература) и по тематическим разделам. В «Списках ...» часто не указывался год издания. Думается, делалось это не без умысла. Необходимо было изъять конкретные книги определённого автора или издательства, независимо от года издания, т. к. многие дореволюционные книги, особенно учебная

литература и историческая публицистика, неоднократно переиздавались, в том числе и после октября 1917 г. Библиографические списки, составленные таким образом, служили практическим руководством при изъятии книг из библиотек, книжных магазинов и складов. Здесь следует учитывать тот факт, что миграционные процессы в первое послереволюционное десятилетие привели к размыванию традиционной читательской среды. Отчасти это было связано с выходом на авансцену новых читательских групп, отчасти с переориентацией читательских интересов, связанной с целенаправленной политикой новой власти по сужению традиционной культурной ауры города. Немаловажную роль в этом процессе играли чистки фондов библиотек.

Библиографические списки запрещённой к распространению литературы, иногда глухие, иногда с объяснениями, за что книга или периодическое издание подвергалось гонению, стали одной из форм влияния на формирование массового исторического сознания.

Протоколы заседаний специально создаваемых губернских и уездных комиссий по пересмотру «книжного состава», а также списки конфискованных из библиотек и книжных рынков книг, дают возможность проследить реализацию указаний вышестоящих органов.

Выстраивание чёткой иерархии допустимости определённых категорий книг для конкретных групп читателей позволяло осуществлять воздействие не только на количественные, но и на качественные параметры круга их чтения. Так на основании решения комиссии (г. Омск) в Центральную губернскую библиотеку им. А. С. Пушкина из сельских и уездных библиотек передавались такие книги, как «История государства Российского» Н. М. Карамзина, «История средних веков» П. Г. Виноградова, «Всеобщая история» М. Вебера, «Историческая хрестоматия» Я. Г. Гуревича, «Лекции по всемирной истории» М. Н. Петрова, «Рассказы о русской истории В. И. Водовозова», «Занятия по родиноведению» Г. Попова [12, л. 291, 292 об.], «Общедоступные чтения о русской истории» С. М. Соловьёва [14, л. 298]. В архив (отдел специального хранения) с открытого доступа переводилось 172 наименования журналов, в т. ч. «Вестник всемирной истории» (1900–1902 гг.), «Вопросы колонизации» (1876, 1910–1916 гг.), «Известия Императорского археологического общества» (1859 г.), «Исторический журнал» (1917 г.) и др. [14, л. 298].

В январе и, особенно, в феврале 1925 г. на заседаниях Омской губернской комиссии, проходивших практически еженедельно, рассматривались и утверждались поступившие из библиотек списки

литературы. Совершенно из оборота были изъяты книги Н. Е. Андреева «Киевская Русь», С. Н. Булгакова «Герои и сподвижники смутного времени», Г. И. Жерновкова «На заре сибирской истории», Д. И. Иловайского «Руководство по всеобщей и русской истории», «Народная война 1812 г.», «Русско-турецкая война 1877–1878 гг.» а также «Систематический курс истории новых веков» (Ч. II) Н. Знойко [12, л. 161, 171]. Таким образом, прежняя история страны, где акцент делался на рассмотрении эволюции государственных форм, утрачивала свою ценность, становилась выражением «великодержавного шовинизма», рассматривалась как препятствие на пути к построению «светлого будущего».

Учебная литература является одним из важнейших трансляторов научных идей и научного поиска. И совершенно закономерно, что особенно тщательно вычищались фонды школьных библиотек. Неприемлемыми для советской школы оказались не только учебники Н. Г. Устрялова, П. Овсянникова, Д. И. Иловайского, А. В. Илпатьевского и др., изданные до Октябрьской революции 1917 г., но и фундаментальные исторические труды. Были изъяты книги С. М. Соловьёва, Н. И. Костомарова, Н. М. Карамзина, П. Н. Милюкова, А. А. Кизеветтера, А. Е. Преснякова, П. А. Словцова, С. Н. Булгакова [12, л. 49, 87, 95 об., 100, 104, 106 об., 109 об., 110 об., 114, 116, 119, 120 об., 122–123, 128, 242, 317 об., 318–318 об., 319–320 об.].

Из библиотек изымались не только книги, но и библиографические указатели по исторической тематике. В кабинет библиотековедения Центральной губернской библиотеки им. А. С. Пушкина г. Омска были переданы: «Ключ или алфавитный указатель к «Истории государства Российского» Н. М. Карамзина» П. М. Строева, «Азбучный указатель к сочинению «Сибирская библиография» В. И. Межова, «Круг чтения» Л. Н. Толстого, «Что читать народу. Критический указатель», составленный учителями Харьковской частной воскресной школы и др. [12, л. 163, 237, 318]. Составительницами последнего было отмечено, что «книги исторического содержания читаются охотнее других научных книг, ... есть интерес к биографиям, особенно к жизнеописаниям замечательных людей, вышедших из народной среды» [цит. по: 2, с. 104].

Численность фондов, доступных читателям, начала резко сокращаться. Например, на основании акта об обследовании Центральной губернской библиотеки им. А. С. Пушкина г. Омска, на 1 января 1925 г. её архивный фонд составлял 112 тыс. томов (47,86 % от общего коли-

чества книг). На 1 октября того же года, архив увеличился до 132 900 томов (63,77 %) [15, л. 20], при этом общее количество книг снизилось с 234 000 до 208 400 томов, в т. ч. из них было только 77 500 томов «годных» (на 1 января таковых было 122 000) [16, л. 268].

Изъятые книги не просто передавались в архивы (спецфонды) библиотек. Часть из них в конце 1925 – начале 1926 гг. была направлена в Архив Октябрьской революции. Например, из г. Омска было отправлено туда в общей сложности 1238 названий книг, брошюр, журналов и газет [17, л. 94–123].

Хотелось бы обратить внимание на одну интересную деталь. В «Инструкциях» и письмах по пересмотру книжного состава библиотек 1920-х гг., ничего не говорилось об изъятии книг из фондов научных и специальных библиотек. Однако по данным официальной статистики (обследование проводилось на 1 апреля 1929 г. за предшествующий год), из библиотек этих типов было изъято 11 829 томов (12,43 % от всех изъятых в СССР за этот период). В том числе – из государственных публичных библиотек – 2476 томов, библиотек НИИ – 1 325 томов, библиотек системы Политпросвета – 8 028 томов. Всего из библиотек различных типов за исследуемый год было изъято 95 195 томов (24,6 % от выбывших за год) [21, с. 161].

Итак, негативная оценка исторической литературы была инспирирована органами социального управления. Она представляла собой административное воздействие на распространение произведений печати и выражалась в таких жанрах цензурной библиографии, как списки книг, запрещённых цензурой, указатели (списки) литературы, изымаемой из библиотек и учреждений книжной торговли, – прежде всего по политическим и идеологическим соображениям, – отзывы на неудобные книги. В то время истинная роль исторической библиографии выходит за рамки посреднической миссии. Она становится одним из механизмов управления социальными, в том числе и научными коммуникациями. Изъятия литературы, начавшиеся после прихода к власти большевиков, имели далеко идущие последствия. Они сыграли немаловажную роль в процессе постепенной ликвидации научно-исторического многообразия. Прерывались сложившиеся традиции научных исследований в исторической науке. В связи с тем, что исторический процесс стал рассматриваться сквозь призму классовой борьбы, сужалась проблемно-тематическая структура исторического знания, что, в свою очередь, оказывало влияние на формирование массового исторического сознания и исторической памяти.

Библиографические ссылки

1. **Абрамов Н. К.** Советская библиотечная цензура: реальность и мифы / Н. К. Абрамов // Библиотека в контексте истории: материалы науч. конф., Москва, 8-10 июня 1995 / НБ РГГУ. – М., 1997. – С. 117–133.
2. **Банк Б. В.** Изучение читателей в России (XIX в.) / Б. В. Банк. – М., 1969. – 262 с.
3. **Глазков М. В.** Литература эмиграции «первой волны» в советских библиотеках 1920–1940 гг. / М. В. Глазков // Мир библиографии. – 2002. – № 4. – С. 31–35.
4. **Глазков М. В.** Меньше книг хороших и разных / М. В. Глазков // Мир библиографии. – 1998. – №6. – С. 53–58.
5. **Глазков М. В.** Чистки массовых библиотек в Советской России (20-е гг) / М. В. Глазков // Библиография. – 2000. – №4. – С. 99–102.
6. **Глазков М. В.** Чистки фондов массовых библиотек в годы советской власти (октябрь 1917–1939) / М. В. Глазков. – М., 2001. – 102 с.
7. **Готье Ю. В.** Мои заметки / Ю. В. Готье. – М., 1997. – 592 с.
8. Государственный архив Российской Федерации (далее – ГАРФ). – Ф. А-2313. – Оп. 7. – Д. 1. – 1 л.
9. ГАРФ. – Ф. А 2313. – Оп. 8. – Д. 258. – 1 л.
10. **Зеленов М. В.** Аппарат ЦК РКП(б)–ВКП (б), цензура и историческая наука в 1920-е гг. / М. В. Зеленов. – Н. Новгород, 2000. – 540 с.
11. Исторический архив Омской области (далее – Ис АОО). – Ф. 7. – Оп. 2. – Д. 257. – 2 л.
12. Ис АОО. – Ф. 1152. – Оп. 1. – Д. 262. – 53 л.
13. Ис АОО. – Ф. 318. – Оп. 1. – Д. 585. – 21 л.
14. Ис АОО. – Ф. 1. – Оп. 2. – Д. 368. – 1 л.
15. Ис АОО. – Ф. 1152. Оп. 1. – Д. 16. – Л. 20.
16. Ис АОО. – Ф. 318. – Оп. 1. – Д. 222. – Л. 268.
17. Ис АОО. – Ф. 1152. – Оп. 1. – Д. 263. – 30 л.
18. **Моргенштерн И.Г.** Общее библиографоведение / И. Г. Моргенштерн. – СПб., 2005. – 208 с.
19. **Равич Л. М.** Для Петропавловской крепости недосыгаема. Библиография и цензура в России / Л. М. Равич // Библиография. – 1993. – №3. – С. 98–109.
20. Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). – Ф. 17. – Оп. 60. – Д. 272. – 8 л.
21. **Самохвалов И. С.** Научные и специальные библиотеки в СССР: (Статистический очерк) / И. С. Самохвалов // Сборник статей по библиографии и работе научных библиотек. – М., 1933. – С. 146–166.
22. **Семеновкер Б. А.** Государственная библиография в России XVIII – XX вв. / Б. А. Семеновкер – М., 2002. – Вып. 1. – 259 с.
23. **Фокеев В. А.** Библиография: теоретико-методологическое основание / В. А. Фокеев. – СПб., 2006. – 350 с.

УДК 930.1(470) «1950/1969»

А. В. Жидченко

Омский государственный университет им. Ф. М. Достоевского

**КНИЖНОЕ И БИБЛИОТЕЧНОЕ ДЕЛО
КАК ЭЛЕМЕНТ ФОРМИРОВАНИЯ
СОЦИОКУЛЬТУРНОГО ПРОСТРАНСТВА
ГОРОДСКОГО РАЙОНА В 1950–60-е гг.**

Робиться спроба встановити місце і значення книжкової культури у формуванні соціокультурного простору нового міського району періоду хрущовської відлиги. Як приклад, обрані два райони великих міст Сибіру: Омська і Новосибірська.

Ключові слова: книга, книжкова культура, міський культурний простір, особистий книжковий фонд, бібліотека.

Предпринимается попытка установить место и значение книжной культуры в формировании социокультурного пространства нового городского района периода хрущевской оттепели на примере крупных городов Сибири: Омска и Новосибирска.

Ключевые слова: книга, книжная культура, городское культурное пространство, личный книжный фонд, библиотека.

This article focuses on an experimental attempt to establish the place and value of book culture in shaping of social and cultural space of the new urban area during the period of Khrushchev's «thaw». As an example, we choose two major cities in Siberia: Omsk and Novosibirsk.

Key words: book, book culture, urban cultural space, personal book collection, library.

Современные исследования в области новой локальной истории существенно расширяют проблематику, связанную с изучением города и городской культуры, дополняя эти направления междисциплинарным научным поиском. Поэтому в данной работе, методологически относящейся к проблемному полю новой локальной истории, ставится

цель изучить феномен формирования городского культурного пространства с точки зрения влияния на этот процесс фактора книжной культуры.

В качестве объекта исследования выбраны два городских района, строительство которых пришлось на рубеж 1950–60-х гг.: омский городок нефтяников и новосибирский Академгородок. Задачи, которые решаются, состоят в поиске критериев, оказывающих влияние со стороны книжного дела на формирование культуры городского пространства. Во-первых, необходимо установить наличие и основные характеристики библиотек в городе в период строительства данного района, их книжный фонд и целевую аудиторию. Во-вторых, представить процесс формирования библиотек на территории исследуемого городского района, описать их книжный фонд. В-третьих, определить роль и функции библиотек на территории данного жилого пространства, их идеологическую работу. В-четвертых, выяснить каким книгам отдавали предпочтение разные категории населения. В случае с омским городком нефтяников необходим анализ читательских приоритетов рабочих и инженеров, а в случае с Академгородком нас будет интересовать сообщество ученых, с одной стороны, и остальные группы населения, с другой.

Библиотеки, подобно театрам, кинотеатрам, городским клубам и музеям являются элементами, за счет которых формируется городское культурное пространство. Именно поэтому, изучение их в составе определенного городского района является важным для реконструкции тех социокультурных процессов, которые являются неотъемлемой частью жизни горожан. Изучение частных книжных фондов позволяет раскрыть ментальные стереотипы группы людей, объединенных профессиональным признаком, – работников нефтезаводской промышленности или науки. При этом определенную роль в данном случае будут играть книги разной направленности: художественная литература, отраслевая или специальная литература и т. д. Это позволит сделать выводы и об интеллектуальном пространстве городского района.

Городок нефтяников формировался из молодых специалистов, прибывших сюда из различных городов Советского Союза, в основном, выпускников вузов и техникумов нефтяного профиля, а также из строителей, которые были комсомольцами. В первое время книг почти никто не имел. Однако, затем, когда городской быт нового райо-

на постепенно налаживался, жители стали приобретать книги в личное пользование. Примерно в этот же период, в середине 1950-х гг., в центре Омска открылся магазин «Подписные издания», в котором можно было приобрести некоторые книги. Предпочтения в основном отдавались художественной литературе, патриотическим произведениям, что определялось влиянием общей культуры послевоенных лет. Старожилы вспоминали, что особенно популярны были книги военной тематики, например, произведения «Порт-Артур», «В августе 43-го». Большой популярностью пользовалась и подписка на «Роман-газету». Многие тогда зачитывались романом «Лезвие бритвы».

Позже, в 1960-е гг., наиболее распространенными книгами стали произведения Пушкина, Чехова, Мамина-Сибиряка, Мельникова-Печерского, английских писателей Конан-Дойла и Голсуорси. Однако большее предпочтение отдавали все-таки советской поэзии и прозе. В это же время главным местом приобретения книг становились киоски «Союзпечати». Такие киоски появлялись на территории городка нефтяников в разных местах (например, напротив известного в городке магазина «Детское питание»; на территории омского нефтеперерабатывающего завода (ОНПЗ). Проживающая в городке нефтяников с 1956 г. Лидия Философовна Ульянова вспоминала: «... В этих киосках книги доставались по большому благу. Они были большим дефицитом, и их там оставляли специально для кого-то. Затем за шоколадку книги можно было приобрести там. [...] В целом книга для нас была как свет в окошке. Это был целый мир».

Получить подписку на книгу было довольно тяжело. Жителям приходилось всю ночь стоять в очереди, чтобы к утру в магазине «Подписные издания» успеть получить очередной том «Малой советской энциклопедии» или серии детективов. Часто подписки выдавались за особые заслуги на предприятии в качестве поощрения.

На заводе функционировала библиотека технической книги. Но помимо нее молодые специалисты пользовались центральной городской библиотекой имени Пушкина. Многие старожилы получали в ней читательский билет сразу после переезда в городок нефтяников. Некоторым удавалось периодически ездить в Москву и пользоваться фондами Ленинской библиотеки. Там можно было ознакомиться с технической литературой из-за рубежа, на английском и других иностранных языках, для которых заказывались специальные переводы.

В качестве характеристики отношения к книжной культуре интеллигенции, стоит привести пример начальника лаборатории технического контроля Владимира Алексеевича Шевелякова, который жил и работал на омском нефтеперерабатывающем заводе в 1950 – 60-е гг.

По словам старожиллов, он был очень хорошим специалистом еще с царских времен, но в годы советской власти ему пришлось очень тяжело, и он сидел три раза в тюрьме. Имея прекрасное техническое образование, он был приглашен первым директором нефтезавода А. М. Малунцевым на работу. Среди молодых людей, прибывших на работу в 21 – 22 год, он выделялся, т. к. ему было уже далеко за 50. Но это не мешало ему общаться со многими из них почти как со сверстниками. Он привнес в культуру городка нефтяников свою любовь к коллекционированию книг. В его квартире на проспекте Культуры была очень большая библиотека, посетить которую он приглашал коллег, рабочих и инженеров предприятия. В своей квартире он организовывал литературные вечера, чтения, знакомство со всеми новыми изданиями. Причем, гостей приходило столько, сколько могла вместить комната, то есть человек по 15 – 20. Он имел «индивидуальный блат» в магазине «Подписные издания», который позволял ему никогда не стоять в очереди. Старожилы вспоминали о том, что он обладал большим даром прививать любовь к книге.

Первая библиотека на омском нефтеперерабатывающем заводе появилась через пять лет после начала строительства, в 1957 г. Это была профсоюзная библиотека ОНПЗ, решение о создании которой было принято А. М. Малунцевым.

Открывшись, библиотека могла предложить читателям лишь 1000 книг и более чем скромное помещение. До 1972 г. библиотека размещалась на территории нефтезавода, а затем переехала в городок нефтяников, где под нее был отведен первый этаж дома на улице, названной именем первого директора завода. В 1998 г. она вышла из профкома ОНПЗ и вошла в состав Централизованной системы муниципальных библиотек города Омска. В настоящее время она имеет 72 000 наименований документального фонда. В 2005 г. библиотеке было присвоено имя известного писателя, родившегося в Омске, Георгия Андреевича Вяткина.

В городке нефтяников также размещалась библиотека им. К. Маркса. Свою историю она ведет с начала XX в. В 1950–60-е гг. она была перенесена на территорию городка нефтяников, где

работает по сей день. В то время это была единственная крупная библиотека в районе, что закономерно рождало повышенное внимание к ней со стороны жителей. Книжный фонд постоянно пополнялся, а культурно-массовая работа велась все более активно. Однако, исходя из анализа воспоминаний старожилов и ряда документальных источников, библиотека здесь так и не стала центром притяжения культурной жизни. Объяснений тому много. Во-первых, она работала днем, когда многие находились на работе и не могли воспользоваться ее услугами. Клубы же работали в вечернее время. Во-вторых, она не могла предложить столь разнообразные развлечения для молодежи, как клубы и дома культуры. В-третьих, книги не могли заменить многих других предпочтений для досуга молодежи, поэтому закономерно, что библиотеки не играли ведущей роли в формировании культурного пространства. Это место прочно заняли клубы и культурно-досуговые учреждения, среди которых на территории городка нефтяников можно выделить Дворец культуры «Нефтяник» и клуб «Строитель».

Аналогичная ситуация наблюдалась и в Академгородке города Новосибирска. Библиотеки здесь так и не смогли стать центрами культурной жизни, однако, в отличие от городка нефтяников, играли более заметную роль [1, с. 95–98].

Единственная библиотека в районе размещалась на улице Уланской 10, а её фонд на начало 1959 г. состоял из 21461, а на конец года – из 19955 книг. За 1960 г. книжный фонд вновь сократился до 18652 экземпляров, что было связано с открытием новых библиотек в районе и с переводом в них части томов из существующего книжного фонда. В читальном зале проводились громкие читки статей на антирелигиозные темы и об искусственных спутниках земли. Кроме того, совместно с кинотеатром проводились вечера (например, «О труде и любви»), обсуждались кинофильмы – например, «Весна на Заречной улице» [2, л. 22–26].

Детская библиотека № 38 располагалась в поселке «Строитель», на улице Арбузова, в доме № 5. Площадь помещения составляла 19 кв. м., а книжный фонд – 6059 томов (на 1-е января 1960 г.). В своей работе библиотека руководствовалась пропагандой решений XXI съезда КПСС, планом развития народного хозяйства СССР на ближайшие 7 лет, пропагандой литературы о В. И. Ленине и его соратниках, о Родине, пропагандой естественно-научной и технической литературы. План по количеству посещений в библиотеке устанавли-

вался на 1959 г. в 10000 человек и выполнен на 8779 человек, однако перевыполнен по абонементу, где по плану было 400 человек, а фактически – 517 [2, л. 30–31].

Сеть культпросветучреждений в 1960 г. в Советском районе (административно охватывал территорию Академгородка и поселка Обской ГЭС) была представлена двумя кинотеатрами: «Энергия» и «Молодая Гвардия», четырьмя государственными библиотеками (районная им. М. Ломоносова, районные детские № 38 и № 39 и библиотека Нижней Ельцовки), двумя строительными клубами («Строитель» и «Академстроевец»), двумя профсоюзными библиотеками и несколькими другими учреждениями. Однако, данная сеть не удовлетворяла всем запросам граждан, проживавших в Советском районе, особенно в микрорайонах «А» и «Щ». Во-первых, потому, что культпросветучреждения там отсутствовали вовсе, а во-вторых, потому что другие учреждения были неправильно размещены территориально.

Особенностью новосибирского Академгородка в сравнении с другими новыми городскими районами, строящимися в этот период, было наличие большого количество людей умственного труда, проживавших здесь. Ученые, которые прибывали на работу в Сибирское отделение АН СССР, привозили с собой большие чемоданы книг из Москвы, Ленинграда, Киева. Здесь почти не было научных изданий, и книжная инфраструктура воссоздавалась силами самих академиков.

С собственными книгами прибывали также студенты, аспиранты, младшие научные сотрудники институтов. Приезжали с книгами и абитуриенты, поступавшие в Новосибирский университет, размещавшийся на территории Академгородка. В основном это была научная литература по специализированным разделам физики и математики. Эта тенденция не распространялась на строителей, работавших и живших здесь. Когда были открыты библиотеки, многие пользовались ими, однако в гораздо меньшей степени, чем работники умственного труда.

После того, как были построены здания большинства научно-исследовательских институтов, и Академгородок был открыт, в каждом из институтов была создана собственная библиотека, пополнявшаяся изданиями узкого научного профиля. Этими библиотеками пользовались ученые, аспиранты. В библиотеках активно велась подготовка диссертаций, дипломных сочинений. Книга в Академгородке стала предметом работы, а не досуга, сыграв значительную роль в форми-

ровании интеллектуального потенциала жилого района. Позднее эти библиотеки пополнялись большим количеством опубликованных трудов и сочинений, авторами которых были сами ученые, работавшие в институтах СО АН СССР.

Стоит отметить, что помимо специализированных библиотек институтов, в городке появлялись в большем количестве и публичные библиотеки, в которых предлагались стандартные услуги: абонементы детской и художественной литературы, читальные залы, где было много энциклопедий и идеологически ангажированных изданий. Они формировали определенную культуру у различных групп населения, не являющихся учеными (учителя, врачи, работники детских садов, магазинов, почтальоны и т. д.). Собственные книжные коллекции были и у ученых, и у других групп населения. Причем, ученые формировали свои библиотеки, как правило, в диапазоне от научных изданий до художественной литературы, а другие социальные группы – от художественной литературы до научно-популярной.

В результате проведенного анализа формирования городского культурного пространства в новых городских районах было установлено, что книга являлась значительным элементом и неотъемлемой частью этого сложного процесса. Однако, стоит учитывать роль и значение профиля района, так как в наукограде и районе, формировавшемся при промышленном предприятии, это влияние можно трактовать по-разному.

Стоит признать, что при формировании культурного пространства городского района большую роль играют культурно-досуговые учреждения, чем культурно-просветительские. Причем, важно учесть, что именно библиотеки были важным инструментом идеологической работы с населением и идеологического воспитания молодежи. Однако, в качестве элемента личной культуры, для 1950–60-х гг. была характерна именно высокая роль книги, так как в эти годы телевидение еще проходило стадию становления в городах Сибири.

Важной отличительной чертой роли книги в повседневных практиках новых городских районов, Академгородка и городка нефтяников, являлось то, что в первом случае она была неотъемлемой частью каждодневной работы основной части населения, а во втором – ее функциональные предназначения были разделены между досуговой (например, рабочие, строители) и рабочей (инженеры, ученые) деятельностью.

Библиографические ссылки

1. **Карлинер И. Л.** Формирование культурной среды Новосибирского научного центра / И. Л. Карлинер // Аграрное и демографическое развитие Сибири в контексте российской и мировой истории: Матер. Всерос. науч. конф. – Новосибирск, 1999.
2. Государственный архив Новосибирской области. – Ф. 664. – Оп. 1. – Д. 12.

Надійшла до редколегії 20.03.2011 р.

УДК 94:002.2 (470.67)

М. А. Исмаилов, М. М. Абубакарова

Дагестанский государственный университет

РУКОПИСНАЯ КНИГА (СБОРНИКИ АДАТОВ) И НОРМАТИВНО-ПРАВОВАЯ КУЛЬТУРА НАРОДОВ ДАГЕСТАНА

Розглянуті інформаційні можливості рукописних книг записів звичаєвого права (збірники адатів) у колі нормативно-правових джерел з історії правової культури народів Дагестану.

Ключові слова: рукописна книга, збірники адатів, правова культура народів Дагестану.

Рассмотрены информационные возможности книг записей норм обычного права (сборников адатов) в кругу нормативно-правовых актов по истории правовой культуры народов Дагестана.

Ключевые слова: рукописная книга, сборники адатов, правовая культура народов Дагестана.

The article reveals the informational potential of books of records of customary law norms (collections of adaty) in the range of sources, concerning legal culture of Dagestan nations.

Key words: manuscript book, adaty collections, legal culture of Dagestan nations.

Становление правовых систем республик, входящих в состав Российской Федерации, развитие государственности и республиканского законодательства делают необходимым изучение недостаточно освещенных в науке правовых явлений прошлого, переосмысление историко-правового наследия народов России.

Таким наследием в Дагестане являются, среди прочего, и сборники адатов, которые переписывались и передавались из поколения в поколение. Почему же именно сборники адатов? Дело в том, что, помимо сборников, были и другие книги, но они использовались узким кругом лиц в процессе обучения в исламских образовательных центрах и носили более прикладной характер. Что касается рукописных сборников адатов, то они были доступны всем и находились в мечети или в специально отведенном месте. Помимо сборников нормы права представлялись в соглашениях, договорах, в решениях судей и старейшин. Надо отметить, что дагестанцы изобрели так называемый аджам, т. е. изложение текста на местных языках арабским алфавитом. Это дало мощный толчок развитию рукописной книги в Дагестане.

Рукописи разного характера, в данном случае – юридического, дают важный материал для изучения нормативно-правовой культуры народов Дагестана. К числу важных письменных источников следует отнести обширные рукописные материалы из центральных и местных архивохранилищ страны (рукописи, сборники адатов, донесения и докладные записки кавказской администрации, распоряжения правительства и др.).

До недавнего времени оставались не востребованными фонды научной библиотеки ДГУ, которая располагает рукописным фондом, где сосредоточены рукописи на арабском, персидском, турецком, азербайджанском, татарском и языках народов Дагестана. Хронологически рукописи охватывают XVI–XX вв. Тематически в них представлен широкий спектр знаний: риторика, философия, логика, кораническая литература, а также – актовый материал. Значительное место среди рукописей занимают записи мусульманского права. В области правоведения (фикх), наиболее разработанной сфере мусульманского права, дагестанские правоведы не были подражателями или простыми комментаторами. Они разработали многие вопросы фикха самостоятельно; часть этих многочисленных трудов печаталась в Стамбуле, Каире и Мекке. В Дагестане была широко представлена шафиитская

правовая школа. Упрочению шафиитской традиции способствовала принадлежащая к ней правовая литература XVIII–XIX вв. Многие обычно-правовые нормы заменялись нормами шариата, и в этой сфере соответствующая литература имела в достаточном количестве.

В архивных фондах Дагестана имеются сочинения по фикху неизвестных авторов XIV в. (например, «ал-Хашийа ал-бурханийа ли-л-фава'ид ал-фанарийа», переписано в XVII в.), в том числе стихи и специальные работы, посвященные субъектам и другим вопросам наследственного права. Во введении к одному из этих сочинений, предположительно XIX в., отмечено, что оно содержит «выводы из различных книг со сведениями сущности норм в формах наследства...». Сравнение с юридической литературой, сосредоточенной в фонде восточных рукописей ДНЦ РАН, указывает на общий источник этих сочинений, а именно – на один круг наиболее авторитетных авторов (в основном шафиитского толка), труды которых использовались в повседневной юридической практике (ан-Навави, ал-Махалли, ал-Хайтами, ал-Ардабили, Ибн Хаджар).

Наряду с источниками дагестанского происхождения здесь хранятся копии документов, выявленных исследователями Дагестана в архивах других регионов страны. Данные материалы исключительно важны для изучения права и административного устройства дагестанских феодальных владений. К сожалению, из сохранившихся свидетельств разнохарактерных источников почти ничего не известно о системе права Дагестана V–XIII вв., которая предшествовала тому состоянию общества, когда в нем прочно утвердился адат.

Имеющийся в наличии рукописный материал не проникает глубже XVII в. Однако отдельные его фрагменты можно рассматривать в качестве источников, воспроизводящих правовые институты более древние, чем сами тексты. Они дают возможность реконструировать в общих чертах сущность правовых порядков и правовых норм, имевших место в предыдущую эпоху. В познавательном смысле в данном случае не менее важна здесь и так называемая функциональная реконструкция, базой для которой могут служить также собственно исторические источники в сочетании с известными общими принципами функционирования общества того или иного типа.

История права может воссоздаваться лишь на основе изучения дошедших до нашего времени специфических источников, которыми

являются записанные тексты законов, постановлений, отдельных юридически значимых актов, а также частных и публичных документов правового характера. Так, зная, что горцы с незапамятных времен вели оседлый образ жизни, предполагающий привязанность к жилищу и хозяйству, основу которого составляло земледелие и отгонное скотоводство, а также – определенный уровень развития права, можно прийти к выводу, что право у них издавна имело достаточно сильный импульс для становления дифференцированных норм в системе разделения труда. Сама организация тухума, по общему мнению историков, неизменно играла большую роль в системе развития права в качестве отправной точки для более высоких правовых культур [1].

К использованным нами письменным источникам местного происхождения, прежде всего, следует отнести дагестанские исторические хроники: «Дербенд-наме», «Тарихи Дагестан» и т. д. [2]. Они содержат данные о формировании территории и права, генеалогии правителей, внешнеполитической деятельности последних и т. п. Это единственный вид письменных источников, где исторические события в горных землях Дагестана отражены в их взаимосвязи, как единый процесс. Подобного свойства лишены эпиграфические и актовые материалы, памятные записи, несмотря на их, бесспорно, большую фактическую точность. Таким образом, серьезная попытка разобраться в истории права Дагестана невозможна без использования местных исторических сочинений.

Дошедшие до нас редакции этих сочинений в основном оформились в XVI–XVIII вв. В это время основные княжеские династии в Дагестане уже сформировались, и соперничество между ними углубилось. Оно уже не ограничивалось лишь военно-политической сферой, а требовало также историко-правового обоснования исключительных прав и преимуществ. Это вызвало появление особого рода публицистики, в которой использовались сведения о далеком прошлом, соответствующим образом отобранные и интерпретированные. Подобные источники лишь условно могут быть названы «летописями» и «хрониками». По сути – это историко-публицистические сочинения XVI–XVIII вв. В том виде, в каком они дошли до нас, такие сочинения являются источниками и по истории права, и по дагестанской историографии [3, с. 14].

Даже беглое знакомство с ними обнаруживает множество противоречий разного рода (внутри самого источника, между разными источниками, между их данными и установленными историческими фактами). Очевидна невозможность их использования без предварительной критики. Это тем более необходимо, что при их составлении использованы сведения о более ранних исторических событиях. Судя по некоторым особенностям их изложения, характерным для фольклора (участие сверхъестественных сил, вещие сны, гиперболы, мифологические схемы), такие сведения до письменной фиксации существовали как устные исторические предания, которые успели подвергнуться фольклоризации, пока не были частично записаны в XVI–XVIII вв.

Если учесть уровень историографических представлений этого времени, то становится понятным, что хронологическая последовательность фактов, точность их фиксации и т. п. играли для составителей лишь подчиненную роль, всецело определяясь субъективными представлениями последних. Очевидно, что сведениями из таких источников следует пользоваться критически.

Ввиду того, что имеется много давних записей обычного права народов мира в целом и народов Дагестана в частности, особенно важно выработать методы максимально объективной оценки сведений об обычном праве. Эти записи очень ценны, поскольку они производились в то время, когда влияние российского права еще не отразилось на адатах народов Дагестана достаточно сильно. Однако надо учитывать, что большинство ранних сборников адатов горцев составлено чиновниками для того, чтобы было легче управлять местным населением. Поэтому записано много обычаев о войне, о кровной мести, о ишките (насильственном угоне скота) и т. д. [4, с. 165]. Такие записи имеют много недостатков, поскольку составлявшие их лица большую часть местных традиций не принимали во внимание, не учитывали сословно-классового деления населения изучаемого ими региона и не выясняли хозяйственных причин возникновения сообщаемых ими обычаев.

Сложна и методика уяснения сути адатов: например, в «Кодексе» Умма-хана Аварского, как и в документе «Постановления», составленном уцмием Рустем-ханом, адаты общин перемешаны с законами, изданными этими правителями, и положениями других памятников

права. Чтобы установить, действительно ли адаты таковы, как их записали, надо сравнить различные имеющиеся сведения и объяснить причину их разноречия. Следующим важным приемом является установление места и времени не только возникновения того или иного обычая, но и его записи, поскольку на содержание таковой оказывает большое влияние окружающая обстановка. Далее чрезвычайно важно выяснить, под влиянием, чего и для каких целей производились данные записи.

Для анализа тех положений источников, которые более систематизированы и отражают правовую форму сознания, целесообразно использовать методы, применяемые при интерпретации правовых учений в ходе их описания, реконструкции и объяснения. Некоторые фрагменты источников представляют собой не прямые высказывания о праве и власти, а описание тех или иных действий ханов или юридических ритуалов, например, *маслиата*. В одних случаях мотивы таковых достаточно четко отмечены, и тогда подобные фрагменты примыкают к т. н. «теоретическим высказываниям» источников. В других случаях мотивы поступков не вполне осознавались самими людьми. Здесь возникает необходимость в познании феноменов психологического порядка, т. е. в использовании методов, выработанных исторической психологией. Это дает возможность понять стереотипы восприятия и поведения горцев, относящиеся к сфере правовой действительности в интересующую нас эпоху.

Устанавливая эти стереотипы, следует обратить особое внимание на групповые, корпоративные нормы, принятые в *джамаатской* среде. Наконец, есть источники и фрагменты, которые можно условно отнести к разряду «немых свидетельств». Это прежде всего памятники этнографии, изобразительного и декоративно-прикладного искусства, археологии и некоторые другие.

Для правильного истолкования «немых свидетельств» необходимо обратиться к исследовательским приемам, выработанным современной наукой о знаковых системах. Большое методологическое значение в данном случае имеют разработки Ю. М. Лотмана и других представителей тартуско-московской семиотической школы.

Таким образом, нами рассмотрены различные по своему содержанию и характеру фрагменты источников (адаты, записи, соглашения между селами, соглашения на *годекане*, *маслиатные* решения и

т. д.), которые несут информацию, главным образом, о правовых представлениях горцев.

Правовые отношения народов Дагестана, зафиксированные в рукописных памятниках обычного права – адатах, отражают состояние законодательной системы, характеризуют формы земельной собственности и другие аспекты социально-экономической и политической жизни населения данного региона.

Библиографические ссылки

1. **Комаров А. В.** Народонаселение Дагестанской области / А. В. Комаров. – Тифлис, 1873.
2. **Шихсаидов А. Р.** Дагестанские исторические сочинения / А. Р. Шихсаидов, М. Айтберов, Г. М.-Р. Оразаев. – М., 1993.
3. **Айтберов Т. М.** О хронике «Тарих Дагестан» / Т. М. Айтберов // Краткое содержание докладов среднеазиатских – кавказских чтений (май 1978). – Л., 1978.
4. **Омаров А. С.** Из истории права народов Дагестана / А. С. Омаров. – Махачкала, 1967.

Надійшла до редколегії 21.05.2011 р.

Книга
в історико-культурному середовищі

УДК 930.23(477.54)

С. В. Бондаренко

Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

ІСТОРІЯ ЧИТАННЯ: ТЕОРІЯ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДИ

Аналізуються теоретичні та методологічні проблеми історії читання. Використовуючи історіографічний підхід, розглядаються деякі прийняті епістемологічні твердження у даній галузі. Автор доходить висновку, що пізнавальний оптимізм, задекларований рядом істориків читання може бути, вірогідно, не виправданим.

Ключові слова: читання, історіографія, методологія.

Анализируются теоретические и методологические проблемы истории чтения. Используя историографический подход, рассмотрены некоторые принятые эпистемологические утверждения в данной области. Автор заключает, что познавательный оптимизм, заявленный рядом историков чтения, может быть, вероятно, неоправданным.

Ключевые слова: чтение, историография, методология.

The Article is devoted to the analysis of theoretical and methodological problems in the History of Reading. Using historiographical approach, the author examines some epistemological statements accepted in this field. The author concludes that cognitive optimism declared by number of reading historians may be probably unjustified.

Key words: reading, historiography, methodology.

Сучасні вектори розвитку гуманітарного знання істотно змінили класичну парадигму вивчення історії. Як зазначає В. Лекторський, «ряд популярних сьогодні теоретиків говорять про зняття всієї тради-

ційної епістемологічної проблематики, про її витіснення герменевтикою, питаннями інтерпретації текстів» [4, с. 5]. Проблема дослідження читання отримала велике значення для історичної науки. Метою даної розвідки є спроба критичного розгляду теорії і методів, епістемології та аналітичної структури історії читання. Об'єктом виступають теоретичні та методологічні особливості її наукового апарату, його генезис, джерела, проблеми і перспективи розвитку в контексті її специфіки як напрямку історіографії.

Зміни парадигми історичної науки протягом ХХ ст. стали причиною появи дослідницьких конструкцій, які дали змогу переоцінити важливість складових елементів уявлення про минуле, що стало причиною потрапляння у дзеркало історичної науки фактів, які раніше залишались поза увагою істориків. Наразі однією зі сторін людської діяльності, що постала предметом рефлексії багатьох гуманітарних студій, є читання. Факт застосування оптики історичної науки до нього може бути пояснений кількома важливими умовами. Серед зовнішніх щодо історичного знання умов ми можемо назвати, зокрема, зміну інформаційної культури в умовах сьогодення. Внутрішні причини, що зумовлюють увагу до читання, мають відношення до кризи росту історичної науки в умовах її гіпер-критики. Нині історія читання займає важливе місце у дослідженні історії текстів та культурних практик. Тому перед методологією історичної науки виникла необхідність звернути увагу на особливості отримання знання у студіях з історії читання. Для цього варто використати історіографічний підхід.

Прийнятою є думка про те, що історія читання зародилася у Франції на початку 1970-х рр., об'єднавши такі історичні, культурологічні та філософські студії, як французька соціокультурна історія і школа аналізу дискурсу, англійська історія літератури, італійська соціологія культури. Засновником і провідним фахівцем з історії читання вважають Р. Шарт'є. Згідно його уявленню, метою історії читання є «реконструкція моделей читацької поведінки, обумовлених соціокультурною парадигмою епохи» [3, с. 12]. Класичне поняття ментальності дослідник замінює категорією уявлення. Це виявляється вигідним з методологічної точки зору: звуження терміну призводить до уточнення – воно позбавляється своїх недоліків: невизначеності і психологічного забарвлення. У доробку вченого важливим є поняття апропріації, яка означає спосіб, в який індивід або соціальна група сприймає (шляхом присвоєння або відторгнення) певний культурний взірець, мотив,

форму. При цьому апропріація у розумінні Р. Шартъє є тим терміном, що вказує на глибинний, контекстний зміст процесу культурної взаємодії. Особливість теоретичних поглядів Р. Шартъє полягає у протиставленні культурного і соціального наративів. Він стверджує, що логіка дискурсу (тексту) та логіка соціальних і культурних (у соціальному вимірі) практик не тотожні, а знаходяться у постійній взаємодії. На думку вченого, кожна письмова культура створює правила прочитання текстів та правила їхнього тлумачення (інтерпретації). У процесі навчання культурі (інкультурації) у кожного індивіда складається власне уявлення про правила інтерпретації соціального наративу і про те, яка саме інтерпретація є коректною, вірною, а яка – помилковою. Таким чином, культура формує у свого носія певний образ, власний структурний елемент.

На думку Р. Шартъє, дослідник мусить аналізувати процес взаємодії між текстуальним дискурсом та соціокультурним наративом, яким керується читач. При цьому «дискурс» тексту фіксує у собі культурний простір, в якому його було створено. Із цим образом читач – продукт іншого світу, іншої культури – вступає до діалогу. Мова, якою вони спілкуються, – це мова символіки тексту як універсального механізму письмової культури. Таким чином, Р. Шартъє пропонує вивчати «механіку» взаємодії двох абстрактних величин: тексту як ідеального продукту культури з одного боку, та свідомості читача, індивіда як частини суспільства і носія зміненої, девіантної відносно до тексту культури – з іншого.

Р. Шартъє розділяє культурне поле, пов'язане з читанням, на дві підсистеми. Перша підсистема являє собою «дискурс тексту» – закладена в даному тексті схема, модель сприйняття та інтерпретації, свого роду «правила гри» з читачем. До цієї системи входить соціокультурний маркер, прихований у наративі – закодована інформація про його роль і культурне значення. Маркери визначаються як стилістикою тексту, так і носієм та його оздобленням. До цієї підсистеми належить книга як матеріальний об'єкт, носій тексту, все, що визначає умови сприйняття. Друга підсистема є ніщо інше, як «дискурс читача», тобто правила, яких дотримується (чи нехтує ними) читач по відношенню до тексту. До цієї підсистеми належать інтереси читача у тій чи іншій галузі літератури, зовнішні ознаки його взаємодії зі світом тексту: наприклад, вибір місця і часу для читання та їх особливості. Зазначимо, що Р. Шартъє, використовуючи категорію «дискурс», розуміє під ним

сукупність правил та настанов, модель читання у певному культурно-мистецькому середовищі. Для уточнення дослідник вводить термін «перформанція», який характеризує таку якість дискурсивних моделей усередині культури, як текучість та багатогранність [3, с. 10–13; 9].

Зазначене вище нашою думкою про те, що в основі історії читання лежить «герменевтичний» метод, а методологію Шартъє можна охарактеризувати як герменевтичний семіозис. Як зазначає А. Табачков, «інтерпретатор у акті моделювання... відтворює сюжет, драму, інтригу, і робить це таким чином, щоб те, що вийшло, могло бути безпосередньо сприйнятим реципієнтом сьогоденних культурних практик» [5]. Герменевтичний метод, на думку У. Еко, несе в собі імпліцитну загрозу гіпер-інтерпретації [10]. Остання є наслідком необмеженого семіозису. Результатом процесу такої інтерпретації стає привнесення у текст такого контексту, який не верифікується суто герменевтичними методами.

Обтяженість теоретико-методологічного підґрунтя історії читання надалі виявляється і у підході до джерельної бази. Читання розглядається у прямому взаємозв'язку зі способами фіксації і організації тексту, а наголос робиться на залежності сприйняття матеріалу читання від його носія. Історія читання спирається на джерельну базу, до якої можна віднести всі письмові джерела, створені і призначені для читання тексти, написи, графічні джерела, які ілюструють взаємодію людини із книгою. Однак багатий джерельний матеріал донедавна неможливо ввести до дискурсу історії читання інакше, як широко використовуючи припущення. Наприклад, розповсюдження на могилах у певну епоху зображень людини, що читає, оцінюється деякими дослідниками, як «встановлення більш тісних взаємин між читачем і книгою» [29; 30]. Історик читання і директор бібліотеки Гарвардського університету Р. Дарнтон справедливо констатує, що «джерела з історії читання добре висвітлюють читацький досвід, однак не дають змоги проникати вглиб взаємин між текстом і читачем» [12]. Для його робіт є характерним акцент на підкресленні ролі книги та бібліотек на фоні кризи читання, що стає нагальною проблемою сучасного життя, про яку говорить також публіцист Д. Левісон [14]. Однак, пафос Р. Дарнтонів, втрачається, стоячи поряд із його теоретичними побудовами, які є прикладом надмірної інтерпретації семантичного поля, в якому відбувається процес читання. Звернемося до статті Р. Дарнтонів про «символічний елемент в історії». «Ми думаємо про світ так само,

як ми говоримо про нього» – відмічає він [12]. Певний дисонанс тут, нажаль, є досить очевидним, адже, зазвичай, акт мислення передедує акту нарації. Р. Дарнтон, визначаючи власні тези, настільки далеко заходить у заграваннях з теорією, що вбачає не в словах відображення думок, а відображення слів у думках. Ключовим інструментом, що служить йому у побудові інтелектуальних конструктів, є метафора. Метафоричність, подібність, Р. Дарнтон прагне знайти в усьому інтелегібельному оточенні. Так, властивість котів бути «домашніми», він перетворює на загальну категорію – «домашність», проти якої згуртовано виступали обурені «низи» [12]. При цьому Р. Дарнтон не бачить суперечності у тому, що категорія «домашності» є тільки частиною його власної теорії, в той час як спротив і людська ненависть є речами універсальними. Вочевидь, пояснення універсальної категорії, за рахунок не-універсальної, якщо при цьому отриманий висновок ніяк не верифікується, – є невірним. По суті, Р. Дарнтон замінює соціологізм, історизм на «наративізм». Для нього історичні події є свого роду проявом літератури, мови. В даній розвідці немає можливості детально розглядати праці Р. Дарнтонна. Це, однак, не заважає вважати їх такими, що повинні сприйматися із надзвичайною увагою, як такі, що характеризують потужні історіографічні тенденції.

Історія читання виявляється цілком можливою як історія досвіду і практик. Так, на думку П. Берка, слід вивчати шляхи, якими реципієнти інтерпретували те, що вони бачать, чують або ж читають [11]. П. Берк також підходить до проблем джерел з історії читання. Він зазначає, що таке звичайне для істориків читання джерело, як бібліотечні каталоги, несе інформацію радше про власників бібліотек, ніж про їхніх читачів, із чим не можна не погодитися. Крім того, немає ніякої можливості дізнатися, чи насправді власник бібліотеки читав свої книги, чи лише збирав їх. При цьому, чим більшою є бібліотека, тим меншою є вірогідність того, що власникові вона була знайомою. П. Берк робить ряд цікавих ремарок відносно методів дослідження з історії читання. Він наполягає, що значним дослідницьким потенціалом володіє концепт «читацьких мереж» [11]. Його думка про те, що певні спільноти формують власні правила інтерпретації текстів, нагадує погляди Р. Шартъє, проте, П. Берк вважає, що не спільнота формує текст, а текст – спільноту. Також він припускається думки, ніби деякі тексти можна використати в якості «лакмусового паперу» відносно до спільнот, у яких такі тексти залишали сліди. У своєму досліджен-

ні він констатує, що увага історика читання має бути прикута до тих особливостей, з якими читачі інтерпретують текст. Нажаль, не можна прийняти таку можливість як дійсну. На історичній ниві легше за все пересвідчитися в тому, що текст є плінним у часі, дрейфує разом із мовою, а тому зміст його відкритий відносно кожної епохи і невлотимий. Тому немає можливості порівняти змісти одного і того самого тексту в різні часи, адже немає міцних основ для такого порівняння за межами системи взаємодії тексту і читача. З цього випливає, що спроба використати метод аналогії по відношенню до особливостей інтерпретації текстів у минулому і сучасному, напевно, призведе до нових безплідних теоретичних блукань.

П. Берк твердить: «Щоб розкрити спільноту, треба зазирнути до словника таких її слів, що не перекладаються» [11]. Досить сумнівно думати, що слова, які не перекладаються, можуть бути інтерпретовані вірно. Щойно слова, які не перекладаються, будуть пояснені, вони перестануть бути по суті неперекладеними. Такі слова будуть частиною сучасного дослідницького словника, отримають більш-менш чітку дефініцію і втратять пізнавальне значення по відношенню до культурного середовища або спільноти, з якої вони були запозичені. Тому, на нашу думку, однією із нагальних потреб для історії читання є вирішення проблеми змісту. Якщо можливим є емпірично довести, що у щось, що має зміст, можна вкласти зміст інший і неправильний, тоді стане зрозумілим, що за принципом фальсифікації, твердження, ніби істинний зміст існує, – є вірним. До цих пір нам ясно, що про історію змістів, різницю між змістами, порівняння змістів – не може бути науки.

Значимо, що проблема висновків у історії читання також є не вирішеною. Це викликало занепокоєння у північноамериканській історіографії, яке вилилося у публікацію під назвою «Кінець читання». Ідейне вістря публікації направлене на епістемологічну проблематику історії читання. Досить іронічним зауваженням є те, що «документи рідко демонструють читачів, зайнятих інтерпретацією» [30]. З цього розчарування витікає висновок про можливість лише «зовнішньої» історії читання, яка використовує методи соціології. Так, на думку вітчизняної дослідниці І. Вушко, «перше завдання, що постає перед дослідником історії читацьких інтересів, – це визначення найбільш «читабельної» в той чи інший період літератури» [2]. При цьому дослідниця відмічає, що «реконструкція читацьких інтересів виступає

не кінцевою метою, а лише засобом ілюстрування взаємозв'язку між різними процесами в суспільстві» [2]. Зауважимо, що по відношенню до соціальних явищ доцільніше говорити про тенденції, ніж про процеси або закономірності.

Порівнюючи науку з міфічною Сфінкс, що кидалася на мандрівників, загадуючи їм темні і складні загадки, Ф. Бекон відмічав, що наукові питання мучать людський розум у разі, якщо науковець не здатен їх вирішити, подібно до того, як міфічне чудовисько карало нещасних, що не знали вірної відповіді [1, с. 287]. Так само історія читання, ніби зустрічаючи Сфінкс, жахається необхідності давати точні відповіді на складні та неоднозначні запитання. Найважче їй доводиться потерпати від власного предмету, який не може бути остаточно визначений.

Якщо припуститися думки, що ключовим інструментом історіописання виступає мова, то це означає, що, користуючись загальноживаною мовою, воно вбирає до себе всі її ознаки, а зокрема, і донауковий, побутовий інструментарій. Мова, якою користується історична наука, обмежує предмет і визначає спосіб пізнання. Знання, яке можливо було б здобути з предмету історичної науки, поза мовою, таким чином, неможливо виразити, зафіксувати, використовувати у подальших наукових пошуках. Відносини між структурними частинами предмету історична наука репрезентує за допомогою літературних прийомів, як це вже було продемонстровано Х. Уайтом [6]. Робота історика полягає, таким чином, у перетворенні знань про свій предмет у цілісний текст, який він орієнтує на певного читача, а текст, створений істориком, є відкритим одночасно і у минуле, і у майбутнє. Спробуємо дати цьому пояснення.

Як свідчить Я. Хітінка, «кожний епістемологічно можливий світ є одночасно логічно можливим» [8, с. 392]. Уявимо історичний час у якості осі координат x , розташованій на площині. Визначимо момент буття, екзистенцію, в якості початку відліку, 0 . Події, які відбулись у минулому, нехай будуть розташовані в області зліва від 0 , а ті, що мають відбутися, але ще не відбулись, – в області справа від 0 . Нехай, одночасно із нами існує історик, у точці A_0 , що тотожна 0 , який читає певний текст, інтерпретує його, і створює новий текст для майбутнього читача. Уявимо, що він працює із текстом свого попередника, історика B , який склав текст раніше, у свою чергу, читаючи певний текст, який склав історик X . Уявимо також, що існує уявлюваний істориком A третій читач історик C , який існуватиме в майбутньому, і для якого

А складає свій доробок, і який також думатиме про свого наступника, що по відношенню до нього виступатиме читачем (назвемо його істориком Y). При цьому, для B історик A є ніби істориком C , а для C історик A є B . Тобто, $A=B$, і $C=A$, і $B=A$. Це означає, що всі історики вступають у взаємовідносини інтерпретації через текст, який вони створюють і читають мовби разом, і всі вони є рівними учасниками процесу роботи з текстом, подібні один до одного. За цією схемою лише історик A є реально існуючим нині, в той час як історики X , Y , B і C вже існували або будуть існувати відповідно, і даного моменту конструюються істориком A в його тексті. Кожний попередник виступає відносно наступника автором тексту, а кожен наступник відносно попередника є інтерпретатором. Нагадаємо, що екзистенція, 0 , місце, де знаходиться сучасний історик, рухається за часом, разом із сучасністю, при цьому змінюючи систему координат. Це означає, що протягом часу, який історик A витрачає на інтерпретацію, він природно переміщується з точки A_0 до точки A_1 . Рух часу є незалежним від самого часу, тому припустимо, що одночасно у процесі інтерпретації історики X , Y , B і C перемістилися з точок X , Y , B і C до точок X_1 , Y_1 , B_1 і C_1 , і відрізки (XX_1) , (YY_1) , (AA_1) , (BB_1) , (CC_1) рівні між собою. Це означає, що змодельовані нами історики, залучені до інтерпретації, кожен свого часу, пройшли і будуть проходити тим самим шляхом, який нині проходить A . Це означає, що відрізки часу, протягом яких історики працюють над текстом у минулому, даного часу і у майбутньому, є подібними. З цього випливає, що автор у минулому і читач у майбутньому конструюються сучасним істориком подібно, і майбутній читач є віддзеркаленням минулого автора настільки, наскільки історик помислив його або уявив.

У разі, якщо всі запропоновані нами учасники процесу інтерпретації мають справу з тим самим текстом, мають подібний рівень саморефлексії і слідує загальній для всіх меті, то з цього випливають дві речі. По-перше, виявлена подібність може означати можливість екстраполяції методів пізнання істориком самого себе і істориками один одного, методу історіографічної рефлексії, на, відповідно, істориків минулого і майбутнього. Таким чином, історіографічний метод відносно історії читання претендує на онтологічний універсалізм. По-друге, ніби виходить, що принципи інтерпретації існують поза часом і являють ідеальні «речі в собі», які обмислюються, але не можуть бути пізнані. Завдання історії читання – віднайти та пояснити відмінність

між особливостями прочитання одного і того самого тексту читачами за декількома вимірами, між якими лежить певний відрізок часу. Тотожність між ними дозволяє застосувати до них загальний метод. Для цього має бути виконаною важлива умова: розгляду повинен бути відкритий первинний і вторинний текст, ті варіанти тексту, які були джерелом і які стали продуктом діяльності інтерпретатора. Тоді тільки сучасний читач вибраного тексту може стати точкою, відносно якої варто моделювати читача минулого або майбутнього. Однак, У. Еко зауважував, що нема можливості встановити критерії істинної інтерпретації [7]. Згідно методу фальсифікації, внутрішня узгодженість тексту може бути прийнятою в якості критерію достовірності. Тільки звіривши висновок читача з текстом у його цілісності, можливо довести, що його інтерпретація може бути вірною. Це означає, що будь-яка інтерпретація може бути вірною, якщо вона підтверджується, і повинна бути відкинута, якщо вона суперечить іншим частинам цілісного тексту. В цьому сенсі інтерпретація виявляється такою, що за своєю природою є безмежною, і спроби вловити істину ведуть до нескінченного втрачання змісту [7, с. 154].

На думку Я. Хінтїкки, «порівняно легко висунути універсальні гіпотези стосовно загальних особливостей людей, які належать до різних культур і до різних періодів духовної історії» [8, с. 413]. Він зазначає, що у класичній епістемології дійсним вважалося лише знання про незмінне. Аристотель писав: «Необхідне ж є те, що не може бути інакше. Багато що, хоча й істинно існує, але може бути й іншим. Зрозуміло тому, що про нього не може бути науки» [7]. Для того, що сприймаються чуттєво, не може бути стабільного визначення. Тому, звертаючись до історії читання, ми повинні відкинути класичну епістемологію і керуватися принципами некласичної. Як зазначає В. Лекторський, для некласичної епістемології є властивими довіра до пізнавальної традиції, якою керується суб'єкт, відмова від фундаменталізму, розуміння соціальних і гуманітарних наук, як окремих типів наукового знання, що ґрунтується на визнанні окремої природи їх предметів [4, с. 103].

Припустимо, що читач виступає одночасно наратором, який промовляє, і слухачем в одній особі. Особистість читача подвоюється, відбувається внутрішній діалог. При цьому наратор промовляє, а слухач перебуває в його «тіні». У цьому сутність внутрішнього знакового простору читача. Читання для історика виявляється головним і єдиним методом пізнання. Тому когнітивні процедури в історії читання

можна вважати перш за все інтерпретативними. Очевидно, що історія читання є емпіричною галуззю. Основним інструментом історика в її дискурсі виступає текст, а головним видом діяльності є читання і інтерпретація. Читання, як предмет історичної науки, має імпліцитний відносно неї характер і його пізнання є саморефлексивним. Автор одночасно є читачем, це зміщує суб'єкт і об'єкт. Тому історик читання завжди може блукати у лабіринтах гри з текстом, а його знання назавжди обмежене постанням наратора. Таким чином, можна припустити, що проблеми епістемології історії читання є проявом обмеженості процесу пізнання, заснованому виключно на герменевтичних процедурах, а історія читання стоїть на порозі суб'єктивізму.

Не буде помилкою зазначити, що часткова істина є елементом істини більш загальної відносно даного предмета. Перша досягається методами пізнання, специфічними для даної галузі знань, а остання є недосяжною у принципі, при цьому зв'язок між ними неможливо поставити під сумнів. Відносно історії читання це може означати, на нашу думку, необхідність застосування до її предмета методів, які відносяться до різних парадигм історіописання: традиційної і нової. У відношенні до теорії пізнання це означає онтологізацію історичної науки, її переорієнтацію від стратегії пошуку внутрішньо-достовірного знання до такого знання, яке може бути перевірене не тільки суто історичними методами, а більш загальними відносно до них методами інших гуманітарних наук, перевагу аналітичного підходу над герменевтикою. Цілком прийнятним нам здається шлях до розділення на історію читання «зовнішню» (чуттєву) і «внутрішню» (раціональну). Воно, однак, не є спрощенням, адже внутрішній діалектичний зв'язок між елементами не порушується. «Чуттєва» або «зовнішня» історія читання може бути пізнаною власне історичними методами. Дослідження в цій галузі логічно передуватимуть герменевтиці як методу пізнання «внутрішньої» історії читання і виконуватимуть щодо останньої функцію обмеження і уточнення.

Бібліографічні посилання

1. **Бэкон Ф.** Вторая часть сочинения, называемая новым органом, или истинные указания для истолкования природы / Ф. Бэкон // Бэкон Ф. Сочинения в двух томах. – М., 1972. – Т. 2.
2. **Вушко І.** Еволюція читацьких інтересів львів'ян у другій половині XIX століття (за даними про діяльність бібліотеки Оссолінських) [Електорний

ресурс] / I. Вушко // Режим доступу <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um8/Statti/6-VUSHKO%20Iryna.htm>

3. История чтения в западном мире от Античности до наших дней / Ред. Г. Кавалло, Р. Шартье. – М., 2008. – 544 с.

4. **Лекторский В. А.** Эпистемология классическая и неклассическая / В. А. Лекторский. – М., 2001. – 256 с.

5. **Старжинский В. П.** История и теория: на пути преодоления непредсказуемости прошлого / В. П. Старжинский, А. С. Табачков // Вопросы философии. – 2010. – №1. – С. 33–43.

6. **Уайт Х.** Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века / Х. Уайт. – Екатеринбург, 2002. – 528 с.

7. **Усманова А. Р.** Умберто Эко: парадоксы интерпретации / А. Р. Усманова. – М., 2000. – 200 с.

8. **Хинтика Я.** Логико-эпистемологические исследования / Я. Хинтика. – М., 1980. – 448 с.

9. **Шартье Р.** История сегодня: сомнения, вызовы, предложения. / Р. Шартье. // Одиссей. Человек в истории. – 1995. – М., 1995. – С.192-205.

10. **Шустерман Р.** Ниже уровня интерпретации / Р. Шустерман // Вопросы философии. – 2008. – №7. – С. 141 – 158.

11. **Burke P.** Tradition and reception / P. Burke // The fortunes of Courtier: The European reception of Castiglione's Courtegianno. – Philadelphia, 1995. – 210 p.

12. **Darnton R.** Review: The Symbolic element in history / R. Darnton // The Journal of Modern history – Vol. 58. – №1. – 1986. [Электронный ресурс] / Режим доступу: <http://www.jstor.org/pss/1881570>.

13. **Kamuf P.** The end of reading: lecture delivered at the conference «Books/Ends» University of Albany, October 12, 2000 [Электронный ресурс] / P. Kamuf / Режим доступу: <http://www-bcf.usc.edu/~kamuf/text.html>

14. **Levisohn J. A.** Stories about stories about History: Hayden White, Historiography and History education / J. A. Levisohn // Philosophy of education. – Stanford, 2002. – P. 465–472.

Надійшла до редколегії 28.04.2011 р.

УДК 94(47+57) «17/19»

Н. Н. Великая

Армавирская государственная педагогическая академия

**О РОЛИ КНИГИ У ГРЕБЕНСКИХ
КАЗАКОВ-СТАРООБРЯДЦЕВ
В XVIII – начале XX вв.**

Розглядається місце і роль книги у суспільному і приватному житті однієї з соціально-релігійних груп населення Північного Кавказу – гребенських козаків-старообрядців.

Ключові слова: книга, старообрядці, козаки, читання, Північний Кавказ.

Рассматривается место и роль книги в общественной и частной жизни одной из социально-религиозных групп населения Северного Кавказа – гребенских казаков-старообрядцев.

Ключевые слова: книга, старообрядцы, чтение, Северный Кавказ.

The place and role of book in public and private life of grebenskii Cossacks-Old Believers – one of the socio-religious groups of the North Caucasus population – is studied.

Key words: book, Old Believers, reading, the North Caucasus.

Старейшей группой восточнославянского населения на Тереке считаются гребенцы. Их ранняя история изучена недостаточно полно. В литературе до сих пор нет единого мнения о местах первоначального расселения казаков, их происхождении. На наш взгляд, формирование гребенцов (по этнографической классификации их культура близка средне-севернорусской) может быть связано с историческими событиями конца XV в. (разгром и присоединение к Москве Новгородских – 1477 г., Тверских – 1485 г., Вятских – 1489 г. земель). В регионе по письменным источникам казаки стали известны с середины XVI в. (первоначально в Затеречье), а в начале XVIII в. гребенцы прочно обосновались на левобережье Терека (в его среднем

течении), где их потомки проживают и по сей день. Административно с 1957 г. гребенские станицы включены в состав Чечено-Ингушской, а ныне Чеченской республики Российской Федерации. До начала XX в. здесь доминировало население, придерживающееся старообрядчества. Крупнейшим центром старообрядчества на Тереке была станица Червленная, казаки которой длительное время не допускали поселения здесь православных «никониан».

Гребенские казаки появились в регионе до церковного раскола и устраивали религиозную жизнь по своему «христианскому разумению». Культурной деятельностью руководили выборные лица из числа казаков, получивших грамотность вместе с религиозными книгами, от своих отцов и дедов.

История старообрядчества в целом связана с сохранением традиций. Но их было очень сложно соблюдать в условиях иноэтничного и иноконфессионального окружения. Гребенцы так характеризовали Л. Н. Толстому свое местоположение: «...живем мы в стороне азиатской, по леву сторону степи, ногайцы; по праву Чечня, так мы как на острове живем» [1, с. 87]. В этих условиях у казаков существовали серьезные проблемы со священством, монашеством, духовной литературой. Но старообрядцы и в этих условиях сохраняли, берегли древние письменные памятники. Их приносили в регион и беглецы-старообрядцы из других районов страны.

В XVIII в., когда позиции российского государства на Тереке усилились, и началась борьба духовных властей с расколом, гребенцы неоднократно сообщали, что «в нашем Гребенском войске расколу не имеетца, ибо как отцы наши, деды, прадеды издревле состояли в православной вере христианской и крестились двоеперстным крестом, так же и мы... от мала до велика в том состоим и донныне не убавливаем и не прибавливаем» [2, с. 141–142]. То есть старообрядчество гребенских казаков было не итогом раскола, а результатом сохранения верований и культов «дониконовского» христианства.

Боясь волнений и побегов казаков на Кубань, власти пошли гребенцам на уступки. С середины XVIII в. их действия были направлены не против староверов-старожилов, а прежде всего на то, чтобы оградить гребенцов от «классических раскольников», проповедовавших о близкой кончине мира и пришествии Антихриста, «неправости» никонианской церкви, которая в отдельных рукописных сочинениях, найденных на Тереке, предавалась проклятию.

В этот период на Терек в одиночку и партиями бежали раскольники из центра страны и Дона. Примечательно, что они появлялись здесь не с пустыми руками. Так, в 1751 г. в лесах близ казачьих городков были пойманы четыре раскольника, у которых обнаружили старообрядческие книги. Для их «слушанья» они собирались у пустынноика Н. Михайлова. В том же году на одном из островов Терека был пойман отставной донской казак Т. Тимофеев, а в лесу найдены спрятанные богослужебные книги. В 1756 г. пойман расколоучитель, татарин по происхождению Ф. Степанов, к которому ходили слушать книги мужчины и женщины из Щедринского городка. Среди этих книг в источнике отмечены: «Благовестник, Часослов, Маргарит, Иоанн Лествичник, Апокалипсис, Минея» [3, с. 62–65].

В 1759 г. в лесу близ гребенских городков пойманы два беглых донских казака, у одного из которых были обнаружены религиозные книги. В 1760 г. драгун близ Червленной встретил арбу. Три человека, сопровождавшие ее, бежали, а в арбе было найдено до десяти старопечатных книг [4, с. 96–98]. Как показывают документы, среди расколоучителей было много грамотных людей, часть которых до этого проживала в Иргизских монастырях, с присущим им «обожанием старопечатной книги» [2, с. 176]. Отсюда на Терек также поступала религиозная литература «старого письма».

С беглыми раскольниками XVIII в. связано возникновение скитов на Тереке, которые являлись своеобразными пропагандистскими центрами раскола. И в XIX в. монахи здесь не только жили и молились, но и обучали детей старообрядцев грамоте по старопечатным книгам.

С возникновением в 1846 г. Белокриницкой старообрядческой церкви большинство казаков-поповцев примкнуло к ней. К 1859 г. образовалось 10 старообрядческих епархий, в том числе и Кавказская. Направлявшиеся в епархию священнослужители также привозили на Терек религиозную литературу. Она хранилась в старообрядческих церквях и молельнях.

Старопечатные книги в дореволюционный период позволяли осуществлять религиозное образование на Тереке. Первоначально оно носило характер домашнего, при котором старшее поколение передавало свои познания в области религии младшему. «С такой преемственностью переходило от поколения к поколению книжное учение, а с ним вместе и церковнообрядовое назидание» [2, с. 135]. Книги у старообрядцев, как и иконы старого письма, были окружены

особым почитанием. Эта традиция сохранялась и в дальнейшем. Но обучение детей чтению и письму по старопечатным книгам в XVIII в. осуществлялось уже не только в семьях, но и в старообрядческих скинтах, у грамотных уставщиков, приходящих учителей-раскольников. В 70-е гг. XIX в. таких негласных домашних учителей, например, в станице Новогладковской, насчитывалось 4 [5, с. 268].

В начале XX в. старообрядцам страны официально разрешили открывать церковно-приходские школы. Появились они и на Тереке. Здесь обучение детей также осуществлялось по старопечатным книгам. Наибольшей популярностью пользовалась апокрифическая литература, сочинения одного из великих Отцов Церкви Иоанна Златоуста, а также Часовник, Апостол, Псалтирь и др.

Обучение детей по старопечатным книгам преследовало, главным образом, религиозно-нравственные цели. Однако его значение не следует абсолютизировать. Для процесса обучения была характерна, прежде всего, зубрежка, заучивание религиозных текстов наизусть. Преподавание чтения и письма велось на церковно-славянском языке, учащиеся не умели читать и писать по-русски.

В Гребенском войске светские начальные учебные заведения появились в 20-е гг. XIX в. при командире Е. П. Ефимовиче. В 1835 г., по данным Г. А. Ткачева, в войсковых школах станицы Червленной обучалось 83 чел., Шелкозаводской – 26 чел. [6, с. 71]. Большое внимание в них уделялось патриотическому воспитанию (среди обязательных предметов значилась русская история). К знаменательным датам устраивались патриотические чтения.

В связи с проведением реформ, прекращением военных действий в регионе, переселенческой политикой царизма и другими факторами во второй половине XIX в. происходят серьезные изменения в жизни казаков Терека. В станицах открываются одно или двухклассные училища с трехлетним сроком обучения, а в начале XX в. и высшие («городские») училища. Они давали достаточно большой объем знаний (преподавались русский язык, арифметика, геометрия, история, география, ботаника, зоология, рисование, черчение и другие предметы). Появление светских школ на Тереке привело к возникновению при них библиотек, где хранились сотни книг. Это приносило свои плоды. К 1905 г. в Кизлярском отделе, куда входили гребенские казаки, грамотные (имеется в виду не церковно-славянская, а русская грамота) составляли уже около 30 % населения [7, с. 138].

Светское образование все больше влияло на продвижение казаков по службе, семейно-брачную сферу, обычаи, всю духовную культуру. По мнению М. А. Караулова, разложение старых традиций шло одновременно с усилением школ [8, с. 4]. Другой современник указывал, что раньше казаки стремились развить наездничество и ловкость, а теперь все больше интересуются, грамотен ли казак, нравственен ли [9, с. 230].

Знакомство со светской литературой (которая объектом почитания никогда не являлась) несло не только новые знания, но и новые ценности, нормы поведения. Все большее распространение получал русский литературный язык, который постепенно вытеснял местный диалект. В начале XX в. последний сохранялся в речи женщин и стариков, которые в свое время в школах не учились, а после окончания службы постоянно находились в станицах.

Произошли изменения и в процессе социализации детей. В этот период далеко не всегда взрослые могли служить источником знаний для подрастающего поколения. Влияние старших на молодежь заметно уменьшилось.

Следует отметить в этой связи, что имел место двоякий процесс: с одной стороны, пореформенная модернизация требовала новых знаний и умений, которые давала светская школа, а с другой стороны, овладение новыми знаниями и умениями приводило к изменению мировоззрения, к иному отношению к хозяйственным и прочим занятиям.

Однако вплоть до революции 1917 г. религиозное образование, базирующееся на изучении старопечатных книг, в гребенских станицах продолжало играть заметную роль в нравственном и эстетическом воспитании населения, в деле распространения церковно-славянской грамотности. Благодаря наличию религиозной литературы образование осуществлялось и в семьях, где можно было заниматься самообразованием, и в церковно-приходских школах, и у грамотных казаков.

Старопечатные книги способствовали сохранению старообрядчества, а вместе с ним – иных особенностей культуры у гребенских казаков. Не случайно гребенцы всегда сохраняли «благоговение к книгам дониконовского издания» [10, с. 75–76]. Старообрядцы Терек и в начале XX в. продолжали считать себя хранителями древнерусских обычаев и порядков, верными сынами древнехристианской церкви.

Для них понятия «старовер» (истинно православный) и «гребенец» являлись равнозначными.

Библиографические ссылки

1. Л. Н. Толстой на Кавказе в записях современников / Сост. Б. С. Виноградов // Труды Чечено-Ингушского научно-исследовательского института истории, языка и литературы. – Грозный, 1961. – Т. 3.
2. **Попко И. Д.** Терские казаки с стародавних времен / И. Д. Попко. – СПб., 1880. – Вып. 1: Гребенское войско.
3. **Г. М.** Исторические сведения о расколе среди терских (гребенских) казаков во второй половине XVIII ст. / Г. М. // Кавказские епархиальные ведомости. – Ставрополь, 1877. – № 2.
4. **Михайловский Г.** Исторические сведения о расколе среди терских (гребенских) казаков во второй половине XVIII столетия / Г. Михайловский // Кавказские епархиальные ведомости. – Ставрополь, 1877. – №3.
5. Статистические монографии по исследованию Терского казачьего войска. – Владикавказ, 1881.
6. **Ткачев Г. А.** Гребенские, терские и кизлярские казаки / Г. А. Ткачев. – Владикавказ, 1911.
7. **Омельченко И. Л.** Терское казачество / И. Л. Омельченко. – Владикавказ, 1991.
8. **Караулов М. А.** Говор гребенских казаков. Материалы для этнографии Терской области / А. М. Караулов. – СПб., 1902.
9. **Ржевуский А.** Терцы / А. Ржевуский. – Владикавказ, 1888.
10. **Гриценко Н. П.** Из истории старообрядчества на Тереке в XVIII–XIX вв. / Н. П. Гриценко // Вопросы истории Чечено-Ингушетии. – Грозный, 1977. – Т. XI.

Надійшла до редколегії 20.09.2011 р.

УДК 94(477)(093) «19»

Б. О. Галь

Національний гірничий університет

**«ИМЕЛ СЧАСТИЕ ПОЛУЧИТЬ КНИГУ
С КАРТИНКАМИ»: ТРАНСФОРМАЦІЯ ОБРАЗУ
КНИГИ У СВІДОМОСТІ ПОЛТАВСЬКОГО
ГІМНАЗИСТА 1820-х рр.**

Розглянуто еволюцію читацьких інтересів полтавського гімназиста 1820-х рр.

Ключові слова: історія читання, книжка, гімназія.

Рассматривается эволюция читательских интересов полтавского гимназиста 1820-х гг.

Ключевые слова: история чтения, книга, гимназия.

The article discusses the evolution of reading interests of Poltava gymnasium student in 1820's.

Key words: history of reading, book, gymnasium.

Історія дитини, яка читає

Концепт «дитина, яка читає» з'являється на перетині двох напрямків досліджень у межах історії повсякдення. По-перше, йдеться про історію дитинства¹ та її стрижневу і найвідомішу концепцію «віднайдення дитинства» (Ф. Ар'єс), яка передбачає усвідомлення особливих потреб дитини, зокрема, і щодо читання. По-друге, це історія читання і запропонована в її межах теорія «читацької революції» (Р. Енгельсін), за якою в середині XVIII – у XIX ст. внаслідок піднесення загальноосвітнього рівня населення відбулося суттєве розши-

© Б. О. Галь, 2012.

¹ Перефразовуючи одного з німецьких теоретиків історії повсякдення П. Боршайда, повсякдення знають не лише політик, дворянин чи священнослужитель, ба навіть робітник, тобто, вочевидь, дорослі, але й дитина [3, с. 25]. В Україні історія дитинства активно розробляється В. Маслійчуком.

рення читацької аудиторії, збільшення кількості та урізноманітнення друкованої продукції, доступної широким колам читачів, сталися вагомі зміни в читацькій практиці населення [8; 10; 12; 23].

На російському матеріалі сюжети, пов'язані з читанням, досліджувались з кінця XIX ст. у працях М. О. Рубакіна (бібліопсихологія), Ю. М. Лотмана (семіотика), А. І. Рейтблата (соціологія літератури) та багатьох інших спеціалістів з історії літератури та бібліотечної справи² [19; 11; 18]. Спеціально читаючій публіці і, особливо, дворянським дівчатам³, присвячені окремі дослідження або вступи до загальних праць, кількість яких останнім часом зростає [2; 3; 13; 14; 17].

Названі дослідники відзначають поступові зміни у сфері читання в Росії протягом всієї дореформеної доби, а часом зламу ситуації у сфері читання («читацька революція») вважають середину 1820-х рр. (А. І. Рейтблат), коли відбувається зміна пануючих жанрів⁴, поширення читання російською, витіснення рукописної книги друкованою, розширення читацького кола за рахунок чоловіків, представників середніх верств, провінціалів і дітей⁵, поява дитячої літератури.

Пов'язані із «читацькою революцією» процеси на теренах Лівобережної України⁶ яскраво ілюструє «Автобіографія Степана Лукича Геєвського (1813–1862)», яку на сторінках «Киевской старины» оприлюднив у 1893–1894 рр. харківський історик Д. І. Багалій⁷ [1].

² Втім, цілий ряд сюжетів з історії читання залишається до сьогодні не- або малодослідженими: «елементи літератури» (письменник, читач, видавець, цензор, критик, торговець, викладач) і взаємозв'язки між ними, викладання літератури в навчальних закладах, функції і круг читання, характер рецепції літературних творів [18, с. 10–14].

³ «Гендерний ухил» у дослідженнях із історії читання (В. Д. Сіповський; Д. К. Равінський; Г. В. Белова) пояснюють тією роллю, яку читання відігравало у процесі дорослішання дівчини, – на відміну від юнаків набуття ними досвіду нібито мало не практичний, а віртуальний характер [3, с. 285].

⁴ Проза і, перш за все, роман витісняє поезію.

⁵ М. П. Погодін у 1827 р. констатує: «Правда, что чтение не сделалось еще у нас такой необходимостью, как у иностранцев..., но правда и то, что во всех сословиях нашего народа круг людей благомыслящих мало-помалу распространяется» [цит. за: 18, с. 20].

⁶ Показово, що перше вітчизняне дослідження з історії читання базувалося на матеріалі не російському, а австро-угорському [6].

⁷ Схоже, що 1894 р. «Автобіографія» виходила ще й окремим відбитком.

Зусиллями діячів харківського Історико-філологічного товариства і сучасних істориків-бібліографів біографія її автора С. Л. Геєвського реконструйована доволі повно [20; 16; 4, с. 149]. Загальна оцінка цієї особистості сформульована ще М. Ф. Сумцовим і з того часу не переглядалася: «[В начале XIX в.] среди областной интеллигенции было много бодрых, светлых, энергических личностей, которые, как кораллы Океании, своим скромным трудом подготовляли почву для восприятия последовавших затем великих литературных даров со стороны Пушкина, Тургенева, Достоевского и государственных реформ шестидесятых годов. К числу таких мелких работников на обширной и малообразованной ниве отечественного просвещения отчасти принадлежит местный харьковский писатель и педагог Степан Лукич Геевский» [20, с. 57]. Свою долю дещо принизливих штрихів до його портрету додав і Д. І. Багалій: «Мало заметный, но в высшей степени симпатичный деятель 30-х и 40-х годов текущего столетия. ...С. Л. Геевский последовательно шаг за шагом излагает историю своей серенькой жизни, а в конце концов у читателя получается ясное, отчетливое представление и о жизни тысячи таких же мелкопоместных дворян» [1, с. 375, 379].

Втім, пам'ятаймо, що для істориків повсякдення саме «маленькі», конкретні люди, чиє існування часто ігнорувалося, вважалося samozрозумілим або побіжно згадувалося в контексті головних подій минулого, але чия поведінка, звички, манери, світогляд можуть бути типовими для цілої соціальної групи або певного стану, – і становлять науковий інтерес [22, с. 31, 33].

У контексті ж історії читання спогади С. Л. Геєвського набувають особливого значення, оскільки завдання визначити роль книжки у формуванні власного життєвого шляху і свідомості не формулюється автором напряму, але вирішується із перших сторінок. Крім того, значна їх частина присвячена часу від вступу мемуариста до Зінківського повітового училища (1822 р.) і до випуску із Полтавської губернської гімназії (1830 р.), тобто припадає на добу зламу читацької ситуації в країні загалом, і майже точно співпадає із хронологічними рамками створення «енциклопедії російського життя» – пушкінського «Евгения Онегина» (1823–1831 pp.).

Книга як (коштовна) річ

Родині дрібних поміщиків Геєвських належав хутір у Зінківському повіті Полтавської губернії, невеликий, але такий, що стараннями голови родини приносив непоганий доход. Панський будинок був всього в декілька кімнат, але своя бібліотека у садибі була: «Отец мой... любил читать книги, которых у него было много [1, с. 386].

Втім, ця бібліотека сприймалася як виключно батьківська, дитина нею не користувалася. Навіть через роки, під час навчання у повітовому училищі та гімназії, мемуарист жодного разу не згадує про читання батьківських книжок.

У тогочасній літературі сприйняття бібліотеки як батьківської, що знаходиться в його кабінеті чи окремому приміщенні і зачиняється на ключ, зустрічається доволі часто. Так, М. М. Загоскін зауважує про героїню свого роману «Рославлев» (1831 р.): «Полина чрезвычайно много читала, и без всякого разбора. Ключ от библиотеки отца ее был у ней» [цит. за: 11, с. 233]. Чи то сестра О. С. Пушкіна О. С. Павліщева згадує: «Учился Александр Сергеевич лениво, но рано обнаружил охоту к чтению, и уже девяти лет любил читать Плутарха или Илиаду и Одиссею в переводе Битобе. Не довольствуясь тем, что ему давали, он часто забирался в кабинет отца и читал другие книги» [цит. за: 14, с. 232].

Письму Геєвського-молодшого батьки не вчили, та й взагалі приділяли дитині мало уваги. Та попри це між батьком і сином склалися особливо довірливі стосунки, – саме із розповідей батька перед сном мемуарист і отримав перші уявлення про світ: «Всего важнее то, что я спал с ним на одной кровати⁸! Здесь-то была первая школа, в которой переданы были первые правила жизни и нравственности, и притом – языком родительским, от сердца благородно-мыслящего, высоко-чувствующего. Чего здесь не было? Здесь я выслушивал и презатейливые сказки (иные, кажется, собственного сочинения моего отца), здесь решались хозяйственные практические задачи, здесь я выучил прямо из уст отца, первоначальные молитвы, все заповеди, символ веры, здесь-же сообщались и первые географические и исто-

⁸ Про таку подробицю дворянського побуту незаможних малоросіян першої чверті XIX ст. згадує в листах і пензенський голова Палати цивільного суду І. А. Войцехович [9, арк. 5 зв.].

рические сведения, до такой степени, что я на 7 году возраста знал кое-что и об Америке, и о черных людях, и о Петре Великом, и о Наполеоне, и о Ломоносове» [1, с. 386].

Як результат у вісім із половиною років мемуарист відправлявся отримувати початкову освіту до Зінківського повітового училища неписьменним.

Завважимо, що перше (хоча й неусвідомлене) знайомство із книжкою відбулося 1822 р. ще у батьківському домі: «Я забыл сказать, что за неделю до отъезда моего в Зеньков, отец мой купил азбуку»⁹ [1, с. 387].

Втім, обмовка «забыл сказать» доволі характерна – книжка в цей момент сприймалася як особиста річ, частина «скриньки», яку приготували дитині перед від'їздом і яка була символом нового самостійного життя.

Перше ж враження власне від книжки – відкладене у часі – пов'язане вже із пансіоном, який тримав у себе вдома наглядач Зінківського повітового училища Іван Іванович Кричевський. Грамоті пансіонерів тут вчили спочатку хатній робітник Карп («Я достал букварь свой из сундучка, сел за стол, Карп возле меня – и студия началась... А а, Б б, В в, Г г, Д д, Е е – это был первый мой урок... Так живо, так глубоко врезался мне в душу и этот первый урок, и этот первый учитель мой, что я готов тотчас нарисовать все это: и новенькую азбуку, и лицо Карпа, мальчика лет 12, и его пестрядевый сюртук, и даже комнату, в которой посеяны были в душу мою первые семена премудрости»), а потім сестра наглядача, дама бальзаківського віку Ганна Іванівна Кричевська («Я под руководством Анны Ивановны выучил букварь и умел бойко разбирать другие книги и даже, кажется, уже начал писать на деревянной доске» [1, с.390]).

Під час трьохлітнього навчання в училищі (1822–1825 рр.) згадується не так багато літератури: крім «інших книжок» Г. І. Кричевської окремо відзначається хіба що книга як нагорода за успіхи у навчанні («После экзамена, на котором я прегромко и преотчетливо рассказал о царях Сауле, Давиде и Соломоне, решил безошибочно какую-то

⁹ Не виключено, що йдеться про перевидання однієї з петербурзьких азбук полтавця П. І. Богдановича (?–1803 рр.) – «Новая российская азбука для дворянских детей» (1784 р.) чи «Азбука российская для малолетних детей» (1788 р.).

задачу на правило деления и показал свои прописи – меня перевели во второй класс. Это исполнило меня радостью неописанною, тем более, что на публичном экзамене, я имел счастье получить из рук городничего в награду Книгу с картинками (Это была естественная история с изображением зверей)¹⁰. ...Я провел весь день с своей книгой, рассказывал всем ее содержание, объяснял картинки, читал даже босым девкам и мальчишкам и, набегавшись по сенокосу, уже вечером – я заснул крепким сном с книгою-же под подушкой» [1, с. 394]).

Так само перехід із другого до третього класу училища було відзначено нагородою у вигляді книги: «Награда эта состояла в книге: Способ молиться, творение госпожи Гюнон» [1, с. 397].

Цікаво, що книжку як нагороду було згадано ще раз, коли мемуарист описував перехід із першого до другого класу гімназії, але таке її значення, вочевидь, знизилось, – книжку вперше не названо, натомість додано відсторонений коментар: «это очень обрадовало моего отца» [1, с. 107].

Втім, коли навчання в училищі скінчилося, книга вже сприймалася не як річ, – у тій-таки скриньці, але окремо від інших речей він: «...складывал свои вещи и книги в сундучок» [1, с. 92].

Книга як ліки від нудьги

Під час навчання у Полтавській губернській гімназії (1825–1830)¹¹ круг читання полтавського гімназиста С. Л. Геєвського складала література обов'язкова, рекомендована вчителем словесності, і, назвемо її умовно, «література за вільним вибором» (включно із забороненою).

¹⁰ Ймовірно, російське видання *Histoire naturelle* Бюффона, адаптованої для дітей (*Petit Buffon* або *Buffon des enfants*).

¹¹ У 1803–1828 рр. в Російській імперії існувала тричленна освітня система: повітове училище – губернська гімназія – університет, за якої кожна нижча структура готувала до вступу до вищої, а вища здійснювала нагляд за процесом освіти у нижчій. Губернська гімназія була чотирикласною. До університету вступали за бажанням ті її випускники, яким виповнилося повних 16 років, тому мемуарист змушений був двічі прослухати курс 4-го класу. Вже після випуску С. Л. Геєвського, у вересні 1831 р. Полтавську гімназію було перетворено згідно з новим університетським уставом на семикласну [5, с. 231].

До літератури обов'язкової відносились підручники¹², які можна було придбати або – якщо нові книжки – у крамниці при гімназії (нею, як і гімназичною бібліотекою опікувався вчитель словесності), або з рук у старших гімназистів, як це і зробив мемуарист, потрапивши у перші ж дні перебування в Полтаві через дитячу пристрасть до видовищ у фінансово скрутне становище: «Положение мое было ужасно: мне все казалось, что я не буду уже иметь ни одной книги, и Бог знает, чтобы со мною было, если бы двоюродные братья, которым я сознался в своем проступке, не утешили меня и не вывели из затруднительного положения. Они мне сказали, что ведь пятнадцать рублей даны нам на новые книги, которые продаются в гимназии, а купить на руках у учеников можно гораздо дешевле, так что еще и останется. Я был в неопisanном восторге от этого открытия; тотчас-же занялся приисканием книг по реестру и к полному удовольствию моему имел уже у себя все, что было нужно: курс математики Фусса, всеобщую историю Есикорского, Российскую историю (не знаю чьего сочинения, но твердо знаю, что она начиналась словами: часть Сарматии и большая часть Скитии), какой-то катехизис и десь бумаги в придачу. Все эти книги вовсе не были так стары, чтобы не годились к употреблению – и я кроме того, выиграл два рубля сорок копеек, кроме истраченных на слона двадцати копеек» [1, с. 102].

Заняття залишали багато вільного часу, особливо восени, коли через невилазну полтавську багнюку траплялися екстраординарні канікули, що тривали часом 5–6 тижнів. У цей час гімназисти вигадували собі різні забавки, грали цілими днями в (заборонені) карти і читали: «Я был страстный охотник читать, но доставать книги было очень затруднительно. ...Где же можно было набрать столько книг, чтобы занять все праздное время во время грязи? А потому мы придумали другое занятие – карты. К счастью у нас редко случались деньги и то в незначительном количестве, – вероятно я с младенчества, можно сказать, сделался бы картежником. ...К чести моей надобно заметить,

¹² Стандартний список тогочасних підручників було затверджено університетським уставом 1804 р.; у 1814 р. міністерство дозволило викладати гімназичні курси лише за затвердженими підручниками, які розсилалися із С.-Петербурга і додруковувались у Харкові [7, с. 629; 5, с. 218, 232–233]. Втім, вимоги цієї не завжди дотримувались, – зокрема, мемуарист згадує про рукописні підручники з історії та статистики.

что если случалась книга, то я уже отказывался от игры, читал, а если это были стихи, то выписывал из нее, что мне нравилось: над этим иногда и подсмеивались» [1, с. 106].

Список рекомендованої літератури для молодшого гімназиста визначав вчитель російської словесності Іван Григорович Бутков¹³. Взагалі, на тогочасних полтавських хлопчиків, вочевидь, розповсюджується висновок дослідника жіночого читання Д. К. Равинського, що читання дворянської дівчини було підпорядковане «керівництву старших» [цит. за: 3, с. 285].

Знайомство із майбутнім вчителем відбулося під час вступного іспиту, за якого екзаменатор І. Г. Бутков висловив задоволення знаннями із граматики; що ж до читання, то сказав наступне: «Это можно исправить в один год; надобно только читать тебе побольше и притом в слух – это чрезвычайно образует произношение и развивает язык; у нас книг много – есть что читать – была бы охота». С этими словами он взял меня за руку и повел в другую комнату, где я увидел около десятка шкафов сверху до низу набитых книгами. Я остолбенел при этом невиданном до того времени зрелище, как остолбенел Ломоносов в Москве, когда случайно попал в книжную лавку. Заметивши мое изумление, учитель сказал: «я сам буду назначать книги, которые ты должен читать; когда ты попросишь меня – я не откажу». Я был в восторге и, как только мог, выразил ему свою благодарность» [1, с. 100].

Про книжки, які склали рекомендований набір молодшого полтавського гімназиста, І. В. Кіреєвський дещо пізніше сказав: «От азбуки и катехизиса приступает к повестям и путешествиям» [цит. за: 18, с. 102]. «Бывши еще во втором классе, я перечитал все, что учитель нашел приличным дать мне. Это были: образцовые сочинения (род хрестоматии в 12 частях с портретами некоторых авторов), историю Карамзина, разные путешествия, даже / «Россиаду» и «Владимира» Хераскова, и трагедии Озерова» [1, с. 106].

Схоже, що доступ до багатої бібліотеки Полтавської гімназії не був вільним. Відомо, що 5 червня 1809 р. Вчений Комітет Харківсько-

¹³ Бутков Іван Григорович – походив із військових обивателів, освіту отримав у Острозькому повітовому училищі, Воронежській гімназії та Харківському університеті (1823 р.). Після закінчення останнього призначений спочатку вчителем історії Полтавського повітового училища (1823–1824 рр.), а потім вчителя словесності Полтавської гімназії (1824–?).

го університету дозволив учням двічі на тиждень користуватися бібліотекою [5, с. 225]. Але ймовірно, що цей дозвіл стосувався учнів старших (3-й, 4-й) класів гімназії, молодші ж гімназисти отримували книжки лише за рекомендацією вчителя словесності І. Г. Буткова. За його ж пропозицією гімназистами було прийняте неписане правило дарувати книги до бібліотеки при переході до третього класу («На основании этого *jus non scriptum* и я внес в библиотеку полтавской гимназии две части повестей князя Шаликова») – або й просто випикувати цікаві книжки/журнали і після колективного і індивідуального прочитання знову ж таки передавати їх до бібліотеки [1, с. 429–430]. Зробивши такий дар, гімназист отримував право вільно користуватися бібліотечними фондами аби задовольняти свою цікавість і, одночасно, готуватися до написання численних творів у прозовій і віршованій формі: «Если мы не писали сочинений до прихода учителя, то уже наверное чтонибудь читали вслух. Сколько я припомнить могу, в этом случае мы читали с большою пользою, особенно, если попадалось чтонибудь занимательное. В это время явился уже и Булгарин со своими юмористическими статьями под именем похождения Гостинина, залам и передним – в то время он заменял нынешнего Гоголя – хохотали вдоволь; сочинения Пушкина, Жуковского, Батюшкова¹⁴, рукописная комедия Грибоедова «Горе от ума»¹⁵ и некоторые другие сочинения очень много нас занимали¹⁶» [1, с. 429–430].

У той час як рекомендована література із класної кімнати формувала смак, заборонене чи знехтуване вчителем читання збуджувало увагу і сильніше позначалося на світовідчутті: «Романов учитель не позволял читать, но я презирал это, даже смеялся над ним, что он

¹⁴ Так само і Ф. І. Буслев згадував, як під час його навчання у Пензенській гімназії (1828–1833 рр.) викладач словесності «читал с нами сам или заставлял читать кого-нибудь из нас произведения писателей, как старинных, например, Ломоносова, Державина, Фонвизина, так и особенно новейших, какими тогда были Батюшков, Жуковский, Пушкин» [18, с. 34].

¹⁵ Гімназисти тих років О. П. Мілюков та В. Ф. Евальд у своїх спогадах згадують про «заборонені» тексти у рукописних збірниках і, серед них, про «Горе от ума» (той-таки Ф. В. Булгарін у 1825 р. опублікував уривок із п'єси і лише 1833 р. вона вийшла з друку, та й то зі значними цензурними купюрами) [18, с. 24].

¹⁶ Зокрема, «Енеїду» І. П. Котляревського «читал и почти всю знал назизусть» [1, с. 440].

считает меня таким дитятею, что будто бы уж я не могу понимать Радклиф¹⁷, Жанлис¹⁸ и т. п. и, если только представлялся случай, я с жадностью перечитывал по два и три раза романы несравненной Радклиф: Полный колокол¹⁹, Развалины старого замка и т. п. прелести. Часто случалось, что я по целому роману прочитывал в один присест» [1, с. 106].

Це саме був час, коли круг читання перекладеного роману – авантюрного, готичного, розбійницького, сентиментального, – суттєво розширився за рахунок простолюду і провінціалів, а їх авторів активно пропагували в Росії М. М. Карамзін і його однодумці [18, с. 28].

Як результат можемо навести безліч прикладів впливу «несравненної Радклиф», графині де Жанліс і їх численних товаришів по перу на формування читацьких/письменницьких смаків «пушкінської доби»²⁰. Так, автор першого російського історичного роману М. М. Загоскін почав писати в одинадцять років, наслідуючи «готичні» романи Жанліс, а у зрілих творах циклу «Вечер на Хопре», написаних як данина дитячій захопленості, свідомо зазначав: «Не могу описать, какое неизъяснимое наслаждение чувствую я всякий раз, когда слушаю повесть, от которой волосы на голове моей становятся дыбом, сердце замирает и мороз отдирает по коже» [21].

¹⁷ Радкліф Анна (1764–1823 рр.) – англійська письменниця, одна з засновниць готичного роману. У Росії першої чверті ХІХ ст. романи Радкліф активно перекладали, видавали і перевидавали, а стиль наслідували анонімні автори, твори яких також друкувалися під ім'ям відомої романістки (всього близько двох десятків назв). Цікаво, що про мемуариста, як і про авторку улюблених ним готичних романів, свого часу казали, ніби він збожеволів [1, с. 377].

¹⁸ Стефані-Фелісіте Дюкре де Сент-Обен, графиня де Жанліс (1746–1830 рр.) – французька письменниця, автор чисельних сентиментальних романів, серед яких кращим вважається «Mademoiselle de Clermont» (1802 р.). У складеному російським бібліографом А. І. Рейтблатом «списку російських бестселерів» першої половини ХІХ ст. знаходимо роман пані Жанліс «Геройство семнадцатилетней знатной девицы, или Оклеветанная невинность: В 3-х ч.», який протягом десяти років (1808–1817 рр.) витримав 5(!) перевидань.

¹⁹ Ймовірно, друкарська помилка. Правильно – «Полночный колокол» (СПб., 1802 та М., 1816).

²⁰ Власне, свідчення захоплення «готичними» романами Жанліс відносяться і до «післяпушкінської» доби, як-от у спогадах М. Г. Залесова [18, с. 34].

У незавершеній повісті О. С. Пушкіна «Дубровский» (1833 р.), написаній під очевидним впливом англійських і німецьких розбійницьких романів, автор назвав героїню «пылкою мечтательницею, напитанною таинственными ужасами Радклиф». Шанувальницями А. Радкліф і графині де Жанліс зробили своїх героїнь-провінціалок і тогочасні письменники О. І. Чуровський («Примадонна») і В. Ф. Вельямінов-Зернов («Князь В-ский и княгиня Щ-ва, или Умереть за отечество славно, новейшее происшествие во времена кампании французов с немцами и россианами 1806 года, российское сочинение»). Для першої з них, старої полковниці – це захоплення з юності («и теперь с таким же восхищением она ...умствовала с г-жою Жанлис, бродила по темным коридорам с бесстрашной Радклиф»), для іншої, молодой харків'янки – спосіб вгамувати біль від втрати брата, загиблого під Аустерліцем («взяв наскоро «Удольфские таинства», забывает она непосредственно виденные сцены, которые раздирали душу ее сестры и матери») [18, с. 22–23; 11, с. 56].

На особливу увагу заслуговує питання про літературу, з тих чи інших причин «відсутню» у спогадах С. Л. Геєвського. Судити про книги, згадки про які могли б опинитися на цих сторінках, дозволяє пушкінська «енциклопедія російського життя», в одній з редакцій якої зустрічаємо наступний опис дорожньої (!) бібліотеки Євгенія Онегіна:

«<Хотя> мы знаем что Евгений
Издавна чтенья разлюбил
Лю<имых> несколько творений
Он по привычке лишь возил –
Мельмот, Рене, Адольф Констана
Да с ним еще два три романа
В которых отразился век
<И> современный человек»²¹.

За визначенням найпроникливішого коментатора «Евгения Онегина» Ю. М. Лотмана, «варіант бібліотеки дав Онегіну повне зібрання

²¹ 5–6 рядки мали ще й інший варіант: «Творца негодного Жуана <...> Весь Скот, да два иль три романа» [цит. за: 11, с. 317]. Навіть у дорожній бібліотеці іншого пушкінського героя графа Нуліна зустрічатимуться Гізо, незмінний Вальтер Скотт, Беранже і у чернетках – Прадт [11, с. 319].

найновіших і суто літературних творів: поеми Байрона, «Мельмот-блукач», «Рене» Шатобріана, «Адольф» Б. Констана, «увесь Вальтер Скотт» (серед закресленого є й «Корінна» Ж. Сталь) – майже вичерпний список вершинних явищ європейського романтизму першої чверті XIX ст.» [11, с. 319]. В той же час у С. Л. Геєвського не згадано жодного з цих імен, вочевидь, відомих і популярних серед читачів О. С. Пушкіна.

Видається, що це можна пояснити не стільки вадами підбору бібліотечних фондів Полтавської губернської гімназії, одних з найбагатших серед гімназичних бібліотек тогочасної Росії, скільки незадовільно низьким рівнем тогочасного викладання іноземних мов²² і відсутністю якісних перекладів названих авторів.

Втрачене у гімназичні часи буде поспіхом надолужене вже у 1840-х рр., після опанування на старших курсах Харківського університету французької/польської мов, появи якісних перекладів і численних російських романів²³: «Не могу исчислить всего прочитанного мною в эти года: тут был и Шекспир, и Сервантес, и Мольер, и Байрон, и Дикенс, и Гюго, и Купер, и Вальтер-Скотт, и Пушкин, и наши русские романисты, и греческие лирики, и Софокл» [1, с. 66–67].

Аналізуючи коливання О. С. Пушкіна між «бібліотекою XVIII ст.» та сучасними книгами для свого героя, Ю. М. Лотман вбачав їх розгадку в наступних рядках із «Романа в письмах» (1829): «Чтение Ричардс.<она> дало мне повод к размышлениям. Какая ужасная разница между идеалами бабушек и внучек» [11, с. 319–320]. Втім, за одночасного безсистемного читання літератури декількох поколінь С. Л. Геєвський у 1840-х цю різницю вже навряд чи завважив...

Книга як життєвий вибір

На виході з Полтавської гімназії, а, вірніше, під час переходу до повторного 4-го класу (1829) книга вже визначається як остаточний

²² За результатами ревізії Полтавської гімназії, здійсненої 1831 р. професором Харківського університету П. П. Гулаком-Артемовським, викладачам «нових» мов Ф. І. Целларіусу (німецька) і А. Й. Круп'є (французька) було оголошено зауваження «за слабое старание в преподавании своих предметов» [5, с. 258–259].

²³ Перші російські історичні романи М. М. Загоскіна і Ф. В. Булгаріна з'явилися із друку у 1829–1830 рр. і сумнівно, що С. Л. Геєвський встиг із ними ознайомитися ще у Полтаві в останній гімназичний рік.

життєвий вибір²⁴ і, одночасно, прокляття: «Вы уже знаете, как шла у нас словесность, и потому можете судить, что при малейшем таланте, при ничтожном успехе, при одном одобрении учителя – не могло не родиться в голове учеников желанье сочинительствовать, желание которое у молодых людей нередко обращается в страсть ужасную, гибельную страсть, стоящую впоследствии многих слез и невыкупаемую целыми годами душевных мучений. По моему мнению, это гораздо хуже прочих приятельниц своих: картежной игры, поклонения Бахусу, скупости и любостязания, и может быть не хуже только любви к женщинам!» [1, с. 435].

Схожі філіппіки щодо літератури знаходимо в інших людей за інших часів. Так, наприклад, Д. І. Фонвізін наприкінці XVIII ст. згадує про свою юнацьку домовленість із книготорговцем здійснити своєрідний обмін «переклади на книжки»: «Книгопродавец сдержал слово и книги на условленные деньги мне отдал. Но какие книги! Он, видя меня в летах бурных страстей, отобрал для меня целое собрание книг соблазнительных, украшенных скверными эстампами, кои развратили мое воображение и возмутили душу мою» [цит. за: 3, с. 262]. Тут, зрозуміло, йдеться про літературу доволі специфічну... Але англійка Ш. Е. Браунсон схожим чином пише про наслідки свого першого дитячого знайомства із Шекспіром: «Батьки не відають, що роблять, коли заради марнославства, недомислу або ж через надмірну поблажливність захочують у маленькій дівчинці так званий смак до поезії» [цит. за: 10, с. 408].

Здається, справа не стільки у характері книжок, їх авторах, ба, навіть, часі прочитання, оскільки той-таки С. Л. Геєвський бере книжку в руки вже не малою дитиною, а підлітком, та й про книжки йдеться, здебільшого, із ретельно відібраних бібліотечних фондів. Головним наріканням до літератури є власне захоплення нею, яке не зникає з роками, переростаючи у бажання писати самому, виносити результати своєї праці на суд сучасників, у той час як планка вимог до сучасників, задана самою літературою, надмірно висока.

Рівновага між бажаннями бути з людьми і, одночасно, писати для людей чи, навіть, для самого себе, настільки не стійка, що будь-яка

²⁴ Тим же 1829-м датований зошит «Упражнения в прозе и стихах», який у часи М. Ф. Сумцова зберігався серед паперів С. Л. Геєвського [20, с. 63].

дрібниця може її зруйнувати. Для С. Л. Геєвського таким ударом стала дріб'язкова і пуста критична стаття в «Отечественных записках» за 1842 р. на його опубліковану п'єсу. Після неї в Харкові казали, що С. Л. Геєвський втратив глузд, сам же він у спогадах пише про мізантропію і остаточну втечу від життя і від людей у свою літературну діяльність: «Состояние души моей в это время было настроено к мизантропии. Я решился жить с книгами: в них заключил все общество свое; ими ограничил все свое развлечение. Мне так было отрадно и сладостно жить и мыслить в этом обществе, что я начал понемногу успокаиваться... Чтобы не утратить образ и подобие Божие, я должен был отыскать развлечение и принялся читать, читать все, что только могло мне нравиться в какомнибудь отношении. ...Все мои труды, сколь они ни маловажны, принесли мне ту пользу, что я в них находил отдых от повседневных занятий, да кроме того, под предлогом их, я мог иногда (хотя весьма редко) уклоняться от омерзевших мне бесед, затворившись в своем кабинете наглухо. Боже мой! Да ведь если бы мои литературные труды были и еще в десять раз ничтожнее, все таки я приятнее за ними провожу время, нежели в сообществе тех, с которыми столкнула меня немилосердная судьба» [1, с. 66–67, 377].

Більше за своє життя С. Л. Геєвський нічого не опублікував, і його твори (літературні, аналітичні і науково-публіцистичні) наприкінці ХІХ ст. були відомі лише в рукописах. Попри обмеженість у фінансах, мемуарист до останнього збирав бібліотеку, яка включала чимало старовинних книг, надрукованих у столицях і Харкові, рукописів, зокрема «Топографическое описание Харьковского наместничества 1787 г., с 15 картинами уездов и планов городов». Значну частину цієї бібліотеки син мемуариста А. С. Геєвський передав Харківському історико-філологічному товариству.

Спроба прослідкувати еволюцію читацьких уподобань і, загалом, трансформацію образу книги у свідомості полтавського гімназиста «пушкінської доби» дала нам три ключові етапи, коли книга сприймалася послідовно як річ (з часом – дорогоцінна), як засіб подолати нудьгу і як життєвий вибір. І все це вмістилося в короткий проміжок часу із 1822 по 1830 р., коли до російської і світової літератури ввійшли О. С. Пушкін, М. В. Гоголь, Ф. В. Булгарін, М. М. Загоскін.

Утім, роблячи цей висновок, треба пам'ятати про елемент випадковості – значення вчителя літератури як «агента соціалізації»²⁵ – і про той факт, що маємо справу зі спогадами дорослої людини, яка можливо (під)свідомо конструювала таку послідовність. Втім, історія дитини, яка читає (як і історія дитинства в цілому) приречена робити таку поправку. Як доречно зауважує В. Маслійчук, «ми спробували хоча б частково наблизитися до розуміння дитячого світу в минулому. ... великий парадокс – дитина розглядається поглядом дорослого, й без дорослості дитячий світ не може бути зрозумілим» [15, с. 94].

Бібліографічні посилання

1. Автобиография Степана Лукича Геевского (1813–1862) / Сообщил Д. И. Багaley // Киевская старина. – 1893. – Т. XLII. – Сентябрь. – С. 375–400; Т. XLIII. – Октябрь. – С. 91–111; Ноябрь. – С. 427–443; 1894. – Т. XLV. – Апрель. – С. 26–48; Июнь. – С. 514–534.
2. **Банк Б. В.** Изучение читателей в России (XIX в.) / Б. В. Банк. – М., 1969. – 262 с.
3. **Белова А. В.** «Четыре возраста женщины»: Повседневная жизнь русской провинциальной дворянки XVIII – середины XIX вв. / А. В. Белова. – СПб., 2010. – 480 с.
4. **Білокінь С. І.** Довідкова книга з культурної спадщини України: Метабібліографія, зміст біографічних та інших словників тощо. Робочий зошит / С. І. Білокінь. – К., 2009. – 514 с.
5. **Василевский В.** Полтавская гимназия с 1808 по 1831 год. Очерки по архивным данным / В. Василевский // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1907. – Вып. 3. – С. 185–272.
6. **Вушко І.** Еволюція читацьких інтересів львів'ян у другій половині XIX століття (за даними про діяльність бібліотеки Оссолинських) / І. Вушко / [Електронний ресурс] // Україна модерна. – 2003. – Вип. 8 (<http://www.lnu.edu.ua/Subdivisions/um/um8/Statti/6-VUSHKO%20Iryna.htm>).
7. Высочайше утвержденный Устав учебных заведений, подведомых Университетам. Ноября 5. 1804 // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. XXVIII. – № 21501. – С. 626–647.
8. **Дарнтон Р.** Історія читання / Р. Дарнтон // Нові перспективи історіопісання / За ред. П. Берка. – К., 2004. – С. 194–229.

²⁵ Припускаємо, що літературні уподобання С. Л. Геєвського склалися б інакше, якби він прийшов до Полтавської гімназії на десять років раніше, коли викладання французької було на високому рівні, а от викладачі російської словесності змінювались, як у калейдоскопі.

9. Збірка Войцеховича № 1 // Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. II. – Оп. 5. – Спр. 15051–15242.
10. **Лайонс М.** Новые читатели в XIX в.: женщины, дети, рабочие / М. Лайонс // История чтения в западном мире от Античности до наших дней / ред.-сост. Г. Кавалло, Р. Шартье. – М., 2008. – С. 399–441.
11. **Лотман Ю. М.** Роман А. С. Пушкина «Евгений Онегин». Комментарий: Пособие для учителя / Ю. М. Лотман. – Л., 1983. – 416 с.
12. **Мангуэль А.** История чтения / А. Мангуэль. – Екатеринбург, 2008. – 381 с.
13. **Маркова И. Б.** Круг чтения сибирских чиновников в первой половине XIX в. / И. Б. Маркова // Русская книга в дореволюционной Сибири: Книгописная деятельность и круг чтения сибиряков. – Новосибирск, 1984. – С. 56–67.
14. **Марченко Н.** Приметы милой старины. Нравы и быт пушкинской эпохи / Н. Марченко. – М., 2001. – 368 с.
15. **Маслійчук В. Л.** Дитина та голодні роки (стратегії дорослої та дитячої поведінки на Північному Лівобережжі у 80-х рр. XVIII ст.) / В. Л. Маслійчук // Сіверянський літопис. – 2008. – № 5. – С. 94–99.
16. **[Половцов А.]** Геевский, Степан Лукич / [А. Половцов] // Русский биографический словарь. – М., 1999. – Т. 5. Гааг-Гербель. – С. 334–335.
17. **Равинский Д. К.** «Читающая барышня» как историко-культурный феномен / Д. К. Равинский // Мифология и повседневность: Гендерный подход в антропологических дисциплинах. – СПб., 2001. – С. 358–361.
18. **Рейтблат А. И.** Как Пушкин вышел в гении: Историко-социологические очерки о книжной культуре Пушкинской эпохи / А. И. Рейтблат. – М., 2001. – 336 с.
19. **Рубакин Н. А.** Читательская выучка: Материалы для характеристики нарастания читателей на Руси / Н. А. Рубакин // Образование. – 1903. – № 1. – С. 101–125.
20. **Сумцов Н. Ф.** Степан Лукич Геевский / Н. Ф. Сумцов // Харьковский сборник: Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1890 год. – Х., 1890. – Вып. 4. – Отд. II. Литературно-научный. – С. 57–75.
21. **Усов А. М.** Н. Загоскин / А. М. Усов / [Электронный ресурс] // <http://www.rusf.ru/rsf-XIX/zagoskin.htm>.
22. **Шандра В. С.** Історія посвядження як науковий підхід для вдосконалення досліджень історії України XIX – початку XX століття / В. С. Шандра, О. О. Крижанівська, О. Л. Вільшанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2006. – Вип. 11. – С. 28–39.
23. **Шартье Р.** Письменная культура и общество / Р. Шартье. – М., 2006. – 272 с.

Надійшла до редколегії 20.05.2011 р.

УДК 94 (470) «1789/1917»

Н. В. Венгер

Днепропетровский национальный университет им. О. Гончара

**КНИЖНАЯ ТРАДИЦИЯ КАК ПРОЯВЛЕНИЕ
ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ ПОТРЕБНОСТЕЙ
ТРАДИЦИОННО-ПЕРЕХОДНОГО ОБЩЕСТВА
(на примере этноконфессии меннонитов
Российской империи XIX века)**

На прикладі історії менонітської спільноти Росії простежується зв'язок між зміною інтелектуальних потреб замкнутого суспільства та розвитком традицій інтелектуального виробництва та споживання книги.

Ключові слова: історія споживання книги, менонітські колонії Росії, колонізація, модернізація, реформи освіти, протестантизм на Півдні Російської імперії.

На примере истории меннонитского сообщества прослеживается связь между изменением интеллектуальных потребностей замкнутого общества и развитием его культуры интеллектуального производства и потребления книги.

Ключевые слова: история потребления книги, меннонитские колонии России, колонизация, модернизация, реформы образования, протестантизм на Юге Российской империи.

In this article the author studies the correspondence between some phenomenon in the Mennonite society: the processes of the intellectual demands transformation in closed community and development of its book tradition.

Key words: the book tradition, the Mennonite colonies in Russia, colonization, reforms of education, Protestantism in the South of the Russian Empire.

Культуру создания, восприятия и потребления книги – книжную традицию, на наш взгляд, следует оценивать как ёмкое полинаправленное явление, социальную и мировоззренческую категорию, которая, обладая существенным когнитивным потенциалом, может

быть использована для понимания качественных особенностей и характеристик больших и малых социальных систем: цивилизаций, наций, сообществ. Для практической апробации данного утверждения попробуем воспользоваться данной категорией для реконструкции состояния традиционного общества на одном из переломных этапов его развития – стадии переходности. В фокусе нашего исследования – этноконфессиональное сообщество меннонитов, последователей анабаптистского движения. Мы попытаемся проследить за динамикой развития одной из важнейших характеристик данного типа обществ, а именно – изменениями его интеллектуальных потребностей. Полученные в результате исследования выводы позволяют экстраполировать наши рассуждения на другие общества подобного типа.

Меннонитские общины, обосновавшиеся на территории Российской империи в конце XVIII в., являлись одной из протестантских церквей, сформированной в XVI в. [19]. В результате длительного развития в условиях эндогамности меннонитство, подобно другим замкнутым сообществам, прошло путь от деноминации к этноконфессиональной общности, то есть приобрело признаки этноса [2]. Для представителей таких социальных групп (в российском контексте близкими к ним являются староверы, молокане, духоборы) характерным являлось осознание собственной автономности и конфессиональной исключительности. Отделяя себя от окружающего социума, этнического и конфессионального массива, меннонитские колонии отличались не только хозяйственно-культурными и этническими особенностями, но, прежде всего, высоким уровнем групповой самоидентификации¹.

Меннонитское сообщество (колонии², связанные между собой нитями самоорганизации [32]) мы рассматриваем как социальную

¹ Именно данная особенность позволяла сохранять содержание постоянных компонентов культуры: осознание собственной богоизбранности, пацифизм; определяющее значение аграрной деятельности, позволяющей вести в некотором смысле автономное существование; религиозное воспитание, эндогамию.

² В середине XIX ст. в Российской империи проживало около 40 000 представителей данной деноминации, расселенных в 59 колониях Юга. В 1870 г., по сведениям Министерства внутренних дел, количество колоний Юга составляло 105, а к 1914 г. всего на территории России проживало более 104 000 меннонитов.

систему, находящуюся на традиционно-переходной стадии. В середине XIX в. в системе колоний удивительным образом сочетались традиции и инновации. Наш опыт исследования экономических процессов в поселениях, их роли в развёртывании предмодернизационных и модернизационных явлений в регионе, позволяет прийти к заключению о том, что протестантские по природе меннонитские общины являлись динамично развивающимся сообществом [4]. По этой причине, несмотря на довольно частое использование в данной публикации слова «традиция», мы, вслед за современной социологией, не рассматриваем её как фактор стагнации [6]. Традиция – это комплекс культурных парадигм, наследие прошлого, в котором сосуществовали элементы различной направленности, одни из которых придавали сообществу устойчивость, обеспечивали ревайвализм качеств, определяющих их целостность, а другие – несли в себе адаптивный потенциал и были устремлены в будущее. Успешная адаптация конгрегаций в Российской империи и позитивная динамика их развития подтверждает, что традиционное общество способно гибко реагировать на социальные вызовы. Это позволяет нам агрегировать данное сообщество как переходно-традиционное, которое в условиях переходности, будучи вовлеченным в процессы предмодернизационного и раннемодернизационного развития, сохраняет значимость традиций и использует вначале саму традицию, а затем «образ», легенду о ней для сохранения внутреннего единства. Традиция на более позднем этапе переходности – некий символ сообщества, к которому относятся с несомненным уважением, и который, подобно английской королеве, царствует, но не управляет, которую, однако, непозволительно игнорировать. Предварительные исследования подтверждают, что в целом традиционное общество, подобное меннонитской этноконфессии, с трудом расстаётся с традицией, что позволяет предположить, что даже на этапе зрелой модернизации оно, вопреки алогизму определения, остаётся традиционно-современным (модернизированным) обществом.

Книга как фактор сохранения традиции в обществах замкнутого типа

У меннонитов представление об окружающей действительности выражалось в виде контroversии «благочестие – зло». «Избранные» (так называли себя меннониты) признавали, в лучшем случае, несо-

вершенство внешнего по отношению к их закрытому социуму мира, а некоторые общины полностью отказывались от общения с ним. Опасаясь греховного разрушительного влияния извне, меннониты, как известно, создали свою систему образования. Изначально она формировалась для передачи знаний и «правильного» воспитания подрастающего поколения. При этом транслируемые последующей генерации знания понимались как «сакральные», то есть как закрытые, передаваемые в специфической интерпретации узкому кругу доверенных лиц, способных эти знания воспринимать и сохранить. По этой причине, несмотря на налаженную и весьма организованно действующую систему образования, а также высокий уровень грамотности членов конгрегаций, который обеспечивал каждое последующее поколение минимальными навыками образовательной подготовки (умением читать, писать и считать), замкнутость общества сдерживала развитие интеллектуальной традиции и сохраняла в течение долгого времени некоторую провинциальность интеллектуальной культуры замкнутого сообщества.

Носителем, хранителем и трансфером данных знаний являлась книга. При молитвенных домах – местах проведения собраний и школьных занятий – были собраны небольшие библиотеки. Книги, берегаемые в них, использовались как для молитвенных собраний и занятий по библейской истории взрослого населения, так и для обучения подрастающего поколения. Согласно анализу, проведенному канадским исследователем Л. Фрезе, в начале XIX в. небольшие по численности каталоги данных книжных собраний были наполнены специфической литературой: трактатами основателей учения, историческими произведениями о раннем периоде истории вероучения, литературой о его лидерах (Менно Симонсе, Дирке Филиппсе), Библией и комментариями к ней, молитвословами (Ханса де Риса, Иоганна Арндта), мартирологами [31, р. 3].

Данный перечень произведений оставался традиционным и сохранял свою актуальность фактически всю первую треть XIX в. Таким образом, книга долгое время являлась не только субъектом (хранителем) традиции, то есть носителем сакральных знаний, но и её объектом. Ибо только книги определённого содержания и избранных авторов воспринимались сообществом как значимые. Другими словами, не только знание, но и книга, носитель этого знания, являлась объектом культурного трансфера.

Следует также признать и тот факт, что, несмотря на ограниченность находящихся в использовании наименований книг и их тематическую односторонность, в обществе в целом формировалось позитивное отношение к книге, культура читателя и вдумчивого чтения. Меннониты практиковали проведение молитвенных занятий, на которых они не догматически изучали, а обсуждали, интерпретировали Священное писание. Отношение к тексту, таким образом, имело креативный характер. И хотя на анализируемом этапе это касалось лишь специальных, отобранных сообществом книг, ассоциативное отношение к книге как источнику позитивных знаний фиксировалось на подсознательном уровне. Это происходило ещё и потому, что других, запрещённых книг, члены конгрегаций долгое время не знали. Книги религиозного содержания были обязательным атрибутом каждого дома, и к ним относились с почтением, подобно почитанию икон в православной традиции.

Данная «литературная диета» воспринималась обществом как адекватная. Например, Класс Раймер – пастор так называемой «Малой общины» (Кляйне Гимайнде) – фундаменталистской конгрегации, основанной в 1812 г. в результате одного из первых расколов, утверждал: «Чтение книг из чуждой нам культурной среды есть признак вероотступничества» [31, р. 3]. Такую точку зрения разделяло не только поколение старейшин, но и большинство родителей, которые, напутствуя учителей, рассуждали следующим образом: «Моему сыну незачем знать больше, чем знаю я» [23, р. 109].

Таким образом, один из первых промежуточных выводов относительно книжной традиции для замкнутого общества на этапе начала переходности, который мы можем сделать в результате анализа изложенного материала, может быть представлен следующим образом: состав признаваемых и почитаемых таким сообществом книг не является случайным, а адекватно отражает характер сообщества, его ценности и направленность его интеллектуальных усилий. Что касается последнего, то в обществе с подчеркнутым вниманием к религиозно-духовным проблемам, с поисками очищения и спасения, с явной устремлённостью от бытия к небытию, от социально-глобального к микроколлективу не могло уделяться много внимания иным направлениям знаний, кроме, как полагали меннониты, как познанию доктрины богоизбранного вероучения, а, следовательно, и его

истории. Прошлое было канонизировано и сохранено в памяти поколений.

Данные рассуждения подводят нас к другому, весьма важному выводу о наличии у меннонитов и подобных им групп и сообществ основ исторического сознания. Традиция его формирования у меннонитов прослеживается с XVI в. Представления о прошлом были облачены в религиозно-эпическую форму. Эпичность и трагизм ей придавала ранняя история вероучения – этап преследований и борьбы за признание. Так, одной из первых книг, положивших начало эпической традиции, было произведение главы фламандской меннонитской церкви Тильмана Янца ван Брата «Зеркало мучеников» (1660 г., переиздано в 1685 г.) [35]. Данная книга излагала историю гонений христиан, историю мучеников, а также преследований представителей раннего баптизма. В 1748–1749 гг. труд объемом 1512 стр. был переиздан в Германии значительным по тем временам тиражом – 1300 копий [30; 35]. Видимо, благодаря этому обстоятельству книга оказалась в руках меннонитов, переселившихся в Россию с территории Польской Пруссии.

Таким образом, историческое сознание в эпической форме формировалось у меннонитов, как у некогда преследуемой протестантской группы, с первых лет возникновения деноминации. Вместе с тем, дальнейшие условия развития меннонитских общин, их постоянные переселения (Швейцария, Германия, Россия, США, Франция), нестабильность положения в различных странах, когда этапы признания чередовались с периодами гонений и ограничения прав, как это было, например, в Пруссии и Саксонии, способствовали развитию этого сознания. В России задачи выживания и консолидации в иноконфессиональном окружении также надолго свелись к консервации памяти – того далёкого прошлого, которое нередко носило нарративно-описательный характер, но документальность которому придавали реально существовавшие исторические персонажи. Поскольку «центральной темой» данной этнической группы стала идея страданий и преследований, то долгое время российские меннониты предпочитали, скорее, оглядываться назад, к своим первоистокам, нежели рассуждать о современном и, тем более, задумываться о будущем.

Характер развития книжной традиции также отражал уровень образованности общества. Изначально система образования в колониях ограничивалась начальной школой. Записки Тобиаса Фоца – одного из

первых известных нам учителей, практикующих в меннонитских колониях на Молочной с 1822 по 1829 гг., – позволяют составить общее представление о содержательной стороне образования. В программу обучения входили история религий, изучение Библии, чтение, письмо, арифметика, грамматика немецкого языка, пение. По требованию родителей данный перечень мог быть дополнен двумя курсами: рисованием и географией [19, р. 693]. Следует, однако, отметить, что уровень подготовки учителей был разным, и на практике, до конца 1830-х гг., времени первого реформирования школьной системы, качество обучения существенно снижалось отсутствием образованных преподавателей [23, р. 100–109; 19, р. 690–695].

С уверенностью можно утверждать, что на начальном этапе российской истории поселений большее влияние на развитие интеллектуального уровня колоний оказывала не книжная традиция, а хозяйственная деятельность меннонитов. Вместе с тем, потребность в адаптации и совершенствовании различных производственных практик обуславливала реверсивный взгляд на книжную традицию. Успехи меннонитов на поприще хозяйственного развития были впечатляющими. Специфика самоорганизации меннонитов, а также политика властей, направленная на активизацию экономического потенциала данных поселений, привела к образованию на территории колоний различных обществ хозяйственной направленности: овцеводства (1824), лесоводства (1830), «Улучшения сельского хозяйства, промышленности и торговли» (1836) [29, р. 107–144]. Осваивая регион, меннониты, безусловно, добывали и накапливали новые практические знания. Однако полученный опыт не облачался ими в форму научных или информационных публикаций и не систематизировался. Очевидно, что общество не испытывало в этом потребности и использовало иные формы для передачи практических знаний. Специфика системы внутренней и внешней коммуникации общин, а также правил их общежития состояла в том, что поселения располагались на близком расстоянии. Последнее обстоятельство облегчало возможность транслирования вновь приобретённых навыков, а члены конгрегаций, исходя из традиций эндогамности, были связаны нитями родства. Частые молитвенные собрания обеспечивали интенсивное общение, что позволяло сохранять и передавать знания путём наглядной демонстрации. Характерно, что первенство в изложении практических наработок меннонитов принадлежит не им, а лицам, несшим

ответственность за «мониторинг» колоний [5; 7]. Среди них, например, Александр Клаус – чиновник Министерства государственных имуществ, автор одной из первых книг, в которой представлен анализ результатов колонизации [5].

Очевидно, что как инновации, так и их популяризация с опасением воспринимались пасторами – наиболее влиятельными лицами, избираемыми самими меннонитами. Проповедники остерегались появления новых знаний: сепаратные знания порождают нетрадиционные идеи и ведут к разрушению духовного единства конгрегации. По этой же причине кардинально инновационные идеи казались опасными и непонятными сообществу, а большая часть общинников могла опасаться образованных, неординарно мыслящих лидеров.

Школьная реформа и первые изменения в развитии интеллектуальной традиции этноконфессии (1830–1840-е гг.)

Некоторые перемены в предметной и мировоззренческой области интеллектуальной традиции меннонитских колоний прослеживаются с конца 1830-х гг. Начало данного сдвига было обусловлено реформированием школьной системы, проведение которой было поручено Иоганну Корнису – главе «Сельскохозяйственного общества», первому светскому лидеру колоний, человеку практического ума. Ему, заметим, принадлежала идея создания одной из первых библиотек на Молочной [4].

Реформа Корниса сводилась к привлечению в школы профессионально подготовленных, образованных преподавателей, большинство из которых приглашалось из-за границы. В описании модели школы, составленной Корнисом, между прочим, отмечено, что учителя должны поощрять учеников в чтении книг и приобретении знаний [23, p. 112]. Новая генерация учителей демонстрировала способности не только эффективно преподавать, но и создавать учебные пособия, соответствующие потребностям общества. Среди них, например, следует упомянуть учебник по математике Гейнриха Франца «150 арифметических таблиц» [19, p. 832–833]. В то же время стали появляться так называемые Центральные училища – средние школы, обеспечивающие более высокий образовательный уровень. Первые такие училища были основаны в селах Гальбштадт (1835 г.) и Гнаденфельд (1857) [23, p. 125].

Реформа системы образования не только поставила обучение на территории колоний на новый уровень, но и привела к расширению кругозора нового поколения, стимулировала познавательные потребности общества в целом. Пастор «Кляйне Гемайнде» Гейнрих Балтцер жаловался, что многие меннониты приобщаются к чтению газет. Он призывал конгрегации и их лидеров сохранять бдительность относительно отбора литературы, особенно остерегаться красиво оформленных книг, которые, привлекая читателей, могут содержать в себе опасные идеи [8]. По свидетельству А. Афанасьева-Чужбинского, уже в середине XIX в. «колонисты получали газеты, толковали между собой о политике за кружкой пива и считали обязанностью поговорить с каждым проезжающим о текущих событиях» [1, с. 135].

О потребности расширения содержательного багажа знаний, которым могло оперировать меннонитское общество, свидетельствует составленный Л. Фрезе список наиболее востребованных книг, к середине XIX в. состоявший из 52 позиций различного содержания. Данный перечень включал 23 книги на религиозную тематику, 7 произведений художественной литературы на немецком языке и, наконец, 22 книги по разным областям знаний, включая агрономию [31, р. 25]. В то же время на территории поселений появляются первые журналы по проблемам ведения сельского хозяйства. Меннониты также активно читают другие, выпускаемые в России и за рубежом, немецкоязычные газеты «Odessaer Zeitung», «St. Petersburger Zeitung», «Mennonitische Blatter», «Mennonitische Rundschau» [26, р. 223]. В 1844 г. меннонитами России была опубликована первая книга, «Gesangbuch» – сборник песен религиозного содержания. Она издана в Одессе при поддержке меннонитского Совета церковных лидеров [19, р. 831].

Формирование светской элиты этноконфессии и изменение направленности интеллектуальной традиции во второй половине XIX века

Важнейшие перемены в интеллектуальном векторе меннонитского сообщества, приведшие к трансформации книжной традиции, прослеживаются с последней трети XIX в. [31, р. 17]. Причиной перемен явились как социальная эволюция сообщества (изменения иерархии престижности и элитарности отдельных социальных групп внутри колоний), так и дискурсные условия. Российская модернизация разрушила ранее стабильный мир поселений. Колонисты, включая менно-

нитов, попали в орбиту реформ Александровской эпохи. Ликвидируя особый колониальный статус поселений, власти лишили пацифистов-меннонитов ранее существовавшей привилегии освобождения от военной службы. В инициированной меннонитами лоббистской кампании основную роль выполняли учителя, владевшие русским языком и способные вести вербальный диалог с властями во время переговоров, а также этническое предпринимательство, не только взявшее на себя финансирование кампании, но и впервые проявившее активную социальную позицию [4, с. 390–400]. Тем самым религиозные старшины лишались монополии слова, влияния и права быть третейским судьёй в решении всех без исключения вопросов внутриобщинной жизни. Данное объективное обстоятельство стало настоящим переворотом, существенно продвинувшим конгрегации по пути интеллектуальной эмансипации. Это, однако, не лишало общество его традиционности.

Динамичное и успешное развитие колоний во второй половине XIX в. обуславливало процессы формирования в рамках сообщества светской элиты и меннонитской интеллигенции. В общероссийском контексте это был один из инвариантов феномена формирования этнических элит – явления, характерного для этнически гетерогенных государств на этапе модернизационного перехода. Дальнейшие интеллектуальные поиски меннонитского сообщества были связаны с потребностями новой элиты и реализовывались её силами [25].

Позиция учителей существенно укрепилась благодаря подвижкам в системе образования. После школьной реформы И. Корнуса посещение школ становилось обязательным для детей от 7 до 14 лет, благодаря чему на территории основных анклавов колоний фактически невозможно было обнаружить неграмотных молодых людей. Обучение велось на двух языках – немецком и русском (с 1881 г. русский язык становится обязательным для иноэтничных школ), что не только расширяло кругозор, но и раскрывало перспективы для продолжения образования и дальнейшего интеллектуального совершенствования не только отдельных личностей, но и сообщества в целом [23, р. 181]. Недостаток учебной литературы был одной из важнейших проблем, с которой столкнулись преподаватели. Поскольку меннонитских учителей не удовлетворяли тексты пособий, принятые в российской системе образования, они создают авторские учебники. Известно, например, что учителя К. Унру и Б. Нойфельд подготовили несколько учебников для начального и среднего образования. Среди них: «Учеб-

ник по изучению Библии», «Библейские истории», «История церкви», «Грамматика немецкого языка», хрестоматия по немецкой литературе [19, р. 833]. Учебники были опубликованы здесь же, в Гальштадте, в типографии Нойфельда (в дальнейшем – издательство «Радуга»). В целом, по сведениям, собранным самими меннонитами в начале XX в., на 110 000 чел. представителей данной деноминации, проживавших в России, приходилось 450 начальных школ, в которых проходили обучение 16 000 учеников. Меннонитами также было открыто 25 центральных училищ, которые посещали 2000 чел. [9, р. 156].

Кроме учителей, важнейшую позицию в социальной иерархии менонитского сообщества постепенно занимает этническое предпринимательство. Обладая важнейшими для данной исторической эпохи качествами (реальным восприятием действительности, готовностью идти на контакт с внешним миром, социальной активностью), предприниматели аппашионарно влияли на процессы экономического и политического самоопределения этноконфессии, вкладывали в развитие общины средства, развивали образование, обретая тем самым признание сообщества и значимость в конгрегациях [34, р. 394]. Предприниматели явились инициаторами появления новых стандартов обучения на территории колоний: более углублённого женского и специального профессионального образования.

При меннонитских центральных школах и училищах, которые обеспечивали профессиональную подготовку в коммерческой и педагогической сферах [9], основывались библиотеки. Однако, как упоминал один из современников, «читальни были бедны на литературу и мало могли предложить тем, кто хотел ознакомиться с хорошей литературой» [34]. Видимо, этот факт не удовлетворял, прежде всего, учителей, и в 1900 г. в меннонитских журналах и газетах развернулась дискуссия о необходимости улучшения фондов школьных библиотек [33, р. 131].

Продолжая предшествующие традиции, меннониты создавали частные и публичные библиотеки. Одно из широко известных частных собраний книг находилось в имении землевладельцев Марии и Вильгельма Нойфельд, близ с. Фирстенау [4, с. 398]. Публичные библиотеки были предметом заботы местных властей. В 1903 г. Д. Эпп – учитель, проповедник и редактор меннонитской газеты «Botschafter» – сообщал, что фонд Хортицкой библиотеки составлял 700 томов книг, приобретённых в Москве и Берлине. Число

читателей Хортицкой публичной библиотеки, по свидетельству Эппа, не превышало 100 человек. Он же выступил с предложением основать читальни в так называемых «лесных командах» – лагерях для альтернативной военной службы меннонитов, дабы «не оставлять души юношей без духовной поддержки» [33, р. 131]. Отрывочные сведения о публичных библиотеках в целом позволяют сделать вывод о весьма несистемном формировании фондов. Одна из жительниц Хортицы вспоминала, что в местной библиотеке содержались запрещённые книги анархиста Кропоткина, которые она, между прочим, не без интереса прочитала в 1907–1908 гг. [33, р. 137].

Меннониты были читающей общиной. Известен перечень газет и журналов, выписываемых меннонитами накануне Первой мировой войны. В нём представлены не только религиозные, но и политические, литературные издания [26, р. 236]. На Молочной, например, было зарегистрировано 2 367 подписчиков, которые выписывали 226 периодических изданий [26, р. 228]. Поскольку контролировать процессы поступления информации более не представлялось возможным, в общинах были сняты ограничения, и «мир книг» каждого отдельного читателя складывался согласно его личным предпочтениям. Например, в конце столетия в моду вошла приключенческая и романтическая литература – произведения В. Скотта, Ф. Купера, Э. Хофмана [33, р. 137]. В 1890 г. один из учителей жаловался, что его ученики читают бесполезные книги «о каких-то индейцах, войнах и пиратах, которые, хотя и развивают воображение, но при этом приводят к возникновению абсурдных идей и вносят разброд в головы юношества» [33, р. 137]. Мужчины увлекались приключениями, чтением журналов и детективов [33, р. 137]. Приключенческая и детективная литература, видимо, оказывала определённое влияние на формирование новых стереотипов поведения, выражала появившееся в новом поколении стремление к неординарности, неприятие усреднённости, вызывала интерес к миру за пределами колоний и свидетельствовала о явном присутствии этого интереса. Новые паттерны поведения представителей новой генерации часто не вписывались в традиционный алгоритм меннонита как модальной личности (его собирательного образа), что было проявлением стремления к самопознанию и поискам своего собственного места в мире, а также демонстрировало некоторые центробежные тенденции, которые могли стать ещё более явными, если бы не набирающий силу «немецкий вопрос» – внутрироссий-

ское явление, которое сформировалось в империи в последней трети XIX в. и, будучи целенаправлено на развитие этноинтеграционных процессов, на практике сдерживало их.

Об интересах жителей колоний к книге свидетельствует и развитие сети книжной торговли. На территории каждого селения располагалась хотя бы одна, а то и несколько книжных лавок [4, с. 535–637]. В местных газетах и журналах публиковались перечни поступившей и возможной для заказа литературы, среди которой встречались и материалы по естественным наукам. Несмотря на то, что определённый интерес к точным наукам явно присутствовал, меннониты по-прежнему оставались в стороне от научного осмысления данных областей знания.

Возникновение литературной и историографической традиций

Постепенно «сообщество читателей» становится «сообществом писателей», не только потребляющих и сохраняющих, но и продуцирующих книгу. Одним из зачинателей традиции художественной литературы российских меннонитов стал Гейнрих Гезе, учитель из колонии Орлово. Известно, что он являлся автором патриотических по характеру поэтических произведений, написанных в годы Крымской войны [23, р. 120]. Известными в меннонитской среде были писатели Бернгард Гардер, его сын Питер Гардер, Якоб Янцен [23, р. 200]. Б. Гардер являлся автором книги «Духовные песни и случайные стихи» (*Geistliche Lieder und Gelegenheitsgedichte*), куда вошло 1123 поэтических произведения [23, р. 200].

П. Гардер, как отмечали современники, был по-настоящему литературно одарённым человеком. Его авторству принадлежат прозаические произведения: романы «Судьбы: история жизни моего лютеранского брата» и «Разбросанные листья» [20; 21]. Произведения Я. Янца были собраны в сборнике «Мои глаза видели Бога». Он же являлся автором произведений нетрадиционного для меннонитов жанра комедийных пьес: «Образование» и «Сельский совет» [23, р. 200–202].

Несмотря на то обстоятельство, что автор данной статьи не имела возможности ознакомиться с текстами названных выше произведений, перечисленные названия позволяют сделать некоторые заключения относительно их содержания и специфики. Название публикаций свидетельствует об их тематике и направленности. Вероятнее всего,

это были художественные произведения для «внутреннего пользования». Поднимая важные для конгрегаций социально-психологические проблемы, произведения были малопонятны случайному читателю. Характерно, что печатались эти произведения в издательских домах, принадлежащих меннонитам. Самым известным среди них была типография «Радуга». Ее основатель, А. Крекер, учитель из колонии Розенорт, который в 1891 г. инициировал издание «Христианского семейного календаря» (Christlicher Familienkalrnder). В 1903 г. он приобрёл у предпринимателя П. Нойфельда типографию в селе Гальбштадт, тем самым заложив основу будущего крупнейшего в регионе издательства. В дальнейшем именно здесь будет развёрнуто издательство «Голоса мира» (Die Friedensstimme) – первой меннонитской газеты, выходящей с 1903 по 1914 гг. тиражом 8 000 экземпляров [23, р. 198].

Новую мотивацию и историографическую рефлексию обретает историческое сознание. Если ранее сообщество вполне удовлетворяла традиционная версия прошлого, то, спустя полстолетия после переселения в Россию, меннониты впервые задумываются не только о своих исторических первоосновах, но и создают интерпретации современных им событий. В результате этого во второй половине XIX в. в среде российских меннонитов происходит восстановление ранее разрушенного чувства исторического континуума, утерянного в предыдущий период, формируются основы меннонитской историографии, как культурной традиции самоописания, исходящей из среды самих конгрегаций. Меннонитский историк Д. Рэмпель поясняет относительно позднее проявление историографической традиции в среде российских меннонитов двумя обстоятельствами: сложностями адаптационного периода, переживаемого общинами в первой половине столетия, что вынужденно направляло интеллектуальные усилия конгрегаций в «практическое русло», а также отсутствием традиции книжного сочинительства в польской Пруссии – государстве, из которого исходили российские меннониты: «Любовь к книгам, книжность и наука никогда не были достоинством этой страны» [27]. Видимо, данные пояснения следует дополнить и лингвистическим фактором. Меннониты, родной язык которых преимущественно был голландским, в Польской Пруссии освоили плат-дойч, который долгое время оставался для них языком общения, но не языком творчества. Русский язык общинники только начинали познавать. Таким образом, в

лингвистическом отношении меннониты долгое время находились в состоянии некоего пограничья, которое не способствовало развитию литературной деятельности.

Составлением собственной версии своего исторического прошлого в России меннониты начали интересоваться лишь тогда, когда возникла не виртуальная, а реальная угроза привычному образу жизни, сохранению религиозной и этнической идентичности представителей данной конфессиональной группы. Первым меннонитским историком был Дэвид Эпп (1861–1934) – один из представителей интеллектуальной элиты меннонитских колоний. Он проявил себя во многих областях общественной жизни поселений: занимался преподаванием, выполнял обязанности проповедника, являлся редактором меннонитского издания «Вестник» («Der Botschafter»). Он также известен как автор нескольких исторических сочинений: «История Хортицы», «Иоганн Корнис», «Мемрик», «Появление немецкой промышленности в колониях Юга России» [13–17]. Исследования Эппа – экскурсы в различные сюжеты и периоды меннонитской истории. Все его сочинения пронизаны единым настроением и убеждением – идеей особой миссии меннонитских общин в России, целесообразности и полезности колонизационной программы. Эпп привлекал внимание читателей к тем достижениям, которые создавали позитивный образ колоний как у представителей власти, так и у российской общественности в целом.

Автор «Истории Меннонитской братской общины» П. М. Фризен посвятил работе над своим исследованием более четверти столетия. П. М. Фризен (1849–1914) – религиозный и светский лидер колоний; проповедник, политик, учитель и историк, получивший образование в Швейцарии, Одессе и Москве. В 1905 г. П. М. Фризен основал первую меннонитскую христианскую партию [18]. Его сочинение отражает точку зрения наиболее передовой части меннонитской интеллигенции на современные процессы трансформации общин в условиях модернизации. Данная книга, являющаяся по жанру историческим сочинением, имеет собственную интересную историю. Её появление было инициировано религиозными лидерами общин Братских меннонитов, выделившихся в результате раскола начала 1860-х гг. Когда история общин Братских меннонитов насчитывала около 25 лет, лидеры данной религиозной группы доверили П. М. Фризену описание её прошлого. Цель труда состояла в объяснении и оправдании раскола, совершенно-

го представителями данных конгрегаций. На выполнение заказа автору отведилось две недели. Фризен, вопреки заказу старшин, затратил на написание книги около 25 лет [10; 18]. Его труд «Меннонитское евангелическое братство в России» был опубликован в издательстве «Радуга» в 1910 г. [19]. Если работы Эппа направлены, в том числе, и на внешний для меннонитов социум, создавая презентационный образ сообщества, то работа Фризена создавалась скорее «для внутреннего пользования». Основной мессидж его произведения – призыв конгрегаций к толерантности и единству.

Среди других исторических произведений, подготовленных и опубликованных российскими меннонитами, уместно упомянуть: «Историю меннонитов» М. Классена, работы П. Гильдебрандта («Первая эмиграция меннонитов из Данцига в Южную Россию») и Ф. Батча («Наша эмиграция в Центральную Азию»), Ф. Исаака («Молочанские меннониты»), А. Креера («Пастор Эдуард Вюст»). Данные произведения были опубликованы после 1875 г. [23, р. 200; 24].

Следует также заметить, что в 1887 г. Я. Тевс перевёл на немецкий язык работу российского чиновника А. Клауса, являющуюся одной из первых рефлексий по поводу колонизации [26, р. 224]. Книга вызвала огромный интерес в конгрегациях, что свидетельствовало о том, что меннониты задумываются о внешней презентации образа конгрегаций в российском обществе, стремятся более объективно оценить место меннонитской колонизации в истории империи.

Выводы

Переходя к заключительной части нашего исследования, нам видится весьма уместным упомянуть теорию известного социолога Р. Бретона об «институциональной завершенности», посредством которой исследователь излагает авторскую концепцию стабильности традиционного общества. Такое сообщество, по мнению учёного, сохраняет свою устойчивость до тех пор, пока внутрисоциальное пространство способно удовлетворить все его потребности. Если же наступает этап, когда проблемы не находят адекватного решения, общество становится на путь поиска и переходит в новое качество.

Данный концепт достаточно точно отражает динамику развития интеллектуальных потребностей социума, подобного меннонитскому. Как следует из вышепредставленного анализа, каждому новому этапу пусть не прорыва, но эволюции интеллектуальных нужд данного об-

щества предшествовало появление субъекта, их носителя, обеспечивавшего презентацию и актуализацию новых запросов этноконфессии. В данной роли социальных групп-камертонов последовательно проявили себя религиозные лидеры, представители учительской интеллигенции и предпринимательской среды. Если религиозная идеология протестантского «клира» обеспечивала выживаемость и стабильность сообщества на начальном этапе его российской истории, то светская элита, сформировавшаяся на раннемодернизационной ступени, способствовала интеллектуальной эмансипации традиционнопереходного общества, расширяя перспективы его развития, изменяя соотношение между традицией и переходными тенденциями. Новые социальные группы, приобретая значимость в рамках сообщества, презентовали ему свои потребности, делая их ориентиром для направленной интеллектуальной экспансии. Они влияли на трансформацию системы образования, умножая и накапливая практические знания, что, в свою очередь, отражалось на книжной традиции и расширяло тематику потребляемой литературы.

При том что изменение объема знаний сообщества является очевидным, следует отметить, что области интеллектуальной экспансии развивались неравномерно. Речь в данном случае идет не о восприятии готовых знаний, а об их продуцировании. Будучи весьма активным потребителем всех областей научного знания, создавая их в практической производственной сфере, сообщество не оставило после себя теоретической (книжной) рефлексии выработанных им знаний.

Не утрачивая окончательно традиционной составляющей своего мировоззрения и осознавая определённую опасность её ослабления на переходном этапе, замкнутое общество выдвинуло собственное самопознание как важнейшую общеконгрегационную задачу. Её достойным решением стало появление этнической историографии. Интерес к своей этноконфессии и к её роли в истории вызывал потребность дальнейшего познания мира за пределами общин, что безгранично расширяло тематику чтения представителей конгрегаций. Это обстоятельство способствовало адаптации сообщества на новом историческом этапе и, наряду с другими факторами, определяло позитивные перспективы его развития.

Бібліографічні посилання

1. **Афанасьев-Чужбинский О.** Подорож у Південну Росію / О. Афанасьев-Чужбинский. – Д., 2004.
2. **Брук С. И.** Проблемы этнического развития стран зарубежной Азии / С. И. Брук, Н. Н. Чебоксаров, Я. В. Чеснов // Вопросы истории. – 1969. – № 1. – С. 88–108.
3. **Венгер Н. В.** Йоганн Корніс та розвиток ремесла, підприємництва на території аграрних менонітських поселень Півдня Російської імперії / Н. В. Венгер // Український селянин. – Черкаси, 2006. – № 10. – С. 100–104.
4. **Венгер Н. В.** Меннонитское предпринимательство в условиях модернизации Юга России: между конгрегацией, кланом и российским обществом (1789–1920) / Н. В. Венгер. – Д., 2009. – 699 с.
5. **Клаус А.** Наши колонии: опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России / А. Клаус. – СПб., 1869. – 455 с.
6. **Лурье С. В.** Историческая этнология / С. В. Лурье. – М., 2004. – С. 218–223.
7. **Скальковский А. А.** Опыт статистического описания Новороссийского края: в 2 т. / А. Скальковский. – О., 1850. – Т. 1.
8. **Balzer H.** Faith and reason: The principles of the Mennonitizm Reconsidered in a Treatise of 1833 / H. Balzer // Mennonite Quarterly Review – 1948. – № 22 – P. 89–93.
9. **Braun P.** Education among the Mennonites in Russia / P. Braun // Mennonite encyclopedia / [eds. H. Bender, S. Smith, C. Krahn]. – Hillsboro, Kansas: Mennonite Publication Office; Scottsdale, Pennsylvania: Mennonite Publishing House, 1955–1959. – Vol. 2.
10. **Braun P.** Peter Martinivitch Frisen / P. Braun // Mennonite life. – 1948, October. – P. 7–8.
11. Denn meine Augen haben deinen Heiland gesehen. – Halbshtadt: Raduga, 1910.
12. **Ens A.** Mennonite education in Russia / A. Ens // The Mennonites in Russia. – Winnipeg (Manitoba) : CMBC publications, 1989. – P. 75–99.
13. **Epp D. H.** Johan Cornies / D. H. Epp. – Winnipeg, Manitoba : CMBC Publications and the Manitoba Mennonite Historical Society, 1995. – 137 p.
14. **Epp D.** Die Chortitzer Mennoniten / D. Epp. – Odessa, 1889. – 112 s.
15. **Epp D.** Die Memriker Ausiedlung / D. Epp. – Berdyansk, 1910. – 97 s.
16. **Epp D.** Sketches from the pioneer years of the industry in the Mennonite settlements of South Russia / D. Epp // Der Bote. – July 13, 1939. – P. 1–80.
17. **Epp D.** The Emergence of German Industry in the South Russian Colonies / D. Epp // MQR. – 1981. – № 4. – P. 289–371.
18. **Friesen P. M.** and his history / P. M. Friesen / [ed. A. Friesen]. – Fresno : Center for Mennonite Brethren Studies, 1979. – P. 78 – 92.
19. **Friesen P. M.** The Mennonite Brotherhood in Russia (1789–1911) / P. M. Friesen. – Fresno : Protestant Spiritual Tradition, 1978. – 1065 p.
20. **Garder P.** Lose Blatter / P. Garder. – Davlekanovo: A.D. Friesen, 1913.

21. **Garder P.** Schicksale: oder die Lutherische Cousine / P. Garder. – Davlekanovo: A.D. Friesen, 1913.
22. Gesangbuck. – Odessa: City Printing House, 1844.
23. **Goertz H.** The Molotchnaya settlement /H. Goertz. – Winnipeg: CMBC, 1992. – 250 p.
24. **Hildebrandt P.** From Danzig to Russia / P. Hildebrandt. – Winnipeg, Manitoba: Manitoba Mennonite Historical Society, 2000. – 63 p.
25. **Klassen N. J.** Mennonite Intelligenzija in Russia / N. J. Klassen // Mennonite life. – № 12. – 1969. – P. 51–60.
26. **Reimer Al.** The print culture of the Russian Mennonites. 1870–1930 / Al. Reimer // Mennonites in Russia. – Winnipeg, Manitoba : CMBC publication, 1992. – P. 221–239.
27. **Rempel D. G.** An introduction to Russian Mennonite Historiography / D. G. Rempel // MQR. – 1974. – Vol. XLVIII. – P. 409–446.
28. Shepherds, servants and prophets: Leadership among the Russian Mennonites (1880–1960) / [ed. H. Loewen]. – Kitchener, Ontario, 2003. – 444 p.
29. **Staples J. R.** Cross-cultural Encounters on the Ukrainian Steppe: Settling the Molochna Basing, 1783–1861 / J. R. Staples. – Toronto : University of Toronto Press, 2003. – 253 p.
30. **Studer G.** A History of the «Martyrs’ Mirror» / G. Studer // Mennonite Quarterly Review. – № 22 (1948). – P.163–179.
31. **Toews John B.** The Russian Mennonite intellect of the nineteenth century / B. Toews // P. M. Friesen and his history: Understanding Mennonite Brethren Beginning / Ed. A. Friesen. – Fresno, California, 1979. – P. 2–20.
32. **Urry J.** The cost of community: the funding and economic management of Russian Mennonite Commonwealth before 1914 / J. Urry // JMS. – 1992. – P. 22–56.
33. **Urry J.** The reading world of the Russlaeder and Canadier Mennonites // JMS. – 2010. – № 28. – P. 129–151.
34. **Wiens G.** Russo-German Bilingualism: A case study / G. Wiens // Modern Language Journal. – № 36.
35. Zijpp van der. Martyrs’ Mirror/Zijpp, Nanne, Harold, Bender, Richard // Global Anabaptist Mennoite Encyclopedia Online <http://www.gameo.org/> / encyclopedia/contents / M37858ME.html

Надійшла до редколегії 20.09.2011 р.

УДК 94:291.68 «18/19»

С. В. Савченко

Національна металургійна академія України

**СВЯЩЕННИЙ ТЕКСТ У НАРОДНОМУ
СЕКТАНТСТВІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ:
ЧИТАННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ
ЯК РЕЛІГІЙНИЙ ДОСВІД**

Аналізуються способи, мотиви та наслідки читання та інтерпретації сакральних текстів у сектантських спільнотах України періоду пізньої Російської імперії.

Ключові слова: священний текст, сектанти, інтерпретація, релігійний досвід.

Анализируются способы, мотивы и последствия чтения и интерпретации сакральных текстов в сектантских сообществах Украины периода поздней Российской империи.

Ключевые слова: священный текст, сектанты, интерпретация, религиозный опыт.

The article analyzes the ways, motives and consequences of reading and interpretation of sacred texts in the sectarian communities of Ukraine in the period of late Russian Empire.

Key words: sacred text, sectarians, interpretation, religious experience.

Не наважуючись претендувати на вичерпність, спробую в рамках гіпотези розглянути лише одне питання – досвід герменевтики Священного Писання в народному сектантстві другої половини ХІХ – початку ХХ ст., спосіб творення та функціонування сектантських «інтерпретативних спільнот» [31].

Нерідко історики вважають, що оскільки штундисти були протестантами, вони мусили поділяти віровчительні твердження протестантизму, в тому числі, мали сповідувати принципи *Sola fide* та

Sola Scriptura, а саме – практикувати протестантську етику, гендерну рівність, сімейні цінності, здоровий спосіб життя та виборювати права людини [4; 32]. Зарахувавши штундистів або й навіть шалапутів та мальованців до уявного гурту спраглих за просвітою «селян-протестантів», що бажали «просто читати Св. Письмо», науковці закривають це питання від подальшої проблематизації, переймаючись лише відшукуванням у головах «заблудших»/«пробуджених» селян нормативних протестантських ідей.

З поля зору якось зникає той факт, що «лише читати та пояснювати Святе Письмо» неможливо. Багато важить сам спосіб читання сакрального тексту, асоціації, що ним породжувалися, мотивація та ситуація читання, відбір цитат, емоційна акцентуація, продукт у вигляді нової доктрини, і, зрештою – соціокультурні наслідки. Самоочевидних смислів Св. Письма, що лежать на поверхні і не залежать від читацької інтенції, не існує. Інтерпретація визначається «картиною світу» читача, його культурним рівнем та інтелектуальним контекстом.

Аналізуючи вплив тексту на свідомість репрезентантів народно-сектантства, варто уникати надто простих схем і пояснень: Одкровення Боже, затьмарене невіглаством православних, наново відкрите після вікової духовної сплячки «пробудженими» та «вільнолюбивими» «істинними християнами». Тому є «правильні» та «неправильні» інтерпретації Божого Слова. Звісно ж, «правильно» інтерпретувати Писання спроможні лише «пробуджені». Істинне християнство, за словами представника баптистської герменевтичної школи Кевіна Ванхузера, визначається здатністю людини відновити задум Малахії, Матвія чи Марка – а через них, можливо, і задум Божий [5, с. 54].

Однак проблема в тому, що Текст не є лише пасивним депозитарієм однозначних, сакрально-нерухомих смислів. Він не просто читався, породжуючи релігійні зрушення (які в апологетичній літературі називають «євангельським пробудженням»). Текст, за концепцією Ю. Лотмана, це смислова структура, що володіє інтелектуальними властивостями і відіграє «активну та незалежну роль у діалозі». [18, с. 162] Він має «семантичну рухомість», вдовольняючи запити різних споживачів «культурного продукту». [18, с. 58] Сакральний Текст є безкінечним резервуаром смислів, значень, образів та культурних кодів, що актуалізуються лише в рамках певної культурної ситуації. Змінюється ситуація – змінюються і культурні коди.

Роже Шартъє вважає стосунки між Текстом та читачем однією з центральних тем інтелектуальної історії, розглядаючи процес читання не як пасивне засвоєння авторського ідеологічного послання, а як складний процес «перезасвоєння», «переадресації», «виклику» та «спротиву». Важливою категорією в цьому процесі виступає «інтерпретативна спільнота»: тексти сприймають будь-які значення залежно від того, що читач у них «винаходить». Біблійна цитата розчиняється у спільноті читачів, що конструювала безліч інших текстів [31].

Історик, що не обмежує свою дослідницьку роль «реєстрацією фактів», мусить зважати на те, що інтерпретація Писання завжди відбувається не в «нульовому» семіотичному просторі, а в межах культурного та релігійного досвіду. [8; 27; 28] По суті, цитати з Біблії були способом доктринального опису містичних переживань, що артикулювалися в категоріях «народної релігійної культури»: цитата впліталася в еkleктичну суміш уявлень, що в теологічному плані практично не ідентифікуються як християнські. На думку Є. Торчинова, містичний досвід передається в категоріях доктрини, котра «детермінує доктринальне вираження та оформлення базового переживання» [28, с. 369].

Усю розмаїтість випадків, коли селянин брав до рук Біблію, можна звести до двох засадничих культурних ситуацій:

1) першу з них, застосовуючи категорію авторефлексії сектантських спільнот, можна умовно назвати «парадигмою пробудження»: селянин одержав новий світогляд, нову доктрину, правдивість якої він мав підтвердити Божим авторитетом. Майже всі біблійні тексти, що обиралися штундистами чи шалапутами для колективного, ритуального чи індивідуального читання, мали полемічний характер: вони мусили переконати адептів «нової віри» у правильності життєвого вибору. Втеча з Церкви вкладалася до парадигми «Виходу»: Лота з Содому, євреїв з Єгипту, Авраама з Месопотамії. Задля цього біблійні цитати мали представити Православну Церкву у непривабливому світлі, ідентифікуючи її то з синедріоном, то з єгипетським рабством («фарисей», «лицеміри», що довго моляться, мають «воскрилія одежд своїх», «первосвященики», що розіп'яли Христа і т. п.).

Місіонер о. Дмитрій Боголюбов згадував про свої відвідини моління штундистів: «Старик Трофим став читать свою сердечную молитву... Он прямо завопил слезливым голосом: «Благодарю Тебя, Отец Милосердый, за все Твои благодеяния... Что Ты спас нас бесценной

кровью, как из потопа вывел нас из грешного мира... Отце Небесный! Как Лота Ты взял из Гоморры, так и нас проводи Своей прободенной рукою... Спаси нас, как Ты спас евреев от плена фараонова...». Чем довше тянулася молитва, тем больше Трофим набирал чудесных случаев из истории древнього богоизбранного народа и соотносил с этими случаями свою «спасенную» жизнь – тем обильнее лились у него слезы... [3, с. 399].

2) другу парадигматичну ситуацію варто схарактеризувати як «прозріння»: під впливом місіонера або самостійно селянин збагнув хибність «штундової» віри, відтак намагається і себе самого й інших у цьому переконати. Саме серед таких «прозрілих» селян часом виникали ефективні місіонерські ініціативи, прикладом чого можуть бути знаменитий книгоноша Папук, «посрамляющий штундистов» харківський «дедушка Пахом» чи безцінний помічник катеринославських місіонерів Микита Рубцов, що славився умінням ставити прості та ефективні логічні пастки [9, с. 756; 25].

В обох випадках маємо досвід певних релігійних переживань: суб'єктивізація віри відбувалася або через прийняття «нових» переконань (фактично, перших), або через відмову від них внаслідок «прозріння» та «зцілення» від сектантських «лжеучень». У такому разі селянин повертався до православ'я вже не як до «віри діда та прадіда» в межах етосу селянської «нормальності» (хоча риторика могла бути саме такою), а як до свідомо обраної віри, про яку він уперше дізнався зазвичай від місіонера.

Я не маю змоги розглядати мотивацію повернення, але фактом є те, що на зламі XIX – початку XX ст. церква починала катехизацію парафіянина лише тоді, коли він ставав сектантом або декларував намір ним стати.

Надалі спробую окреслити низку специфічних моментів у сектантській герменевтиці сакральних текстів, зокрема, запропонувати тезу про інтерпретацію: а) як елемент сектантського релігійного досвіду; б) як інструмент конструювання «нової», «альтернативної» дійсності («Нового Ізраїлю», «істинного християнства» тощо).

1. Читання Біблії у селянських сектантських спільнотах мало характер ритуального відтворення міфа, способом досягнення архетипічних релігійних переживань. Читання та тлумачення Біблії було рівнозначне відновленню тієї реальності, що відкривалася у сакральних текстах. Відповідно до логіки міфа, «історія, що відбулася на по-

чатку, повинна повторюватися, бо будь-яка первинна епифанія володіє невичерпною глибиною і не може бути реалізованою, явленою в одному-єдиному акті» [30, с. 357].

Б. Успенський називає таке мислення космологічним: «Події, що відбуваються в цьому початковому часі, постають як Текст, який постійно повторюється (відтворюється) в подальших подіях. Цей первинний, онтологічно засадничий текст, який так чи інакше співвідноситься з усім, що відбувається згодом, відповідає тому, що ми розуміємо під міфом» [29, с. 27].

Звідси маємо мальованський та шалапутський рухи з новими «христами», «пророками» та «апостолами», «богородицями», що знову народжуються, ходять по землі, страждають від «фарисеїв», «первосвящеників» та «пілатових стражників», помирають та «воскресают». Новий «христос» мав бути цілком живим та реальним, мав знову говорити те, що говорив раніше, знову скликати апостолів для проповіді всесвітнього каяття і знову бичувати лицемірних «книжників та фарисеїв». Поведінка таращанського мешканця Кіндрата Мальованого, що спілкувався біблійними цитатами та парафразами, в цьому сенсі є найбільш красномовним прикладом: «Я не осуждаю вас, но Дух Божий, который во Мне и обличает и судит вас ибо Он поставил меня защищать правду Божию и не по вашей воле Я нахожусь среди вас, а по воле Отца Моего, чтобы свидетельствовать об истине...» [12].

Маркування дійсності за допомогою біблійних категорій редукувало усі можливі прояви життя до набору типових ситуацій і типових реакцій на них. Біблійний текст був релігійним архетипом, що його належало буквально відтворювати на всіх рівнях соціального досвіду.

Часом відтворення було аж надто буквальним. Селянин Нікітін, прочитавши біблійну розповідь про жертвоприношення Авраамом свого сина Ісаака, вирішив жити «по Біблії», принісши в жертву своїх синів. Після цього, прочитавши євангельські слова про наслідування Христа, він сам себе розіп'яв у сільській каплиці. Свій останній вчинок він пояснив так: «Захотелось умереть, как умер Христос за людей». [26, с. 38–39] Київський селянин-мальованець Кривенко 1884 р., перейнявшись словами Христа «когда я вознесен буду от земли, всех привлеку к себе» (Ин., 12: 32), вирішив теж вознестися. Він заліз на клуню і кинувся вниз [17, с. 7]. Схожих прикладів з релігійного досвіду сектантів можна навести чимало.

Біблія сприймалася сектантами як космологічна реальність, першопочатковий Міф, сукупність міфологічних архетипів-зразків, реалізація яких перетворює людське життя на постійний та всеохоплюючий ритуал. Біблійні парадигми перетворювалися на своєрідний «ментальний фільтр» побудови нового «туннелю реальності», в якому світ втрачав свої напівтони. У ньому були тільки чорні та білі кольори.

Подібні релігійні переживання фахівці називають «архетипічним символізмом», що передбачає апеляцію до образів втраченого блаженства, страждань, смерті, воскресіння та відновлення певного першопочаткового стану, точки абсолютної сакральності. До «архетипічних актів» народна сектантська теологія відносила будь-який вирваний з контексту елемент Писання. У рамках міфо- космологічного мислення історія була неможливою: реалії, що не вкладалися в архетипічні «акти-зразки», оцінювалися як апостасія, «порушення Писання»: «У вас, православных, все в храмах не по слову Божию. Христос не позволял, чтобы кто пронес через храм какую-нибудь вещь (Мк., 11: 16), а у вас наоборот: через храм в алтарь несут разные предметы: просфоры, вино, свечи и т.д. [2, с. 52] Употребляется елей и у православных. Но что это за елей? Это нефть и жир. Вот как далеко от Слова Божия увели православных их попы... Такой елей лучше не употребляют, чтобы не быть истребленным. Я бы советовал познавать истину и обратиться к нам, живущим по Евангелию и не ходить в храмы, в которых оливковый елей заменили электричеством. Пусть укажут в Слове, где говорится про электричество!» [22, с. 570].

2. Інтерпретація Біблії за допомогою алегоричного методу була формою самоідентифікації, культурним кодом сектантських спільнот, засобом нової класифікації довколишнього світу. За допомогою цитат творився символічний універсум адептів «нової віри», що мав на меті, за висловом Кліффорда Гірца, сформувані «такий справжній порядок речей, який би пояснював і навіть звеличував усвідомлену неоднозначність людського досвіду, його загадки та парадокси» [6, с. 126]. У цьому символічному, сплетеному з цитат універсумі вирішувалися всі релігійні питання, всі «логічні тупики» селянина. Один з них формулювався, наприклад, у такий спосіб: чому німці-еретики їдять сало і п'ють пиво у піст – і живуть дуже заможно, а православний дотримується посту і живе бідно?

Релігійність селян-сектантів була світоглядною основою, яка «переплавляла» всі елементи «високої» культури та «високого» богослов'я, що потрапляли до її сфери. Блукаючі в літературі твердження нібито Біблія визначала характер сектантського «євангелізму» є доволі наївними. Навпаки, сектантське народне богослов'я поглинало біблійні сюжети, символи, метафори, образи, створюючи нове семантичне поле, по суті, нову релігію. Сектантські «мікрорелігії» виникали на всьому просторі Російської імперії, базуючись на інтерпретації обмеженого набору текстів. Наприклад, адвентисти з села Наталівка Катеринославської губернії, прочитавши Біблію, вирішили, що: 1) спасеться лише їхня громада; 2) вона переселиться разом з Христом на іншу планету; 3) суд над грішниками на землі Христос довірить саме наталівським адвентистам [1, с. 138].

Деякі штундистські громади керувалися таким есхатологічним ідеалом: «С наступлением... штундового царства, земля от православных помещиков будет отобрана и разделена будет штундистами; тогда всему простонародью, которое поступит в святыя штундисты и анабаптисты, будет великое добро: свобода на все и роскошь; все будет общее: магазины с шелком и другими товарами будут открыты для всех, – так что кому понадобится, тот то и бери бесплатно; денег не будет, все будет производиться посредством обоюдного согласия и по братски» [10, с. 157].

Можна згадати і складніші випадки богословських та культурних метаморфоз серед українських «реформаторів». Так, за повідомленням «Історії Паршека», в 1930-ті рр. група баптистів з невеликого східноукраїнського села Дар'ївка, дослідивши Святе Писання, «вирахувала», що Христос уже прийшов на землю вдруге. Істинно віруючі мають впізнати його за тим, що «месія» ходитиме по землі босий в одній спідній білизні. Почалися пошуки. «Христос» був розпізнаний в особі Порфирія Іванова, котрий «явив себе» богошукачам під час ранкової пробіжки. Іванов зізнався, що він саме той, на кого чекає людство. Громада баптистів перетворилася на громаду івановців [13, с. 12–13, 17–19]. Випадок курйозний, але показовий як щодо можливостей народної релігійності поглинути будь-яку офіційну доктрину, так і стосовно наївності віри в принцип тільки Писання.

Теологи з народу, не відрізняючи читання від інтерпретації, вважали, що їхнє розуміння Писання є природним, самоочевидним та єдино можливим. Сакральність Біблії, її вилученість зі сфери профанної

повсякденності, передбачала можливість лише духовно-алегоричного сприйняття, що відкривало семантичне безмежжя інтерпретації.

Спіраючись на гностичні інтуїції, вони розуміли поняття «священний» як «позбавлений плоті», нематеріальний, тоді як тілесне начало асоціювалося зі злом та гріхом. Відтак у сектантських герменевтичних вправах ми постійно стикаємося з намаганням «розвплотити» історичне тіло Св. Писання: «Мы плотской воды не примем; здесь вода не плотская, а духовная и означает Духа Святого; у меня внутри колокольный звон, а другого колокола мне не нужно; под крещением мы разумеем научение; а разве колесница [апостола Филиппа] плотская? – По нашему она означает научение; нам плотских вина и хлеба не нужно, мы едим хлеб духовный и пьем вино духовное; Христос взял хлеб духовный и его преломил; нам нужен храм духовный, а не видимый, у нас храм внутри» [11, с. 106–109]; «под светильниками нужно разуметь добрые дела» [21, с. 707]; «тело означает дело, преломление хлеба – преломление своей воли, самоотвержение» [24, с. 1].

3. У народних сектах (неважливо – «містичних» чи «раціоналістичних», ця типологія є анахронічною) домінував той спосіб читання та інтерпретації Тексту, при якому ігнорується умовний характер письма, історична та культурна дистанція між читачем та контекстом. Останній в селянських теологічних спекуляціях відсутній: сектантська герменевтика не мислить поняттям «контексту». Відтак Текст сприймається лише у профетичному дискурсі: Біблія є мереживом профетичних образів, закодованих послань, алегоричних та буквальних пророцтв, які збуваються повсякчасно, в тому числі – тут і зараз.

«Внук Трофима, – згадував о. Д. Боголюбов, – попросил истолковать ему 23 гл. от Матфея. При этом он ехидно щурил глаза, перемаргивался с соседями и злорадствовал. «Объясни.., а то забудешь!» – дерзко приставал ко мне Трофимов внук. Штой-то на счет рукавов говорится там и о вдовах, которых объедают фарисеи?» Я стал толковать, усердно подчеркивая неприложимость обличительной речи Господа к законным православным пастырям...» [3, с. 409].

23-й вірш Євангелія від Матфія сприймався штундистами як один з найбільших аргументів у полеміці з місіонерами: «И Алексей Парфеныч... ровным голосом начал читать: «На Моисеевом седалище сели, книжники и фарисеи...». Дойдя до ст. 5, он с особой силой произнес: «расширяют хранилища свои и увеличивают воскрилия одежд

своих...» «Да, – слышалось из толпы, – Христос говорит про фарисеев, что они «расширяют» одежды свои, – и ваши священники носят длинные рясы с широкими рукавами...» [3, с. 153].

Хлисти, обгрунтовуючи постійне народження своїх «христів», покликаються на цитату: «Вселюсь в них и буду ходить в них; и буду их Богом, и они Моим народом» (Ин. 1: 14; 2 Кор. 6: 16, Лев. 26: 12) та різдвяний возглас православних: «Христос рождается!» [16, с. 322–323].

Для шалапутів особливе значення мали 17–20 глави Одкровення Іоанна Богослова. Там вони знаходили пророцтво про те, що «Спаситель» має народитися на землі 24 рази. Після останнього народження він мав установити на землі своє вічне царство. Двадцять четвертою «божественною плоттю» шалапути вважали сибірського селянина Порфирія Катасонова [15, с. 146].

Наприкінці 80-х років XIX ст. серед шалапутів поширювалося пророцтво про «останні часи»: «Будет время, когда по пророчеству Спасителя от православных храмов не останется камня на камне. Тогда паны пойдут косить, а попы будут исправлять при них обязанности гребцов и вязальщиков» [7, с. 205]. Варто зазначити, що уявлення про ідеальний світ як «обернену» або «зворотню» реальність – типова риса народної есхатології, зафіксована етнографами, мандрівниками та місіонерами в різних куточках планети [20, с. 401].

Отже, специфічна «профетологія» – один із системотворчих мотивів народної сектантської герменевтики. Поняття «біблійні пророцтва» розширює свої семантичні межі, охоплюючи не лише власне пророчі тексти, а й будь-які інші. «Розкодування» цих пророцтв відбувається відповідно до засадничих метафізичних настанов – розпізнавання в біблійних цитатах реалій сьогодення, зокрема, через довільну лінгвістичну асоціацію (за принципом слухової співзвучності) та «правильний» переклад. Зі слів місіонера і ректора Катеринославської семінарії Михайла Разногорського: «Что сказано в Св. Писании о Таинстве Евхаристии, то они толкуют не в буквальном, а в иносказательном смысле нравоучения: тело означает дело, преломление хлеба – преломление своей воли...» [24, с. 1].

Місіонер Іван Дементьев, відвідавши олександрівських шалапутів, занотував у своєму щоденнику: «В толковании Св. Писания они слишком произвольны. Почти все они силятся объяснить в переносном смысле, как «прышту»... При этом часто доходят до смешного и

глупого, заботясь, например, о том, чтобы было сходство в начальных буквах объясняемого слова со словом, объясняющим его. Дамаск означает «дом», ковчег – «конец»; Лазарь – «лазящий», плащаница – плащ...» [7, с. 212].

У наступному випадку обігрується співзвучність окремих слів синодального перекладу Біблії зі словами української розмовної мови: «Но что особенно заслуживает интереса, так это толкование сектантами 24 стиха: «Вожди слепые» – духовенство. Вместо «отцеживающие комара» они читают: «оці, живуціє (последние слова сопровождались указательным жестом по направлению отцов членов [миссионерского комитета]) комарі». Под верблюдом разумеют Иисуса Христа. Смысл тот, что духовенство, ничтожное как комар, снова распинает Христа» [7, с. 209].

Припускаю, що якоюсь мірою подібна інтерпретація була зумовлена не стільки зумисним пошуком таких асоціацій, скільки асоціаціями довільними, що породжувалися слуховим сприйняттям Писання на сектантських зібраннях.

Сакральний Текст сприймався сектантськими герменевтами як суцільне, гомогенне семантичне поле: його смислова диференціація була індивідуально-ситуативною, як правило, полемічно зумовленою. Тотальна сакралізація Писання призводила до абсолютизації профетичного дискурсу та радикальної метафоризації усіх лексем біблійного Тексту.

Якщо пророчим ставав будь-який фрагмент Св. Писання, то Св. Писанням, відповідно, міг стати будь-який текст. Відомий на початку ХХ ст. дослідник сектантського екстазу Дмитрій Коновалов помітив, що хлисти та шалапути під Писанням найчастіше розуміють взагалі книги релігійного змісту і навіть усну апокрифічну творчість, а не лише Біблію. Один із авторитетних шалапутських «христів» Порфирій Катасонов вважав, що «в Писании сказано: пост родит пророка, а от пророка родится Христос». На думку хлиста Ніколая Копилова, «в Писании сказано: из воли спасен будешь, невольников нет». Коновалов також зауважив, що тамбовські хлисти Св. Писанням вважали книгу св. Тихона Задонського «Наставление о собственных всякаго христианина должностях» [14, с. 542–543].

Така герменевтична настанова призводила до провалів у спробах церковних місіонерів розпочати з сектантами богословський діалог. Схоластично вишколеним місіонерам-інтелігентам герменевтичний

метод їхніх опонентів видавався беззмстовним, алогічним та абсурдним: «Когда их вызывают на собеседование.., то они, вместо того, чтобы вести рассуждения последовательно, взвешивая основательно доводы противника, забрасывают цитатами из Св. Писания без всякого толка, часто совершенно неидущими к делу и потому совсем неожиданными» [23, с. 64].

Трудність комунікації між «освіченими» місіонерами та «невігласами-штундами» була наслідком відмінностей у структурах мислення та способах читання Тексту. Власне, дуже подібні комунікативні проблеми виникали і у баптистів-інтелігентів, що на початку ХХ ст. намагалися «розпізнати» у штундистах своїх братів по вірі. Як і годиться інтелігентам, міські баптисти артикулювали свої відмінності від сільських братів тим, що «деревенские штундисты были или безграмотны или очень малограмотны и тупы...» [19, с. 19–21].

4. У рамках міфологічної герменевтики не прочитувався догматичний шар Писання: християнська догматика з біблійного тексту не виводилася. Релігійний досвід народного сектантства був парадоксальним: боротьба сектантів з тим, що здавалося «язичництвом» у православ'ї, втеча з «єгипетського рабства» панівної церкви, призводили до регенерації структур дохристиянської релігійності. Християнство було неможливо відтворити у структурах антицерковної народної релігії, оскільки воно розчинялося в надрах селянської міфологічної теології.

Насамкінець, маємо такі висновки:

1. Досліджуючи проблему функціонування священного Тексту в сектантських спільнотах другої половини ХІХ – початку ХХ ст., не варто застосовувати категорії, що, за висловом Люсьєна Февра, чіпляють на історію ярлики, фальсифікують психологічну дійсність та приховують від нас автентичні способи мислення [31]. Розуміння особливостей сектантської герменевтики сакрального Тексту дозволить уникнути надто спрощених тлумачень та підходів, що безпроблемно ідентифікують народні секти з якимось абстрактним «протестантизмом».

2. В апологетичних схемах навернення селянина до «істинної віри» пояснюється так: відчуючи «духовну спрагу», що її не могла втамувати «офіційна церква», він береться за Біблію, читає її, доходячи до нібито очевидних, «протестантських» висновків. У дійсності послідовність була зворотною: селянин починав читати Біблію

вже після індокринізації його свідомості новим ученням, як правило, у контексті відверто антицерковних ритуальних акцій (паплюження ікони чи храмових sacramentів, свідомо спровокованого конфлікту із «фарисеєм» – священником тощо). Обов'язкові «неортодоксальні» враження від читання Писання були плодом не «пробудження від вікової духовної сплячки», а систематичного навчання відповідним герменевтичним технікам. Іншими словами, альтернативний релігійний досвід артикулювався через біблійні цитати в рамках конкретної сектантської доктрини.

3. Ще раз конспективно окреслю специфіку сектантської герменевтики: читання як відтворення міфологічних архетипів, тотальна алегоризація Тексту, ігнорування проблеми контексту та умовно-знакового характеру письма. Це спричиняло появу химерних учень на основі суб'єктивних лінгвістично-слухових асоціацій, абсолютизувало профетичний дискурс (кожне слово Писання може бути «про роцтвом» і стосуватися мене особисто) та безкінечно розширювало поняття «Священне Писання», що могло охопити будь-який текст. Останнє стосується більшою мірою екстатично-харизматичного крила сектанства, де, приміром, слова Мальованого чи Катасонова могли сприйматися як продовження Святого Писання.

Цитування та інтерпретація Писання у сектантських спільнотах виконували функцію «автокомунікації» (застосовую термін Ю. Лотмана) [18, с. 19]: циркулювання певної сукупності текстів, кожен з яких був органічно вмонтований до системи символічного універсуму секти, забезпечувало її смислову єдність та самоідентифікацію, створювало перешкоди для асиміляції «світом, що лежить во злі».

Бібліографічні посилання

1. **Айвазов И.** Состояние сектанства и раскола и деятельность православной миссии в Екатеринославской епархии за 1903 г. / И. Айвазов // Екатеринославские епархиальные ведомости (ЕЕВ). – 1904. – № 5.
2. **Афанасьев А.** Беседа о рукотворенных храмах / А. Афанасьев // ЕЕВ. – 1911. – № 2.
3. **Боголюбов Д. И.** Миссионерские беседы с сектантами / Д. И. Боголюбов. – Х., 1902.
4. **Буланова Н.** Історія християнських конфесій Катеринославщини останньої чверті XVIII – початку XX ст. / Н. Буланова. – Д., 2007.
5. **Ванхузер Кевин Дж.** Искусство понимания текста. Литературоведческая этика и толкование Писания / К. Ванхузер. – Черкассы, 2007.

6. **Гирц К.** Интерпретация культур / К. Гирц. – М., 2004.
7. **Дементьев И.** Из дневника екатеринославского епархиального миссионера / И. Дементьев // ЕЕВ. – 1889. – № 8.
8. **Джемс У.** Многообразие религиозного опыта / У. Джемс. – М., 1910.
9. Желательная перемена в практике собеседований с сектантами // ЕЕВ. – 1904. – № 25.
10. **Заозерский Н. А.** Из церковной жизни: борьба с сектантами / Н. Заозерский // Богословский вестник. – М., 1893. – Т. 1. – № 1.
11. Из дневника миссионера (миссионерская беседа в п. Горловка Бахмутского уезда) // ЕЕВ. – 1904. – № 4.
12. История жизни великого Учителя К. А. Малеванного [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.sunhome.ru/religion/16055/p11> – название с экрана.
13. История Паршека. – Воронеж, 1991.
14. **Коновалов Д.** Религиозный экстаз в русском мистическом сектантстве / Д. И. Коновалов // Богословский вестник. – М., 1908. – Т. 2. – № 7-8.
15. **Краснокутский О.** О шалопутстве / О. Краснокутский // ЕЕВ. – 1889. – № 6.
16. **Кутепов Н.** Разбор хлыстовского учения о воплотившемся Сыне Божием Иисусе Христе / Н. Кутепов // Миссионерское обозрение. – СПб., 1902. – январь.
17. **Левицкий О.** О сектантах на Киевщине / О. Левицкий // Киевская старина. – 1902. – Т. 79. – № 10.
18. **Лотман Ю.** История и типология русской культуры / Ю. Лотман. – СПб., 2002.
19. **Мазаев Д.** В чем ложь баптизма? / Д. Мазаев // Баптист. Духовно-нравственный журнал. – 1909. – № 6. – С. 19–21.
20. Мірча Еліаде. Мефістофель і андрогін / М. Еліаде. – К., 2001.
21. **Назаревский Н.**, священник. Беседа о Церкви Христовой / Н. Назаревский // ЕЕВ. – 1904. – № 23.
22. **Немолвин С.**, священник. Можно ли допустить? / С. Немолвин // ЕЕВ. – 1912. – № 11.
23. Противосектантские библиотеки при миссионерских комитетах Екатеринославской губернии // ЕЕВ. – 1889. – № 3.
24. **Разногорский М.** О богоучрежденности святейшего Таинства Причащения и о безусловной его необходимости для спасения / М. Разногорский // ЕЕВ. – 1889. – № 1.
25. **Скубачевский П.** Как дедушка Пахом посрамил штундистов / П. Скубачевский. – Х., 1913.
26. **Титов Ф.**, прот. О сущности русского сектантства и причинах происхождения его / Ф. Титов // Миссионерское обозрение. – К., 1896. – Кн. 1.
27. **Торчинов Е.** Религии мира. Опыт запредельного: психотехника и трансперсональные состояния / Е. Торчинов. – СПб., 1998.
28. **Торчинов Е.** Пути философии Востока и Запада / Е. Торчинов. – СПб., 2005.

29. **Успенский Б.** История и семиотика. Восприятие времени как семиотическая проблема / Б. Успенский // Этюды о русской истории. – Спб., 2002.

30. **Элиаде М.** Трактат по истории религий / М. Элиаде. – Спб., 1999. – Т. 2.

31. **Шартье Р.** Интеллектуальная история и история ментальностей: двойная переоценка? / Р. Шартье // Новое литературное обозрение. 2004. № 66. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2004/66/> – название с экрана.

32. **Zhuk S.** Russia's Lost Reformation. Peasants, Millennialism, and Radical Sects in Southern Russia and Ukraine, 1830–1917 / S. Zhuk. – Washington, 2004.

Надійшла до редколегії 20.05.2011

УДК 94(477)-058.244 «1890/19»

О. В. Михайлюк

Національна металургійна академія України

КНИГА Й ЧИТАННЯ В ЖИТТІ СЕЛЯН НА ДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Розглядається роль освіти, книги й читання в житті селян. Показані особливості сприйняття селянами різного роду текстів.

Ключові слова: селянство, освіта, читання, книга.

Рассматривается роль образования, книги и чтения в жизни крестьян. Показаны особенности восприятия крестьянами различного рода текстов.

Ключевые слова: крестьянство, образование, чтение, книга.

The role of education, books and reading in the life of peasants is examined. Features of perception of various texts by peasants are shown.

Key words: peasantry, education, reading, book.

Обговорення питання про поширення писемності і читання серед сільського і міського населення Росії набуло особливої гостроти поре-

форменого часу. Цій темі було присвячено цілий ряд публікацій кінця XIX – початку XX ст., в яких аналізуються зміни, що відбувалися у відносинах між народом і літературою [1; 34; 39; 48 та ін.]. Певний інтерес до цієї проблематики проявлявся в радянські часи [2; 19; 42 та ін.]. Значну увагу народному читанню в минулому приділяють сучасні російські дослідники, серед яких, у першу чергу, слід назвати С. В. Оболенську [6; 7; 24; 37 та ін.]. Тема читання літератури серед народу привертає увагу також авторів «дальнього зарубіжжя» [20; 35; 50]. Українські ж автори торкаються даної проблематики хіба що в загальному контексті дослідження поширення писемності та розвитку освіти пореформеного періоду [див. напр.: 23; 25; 33 та ін.].

На рубежі XIX–XX ст. в Російській імперії відбувалася масштабна соціокультурна трансформація суспільства, яка супроводжувалася кризою традиційних уявлень і цінностей більшості населення. Унаслідок прискореної, нав'язаної ззовні модернізації відбувається на шарування культурних пластів, водночас співіснують і еkleктично змішуються різні культурні форми, виникає ситуація «підміни мов», коли культурні форми під впливом незвичайних ситуацій, незвичних інтенцій змушені функціонувати незвичним чином, внаслідок чого й виникає соціальний конфлікт [5, с. 39]. У селянській свідомості, часто гротескно, переплітались традиційні й нові, породжені вторгненням сучасної цивілізації, смисли та уявлення.

Характер села постійно змінювався. За словами О. Чаянова, на початок Першої світової війни село вже якісно було мало схоже на село минулого сторіччя [47, с. 198–199]. Інтелігенти того часу захоплено вітали «пробудження» селянина. Земства зазначали зростання інтенсивності сільського господарства, підвищення рівня життя та покращення побуту селян [див. напр.: 16]. Інші автори говорили про «здичавіння» села: «... ми бачимо страшне зубожіння і культурне виродження села. Земля родить хліби все менше і менше. Темнота і здичавіння народне стає все більшим і більшим» [41]. Численні сучасні автори пишуть про такі наслідки модернізації для селянства, як «пробудження від вікової сплячки», «розкріпачення психології», «зникнення інстинкту раба», «виникнення почуття людської гідності», «піднесення національної гідності» тощо [див. напр.: 19, с. 54; 36, с. 7 та ін.]. Та важко однозначно погодитися з тезою щодо активної участі селян – за їх власною ініціативою – у процесах модернізації, яку пов'язують з позитивним ставленням до грамотності, розвитком

кооперації, сільським походженням нових міських прошарків тощо [8, с. 9–10]. Наслідки модернізації для селянства, як і саме їх ставлення до всього, що з нею пов'язане, були, принаймні, неоднозначними і суперечливими.

Починаючи з 1870-х рр. для вирішення питання про поширення письменності і читання серед сільського і міського населення проводилися найрізноманітніші заходи з боку земств, різних урядових, церковних і світських організацій, а також приватних осіб: організація різного роду початкових шкіл, створення народних бібліотек, читалень і книжкових складів, проведення публічних читань, видання дешевих книг спеціально для народу, збір матеріалів і проведення досліджень про письменність і публіку, що читає, тощо.

1908 р. Державна Дума ухвалила Закон про поступове, протягом 10 років, введення загальної обов'язкової початкової освіти, а верхова влада його підтримала [26, с.9 4]. Витрати держави на народну освіту з 1904 до 1914 рр. зросли в 4 рази – з 42 до 161 млн. крб. на рік [49, с. 128]. Велику увагу народній освіті приділяли земства. Витрати земств на освіту зросли, за підрахунками О. І. Мармазової, в Катеринославській губернії – з 1871 по 1911 рр. на 88 %, Харківській – з 1871 по 1903 рр. на 93 %, Чернігівській – з 1871 по 1903 рр. на 90 %, Полтавській – з 1871 по 1908 рр. на 96 % [25, с. 6].

Перепис 1897 р. показав низький рівень писемності для Російської імперії в цілому: лише кожний п'ятий (21 %) умів читати і писати. Лише 18,8 % населення України віком старше 10 років вміли читати. Серед власне українців цей показник був ще нижчий – 13 % [9, с. 61; 44, с. 249]. Але за окремими показниками картина була кращою. Вбачається, що показник «віком старше 10 років» не зовсім адекватно відображає становище, адже до цієї категорії потрапляє і молодь, і старше покоління, і чоловіки, і жінки, рівень освіченості яких суттєво відрізнявся. Рівень грамотності молоді, особливо юнаків, був значно вищим: у 1897 р. 45 % чоловічого населення Російської імперії у віці від десяти до двадцяти одного року були записані грамотними [32]. Вже в 1890-і рр. у селах Волині число грамотних чоловіків сягало 40 % [46, спр. 12, арк. 16–18]. «Особливим впливом грамотні на селі не користуються», – писав, наприклад, в 1891 р. священник с. Синюток Волинської губернії, – «оскільки грамотність зараз не рідкість і в кожній сім'ї є декілька грамотних» [46, спр. 18, арк. 17]. «Бо й так на собаку кинеш, то в ученого школяра попадеш» [21]. Тут важлива

не писемність сама по собі, а те, задля чого і як вона використовується. Письменність, як показують численні матеріали, не звільняла селян від марновірств та забобонів [46, спр.12, 15, 17, 18 та ін.]. Відомий вчений і письменник В. І. Даль називав прагнення до загальної освіти ліберальним захопленням, підкреслюючи, що письменність не спричиняє за собою автоматичного «виправлення устоїв»: «Хіба освіта і письменність одне і те ж? Письменність тільки засіб, який можна вживати і на користь освіти, і на противне тому, – на затемнення. Можна просвітити людину значною мірою без грамоти, і може вона з грамотою залишатися неосвіченим неуком, та крім того й негідником» [11, с. 1–16].

Неписьменність, низький рівень освіченості селяни розглядали як іманентну рису свого соціального статусу і, навпаки, освіченість у їхньому розумінні асоціювалася із приналежністю до соціальних верхів, панських станів. Ті представники селянської молоді, які закінчили земські, парафіяльні школи, учительські семінарії найчастіше змінювали не тільки напрям думок, а й вигляд і спосіб життя, стаючи чужинцями у своєму середовищі, яких зараховували до категорії «панів». Отримавши «урибки освіти», учні залишали рідні місця або, залишаючись на селі, забували набуті у школі знання.

Сільське середовище негативно ставилося до «освічених» селян. Вони не вписувалися до нього, воно «заїдало», нівелювало їх, жорстко регламентуючи всі норми життя. Старше покоління осуджувало молодь, особливо дівчат за читання книжок, називаючи їх «читаками» [29, с. 216]. «Багачів багато і всі такі: ні книг не читають, ні газет не випишують. «Те, – кажуть вони, – хліба не дасть і не доведе й до добра». А хто «занимається» цим, то «підозрений» у їх «домократ», не хазяїн. Демократів не люблять вони, о, не люблять! ... Де яка крадіжка, бешкет який, усе на їх звалюють: «домократи усе..., он їх студенти цьому понаучували» [40].

По закінченні школи учні «цураються хліборобства, а силяться в пани, на легкий хліб; а через те батьки дивляться на школу як на ворога, бо вона отнімає в них дітей, отнімає надію, що як діти підروуть, то будуть помагати в господарстві стареньким батькам» [10]. «Неохоче люди ставляться до школи і кажуть, що хай краще наші діти неграмотними будуть, аби не лізли в пани. Воно добре, як дитина навчиться на учителя там, чи на хвершала, а то скінчить міністерську школу, натягне на себе панську одягу, почне цвєнькати так, що ніхто й не

зрозуміє його. А служби йому нема, то й іде красти та безбаш робити. Вже і так з тієї школи доволі злодіїв повиучувалось, ні, не треба нам цієї школи, бо й так на собаку кинеш, то в ученого школяра попадеш» [21].

Доступність друкованого слова не наблизила масового читача до міської культури. Величезна більшість читачів із нижчих класів у селах і містах за своїми культурними переживаннями і повсякденним життям залишалося відчуженим від інтелігентських кіл і інтелектуального світу модерністської творчості. «Книга і преса робили «селянський мир» відкритим до впливу міста, високої культури, всього, що відбувалося в усьому світі, готували селян до переходу від традиційної до індустріальної культури», – пише Б. М. Миронов [26, с. 295]. На наш погляд, варто бути більш обережним з такими оптимістичними оцінками – в даному разі поширення письменності поставало не стільки фактором прилучення селянства до «високої культури», скільки фактором акультурації.

Першими книгами, що потрапляли до рук грамотних селян, були, звичайно, книги релігійні, «божественні»: молитовники, псалтир, твори св. Отців, книжки духовно-морального змісту (наприклад, «Як личить стояти в церкві Божій» або «Смерть закоренілого грішника і праведного»); найбільш популярними були житія святих, де була якщо не цікава, то, в усякому разі, зворушлива фабула. Дослідники звертали увагу на різне ставлення селян до книг релігійних («божественні книги»), які вважалися сховищем істини, і до книг світських («казки»), які вважалися недостовірними, якщо не містили у собі чого-небудь повчального. «Божественні» книги становили більшість книг, котрі знаходилися у власності селян, їх тримали поряд з іконами і надавали їм іноді навіть магічного значення. Покупці книг, а це були переважно літні люди, дотримувалися традиційної думки, що «світські книги не дають нічого хорошого, що читаючи їх, навчишася тільки поганому; на їхню думку, одне тільки божественне проливає світло» [39, с. 151; 37, с. 133 та ін.].

Водночас, читання релігійних книг викликало у селян особливу нудьгу: «Читаючи житія святих, читачі й слухачі дуже стомлюються, особливо з молодих» [19, с. 41]. Численні автори «Церковного вестника», «Руководства для сельских пастырей», «Киевских епархиальных ведомостей», «Приходского священника» писали про те, що більшість віруючих не мали навіть початкових понять про істини християнської

віри і про моральність; мали грубі і дикі уявлення про моральність взагалі: злодій після вдалої справи може відслужити молебень, поставити в церкві свічку; народ любить у релігії лише зовнішній бік, в «народній вірі» переважає релігійний формалізм, різні християнські обов'язки виконуються не як потреба душі, а як «справа звичаю, звички»; народ не має уявлення про головні й прості істини християнства, майже зовсім не знає молитов чи зовсім не розуміє їхній смисл, не розуміє зміст і призначення святих таїнств, служб і обрядів, не вміє належним чином ставитися до святих та ікон; селяни навіть не знають, скільки існує богів, для них ікони – боги; у більшості селян поклоніння іконам не відповідає духу християнської віри; молитва читається машинально, неусвідомлено; на богомільля дивляться лише як на спосіб виправдання гріхів; у похоронах і поминках селян хвилює зовнішня обстановка цього дійства, вони мало моляться про душу померлого, майже не піклуються про увічнення пам'яті про померлого тощо [3; 18; 31; 43 та ін.].

В усіх відомостях про книги, котрі були у селян, що наводяться різними дослідниками, спеціальні книги з сільського господарства стоять на останньому місці. Більше того, селяни, як правило, негативно оцінювали такого роду літературу: «Як орати й боронити ми й без книжки вміємо – було б що орати» [39, с. 149]. Вдома у селян, поряд з релігійними книгами, переважали лубкові книги, календарі й перекладні романи. На книжковому ринку превалювала лубкова або бульварна література. Лубкові книжки залишалися улюбленим читанням селянства. Розвиток масової літератури визначається масовим смаком, незмінним протягом сторіч. Л. М. Толстой вважав, що в цьому відбита стійкість «позачасової свідомості селян» [29, с. 205, 211]. Лубкова література – масова література епохи напівграмотної Росії, перша «постфольклорна» стадія масового мистецтва. Вона не померла і тоді, коли Росія стала грамотною, але змінила форми, пристосовуючись до нової ситуації. Стійкість масового смаку, стверджує, ґрунтуючись на ідеях В. Я. Проппа, Н. Зоркая, визначається тим, що в кожній людині незмінно живе в тих або інших масштабах і формах деякий «початковий», первинний смак, відповідний масовому. В основі його – стійкі структури, живі з архаїчних часів, древні константи прихильностей і переваг, архетипи фольклорного сприйняття. Незмінне збереження цих структур у будь-якій читацькій свідомості і пояснює,

мабуть, успіх масової літератури взагалі і довголіття лубкових книжок, зокрема [17, с. 15].

Переважна більшість російських авторів, як світських, так і представників церковних кіл кінця XIX – початку XX ст. вкрай негативно ставилися до лубкової літератури та її впливу на селян. «Вкрай брудним струменем» розважальної літератури письменник С. А. Ан-ський (С. А. Раппопорт) вважав «розряд книг», які він називає порнографічними [1]. Водночас в церковних колах відзначався згубний вплив такого роду літератури на моральність селянства, особливо молоді. Катеринославський єпископ Агапіт, характеризуючи власну паству, писав про молоде покоління, «невиховане, неприборкане, безпринципне, котрого торкнувся сучасний згубний дух заперечення і сумніву, дух гордині і непокори». Під впливом нових ідей, ретельно розповсюджуваних і лівою пресою, і брошурами, і ораторами революційного напрямку, а особливо, під впливом порнографічної лубкової літератури, сучасна молодь сповідує тільки «культ плоті» і робиться зовсім індиферентною до релігії взагалі. Більш того, стає блюзнірсько-невіруючою, зухвалою і нахабною. Не хоче вірити нічому святому, духовному, вічному, вважаючи це «вигадкою попів» і уряду заради корисливих цілей і поневолення простого темного народу. Над духівництвом сміються і знущаються, при зустрічі з ним демонстративно не бажають поклонитися і взагалі намагаються тримати себе зухвало. Не визнають і батьків своїх, і взагалі авторитету старших. Пиячать, розпусничають, хуліганствують. У храм являються дуже рідко, хіба тільки в найбільшій і урочистій свята. Господарською, землеробською працею займатися вони не люблять. Намагаються знаходити для себе більш легку працю і веселу компанію товаришів. Мріють про нову революцію, від якої чекають для себе «земного раю», тобто всіляких благ і задоволень для тіла, а головне – неробства. У громаді вони зовсім відтіснили старших і є першими горлянями і застрільниками [4, с. 153–157].

Російські і радянські дослідники, аналізуючи ставлення селян до літератури, не раз підкреслювали утруднення, що виникають у селян при визначенні меж між реальністю і вигадкою. С. А. Раппопорт писав, що селянин «не в змозі відрізнити в ній можливе від фантастичного, казкове від реального» і що в нього «немає ясної свідомості тієї межі, де кінчається можливе, вірогідне і де починається неможливе, неймовірне» [1, с. 138–145]. М. І. Слуховський відмічав «тяжіння до конкретності, до живого представлення незнайомих образів» у селян

[42, с. 138]. Очевидними є утруднення, що виникають у селян при сприйнятті найбільш абстрактних і невизначених образів [35].

Викликає інтерес ставлення до текстів політичного характеру, які безпосередньо торкалися життєвих потреб селян та їх інтерпретація селянами. Винятково важливе значення для селян тут мали чутки та сила прикладу. Позначалося також сакралізоване ставлення до друкованого слова. Весною 1902 р. у Харківській і Полтавській губерніях ходили чутки, що серед селян розповсюджувалися якісь листи, в яких цар нібито дозволив грабіж; що якийсь великий князь керував рухом, якому допомагають студенти тощо [22, с. 60; 28, с. 16; 45, с. 115]. «Беремо хліб та муку у пана, так як зараз вийшов від Царя указ, щоб у всіх було порівну і що в Полтавській губернії теж беруть у поміщиків і це начальство дозволяє – ми всі бідні, нам їсти нічого і землі немає, а в панів всього багато». «Що ви слухаєте там справника, адже в Полтаві давно беруть у панів і їм нічого за це не роблять, значить Цар наказав» [14, арк. 3]. Одна селянка пояснювала, що люди «приїхали грабувати панське добро», тому що «сам цар-батюшка повелів це робити і надіслав нам папір з короною» [15, с. 25–26]. «Хіба б ми самі до тебе прийшли, якби нам не приказ від справника, губернатора та навіть самого царя», – говорили золотоношські селяни своїм заможним односельцям [27, с. 1].

Селяни по-своєму зрозуміли зміст царського Маніфесту від 17 жовтня 1905 р. Політичну свободу вони трактували як свободу протягом певного терміну громити євреїв та інтелігенцію чи як свободу протягом трьох днів громити поміщиків. Слідом за його опублікуванням селяни цілком самостійно, без жодного агітаційного впливу ззовні стали пред'являти, посилаючись на Маніфест, свої вимоги [27, с. 24]. По-своєму зрозумілий селянами Маніфест від 17 жовтня став стимулом для погромницького руху. Політична агітація все ж так чи інакше проникала в село і знаходила у селян певний відгук. Але селяни по-своєму усвідомлювали, інтерпретували, міфологізували, викривлювали до невпізнання, перетворювали на чутки отримувану з прокламацій та від партійних агітаторів інформацію. «Через три роки землю у поміщиків відберуть, а якщо не відберуть, то оберемо собі короля», – зрозумів, наприклад, суть агітації селянин з Полтавської губернії [13]. В 1905 р. по селах Переяславського повіту ходили чутки, що весь народ під загрозою штрафу має влаштувати загальну забастовку, знищити поміщицькі маєтки та поміщиків, а землю розділити [13, арк. 63–64]. Селяни були переконані, що революційні прокламації

«йдуть від начальства», і тому їм «треба вірити» [15, с. 25–26]. «Беріть, ми маємо зробити як в книжках написано», – кричали селяни Константиноградського повіту Полтавської губернії під час погрому маєтку весною 1902 р. [13, арк. 2].

За роки війни посилювався інтерес до газет, з яких селяни дізнавалися про хід воєнних дій. При цьому, селяни ставилися до газетних повідомлень не критично, сприймаючи все на віру, в чому проявилася «сакралізація друкованого слова». Хоча основним джерелом інформації залишалися чутки, часто неймовірні й безглузді. У потоці інформаційного обміну на селі провідну роль виконують місцеві чутки, місцева інтерпретація історичних і загальнодержавних подій.

Селянській культурі притаманний загальний практицизм. Селянам просто ніколи було читати. Читання не мало престижності, в ньому не бачили користі, як, власне, і в освіті. Селяни залишалися далекими від писемної міської культури, раціонального мислення. Для селян було характерне недовірливе, іронічне, зверхньо-поблажливе чи навіть зневажливе, презирливе ставлення до розумової праці, освіти, всяких знань взагалі, які не вписуються до їхнього світогляду і не знаходять прямого застосування в селянській практиці. Навіть елементарна грамотність сприймалася амбівалентно: з повагою, але й з іронією. Щоденне селянське життя не потребувало постійного використання вміння читати й писати. Навчання не стояло на першому місці у числі сімейних пріоритетів. Прибутків ледве вистачало на прожиття, діти рано мусили працювати. З одного боку, заможні селяни старалися дати своїм дітям освіту, вбачаючи в цьому спосіб «вийти в люди», але, з іншого боку, не вбачали в цьому серйозного заняття. Думка про те, що наука чи просто грамотність можуть допомогти в праці, найчастіше відкидалася селянами. Х. Д. Алчевська наводила думки селян, що навчання, загалом, на користь не йде, що «грамота веде до шахрайства, що великі шахрайства завжди роблять грамотні люди, що простій чесній людині грамота ні до чого» [19, с. 41; 29, с. 212, 227]. «Хоча мало читають у нас, зате багато п'ють, – ремствував дописувач газети «Село», – сум бере й за школу нашу, за даремну працю учителів, і навіть за ті кошти, що витрачаються на це велике діло» [24].

У «традиційному суспільстві» прагматичний і інформаційний аспекти діяльності злиті воедино, внаслідок чого транслявання відповідних поведінкових норм значною мірою досягається безпосередньо у процесі самої конкретної діяльності, минаючи стадію їхньої мовної

артикуляції [38, с. 11]. Потрібна для життя інформація засвоювалася як стереотипи поведінки, що ставали зразками, моделями, наслідування яким було обов'язковою умовою соціального життя колективу. Такі програми поведінки мали нерозчленований (синкретичний) характер, і тому були й образом світу, без якого неможливе функціонування культури. Такий культурний конгломерат засвоюється носієм культури як ціле і, очевидно, ніколи не рефлексується. Передача знань, здійснювана через учнівство у всіх сферах діяльності, йде поруч із залученням до певних стереотипів і моральних цінностей, вірувань і звичаїв. Сама природа знань, заснована на нагромадженні досвіду попередніх поколінь, і механізми його передачі, перевантажені традиціями і складають основу консерватизму в селянському способі життя. Внутрішньообщинна інформація домінує над офіційною державною. Ускладнення системи соціокультурних зв'язків розпізнавалося більшістю селян як загроза впорядкованості, як хаотизація селянського мікрокосму.

Бібліографічні посилання

1. **Ан-ский С. А.** [С. А. Раппопорт]. Народ и книга: Опыт характеристики народного читателя / С. А. Ан-ский. – М., 1913. – 266 с.
2. **Банк Б. В.** Изучение читателей в России (XIX в.) / Б. В. Банк. – М., 1969. – 262 с.
3. **Б-ций И.** Голос из глуши / И. Б-ций // Руководство для сельских пастырей. – 1874. – Т. 1. – № 5 (3 февр.). – С. 169 – 176.
4. Всеподданнейший отчет обер-Прокурора Святейшего Правительствующего Синода по ведомству православного исповедания за 1911 – 1912 гг. – СПб., 1913. – XIII + 336 с.
5. **Гірц К.** Інтерпретація культур: вибрані есе / К. Гірц. – К., 2001. – 542 с.
6. **Глухова Л. В.** Развлекательное чтение в прошлом и настоящем / Л. В. Глухова, О. С. Либова // Чтение в библиотеках России. – СПб., 2007. – Вып. 6: Развлекательное чтение в библиотеках. – С. 9 – 65.
7. **Глухова Л. В.** Чтение – национальная традиция России (1861 – 1917) / Л. В. Глухова, О. С. Либова // Чтение в библиотеках России. – СПб., 2003. – Вып. 5: Библиотеки – хранители культурных традиций – С. 9 – 43.
8. **Грациози А.** Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917 – 1933 / А. Грациози. – М., 2001. – 96 с.
9. **Грицак Я.** Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. / Я. Грицак. – К., 1996. – 360 с.
10. **Д. Л.** Дописи / Д. Л. // Село. Українська народна ілюстрована газета. – 1910. – 10 червня. – № 23.

11. **Даль В. И.** Письмо к издателю А. И. Кошелеву / В. И. Даль // Русская беседа. – 1856. – Кн. III, смесь. – С. 1 – 16.
12. Державний архів Полтавської області. – Ф. 138. – Оп. 1. – Спр. 12.
13. Державний архів Полтавської області. – Ф. 138. – Оп. 1. – Спр. 124
14. Державний архів Харківської області. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1076.
15. **Дроздов И. Г.** Аграрные волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы первой революции 1905 – 1906 гг. (По неопубликованным данным бывшего Черниговского губернского жандармского управления, а также по другим архивным материалам) / И. Г. Дроздов. – М.; Л., 1925. – 189 с.
16. **Зеленский А.** Земства о положении крестьян / А. Зеленский // Подолянин. – Каменец-Подольский. – 1913. – 23 июня.
17. **Зоркая Н. М.** Фольклор. Лубок. Экран. / Н. М. Зоркая. – М., 1994. – 238 с.
18. **Иерей.** Нива Христова и делатели / Иерей // Руководство для сельских пастырей. – 1896. – Т. 2. – № 23 (9 июня). – С. 137 – 147.
19. **Кабытов П. С.** Русское крестьянство в начале XX в. / П. С. Кабытов. – Самара, 1999. – 156 с.
20. **Каидзава Хадзимэ.** Распространение чтения художественной литературы среди народа и формирование национальной идентичности в России (1870-е – 1917) / Хадзимэ Каидзава [Электронный ресурс] // Beyond the Empire: Images of Russia in the Eurasian Cultural Context / М. Tetsuo; Hokkaido University (Sapporo). Slavic research center. – Sapporo: SRC, 2008. – 456 с. – Режим доступа: http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/coe21/publish/no17_ses/10kaizawa.pdf
21. Краснопілський. М-ко Краснопіл / Краснопілський // Село. – 1910. – 15 квітня. – № 16.
22. Кризис самодержавия в России. 1895–1917. – Л., 1984. – 664 с.
23. **Любар О. О.** Історія української школи і педагогіки / О. О. Любар, М. Г. Стельмахович, Д. Т. Федоренко. – К., 2003. – 450 с.
24. м. Богачка // Село. Українська народна ілюстрована газета. – 1910. – 4 лютого. – № 6.
25. **Мармазова О. І.** Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / О. І. Мармазова. – Донецьк, 1998. – 16 с.
26. **Миронов Б. Н.** Социальная история России периода Империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: в 2 т. / Б. Н. Миронов. – СПб., 1999. – Т. 2. – 566 с.
27. **Мицюк О. К.** Аграрна політика (1800 – 1925 рр.) / О. К. Мицюк. – Подєбради, 1925. – Т. 2. – Ч. I. – 272 с.
28. **Мірза-Авакянц Н.** Селянські розрухи на Україні 1905-1907 року / Н. Мірза-Авакянц. – Х., 1925. – 71 с.
29. **Оболенская С. В.** Народное чтение и народный читатель в России конца XIX в. / С. В. Оболенская // Одиссей. 1997. – М, 1998. – С. 204 – 232.
30. **Оболенская С. В.** Что читать народу? Крестьянские читатели и интеллигентные просветители в России конца 19 века / С. В. Оболенская

[Электронный ресурс] - Режим доступа: http://zhurnal.lib.ru/o/obolenskaja_s_w/chtenie.shtml

31. **Па-в А.** Следствия малограмотности среди простого народа и средства к распространению просвещения / А. Па-в // Церковный вестник. – 1889. – № 37 (14 сент.). – С. 635 – 637.

32. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. – СПб., 1905. – I. – 268 с.+ 89 прилож.

33. **Прокопенко Л. Л.** Генеза та розвиток державної освітньої політики в Україні (IX – початок XX ст.) / Л. Л. Прокопенко. – Д., 2008. – 488 с.

34. **Пругавин А. С.** Запросы народа и обязанности интеллигенции в области просвещения и воспитания / А. С. Пругавин. – СПб., 1895. – 547 с.

35. **Ребеккини Дамиано.** Как крестьяне читали Гоголя: Попытка реконструкции рецепции / Д Ребеккини [Электронный ресурс] // НЛО. – 2001. – № 49. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2001/49/rebek.html>

36. **Реент О.** Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) / О. Реент, О. Сердюк // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2004. – Вип. VII. – С.5– 47.

37. **Рейтблат А. И.** Лубочная книга и крестьянский читатель / А. Рейтблат // Рейтблат А. И. От Бовы к Бальмонту. – М., 1991. – С. 143 – 156.

38. **Романов В. Н.** Историческое развитие культуры. Проблемы типологии / В. Н. Романов. – М., 1991. – 192 с.

39. **Рубакин Н. А.** Этюды о русской читающей публике. Факты, цифры и наблюдения / Н. А. Рубакин. – СПб., 1895. – 246 с.

40. с. Харківці, Лохвицького повіту // Село. – 1910. – 15 квітня. – № 16.

41. **Савенко А.** Одичание деревни / А. Савенко // Подолянин. – Каменец-Подольский. – 1913. – 3 сент.

42. **Слуховский М.** Книга и деревня / М. Слуховский. – М.; Л., 1928. – 231 с.

43. Сообщения о религиозных понятиях простого народа // Церковный вестник. – 1889. – № 2 (12 янв.). – С. 34.

44. Ступінь грамотності в Україні. Уривок з промови Г. І. Петровського, виголошеної в Державній Думі 20 травня 1913 р. // Історія української культури: зб. матеріалів і документів / Упоряд.: Б. І. Білик, Ю. А. Горбань, Я. С. Калакура та ін. – К., 2000. – 607 с.

45. **Филд Д.** Размышления о наивном монархизме в России от эпохи Пугачева до революции 1905 г. / Д. Филд [Электронный ресурс] // Экономическая история. Обзорение / под ред. Л. И. Бородкина. – М., 2002. – Вып. 8. – С. 110 – 115. – Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/Ecohist/OB8/field.htm>

46. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК України). – Ф. 2205. – Оп. 1.

47. **Чаянов А. В.** Организация крестьянского хозяйства / А. В. Чаянов // Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире: хрестоматия / Сост. Т. Шанин. – М., 1992. – С. 29 – 37.

48. Что читать народу?: Критический указатель книг для народного и детского чтения / Сост. Х. Д. Алчевскою, Е. Д. Гордеевой, А. П. Грищенко. – СПб., 1884–1906. – Т. [1]–3. – 725 с.

49. **Щербакова О. В.** Історичний досвід організації сільського шкільництва в Україні в підросійську та радянську добу (60-ті рр. XIX ст. – 80-ті рр. XX ст.) / О. В. Щербакова, Л. Л. Прокопенко // Український селянин. – Черкаси, 2004. – Вип. 8. – С. 131–133.

50. **Brooks J.** When Russia Learned to Read: Literacy and Popular Literature, 1861 – 1917 / J. Brooks. – Princeton, 1985. – 488 p.

Надійшла до редколегії 20.04.2011 р.

УДК 94:002(477.63) «18/19»

Л. М. Лучка

Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара

КНИЖКОВІ ЗБРАННЯ ГРОМАДСЬКИХ ТА ПРИВАТНИХ БІБЛІОТЕК КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

Розглянуто книжкові зібрання громадських та приватних бібліотек за складом, тематико-типологічними, мовними та хронологічними ознаками. Проаналізовано кількісні та якісні показники наукових, навчальних та науково-популярних видань бібліотечних осередків.

Ключові слова: книжкові зібрання, приватні бібліотеки, громадські бібліотеки, тематико-типологічний склад, кількісні та якісні показники.

Рассмотрены книжные собрания общественных и частных библиотек по составу, тематико-типологическим, языковым и хронологическим признакам. Дан анализ количественных и качественных показателей научных, учебных и научно-популярных изданий в библиотеках.

Ключевые слова: книжные собрания, частные библиотеки, общественные библиотеки, тематико-типологический состав, количественные и качественные показатели.

Book collections of public and private libraries are examined according to their composition, language and chronological signs. Quantitative and qualitative indices of scientific, popular and educational publications are analyzed.

Key words: book collections, private libraries, public libraries, thematic and typological composition, quantitative and qualitative indices.

До бібліотечної мережі Катеринославщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. за принципом підпорядкування входили громадські та приватні бібліотеки, які згідно із статутами та правилами комплектували фонди за читацькими вимогами. Книжкові зібрання дають можливість проаналізувати тематико-типологічний склад та змістовне наповнення бібліотечних осередків напередодні 1917 р. у двох аспектах. Перший висвітлює книгу як друковане джерело із всесвітньої історії книги та української книжкової спадщини. Другий – присвячений книжковим фондам та їх комплектуванню як одному із напрямів бібліотечної справи Катеринославщини.

У 1913 р. бібліотека Катеринославського українського літературно-артистичного товариства «Просвіта» нараховувала 256 видань, які розподілялися за трьома відділами. Найбільшим за обсягом був белетристичний відділ (проза, поезія, драматичні твори). Видання з літературознавства налічували 50 книжок. До невеликого відділу, який охоплював історичну, географічну та іншу літературу, належали 35 примірників [6, с. 20]. Катеринославська «Просвіта» значну увагу приділяла фонду історичних видань: «Ілюстрована історія Галичини», «Про Галичину», «Про Буковину», «Белоруссы и их национальное возрождение в XV веке» Д. Дорошенка, публікації Д. І. Яворницького (13 книг). Літературний відділ містив книжки біографічного змісту та науково-популярні видання. Перше місце посідали книги М. Бикова, С. Єфремова (10 книг), М. Комарова, М. Сумцова. Фонди містили літературу, присвячену українському мистецтву, фольклору, освіті: «Исторические песни малорусского народа» М. Драгоманова та В. Антоновича, «Український архітектурний стиль» М. Шумицького [8, арк. 1–11].

Окремо виділялися підручники, фонд яких був представлений 18 назвами. Найбільшу кількість становили граматки. «Просвіта» поповнювала бібліотечні фонди підручниками з різних галузей знань (математика, географія, філологія). Бібліотечна комісія товариства опікувалася придбанням книг зарубіжних авторів. Її увагу привертали художні твори англійських, американських, польських письменників

XVIII – початку XX ст. (Т. Єж, Є. Ожешко, Є. Синклер, В. Шекспір, Ф. Шиллер). Найбільшу кількість становили твори Г. Ібсена (7 книг). Для дитячого читацького контингенту «Просвіта» пропонувала видання Г. Гауптмана, В. Гауфа, Р. Кіплінга, Д. Свіфта, М. Твена [8, арк. 10–12].

Бібліотечна секція поповнювала фонди шляхом купівлі книг. Так, у 1908–1909 рр. було придбано 17 примірників «Кобзаря» Т. Г. Шевченка по 50 коп. за кожний, а за «Життєпис Шевченка» товариство сплатило 4 крб. 30 коп. Катеринославська «Просвіта» підтримувала тісні зв'язки з різними українськими видавництвами, зокрема, книги надходили з «Української книгарні» (Київ) [17, арк. 14, 25].

Серед бібліотек, які зберігали значні іноземні фонди, була фахова бібліотека Катеринославського товариства помічників лікарів, яке існувало у місті з 1897 р. Книгозбірня мала підручники з клінічної діагностики, акушерства, хвороб вуха, лікарської справи, практичної хірургії [13, с. 7]. У 1910 р. придбано цінне видання «Энциклопедия практической медицины» німецького професора А. Еленбурга, що коштувало цілих 138 крб. [14, с. 7]. У 1911 р. Катеринославська міська громадська бібліотека отримала від Генерального консула Аргентини один том цінного історико-географічного атласу цієї країни [16, с. 15].

Аналіз книжкових фондів Катеринославського музею імені О. Поля свідчить про наявність цінних перекладних видань німецьких авторів. Нашу увагу привернули чотири примірника:

· Книга «Искусный эконом или хозяйственная книга», укладена І. Ф. Майером і видана у Москві 1794 р. Палітурка книги складається з дошок у темно-коричневому орнаменті під «шкіру». Запис у «Каталозі музейної експозиції» свідчить, що книга потрапила до музею з бібліотеки Кузьми Котова, уродженця та мешканця Катеринослава, українського культурно-громадського діяча, письменника.

– «Достопамятное в Европе» Еберхарда Рудольфа Рота – (переклад С. Волчкова, видана у друкарні Сенату в 1761 р). Палітурка виконана з картону темно-коричневого кольору під «шкіру». Привертає увагу спинка орнаментального витискування.

– «Учитель или всеобщая система воспитания» – переклад твору професорів Й. Маттіса Шрека та Й. Еберта. Книга містить 12 розділів та налічує 481 сторінку з кольоровими ілюстраціями.

– «Флорианова экономия: в 9-ти книгах» (переклад С. Волчкова, видана друкарнею Академії наук). Цінність видання полягає у

присвяті російській імператриці Катерині II. 6 грудня 1884 р. книга потрапила до Миколи Чехова, діяча народної освіти. Цей примірник побував у руках відомих історичних осіб, здійснивши шлях майже в сто років, та посів на початку XX ст. почесне місце у бібліотеці Катеринославського історичного музею ім. О. Поля [10, с. 46].

У процесах комплектування бібліотекам допомагали книжкові крамниці Катеринослава. Так, у 1895 р. книжкова крамниця А. Л. Вільнянського та А. М. Ревзона, розташована на Катерининському проспекті, мала бібліотеку для читання іноземних книг, серед яких був великий вибір німецьких і польських видань. У 1910-х рр. існувало катеринославське відділення книготоргівельного товариства «Культура», книжковий склад якого пропонував науково-популярні книги з гравюрами та ілюстраціями. У 1912 р. діяла і бібліотека для читання іноземних книг Г. Кригера, яка знаходилася у будинку Азовсько-Донського банку [3, вкл. XVII]. У 1913 р. книгарня М. Лозинської у Катеринославі мала великий вибір українських дитячих книжок, а також новинки української літератури [4, с. 15]. Книжкова продукція поповнювала бібліотечні фонди, виконуючи роль носія знань у справі їх поширення серед населення губернії.

Нові надходження до народних бібліотек та читалень суворо контролювалися земською управою. Одним із джерел комплектування бібліотечних фондів був губернський книжковий склад Катеринославської земської управи, за допомогою якого народні бібліотеки губернії передплачували книги. Мета роботи складу полягала у продажу книжок бібліотекам сільської місцевості за цінами нижчими, ніж у місті. Недоліком діяльності книжкового складу були витрати на пакування та розпакування книжкових замовлень у розмірі 10 % комісійних, що призводило до подорожчання вартості книг. За цих умов сільські бібліотеки не мали фінансової можливості користуватися послугами зазначеного осередку [5, с. 52].

Комплектування народних бібліотек та читалень Катеринославської губернії у 1910-х рр. відбувалося через дві крамниці В. Є. Алексеєва, який пропонував літературу для народних шкіл у міцних папітурках та книги для дитячого читання, схвалені Вченою радою Міністерства народної освіти. Книжкова продукція В. Є. Алексеєва мала персональну печатку у вигляді овалу з назвою «Книжный магазин В. Е. Алексеєва в Екатеринославе» [1, вкл. XIV–XV].

У 1910-х рр. для бібліотек були доступними книги з палітуркою із саж'яною спинкою, яка вважалася міцною та естетично привабливішою за інші. З практичного погляду увагу привертала молескінова спинка, для якої використовувалися вищі сорти молескіна: достатньо товсті, з гладким ворсом жовто-сірого кольору. В обох випадках палітурка покривалася мармуровим папером, що робило обкладинку книги міцнішою. Від типу палітурки залежала вартість книги: саж'янова спинка із золотою печаткою коштувала 35–40 коп.; молескінова спинка з фарбовою печаткою 20–25 коп. Вартість найдешевшої – коленкової для невеликих за обсягом книжок – становила 10–12 коп., що було вигідно для народних бібліотек [2, с. 191–192].

У процесі дослідження історії розвитку бібліотечної справи у Катеринославській губернії, нашу увагу привернули приватні бібліотеки та колекції. Одним з найбільших книжкових зібрань Катеринославщини другої половини XIX – початку XX ст. була приватна колекція дворянина, обер-гофмейстера Г. П. Алексеєва, систематизований опис якої містить «Каталог». Тематика фондового зібрання дозволяє уявити різнобічну постать Г. П. Алексеєва через його ставлення до російської та української культур, носіями яких була книжкова спадщина. Приватна книгозбірня розміщувалась у родовому маєтку Котовка Новомосковського повіту.

Згідно із «Каталогом», Котовська бібліотека складалась з книг та періодичних видань російською, українською та іноземними мовами. За нашими підрахунками загальний бібліотечний фонд колекції нараховував понад 15 тисяч томів. Книги розподілялися за 11 відділами: старовинні книги, богослов'я, філософія та педагогіка, словесність та література, історія, мистецтво, природничі та математичні науки, суспільні науки, прикладні знання, довідкові, дитячі книжки. Крім того, у «Каталозі» зазначені 11 відділів, поділені на 11 підвідділів, які містять іноземні видання за визначеною тематикою. Власну бібліотеку культурно-освітній та громадський діяч зберігав у шафах, кількість яких складала 1906 р. 54 одиниці [11, с. 496]. Місткість шаф розрізнялася кількістю полиць: від 4 до 8. Мистецтвознавчі видання великих форматів Г. П. Алексеєв розміщував на I–III полицях.

Першою книгою унікального зібрання була «Древняя Российская библиотека» в 20-ти томах (1788–1791 рр.). У першій шафі зберігалися історичні книги, присвячені державному устрою та суспільному розвитку Російської імперії. Серед них: «История Государства Рос-

сийского» (1815–1829 pp.) М. Карамзіна, «Родословная книга князей и дворян российских и выезных» (1787 p.), «Ядро хронологическое истории всемирной от начала света до кончины Екатерины II» – ґрунтовне чотири томне видання початку XIX ст. Власник бібліотечного зібрання отримав книгу ієромонаха Феофана «Картина древности» (1793–1794 pp.) [9, відділ 4].

Для колекціонера важливим був процес комплектування приватного бібліотечного зібрання. Каталог дає змогу виокремити бібліографічні джерела, за якими власник купував книги. Опис містить книжкові каталоги, довідники бібліотек, науково-популярну літературу про домашні зібрання («Библиографический указатель изданных в России книг», «Реестр российским книгам, географическим атласам и картам, планам, продающихся в Москве») [9, відділ 9].

Бібліотека катеринославського дворянина мала найрізноманітніший світовий репертуар. Наукову літературу Г. П. Алексєєв купував під час виїздів до інших міст Російської імперії. Тісні та тривалі стосунки гофмейстера з видавництвами Росії та інших країн допомагали поповнювати книгозбірню цінними за змістом та часом виданнями. Увагу Г. П. Алексєєва як бібліографа привертала книги класиків вітчизняного бібліотекознавства: «Опыт российской библиографии» (1813–1815 pp.) В. Сопікова та «Библиотеки. Их организация и техника» Л. Хавкіной (1904 p.) [9, відділ 9].

У процесі аналізу «Каталогу», увагу дослідника привертаять «Евангелие учительное» (1607 p.) та «Служебники». Варто зазначити, що приватна колекція налічувала у своїх фондах «Евангелие» 28 мовами (арабською, вірменською, угорською, голландською, грецькою, англійською, єврейською, іспанською, італійською, латинською, німецькою, польською, персидською, португальською, сербською, сірійською, турецькою, чеською, японською та іншими) [9, відділ 1].

Серед книг чільне місце посідали пам'ятки давньої літератури: «Слово о полку Игоревом» (1823 та 1876 pp.); «Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в.» С. Величка (1848 p.); «Философическая и политическая переписка Екатерины II с Вольтером» у двох томах (1802 p.). Культурно-освітній діяч придбав у колекцію найцінніше за змістом та найбільше за обсягом російське довідкове видання – «Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона: в 82 т.» (1890–1904 pp.) [9, відділ 3].

З котовської колекції Г. П. Алексеєва як найбільші за обсягом виявлені відділ белетристичної літератури у кількості 2357 назв та відділ № 4, який зберігав книжки історичної тематики російською, українською та іноземними мовами (2161 назва). Серед белетристики вагоме місце посідали повні зібрання творів російських поетів та письменників (В. Жуковський, І. Лажечников, М. Лермонтов (1856 р.), М. Лесков (1902 р.), О. Пушкін (1887 р.), М. Салтиков-Щедрін (1905 р.), А. Чехов (1903 р.) [9, відділ 3].

Серед великого переліку історичних видань широко представлені праці дослідників історії: Г. Бокля, Г. Вейса, Геродота, Г. Боплана, А. Скальковського, О. Лаппо-Данилевського; В. Антоновича (7 книг), Д. Багалія, Д. Бантиш-Каменського, М. Грушевського, О. Єфименко, М. Костомарова, М. Маркевича, Г. Данилевського, Д. Яворницького. Підвищений інтерес викликали у Г. П. Алексеєва видання з нумізматики та геральдики: «Гербы губерний и областей Российской империи» (1880 р.); «Из истории монетного дела в России» П. Вінклера (1897 р.); «Описание европейских монет X, XI, XII вв.» Б. Кене (1852 р.) [9, відділ 4].

Варто виділити фонд українських видань, кількість яких складала понад 250 томів книжок. Окреме місце посідали фольклористичні та етнографічні збірники і мистецькі альбоми. Серед них «Галерея киевских достопримечательностей» (1858 р.), «Збірничок українських пісень» (1898 р.), «Альбом українських поетів», «Собор святого князя Владимира в Киеве» (1898 р.). Г. П. Алексеєв збирав наукові видання, присвячені українським місцям: «Город Кременчуг» Ф. Ніколайчика (1891 р.), «Киев теперь и прежде» Захарченка (1888 р.), «Запорожская сечь» Кузьміна (1902 р.), «Столетний юбилей Херсона» Ф. Мойсеєва (1878 р.). Увагу колекціонера привертало краснзнавчі видання про життя Катеринославської губернії та її діячів [9, відділи 4, 8].

Важливим є огляд іноземних видань з бібліотеки Г. П. Алексеєва. Власник поповнив свою колекцію понад 7 тисячами томів зарубіжної літератури. Фонд містив видання різних часів, починаючи з кінця XVIII ст. аж до початку XX ст. Перевагу його фундатор надавав франкомовній літературі XVIII та XIX ст. Наявність рідкісних творів, енциклопедій, словників, альманахів, календарів та атласів висвітлює діяльність Г. П. Алексеєва як активного діяча, задіяного у процес розвитку європейської культури. Твори французьких письменників П. де

Кока (54 т.), Е. Золя (6 т.), Гранж (24 т.), В. Гюго (28 т.) представлені досить повно [9, відділи I–I; III–I; IV–I; VI–I; IX–I].

Читацький інтерес катеринославського громадсько-культурного діяча викликала і польська література. На полицях його бібліотеки зберігалися книжки Г. Сенкевича, С. Пшибишевського, Є. Ожешка, Ю. Крашевського, М. Бобржинського [9, в. 0, III, IV]. Унікальна бібліотека Г. П. Алексеєва являє собою окреме культурологічне явище та є комплексним джерелом вивчення історії вітчизняної та всесвітньої книжкової справи початку ХХ ст. Аналіз приватного зібрання допомагає розподілити книжкові видання за галузевими та мовними ознаками, хронологічними рамками та місцем друкування.

Барон М. О. Корф витрачав на купівлю книжок у букіністів власні кошти. У родовому маєтку Нескучному Катеринославської губернії земський діяч передплачував найкращі журнали і газети російською та іноземними мовами, отримував видатні твори філософського, політичного та педагогічного змісту. Таким шляхом культурно-освітній діяч зібрав значну та різноматичну власну бібліотеку, активним читачем якої у 1870-і рр. був Я. П. Новицький, дослідник та мешканець міста Олександрівська [12, с. 16]. За інформацією, яку надає російський бібліограф другої половини ХІХ – початку ХХ ст. У. Г. Іваск, відомо, що Я. П. Новицький мав власну бібліотеку, що складалася із книжок та журналів з історії, географії, статистики, етнографії, археології, природознавства та українознавчої літератури [7, с. 17].

Приватне зібрання С. В. Єгорової свою історію розпочинало з бібліотеки катеринославського діяча М. С. Голубовського, яка існувала з 1869 р. При зібранні функціонувала книжкова крамниця, яка пропонувала великий вибір дитячих книжок відомих російських та іноземних видавців: Ф. Ф. Павленкова, А. Ф. Деврієна, Ф. Бітепажа. Вартість книг була номінальною. Формуванню потрібних та корисних фондів сприяв вдумливий підхід власника до відбору видань. Увагу С. В. Єгорової привертала фундаментальні праці та чудово ілюстровані книги з природознавства і географії. Книги з її бібліотеки мали високий рівень друкарського оформлення.

На початку ХХ ст. в Катеринославі працював відомий приватний повірений суду Катеринославського округу С. І. Гальперін. Про його власну бібліотеку ми отримали відомості із 11 книг з персональною печаткою «Присяжний поверенний Семен Иванович Гальперин», які зберігаються у Науковій бібліотеці Дніпропетровського національного

університету ім. О. Гончара. Позначки та написи на книгах свідчать, що особиста бібліотека катеринославського діяча складалася з українських, російських та іноземних видань XIX – початку XX ст. Увагу привернуло рідкісне страсбурзьке видання – «Антикварные письма» І. Я. Бахофена (1880 р.).

С. І. Гальперін збирав книги широкого гуманітарного спрямування: філософські, історичні, юридичні та соціологічні. Крім столичних, значне місце серед них посідали українські видання (київські, харківські та одеські). Записи в книгах свідчать про різні джерела надходження книжок. Частина примірників купувалася у книжковій крамниці І. В. Шафермана, який опікувався закупівлею нових книг для мешканців Катеринослава. Значну кількість книжок С. І. Гальперін отримував як дарунки від авторів.

Книжкова колекція родини Мізко частково зберігається в бібліотеці Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького. Дарчі написи свідчать про належність книг переважно Г. Т. Мізку. Кількість виявлених книг складає дев'ять примірників, хронологічні межі яких охоплюють кінець XVIII ст. Це російські та іноземні видання, надруковані переважно у Санкт-Петербурзі. Тематичний склад приватного зібрання віддзеркалює різногалузеві науки. Історичні видання представлені навчальними книгами для народних училищ та науковою літературою.

У колекції Мізків філософські твори зберігалися в декількох примірниках (наприклад, Поппій «Опыт о человеке: философическая поэма», 1791 р.). Вартісним доповненням фонду перекладної літератури є фундаментальні праці «Диоптра или зеркало мирозрительное» у перекладі В. Тредіаковського, яке складалося з трьох частин (1781 р.) та «Письма о разных физических и философических материях писанные к немецкой принцессе» (1790 р.). Бібліотека родини Мізків формувалася шляхом закупок (Катеринослав, Ніжин, Санкт-Петербург) та дарунків від авторів [10].

Дослідження цінних за змістом приватних колекцій, відомих на Катеринославщині другої половини XIX – на початку XX ст., допомагає створити цілісну картину розвитку книжкової галузі Російської імперії, а також висвітлити процес формування інтелектуального середовища губернії. Використання комплексного аналізу екслібрисів, печаток та дарчих написів на книжках, які зберігаються у фондах сучасних бібліотек Дніпропетровська, дало можливість розширити коло

діячів місцевої культури кінця XIX – початку XX ст. Книжкові зібрання як історичні джерела сприяли виявленню та аналізу книжкової продукції за кількісними та якісними показниками, за типами літератури (наукова, навчальна, науково-популярна, дитяча). Склад та тематика книгозібрань дозволили визначити місце та роль книжкової спадщини у культурно-освітньому просторі регіону, коло читання та зацікавленень різних читацьких груп Катеринославщини.

Бібліографічні посилання

1. **Авчинников А. Г.** Приднепровье: Календарь-ежегодник / А. Г. Авчинников. – Екатеринослав, 1910.
2. Библиотекарь. – 1911. – Т. 2. – Ч. III.
3. Весь Екатеринослав: Справочная книжка-календарь на 1912 г. – Екатеринослав, 1912.
4. Дніпрові хвилі. – 1913. – № 1.
5. Доклад управы о книжном земском складе // Постановления Екатеринославского чрезвычайного земского собрания, 26–29 февраля 1904 г. – Екатеринослав, 1904.
6. Звідомлення Українського літературно-артистичного товариства «Провіста» у Катеринославі за 1913 р. – Катеринослав, 1914.
7. **Иваск У. Г.** Частные библиотеки в России / У. Г. Иваск. – СПб, 1912. – Ч. 1.
8. Каталог книг бібліотеки Катеринославської та Дійовської «Провісти», 1914 р. // ДІМ. – Ф. 32. – Спр. 5. – Арк. 1–11.
9. Каталог Котовской библиотеки обер-гофмейстера Г. П. Алексева. – Б.м., 1913.
10. Книги гражданской печати XVIII века: каталог музейной коллекции / сост. С. В. Абросимова. – Д., 1989.
11. Лист П. М. Сочинського Д. І. Яворницькому // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького / упоряд. С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова – Д., 2010. – Вип. 5: Листи рідних, друзів і знайомих до Д. І. Яворницького. – С. 496.
12. **Новицький Я. П.** Твори: у 5 т. / Я. П. Новицький. – Запоріжжя, 2007. – Т. 1.
13. Отчет Екатеринославского общества помощников врачей за 1908 г. – Екатеринослав, 1909.
14. Отчет Екатеринославского общества помощников врачей за 1910. – Екатеринослав, 1911.
15. Отчет о состоянии Екатеринославской городской общественной библиотеки за 1890 г. – Екатеринослав, 1891.
16. Отчет о состоянии Екатеринославской городской общественной библиотеки за 1911 г. – Екатеринослав, 1912.

17. Просвіта: прихода-расходная книжка за 1908–1910, 1914 гг. // ДІМ. – Ф. 32 – Спр. 2. – Арк.14, 25.

Надійшла до редколегії 12.06.2011 р.

УДК 94(47)(092)

С. М. Куделко

Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина

**ПОСЛЕДНЯЯ КНИГА В БИБЛИОТЕКЕ ВОЖДЯ
(повод к размышлениям о фактах и судьбах историков
Харьковского университета)**

Присвячено долі книги М. М. Пакуля «Книга: исторический очерк», а також його власної, взаєминам у середовищі харківських істориків, переплетіння творчості, зв'язків з колегами інших наукових центрів.

Ключові слова: книга, Харківський університет, медієвістика, Н. М. Пакуль.

Посвящается судьбе книги Н. М. Пакуля «Книга: исторический очерк», а также его собственной, взаимоотношениям в среде харьковских историков, переплетению творчества, связям с коллегами других научных центров.

Ключевые слова: книга, Харьковский университет, медиевистика, М. М. Пакуль.

The article is devoted to the fate of N. M. Pakul's book «The book: historical sketch», as well as to the fate of its author, his relationships with the Kharkiv historians, intertwining of creativity, contacts with the colleagues from other scientific centres.

Key words: book, Kharkiv University, medievalism, N. M. Pakul.

Библиотека В. И. Ленина в московском Кремле насчитывает свыше 10 тысяч книг, брошюр и периодических изданий на различных языках [1, с. 101]. Известно, что сам Ленин владел 9 языками. Это

книжное собрание складывалось достаточно хаотично: в нем были приобретенные и подаренные авторами книги и, прежде всего, те, которые его чем-либо заинтересовали. Судя по каталогу этой библиотеки, последней книгой, которая попала в личную библиотеку председателя Совнаркома СССР была работа Н. М. Пакуля «Книга: исторический очерк», изданная в Харькове в 1923 г. Главполитпросветом Украины. Она была напечатана в типографии Южбюро ВЦСПС большим для того времени тиражом – 5 тысяч экземпляров. К нашему времени эта работа уже стала библиографической редкостью. Как отмечают исследователи творчества Н. М. Пакуля, она была первой по указанной тематике в советской историографии [2, с. 144].

Автором книги выступил известный харьковский медиевист, ученик профессора Н. С. Гольдина, представитель научной школы академика В. П. Бузескула – Н. М. Пакуль. Выпускник, а затем и сотрудник Харьковского университета (в рассматриваемое время – Института народного образования им. А. А. Потемкина), он еще в студенческие годы за работу «Колонат» был удостоен золотой медали.

Судьба и научное творчество Н. М. Пакуля (1880–1953) достаточно противоречивы и, безусловно, достойны специального исследования. Впрочем, такая попытка была уже предпринята его учениками и коллегами Л. П. Калущкой и Г. В. Фризманом еще в 1966 г. [2]. Однако, новые условия, документы, изменившиеся в самой исторической науке подходы, требуют переосмысления многого из того, что было сказано и написано о нем.

В молодости – студент императорского университета, он принимал участие в революционной деятельности и за распространение нелегальной литературы полгода просидел в тюрьме. После окончания университета преподавал историю в различных учебных заведениях Харькова, а в советское время – назначен заведующим кафедрой истории Запада ХИНО, активно сотрудничал с ВУАМЛИН. После воссоздания университета в 1933 г. последние 20 лет жизни (с 1933 по 1953 гг.) работал на историческом факультете, причем, дважды избирался его деканом факультета (1933–1937 и 1944–1947), одновременно возглавлял кафедру истории средних веков. Профессором он был утвержден в 1934 г., а в 1936 г. ему была присвоена степень доктора исторических наук (без защиты диссертации).

Во время войны Николай Макарович оказался в эвакуации в Казахстане, где преподавал в Казахском университете (Алма-Ата). Его заслуги в создании исторического факультета в этом университете были оценены. В 1944 г. Председатель Президиума Верховного Совета УССР М. С. Гречуха вручил группе ученых правительственные награды. Среди них ордена Трудового Красного Знамени удостоен и Н. М. Пакуль.

В годы войны среди первых, кто подал заявление о добровольном уходе на фронт, был и единственный сын Пакуля, студент 2 курса филологического факультета Харьковского университета Евгений. Он погиб в числе других студбатовцев при обороне Киева под Белой Церковью около села Синява в июле 1941 г. Смерть сына стала тяжелой утратой для семьи и вскоре после окончания войны ушла из жизни его супруга – Зинаида Иосифовна (1893–1948). Н. М. Пакуль остался один.

Его похоронили рядом с женой на мемориальном втором харьковском городском кладбище. На этом кладбище находятся могилы многих выдающихся деятелей науки, культуры и образования: Г. Ф. Квитки-Основьяненко, шести ректоров Харьковского университета и др. Родственников в Харькове у него не осталось. За могилой ухаживала его ученица и аспирантка, впоследствии доцент Л. П. Калуцкая (1921–1983)¹. Любовь Павловна была одинока и после ее кончины на могилу

¹ Любопытные воспоминания (резко отрицательные) об историческом факультете Харьковского университета послевоенного времени оставил выдающийся историк-медиевист современности, ученик Л. П. Калуцкой – проф. Л. М. Баткин, действительный член Американской академии по изучению Возрождения, лауреат премии по культуре Совета министров Итальянской республики за 1989 г. (за книгу о Леонардо да Винчи). Однако Л. П. Калуцкой в них посвящены совсем иные строки: «...с 1952 г. мне довелось слушать общий курс, а затем и специализироваться по западному средневековью, у молодой (ныне тоже, увы, давно покойной) Л. П. Калуцкой. Совершенно выпадавшая из обстановки помянутого зверинца, застенчивая до густого румянца, всем существом своим тихо ненавидевшая советский режим, интеллигентная и трудолюбивая Калуцкая свою диссертацию о «Завещании» Ришелье готовила (если не ошибаюсь, в заочной аспирантуре) под руководством проф. Александры Дмитриевны Люблинской.

Именно дорогой Любви Павловне Калуцкой я и оказался всецело обязан знакомством с Люблинскими вкупе со всеми воследовавшими питерскими чудесами. Вот как сложилось их начало. Весной 1953 г. я заканчивал третий курс

больше никто не приходил. Прошло четверть века и могила Н. М. Пакуля оказалась среди позабытых и, фактически, утерянных. В конце XX в. на факультете возникла традиция отыскивать могилы ушедших ученых-историков и приводить их в порядок.

Когда в 2009 г. место захоронения было, наконец, обнаружено, то памятника самому Пакулю уже не было, сохранилось лишь надгробие жены. Вся могила была забросана сухими деревьями, ветками и явно готовилась служителями этого кладбища (давно закрытого для захоронений) для продажи. Исторический факультет, студенты и преподаватели, по инициативе его декана проф. С. И. Посохова, собрали деньги и в 2010 г. восстановили памятник. Памятник воссоздан по образцу сохранившегося надгробия его супруги.

Не касаясь специально разбора научного наследия Н. М. Пакуля (а он по праву считается одним из основателей украинской советской

и Л. П. загорелась желанием переслать два моих студенческих опуса, включая курсовую работу об «идеологии Данте» Александре Дмитриевне дабы узнать ее мнение» [3, с. 223].

Конечно, воспоминания Л. М. Баткина о Харьковском университете достаточно полемичны. В этом отношении представляет интерес параллель, которую можно провести, сопоставляя, например, исторический факультет Харьковского университета той же самой эпохи, профессором А. И. Эпштейном: «Ми ніколи нічого б не досягли, як би не наші викладачі. Викладачі історичного факультету відзначалися високим рівнем підготовки. Це відбивалося в усьому – їх знаннях, педагогічній майстерності, в науковій діяльності. Все це прищеплювалося нам» [6, с. 87].

Возвращаясь к судьбе Л. П. Калуцкой, не безынтересно вспомнить слова проф. И. С. Кона (1928–2011): «Однажды А. Д. [Люблинская] показала мне письмо своей ученицы, преподававшей не то в Витебске, не то в Харькове. Та писала, что не знает, что ей делать с талантливым студентом-второкурсником, который уже перерос уровень провинциального вуза и в придачу вызывает к себе опасную неприязнь слишком острым и непочтительным языком, и просила А. Д. прочитать его работы о Данте и Макиавелли. А. Д. предложила мне прочитать эти рукописи, и мне они тоже показались талантливыми. Вскоре их автор, Леня Баткин, приехал на несколько дней в Ленинград, и А. Д. нас познакомила. Насколько я знаю, она и в дальнейшем помогала ему, чем могла, хотя стили их научного мышления были очень разными. Позже Л. М. Баткин стал выдающимся ученым, а в период перестройки – и общественным деятелем» [7]. Разумеется, что в этом рассказе – реминисценция харьковской истории взаимоотношений Л. П. Калуцкой со своим учеником Л. М. Баткиным.

медиевистики), отметим, что из-под его пера вышло более 40 научных, научно-популярных работ и учебно-методических пособий [4]. Среди них обращает на себя внимание монография «Книга: исторический очерк». Даже сейчас, спустя почти столетие после ее создания, она представляет значительный интерес и может служить популярным очерком для всех тех, кто интересуется историей книги. Уже один обзор глав этой работы говорит о широте замысла ее создателя: «Зачатки письменности», «Письменность в Ассирии-Вавилонии», «Письменность в Египте», «Алфавит», «Книга в древней Греции Риме», «Книга в средние века», «Книгопечатание. Книга в новое время», «Книга в России», «Книга в послевоенное время», «Книга на Украине в новое время». Как правило, все главы снабжены великолепными иллюстрациями (причем автор каждый раз указывает на свой источник). Для этого труда характерна легкость изложения материала, изящность стиля, тщательность в отборе фактов, что делает его увлекательным для широкого круга читателей. Любопытная деталь: информация о книгах на украинском языке доводится до 1922 г. Автор с удовлетворением отмечает: «Можно только констатировать, что внешность украинской книги, как и северной, за последнее время стала значительно лучше; это одинаково относится, как к государственному, так и частному издательству. Уже исчезли применявшиеся прежде худшие сорта бумаги, уменьшается количество опечаток, книги украшаются более или менее изящными обложками, имеют более опрятный вид. Худшие времена для украинского книжного дела миновали» [5, с. 128–129]. Работа завершается достаточно пафосным и характерным для того времени выводом о том, что «наше время должно знать в области книжного дела главнейшую задачу: дать в руки народа книгу, приблизить ее к народу, сделать книгу подлинным орудием борьбы за лучшее будущее. Очень долго книга являлась орудием классового господства, очень долго она служила интересам и удовольствию только привилегированных слоев населения, пусть же, наконец, теперь книга помогает преодолеть классовое общество и явится спутником подлинно свободного человека» [5, с. 130].

Видимо эти и другие мысли Н. М. Пакуля перекликались с идеями В. И. Ленина о книгах, чтении, образовании. Он отмечал: «На первом месте должно стоять попечение государства не об издательстве, а о том, чтобы было кому читать, чтобы было большее число способных

читать» [8, с. 42]. Вероятно, все это и послужило причиной внимания Ленина к работе харьковского историка.

Библиографические ссылки

1. **Харитонова Е. М.** От всего сердца. Подарки В. И. Ленину / Е. М. Харитонова. – М., 1979. – С. 101.
2. **Калуцька Л. П.** З історії української радянської медієвістики (М. М. Пакуль) / Л. П. Калуцька, Г. В. Фризман // ВХУ. – 1966. – № 17: Іст. сер. – Вип. 1. – С. 143–145.
3. **Баткин Л. М.** Начинаящий медиевист из провинции – в гостях у Люблинских / Л. М. Баткин // Одиссей: Человек в истории. – М., 1998. – С. 223–245.
4. **Пакуль Н. М.** Развитие советской науки по средневековью за двадцать лет / Н. М. Пакуль // Научная сессия исторического факультета ХГУ: Тез. докл. – Х., 1938. – С. 5–9; **Он же.** К вопросу о достоверности «Истории Италии» Гвиччардини // УЗХУ. – 1939. – Т. 15: Тр. ист. фак. – Т. 1. – С. 41–61; **Он же.** Лекции по истории средних веков. Лекция 1: Образование варварских государств на развалинах Западной Римской империи. – Х., 1939. – 18 с.; **Он же.** Лекции по истории средних веков. Лекция 2: Древние культуры и германцы. – Х., 1939. – 24 с.; **Он же.** Итальянская политика Карла Великого // УЗХУ. – 1940. – Т. 19. – С. 105–115. и др.
5. **Пакуль Н. М.** Книга: исторический очерк / Н. М. Пакуль. – Х., 1923. – 131 с.
6. **Епштейн А. І.** Харківський істфак перед війною й по війні (сторінки спогадів) / А. І. Епштейн // Історія і теорія історичної науки та освіти. Харківський історіографічний збірник. – Вип. 1. – 1995. – С. 87–102.
7. <http://www.pseudology.org/Kon/80Let/10.htm>
8. **Ленин В. І.** Сочинения, изд. 4 / В. И. Ленин. – М., Л. – Т. 33.

Надійшла до редколегії 20.09.2011 р.

УДК 94:002(477.63) «19»

S. I. Zhuk

Ball State University, Indiana, USA

CHILDREN'S BOOK READING IN SOVIET DNIPROPETROVSK DURING THE BREZHNEV ERA

На основі аналізу кола читання підлітків та молоді Дніпропетровська 1970–1980-і рр. обґрунтовано тезу про зв'язок читацьких практик з процесами вестернізації та русифікації міста.

Ключові слова: історія читання, «закрите місто», вестернізація, «щоденники читання».

На основе анализа круга чтения подростков и молодежи Днепропетровска 1970–1980-х гг. сформулирован тезис о связи читательских практик с процессами вестернизации и русификации города.

Ключевые слова: история чтения, «закрытый город», вестернизация, «дневники чтения».

The article analyzes book preferences of young people in Dnipropetrovsk in 1970–1980s and traces close connections between their reading practices and Westernization and Russification of the city.

Key words: history of reading, «closed city», Westernization, «book diaries».

Mikhail Suvorov, a former industrial worker and activist in the discotheque movement in the closed city of Dnipropetrovsk during the 1970s, noted:

Everybody, including us, working class kids, idealized everything that came from the capitalist West – jeans, cigarettes, music, films. Paradoxically, even our literature – books and journals, became connected to our «invented and magical West». Western movies about cowboys and Indians, French historical films about musketeers triggered our interest in old adventure books by Cooper and Dumas and vice versa. Through a strange chain of cultural association Western spy films such as *Strike First*, *Freddie!* or *Magnificent* linked our images of the West which we had already

created listening to the Beatles or Eric Clapton, or reading mystery stories by Agatha Christie and articles about western mass culture in *Rovesnik* and *Sovetskii ekran*. Moreover, in the closed city such as Dnepropetrovsk, this growing interest into this «invented West» produced an unexpected result – unprecedented expansion of the black market practices which united trade in music products with books [12].

Many contemporaries noted the similar connections between reading practices and Westernization and Russification in eastern Ukraine during the Brezhnev era [1, 8, 12, 16]. The KGB officers also emphasized that consumption of Western cultural products, including Western adventure novels and such youth magazines like *Rovesnik*, influenced Soviet youth culture and Soviet ideologists failed to protect Soviet cultural identity from the polluting influences of Western mass culture. Soviet officials noted that by the end of the 1970 s, more than 90 % of all songs in the Dnepropetrovsk city disco clubs and restaurants were of the western origin. In 1966 – 40 % of all movies shown in Ukrainian provincial cities like Dnepropetrovsk were of foreign origin, 50 % of them were films from the West. Ten years after in 1976, almost 90 % of the films were foreign movies, and almost 80 % of them were the Western ones [46, p. 166ff]. As one KGB officer noted eventually, all efforts to protect the young people from «Westernization» failed in Dnepropetrovsk:

«We lost the entire young generation instead of the loyal Soviet Ukrainian patriots we had now Westernized imbeciles who had forgotten their national roots and who were ready to exchange their Soviet motherland for Western cultural products, by reading stupid adventure books, watching primitive westerns and listening to degenerate music. Moreover our Komsomol members created the most efficient black market in Eastern Ukraine here in the closed city, trading not only western music records but also books. By the 1980s, more than 60 percent of all new books in personal libraries in Dnepropetrovsk came from black market. Only 40 percent of such books reached our homes through official channels: 20 percent – from the official book stores and 20 percent in exchange for makulatura (paper for recycling)» [14].

How book consumption and reading practices of the youth in one industrial Ukrainian city became related to both Westernization and Russification of its local youth culture? This essay will try to answer this question and explore children's reading practices in Dnepropetrovsk,

the «most strategically important» region of Soviet Ukraine, during the Brezhnev era.

Western Adventure Stories and Soviet Youth

The Brezhnev era in Dniepropetrovsk was a period of «mass Westernization» of the local youth. This mass Westernization included consumption of books written by Western writers, movies from the West, and especially music from the West, hard rock, which influenced not only youth fashions, but also popular religiosity in the region. Mass consumption of the Western cultural products contributed to the homogenization of local youth culture and Russification by 1976. This process began with mass popularity of Western adventure classics among local middle and high school students. In contrast to the traditionally didactic and boring stories of the Soviet books obligatory for children's reading, the Soviet students found the adventure, detective and science fiction stories more exciting and interesting. Ironically, the old Western adventure classics of the nineteenth century, which represented all these genres, were recommended by the Soviet middle/high school curriculum for «extra-curriculum reading» during the school breaks. In this way, Western adventure books became available for, and tremendously popular among the youth of Dniepropetrovsk.

In June 1964, a twelve-year-old middle school student from the town of Sinel'nikovo, near Dniepropetrovsk, wrote in his summer diary:

«Now we have summer break till the end of August. The first thing I did today was to visit the City Children's Library and borrow the first volume of Mayne Reid's works with my favorite novels, «The White Chief» and «The Quadroon». I will start my holidays with these Mayne Reid's masterpieces. Then I will continue with «the Leatherstocking Saga», James Fenimore Cooper's novels about Indians and Nathaniel Bumpo. And I will finish with my favorite fantasy and mystery stories by Edgar Allan Poe». [21, June 6, 1964]

Seven years later, another middle school student from the city of Dniepropetrovsk set up his reading plans for summer break in 1971:

«All spring I dreamed about those six rose volumes of my Mayne Reed which wait for me on our living room's book shelves. Of course I will start again with «The White Chief» and «The Quadroon» in the first volume. My plan is to finish all Mayne Reid's volumes, especially one with «The Headless Horseman» during June. I had already read these novels during my winter break. Now I need to read all volumes one by one. Then

in July and August I plan to read three books that my parents presented me as my birthday's gifts, «The Three Musketeers» by Alexander Dumas, «The Last of Mohicans» by James Fenimore Cooper and «The Adventures of Sherlock Holmes» by Arthur Conan Doyle. If I will have time, I finish also ten volumes of Jules Verne that my mother strongly recommended me to read. But, of course, I must read Dumas and Conan Doyle first. Mom told that it was very difficult to get (dostat') these books. She bought them in the «downtown book market» and she paid the local black marketers fantastic price for these books to make me happy» [15, May 29, 1971].

Similar themes appeared in a summer school diary of another middle school student from a neighboring industrial town. At the end of May 1973 he celebrated the beginning of his summer break by reading «The Headless Horseman» by Mayne Reid. This fourteen-year-old student noted:

I am glad to finish all these boring studies and readings for my class. Now I can read what I like. I will go to our town's library and will borrow volumes of Mayne Reid. Then I will read «The Hound of Baskerville» by Conan Doyle, a collection of Edgar Allan Poe's stories, Louis Bousenard «Captain Daredevil [Le Capitaine Casse-Cou]», and «The Count of Monte Cristo» by Dumas which my father bought from the black marketers in Dnepropetrovsk last month. I also plan to read a collection of Jack London's stories, all six volumes of James Fenimore Cooper and my favorite novels of Walter Scott, «Ivanhoe» and «Quentin Durward» [19, May 30, 1973].

These summer diaries demonstrate some similarities in book consumption among the school children of the region during summer breaks in 1964, 1971 and 1973.

The most desirable books for reading by middle school students were the adventure stories of old Western authors [43, p. 300–301]. In their diaries, children never mentioned books by the Soviet authors or Ukrainian literature as an object of their book consumption. Often, parents also grew up reading the same «Western adventure classics» that they suggested to their children. More than one hundred people who were interviewed during 1989–2007 confirmed that Western adventure literature was immensely popular in the Brezhnev era. People from different background like librarian Evgen Prudchenko and historian Yurii Mytsyk, who were adolescents during the 1960s and 1970s, fell in love with adventure books by Mayne Reid, Louis Bousenard, James Fenimore Cooper, Edgar Alan Poe, Robert Stevenson, Conan Doyle, Jules Verne and Alexander Dumas. Foreign literature dominated in their list of favorite books. In interviews they could

only recall a few Ukrainian or Russian adventure and detective stories that captivated their imagination. As Evgen Prudchenko recalled «nine from each ten books which I had read in my childhood belonged to the Western adventure classics». It is noteworthy that both Mytskyk and Prudchenko recalled that a majority of Western adventure classics were published in the Ukrainian language. In the 1960s and early 1970s the most popular adventure books were available for Dniepropetrovsk children in Ukrainian rather than a Russian translation. Prudchenko read his first Mayne Reid's book in Ukrainian, when he was ten years old in 1970. Mytskyk recalled that the first adventure book in his life was «Treasure Island» by Stevenson in Ukrainian translation [6, 9]. However, because of the immense popularity of Western adventure classics among Dniepropetrovsk book consumers, even Ukrainian translations disappeared from the bookstores by the end of the 1970s. According to diary accounts, the Dniepropetrovsk black market accommodated growing reader demands [3; 13; 16].

Traditional Soviet locations for children's books consumption, like libraries and bookstores, were not able to satisfy this growing demand in books. The black market gradually became the most important location for book consumption under late socialism. According to school diaries, the majority of the books in their households came from the black market in downtown Dniepropetrovsk during their final school years in 1975–76 [18, August 24, 1975; 20, January 5, 1976]. Other contemporaries confirmed the growth of black market trade in books in the region beginning in the late 1960 s [26, op. 52, d. 72, l. 22–25]. In Dniepropetrovsk, the book market and music market merged by the mid-seventies. The same fartsovshchiks (black marketers) offered their clients «The Three Musketeers» by Dumas, or «Abbey Road» by the Beatles, or a pair of «Levi's» jeans. Entire dynasties of black marketers such as a Sergei Fedin's family, combined a lucrative trade in books, music records and other goods which were popular among the local consumers. The Soviet administration, police and Communist ideologists tried to stop the growth of illegal trade in books and records. But they failed [26, op. 60, d. 85, l. 7, 17; 27, op. 19, d. 2, l. 142–143]. According to Mikhail Suvorov, who worked in Dniepropetrovsk central disco club from 1978 to 1985, since 1975 the representatives of so-called music mafia who sold various Western music products on the city black market had established their control over a trade in books, especially western adventure classics. These fartsovshchiks had connections not only with all major disco clubs and restaurants in the city, but also with the

main official book supply centers (knigobaza). As another contemporary noted, «these people later known as discotheque mafia had supporters and regular customers among local Soviet officials who obtained all rare books and music records through this music mafia's connections. Moreover, using their Komsomol connections the representatives of this mafia built their first businesses even before perestroika. We can not understand a rise of such stars of post-Soviet business like Yulia Tymoshenko, Viktor Pinchuk and Aleksandr Balalshov without these connections from book/music mafia of the 1980s» [1; 12]. The development of book consumption in Dnepropetrovsk followed the All-Union patterns. It was prestigious among Soviet industrial workers to have an extensive book collection at home. In some regions the number of industrial workers who had over 100 volumes at home increased from 16 % in 1966 to over 45 % in 1978 [44, p. 167]. This «book boom» stimulated black market connections all over the Soviet Union [37, p. 57; 41, p. 65, 70]. Despite being a closed city, Dnepropetrovsk's problems with book consumption were typical throughout the Soviet Union. But at the same time Dnepropetrovsk demonstrated local peculiarities. A comparison of the libraries' records with private school diaries provides us with important information about the evolution of book reading and consumption, especially among the young readers.

School Book Diaries and Book Choice

During the 1960s and 1970s, Russian and Ukrainian language teachers encouraged their students to write personal diaries, especially during summer school breaks. Sometimes they suggested the students to write a «diary of books». Teachers expected students had to write down brief summaries of each book they read. In some schools in the Dnepropetrovsk region students began these diaries in the fifth grade. Most students hated keeping reading lists. However, a few of these students kept writing their «books' journals» for many years. These book records are a unique source of information about book consumption among the youth of Dnepropetrovsk. Two of the most detailed book diaries were used in this study. They cover books read by the authors from February 1970 until June 1975. The authors of these documents, Aleksandr Gusar, whose native language was Ukrainian, and Andrei Vadimov, an ethnic Russian, recorded all books they read from their fourth year until their ninth year in school. For a five year

period, they commented on a description of the plot, the language of the book, the number of pages and their evaluations of each book.

During the first year of their book diaries, in 1970, Gusar read 80 books and Vadimov read 78 books respectively. Both students followed the recommended reading list from their teachers. Due to the centralized system of Soviet education and universal curriculum for all Soviet schools, teachers of Russian literature used the same lists of recommended reading during summer break. This is why Gusar and Vadimov often described the same books in their book diaries. They read books by Russian classic writers such as a V. Korolenko's novel «The Blind Musician» and Soviet writers such as Yu. Olesha's novel «Three Fat Men» and V. Kataev's series of novels «The Waves of Black Sea» about the revolutionary events in the southern Ukrainian city of Odessa. All these books were recommended by the Soviet curriculum for fifth grade students. Both students also read a series of fairy tales written by A. Volkov who adapted «Wizard of Oz» by L. Frank Baum. Using an original American idea and plot for his first novel «Wizard of Emerald City», Volkov composed new stories that fit the official requirements for Soviet children books and wrote three new novels about the adventures of the American girl Elly from Kansas. Adventure literature and science fiction by Western writers takes a prominent place in these book diaries. Each of the students read adventure novels by Mayne Reed, James Fenimore Cooper, and Robert Lois Stevenson, and science fiction stories by Herbert G. Wells. There were only a few books by classical Ukrainian writers recorded in the book diaries for 1970. Both students read collections of the stories by Marko Vovchok, a prominent female Ukrainian writer of the nineteenth century. Each of these students read at least one book every two months in Ukrainian. Usually these Ukrainian books were either adventure novels by Soviet Ukrainian writers like N. Trublaini, Yu. Bedzyk and Yu. Dol'd-Mykhailyk, or Ukrainian translations from Russian historical novels by Z. Shishova, or translations of Romanian detective novels by Romanian writer T. Konstantin. On average, twelve-year-old readers read 20 % of their books in Ukrainian (mostly Western adventure stories) and 80 % of books in Russian language. Approximately 80 % of the books they read represented Soviet literature, and less than 20 % foreign literature [19, 1970, February 12 – December 23; 18, 1970, January 15 – December 30]. In 1971, Gusar read 60 and Vadimov read 56 books. Besides the obligatory Russian classical books such as «Dubrovsky» by Aleksander Pushkin and «Taras Bulba» by Nikolai Gogol, foreign historical and

adventurous novels and science fiction obviously prevailed in their records (60 % in Gusar's diary and 53 % in Vadimov's diary). Both of them fell in love with «European medieval history» reading about the adventures of Ivanhoe and Quentin Durward, heroes of Walter Scott, and heroes of «The Black Arrow» by Stevenson, of «Notre-Dame of Paris» by Victor Hugo and «Three Musketeers» by Alexander Dumas. Gusar and Vadimov re-read Mayne Reid's novels and began reading Jules Verne's science fiction. Both of them re-read a collection of stories about a detective Sherlock Holmes by Conan Doyle. Aleksandr Gusar left a note about Conan Doyle's book on December 31, 1971: «I read this book the fourth time [sic]». During the sixth grade Gusar and Vadimov preferred only foreign or Soviet adventure and detective literature (either in Russian or Ukrainian). Overall, the number of Ukrainian books they read decreased. Only 15 % of their books were in Ukrainian [19, 1971, January 11 – December 31; 18, 1971, January 10 – December 30]. In 1972, Gusar read 50 and Vadimov 46 books. More than 60 % of all their readings were foreign science fiction by Jules Verne and Arthur C. Clarke, detective stories by Conan Doyle, the stories about a pirate Captain Blood by Raphael Sabatini, as well as novels by James Fenimore Cooper, Mark Twaine and Alexander Dumas. Almost 20 % of all books represented Russian and Ukrainian classical literature (Pushkin, Gogol, Tolstoy and Nechui-Levytskyi). Less than 20 % represented Soviet historical and detective stories. Only 3 books in both records (less than 6 %) were in Ukrainian language [19, 1972, January 5 – December 31; 18, 1972, January 6 – December 23]. In 1973, their last year in the middle school (the eighth grade), fifteen-year old students read more classical Russian and Ukrainian literature as was required by Soviet curriculum. Gusar read 70 books and Vadimov read 66 books. More than 23 % of the books now included classical works by writers such as Denis Fonvizin, Aleksandr Griboedov, Aleksandr Pushkin, Mikhail Lermontov, Nikolai Gogol and Taras Shevchenko. Despite this increasing reading load, both students still read foreign books for leisure. More than 40 % from their records represented adventure novels by Alexander Dumas, science fiction of Jules Verne, Conan Doyle and Herbert G. Wells, horror and mystery stories by Edgar Allan Poe, adventure stories by Bret Harte and detective stories by Agatha Christie and George Simenon. Almost 26 % of all books represented Soviet science fiction (mainly A. Beliaev's novels) and Soviet historical and detective stories. Both students read more than 15 % of all books, mentioned in their diaries, including the detective stories by Agatha

Christie, in the Ukrainian language [19, 1973, January 5 – December 31; 18, 1973, January 6-December 23]. The similar proportion of books – 40 % of foreign literature (mainly adventures and science fiction), 30 % of obligatory Russian and Ukrainian literature (Leo Tolstoy, Anton Chekhov, Maxim Gorkii, Panas Myrnyi, Lesia Ukrainka and Oles Honchar) and 30 % of Soviet contemporary literature for entertainment – was recorded during 1974–76 in the book diaries. Almost 20 % of all books, including foreign detective stories and obligatory (programnaia literature) books of the Ukrainian classical literature, were in Ukrainian [19, 1974, January 5 – December 31; 18, 1974, January 6 – December 23]. During the last grades in high school both readers, Ukrainian speaker Gusar and Russian speaker Vadimov, began reading historical novels in Ukrainian about the Ukrainian past written by the Soviet writers such as Skliarenko and Bilyk. Aleksandr Gusar, a sixteen-year-old high school student, who was always more interested in science (especially chemistry) than in the humanities was thrilled by Ivan Bilyk's novel *Mech Areia* and decided to read all the books about Ukrainian history, including those about Kievan princes Sviatoslav and Volodymyr and about the legendary Zaporizhian Cossacks. In his summer diary, in June of 1975 he wrote:

«My father criticizes me for reading in Ukrainian and reminds me that for my career and studies at Dniepropetrovsk University I will need good knowledge of Russian. But I can't stop reading the Bilyk's novel. My friend whose mother is a librarian gave me this copy in Ukrainian language. He told me that this book was forbidden to read and removed by the authorities from a circulation. However, I am so impressed of what I had read in Bilyk's novel. It turned out that the Huns leader from the fourth century AD, great Attila who controlled the entire Eurasia, was our Ukrainian ancestor, prince Hatyla. It is unbelievable! We were a great and ancient nation even before Kievan Rus! And now we, Ukrainians, are transformed in a nation of stupid and timid peasants [20, June 21, 1975].

This entry from his school diary is a good illustration of the role of the Ukrainian historical novels in identity formation in Dniepropetrovsk region. Gusar, who idealized the Western rock music and whose native language was Ukrainian, under influence from his parents switched to writing in Russian from Ukrainian in his diary in 1975. The same year, he still continued reading his favorite Ukrainian books, and in his dairy he expressed an obvious pride for the past achievements of the Ukrainian nation. On the one hand, Aleksandr followed a typical road of

Russification. He entered Dnepropetrovsk University where the language of instruction was Russian and he switched to Russian to communicate with his classmates. As Kenneth Farmer noted, «Official Soviet policies in the Ukraine have tended to reinforce the prestige of Russian over Ukrainian, and to encourage the adoption of Russian by Ukrainians seeking upward mobility» [36, p. 132]. Eventually, Gusar adopted the Russian language. He also publicly criticized the stupidity and incompetence of Ukrainian intellectuals and Soviet conservatism of the local Ukrainian apparatchiks, whom he felt personified all the reactionary moments of the Soviet reality. On the other hand, Gusar wanted to know more about the historical past of his nation. He read Ukrainian historical novels and idealized the glorious past of Ukraine which he contrasted with backward, anti-Western elements in contemporary Soviet Ukrainian culture.

According to contemporaries, more high school students (both Ukrainian and Russian speaking) read Bilyk's and Skliarenko's novels. Vladimir Solodovnik, a Russian speaking high school student who entered Dnepropetrovsk University in 1976 was also enthusiastic about Ukrainian historical novels by Skliarenko during the late 1960s and early 70s [21, May 10, 1969]. This information corresponds to Dnepropetrovsk public libraries' records. According to these records, Ukrainian historical novels became the most popular books among the young readers from fifteen to seventeen years old during 1970–75. Besides traditionally popular adventure and detective stories and science fiction by foreign authors, novels about Ukrainian history were in great demand in all central libraries of Dnepropetrovsk. Some contemporaries witnessed a growing demand for Ukrainian historical books even in the black market, where the most popular book in 1975-76 was Ivan Bilyk's novel *Mech Areia* [29, 1975].

Sociology of Book Consumption in Dnepropetrovsk

In 1975 a large proportion of the books in demand at city libraries corresponded with trends that Gusar and Vadimov noted. Almost 40% of the books checked out that year from the main Dnepropetrovsk library were books written by foreign authors, 25 % were books by pre-revolutionary Russian and Ukrainian authors, 35 % were books by Soviet Russian and Ukrainian writers. Almost 70 % of all these books were in Russian and 30 % in Ukrainian [29, 1976]. To some extent, these numbers correspond to the library statistics in other regions of the Soviet Union during the 1970s [39,p. 181–182, 40, p. 133, 199; 42, p. 137]. In 1977, in the city

libraries of Dniepropetrovsk more than 98% of all readers checked out fiction books (*khudozhestvennaia literatura*), 65 % of all readers borrowed foreign fiction in Russian, 25 % – Russian classic literature, 20 % – books in Ukrainian and 80 % of all readers read Soviet Russian literature on regular basis [32, p.52].

After 1975, the situation in the book market and in the libraries' records changed. During the late 1970s, new book consumers asked for more foreign literature with Russian translations and less for books in Ukrainian. By 1984 the leaders in Dniepropetrovsk book consumption (both in the black market and in public libraries) were books written by Western authors who were traditionally popular among the Soviet reading audience through the 1960s and 1970s. Alexander Dumas, Mayne Reid, Arthur Conan Doyle, Jules Verne with addition of Georges Sand, Guy de Maupassant, Jack London and Somerset Maugham became the most readable foreign authors among Dniepropetrovsk readers. The proportion of foreign books among all books checked out in the central city library increased from 42 % in 1979 to almost 60 % in 1984. At the same time the number of books in Ukrainian that were checked out plummeted from 30 % to less than 8 % [30, 1984].

During 1980–84 popular books in Ukrainian (including the books by forbidden Hrushevsky, Bilyk and other Ukrainian writers) disappeared from the Dniepropetrovsk black market they became less profitable for local book dealers. More than 60 % of all books read in 1980 in Dniepropetrovsk came from the private collections and the black market. A majority of private book collectors ignored literature in Ukrainian. They preferred to buy only books in Russian. [12] According to many contemporaries, the books in Ukrainian which people still read and checked out were mainly representatives of *programmaia literatura* – books required in the schools for obligatory reading according to the existing Soviet curriculum. These books included works by classical Ukrainian writers such as Taras Shevchenko and Panas Myrnyi, or Soviet Ukrainian writers such as Mykola Bazhan and Pavlo Tychyna. In many cases local high school students did not read the original works of these writers. They visited the city libraries and took the notes from and summarized literary criticism about the Ukrainian literature they were supposed to study. These students used these notes and their summaries for their school papers and tests in Ukrainian literature [2–8,]. One Dniepropetrovsk librarian, Evgen D. Prudchenko, emphasized that in contrast to the 1960s and 1970s when young readers loved to read books

in Ukrainian, in the 1980s an overwhelming majority of Dniepropetrovsk youth stopped reading books in Ukrainian [9]. As Vitalii Pidgaetskii, a former Professor of History from Dniepropetrovsk University noted, by the end of the Brezhnev era in Dniepropetrovsk an overwhelming majority of local readers lost interest in Ukrainian history and books. According to Pidgaetskii, it became unfashionable to read Ukrainian literature among the local intellectuals in the 1980s:

«Everybody boasted what book of the new Western author he or she read. People were reading a Soviet magazine *Innostrannaia literatura* [Foreign Literature in Russian] and books of the fashionable writers from the West. They forgot the Ukrainian literature. The western authors, American, French, German and Italian, ousted all the Ukrainian writers from the local book consumption. Of course, all the new Western books were published in Russian translation. I think that the mass popularity of the foreign literature contributed to a gradual replacement of Ukrainian language with Russian in Dniepropetrovsk book market. To some extent this popularity of the Western literature became a factor of the growing Russification of the local reading audience in Dniepropetrovsk [7]».

Pidgaetsky's observations about the role of book consumption in Russification in Dniepropetrovsk demonstrate the ties between cultural consumption and social and ethno-demographic developments in Eastern Ukraine. Even the official Soviet scholars of reading and book consumption noted that the popularity of foreign books in Russian translation and Soviet Russian literature among non-Russian readers in national republics such as Ukraine led to a replacement of national languages with Russian in everyday book consumption.[33, p. 70].

Bibliography

The Most Important Interviews

1. Interview with Askold B., a son of a head of tourist department in Dniepropetrovsk Trade Unions branch, Dniepropetrovsk University, April 15, 1993.
2. Interview with Vladimir Demchenko, (a professor of journalism) a former public lecturer of «Society of Knowledge» Dniepropetrovsk, January 12, 1992.
3. Interview with Vladimir Donets (an industrial worker), Dniepropetrovsk, July 19, 2007.
4. Interview with Igor T., KGB officer, Dniepropetrovsk, May 15, 1991.
5. Interview with Aleksandr Gusar (a teacher of chemistry), Dniepropetrovsk, May 4, 1990.

6. Interview with Professor Yurii Mytsyk, Dnipropetrovsk University, January 15, 1992.
7. Interview with Professor Vitalii Pidgaetskii at the Department of History, Dnipropetrovsk University, February 10, 1996.
8. Interview with Oleksandr Poniezha (a physician, a former peasant boy who moved to the city), Dnipropetrovsk, July 22, 2008.
9. Interview with Evgen Prudchenko (a librarian), Dnipropetrovsk, July, 15, 2007.
10. Interview with Vladimir Sadovoi (a teacher of history), Dnipropetrovsk, March 10, 1992.
11. Interview with Vladimir Solodovnik (an industrial worker), Dnipropetrovsk, June 21, 1991.
12. Interview with Mikhail Suvorov (a former activist of disco movement), Dnipropetrovsk, June 1, 1991.
13. Interview with Eduard Svichar (a former rock musician) in Vatutino, Cherkassy region, Ukraine, June 8, 2004.
14. Interview with Serhiy Tihipko (a Ukrainian politician and businessman), a director of «Privatbank» in Dnipropetrovsk, October 12, 1993.
15. Interview with Andrei Vadimov (a former activist of disco movement), Dnipropetrovsk, July 20-21, 2003.
16. Interview with Natalia Vasilenko (a teacher), Dnipropetrovsk, July 19, 2007.
17. Interview with Andrei Z. (an industrial worker), Dnipropetrovsk, June 12, 2005.

Personal Documents

18. Book Diary of Andrei Vadimov, Dnipropetrovsk, 1969–1975.
19. Book Diary of Aleksandr Gusar, Pavlograd, Dnipropetrovsk Region, 1970–1976.
20. School Summer Diary of Aleksandr Gusar, Pavlograd, Dnipropetrovsk Region, 1970–1976.
21. School Summer Diary of Vladimir Solodovnik, Sinel'nikovo, Dnipropetrovsk Region, 1966–1972.
22. School Summer Diary of Mikhail Suvorov, Dnipropetrovsk, 1972–1977.
23. School Summer Diary of Andrei Vadimov, Dnipropetrovsk, 1969–1975.
24. Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovs'koi oblasti, Dnipropetrovs'k, Ukraine.
25. Fond 17, Dnepropetrovskii Gorkom LKSMU (Komsomola Ukrainy).
26. Fond 18, Dnepropetrovskii Gorkom KPU (Kommunisticheskoi partii Ukrainy).
27. Fond 19, Dnepropetrovskii Obkom KPU (Kommunisticheskoi partii Ukrainy).
28. Fond 22, Dnepropetrovskii Obkom LKSMU (Komsomola Ukrainy).
29. Fond 9870, Dnepropetrovskii Obkom KPU (Kommunisticheskoi partii Ukrainy). Otdel: Osobyi sector. Sektor: Sekretnaiu chast'.

30. Dnepropetrovsk Central City Library, Readers records, 1970–75, especially files of readers' records for 1974 and 1975.
31. Dnepropetrovsk Central City Library, Readers records, 1980–84.

Printed Sources

32. **Afanasiev M. D.** Za knigoi. Mesto chtenia v zhizni sovetskogo rabocheho / M. D. Afanasiev. – Moscow, 1987.
33. Chitalatel'skii sprov v massovykh bibliotekakh v 1977 g. (Dinamika chtenia i chitalatel'skogo sprosa) Instruktivno-metodicheskie rekomendatsii, Ed. by A. Reitblat and T. Frolova. – Moscow, 1978.
34. **Dobrynina N.** Cherty dukhovnoi obshchnosti. Russkaia khudozhestvennaia literature v chtenii mnogonatsional'nogo sovetskogo chitatelia /N. Dobrynina. – Moscow, 1983.
35. **Dobrynina N. E.** Mnogonatsional'naia otechestvennaia literatura i chitalatel'skie orientatsii. Kniga i chtenie v zerkale sotsiologii, Ed. by V. D. Stel'makh and N. K. Lobachev / N. E. Dobrynina. – Moscow, 1990.
36. **Farmer K.** Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era: Myth, Symbols and Ideology in Soviet Nationalities Policy / K. Farmer. – The Hague, Boston, London, 1980.
37. **Friedberg M.** A Decade of Euphoria: Western Literature in Post-Stalin Russia, 1954–64 / M. Friedberg. – Bloomington, 1977.
38. **Gamol'skii L.** Knizhnyi cherv' / L. Gamol'skii // Dnepr vechernii. – 1983. – Dec. 10. – p. 3.
39. **Goreva G. N.** Khudozhestvennaia literature v chtenii molodykh rabochikh na rubezhe 60-kh – 70-kh godov XX v. Istoria russkogo chitatelia. Vyp. 1, Ed. by I. Barenbaum / G. N. Goreva. – P. 176–192.
40. Kniga i chtenie v zhizni nebol'shikh gorodov. Po materialam issledovania chtenia i chitalatel'skikh interesov, Ed. by O. Chubarian. – Moscow, 1973.
41. **Lovell S.** The Russian Reading Revolution: Print Culture in the Soviet and Post-Soviet Eras / S. Lovell. – New York, 2000.
42. **Nikiforova O. I.** Psikhologia vospriiataia khudozhestvennoi literatury / O. I. Nikiforova. – Moscow, 1972.
43. **Svanidze N.** Medvedev / Nikolai and Marina Svanidze. – St. Petersburg, 2008.
44. **Walker G.** Readerships in the USSR: Some Evidence from Post-War Studies. – Oxford, 1986 / G. Walker. – Vol. 19 – P. 167.
45. **Zan'kovskii V.** «Gor'ko!» i nemnozhko grustno / V. Zan'kovskii // Dnepr vechernii. –1981. – December 17. – P. 4.
46. **Zhuk S. I.** Rock and Roll in the Rocket City: The West, Identity, and Ideology in Soviet Dnepropetrovsk, 1960–1985 // S. I. Zhuk. – Baltimore, 2010.

Надійшла до редколегії 11.06.2011 р.

УДК 930.1

О. І. Журба

Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара

**ОСВІТА І КНИЖКОВА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ
НАПРИКІНЦІ XVII – НА ПОЧАТКУ XX ст.**

Рец. на кн.: Посохова Л. Ю. На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст.: монографія / Л. Ю. Посохова. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – 400 с.

Вивчення історії освіти ранньомодерного часу у вітчизняній історіографії має усталену і досить потужну історіографічну традицію. Більше того, можна сміливо стверджувати, що саме із зверненням іще в середині XVIII ст. Григорія Полетики та Василя Рубана до історії «нашої» освіти розпочалося сучасне вітчизняне наукове історіописання. Іншими словами, історія освіти представляється найдавнішою й однією з найбільш засвоєних тем у вітчизняній історіографії. Острозька колегія, єзуїтське шкільництво, братські школи, Києво-Могилянська академія, університети XIX – початку XX ст. – ось головна лінія репрезентації історії українського освітнього процесу й формування образу його еволюції. Саме тому звернення до історико-освітньої проблематики вимагає від автора не лише ґрунтовної кваліфікації, але й неабиякої сміливості, готовності до дискусій на доволі щільному проблемному просторі, до розширення дослідницьких горизонтів, до засвоєння сучасних наукових стратегій.

Саме такі риси вирізняють монографію Людмили Юрїївни Посохової, яка, претендуючи на продовження історіографічної традиції, водночас засвідчує вихід цієї проблематики на новий науково-пізнавальний рівень. Приємно відзначити, що новонароджена книжка демонструє відданість самого автора тому напрямку наукових студій, де вона давно вже відома як один із провідних вітчизняних науковців.

Суттєво розширюючи дослідницький та методологічний простір вивчення історії української освіти, нова монографія продемонструвала шанобливе ставлення автора до набутків своїх попередників, що й дозволило кваліфіковано визначити і якісно «обробити» ті проблемні поля, які з тих чи інших причин досі залишалися або «незораними», або потребували додаткового «догляду».

Відразу по виході монографії, здається, ще не час робити докладний і прискіпливий аналіз, – це справа дещо пізніша. Спробую лише поділитися першими враженнями та представити ті аспекти та проблемні розвороти, які привернули увагу насамперед.

Розпочинаючи ознайомлення з архітектонікою твору, не можна не помітити усвідомлене і задеклароване прагнення вписати історію провінційних православних колегіумів у ширші культурно-освітні контексти. В цьому плані показовою є назва першого розділу: «Православні колегіуми України на тлі трансформації освітніх форм у Європі (XVII – перша половина XVIII ст.)». Приваблює націленість автора на дослідження розвитку освіти як складного явища культурної периферії Східної Європи, як процесу освоєння й адаптації відповідних зовнішніх практик на місцевому інтелектуальному та духовно-релігійному ґрунті.

В другому розділі Л. Ю. Посохова представила організацію системи навчання та виховання, що запроваджувалася у колегіумах Лівобережної України та Слобожанщини за принципом її предметного наповнення по класах (граматичний клас, класи поезики та риторики, клас риторики, класи філософії та богослов'я, клас богослов'я). Автор простежила еволюцію змісту мовної підготовки (латинська, грецька, давньоєврейська, слов'янська, російська, польська, німецька, французька мови), математики, співу, поезики, риторики, історії, географії, філософії та богослов'я. Одним із інструментів цього дослідження стало прискіпливе відстеження функціонування в колегіумному се-

редовищі різноманітної книжкової продукції – підручників, посібників, текстів лекцій, художньої та наукової літератури.

Для історіографа особливу вартість мають спостереження щодо становлення й формування в колегіумах України викладання історії. Не можна не погодитися з автором, що такого роду відомості суттєво розширюють уявлення не лише про дидактичну практику, але й про шляхи і методи засвоєння західноєвропейських стандартів історіописання та історіодумання на українському інтелектуальному ґрунті.

Для встановлення репертуару та змісту викладання в колегіумах автор широко використовувала каталоги колегіумних бібліотек, описи книжкових зібрань викладачів та студентів, окремі реєстри книг, що закуповувалися або дарувалися. В умовах відсутності достатніх джерел щодо визначення проблемно-тематичних пріоритетів викладання та навчання ці документи надали можливість заповнити відповідні інформаційні лакуни. Так, не зважаючи на авторське зізнання, що «зміст курсу історії, який викладали в колегіумах, встановити надзвичайно складно», Л. Ю. Посоховій вдалося скласти «мозаїку» з окремих фрагментів, проаналізувавши численну непряму інформацію, що міститься в подібних джерелах.

Причому, важливо відзначити, що в монографії не лише фіксується репертуар навчальної літератури, але й взагалі, простежується еволюція читацьких практик, які, особливо з середини XVIII ст., суттєво виходили за межі традиційного для такого типу закладів кола історичних творів античних авторів та священної історії. Розширення та урізноманітнення інтересів викладачів і студентів в галузі історії відображалися в їх певній переорієнтації на стандарти європейського світського історіописання, що підтверджується наявністю численних примірників такої літератури, яка визначала еталони історичної освіти як в європейських закладах, так і в Московському університеті, який з часом все більше перебирав на себе роль потужного трансляторів зразків західного наукового й викладацького досвіду.

Не можна не погодитися з автором і в тому, що масштаби і репертуар розповсюдження книги були одним із основних і найважливіших факторів взаємовпливу культур, що відкриває додаткові пізнавальні можливості щодо наукової реконструкції цього процесу.

Третій розділ книжки присвячений «створенню» колективного портрету учнівської та викладацької корпорацій, який на підставі ретельного опрацювання джерельних комплексів, наочно представлений в надзвичайно змістовних додатках-таблицях. З численних посилань

на фонди російських та українських архівів не важко було уявити, яких зусиль і кваліфікованої праці потребувала ця робота. Зрозуміло, що значно докладніше представлений узагальнений образ викладача (16 таблиць із 17). Дані ж про студентів трьох колегіумів дозволили лише подати динаміку їх загальної чисельності в часовому вимірі та виявити серед них долю світських учнів (табл. 1).

Викладацький склад показаний значно рельєфніше. Перед нами справжній багатовимірний соціальний портрет викладачів провінційного навчального закладу кінця XVII – початку XIX ст., віддзеркалений у базі даних «Викладачі православних колегіумів» (табл. 2), де кожна з виявлених 255 персоналій показана поіменно і «опитана» на предмет часу народження та смерті, походження, «національності», місця і часу навчання, одержаного рівня освіти, діяльності перед і після викладання, терміну й соціального статусу в період викладання. Обробка одержаних персональних даних дозволила проводити статистичний аналіз за всіма вище названими параметрами (табл. 3–17), а значить і уявити якісні характеристики місцевих інтелектуалів як особливої соціальної групи. Окрім того, прискіпливо вдивляючись у соціальні практики учнів і викладачів, автор змогла суттєво розширити уявлення про «живе», повсякденне життя колегіумного співтовариства.

Не менш важливою проблемою, яка не зникає з авторських обріїв протягом всього тексту – міжкультурний трансфер в галузі освіти, дидактичних і життєвих стратегій і практик. Л. Ю. Посохова з'ясовує форми і напрямки такої взаємодії, широко використовуючи прийоми біографістики, компаративістики, бібліографії. І хоча, сам по собі висновок щодо широкого запозичення і засвоєння на православному ґрунті єзуїтських освітніх стратегій не виблискує новизною, але, завдяки виявленню значного масиву джерельного матеріалу, він набуває не тільки додаткових аргументів, але й справжньої «плоті і крові» живого соціального організму.

Автор, безумовно, має рацію, що в православних колегіумах протягом зазначеного часу відбувалося формування своєрідного «інтелектуального співтовариства», яке забезпечувало становлення і тяглість освітньої традиції. Водночас, здається, не варто настільки осучаснювати досліджуване середовище, щоб бачити як в ньому «зароджувалися паростки української національної інтелігенції».

Значний інтерес представляє четвертий розділ монографії Л. Ю. Посохової, присвячений територіальному і соціокультурному

розташуванню колегіумів в контекстах локальних соціокультурних просторів міста та регіону. Автор звертає увагу читача на їх особливе значення в архітектурній побудові населених пунктів. Будучи їх композиційними центрами, навколо і в яких відбувалися урочисті, значимі події, колегіуми привертали увагу городян, організовували темпоритм їх життя, ставали в їх уяві своєрідними символами своїх міст, наочним фактором долучення міського соціуму до різноманітних форм інтелектуального життя.

Не обмежуючись лише реконструкцією розташування колегіумних споруд в міському географічному просторі, автор монографії значне місце приділила виявленню способів і механізмів впливу колегіумів та їх корпорацій на формування соціокультурного обличчя тогочасного міста. Це і традиції улаштування учнями публічно-культурних заходів (вистав, диспутів, публічних лекцій, процесій), і проведення «академічних свят», і вшанування впливових осіб, і залучення їх до заходів колегіумів, – все це не лише впліталось у міський культурний ландшафт, але й набувало характеру важливих каналів зв'язку навчальних закладів із місцевим суспільством. Такі культурні явища як «рекреації» (відпочинок на природі за межами міста), «епетенції» (виконання учнями «орацій і декламацій» перед міщанами в обмін харчі або гроші) та інші трансформували міський соціокультурний ландшафт, ставали його невід'ємною органічною складовою.

В монографії виявлений й докладно проаналізований цілий спектр соціально-культурної взаємодії колегіумів і міського середовища: залучення студентів і керівництва до проведення міських свят, подій і урочистостей, репетиторство, домашнє вчительство, співпраця викладачів з місцевими друкарнями. Причому, Л. Ю. Посохова не оминає увагою й суперечності й конфлікти колегіумного та міського середовища, які ставали результатом нарощування їх взаємодії у формуванні спільної «території просвіти».

Водночас, не зважаючи на глибоко усвідомлену контекстуальність монографії, найменш засвоєним контекстом в репрезентаціях проблеми, на мою думку, залишилися соціальні, економічні, та суспільно-політичні процеси в історико-регіональному вимірі Гетьманщини-Малоросії-Лівобережжя та Слобожанщини, які формували і визначали внутрішні запити, можливості та стандарти становлення та характеру розвитку галузі. Проте, значною мірою це сталося не стільки через недогляд автора, скільки через початковий рівень розробки цієї проблематики в українській історіографії.

Завершує монографію розділ, присвячений трансформації традиційних колегіумів, пошуку ними свого місця в умовах модернізації освітніх практик наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Цілком справедливо основне місце тут приділено розгляду проектів освітніх перетворень та ролі яка в них відводилося колегіумам, що дало змогу представити спектри як суспільного ставлення до проблем реформування освіти, так і їх історіографічних інтерпретацій. Автор справедливо підмітив, що хоча колегіуми і не стали базою для становлення нових форм високої освіти, їх діяльність та її наслідки, вироблені плани трансформації традиційних закладів засвідчували підготовленість місцевого суспільства до сприйняття модернізаційних проектів в освітній галузі, його прагнення до «університету». Водночас, твердження автора, що «протягом існування православних колегіумів простежується два альтернативних вектори їх можливої трансформації: один – це перетворення їх на повноцінний університет, інший – перетворення їх на суто станові професійні заклади», здаються мені дещо поспішними і занадто детермінованими. Не вдаючись до детальної полеміки, зазначу, що, як показано в самій рецензованій монографії, усі проекти створення університетів продукувалися позаколегіумним середовищем, а жоден модерний університет імперії не постав «на плечах» колегіумів.

В. О. Ключевський зазначав, що головною подією в житті історика є книга. Уточню, що не лише для того, хто пише і випускає в світ, але й для тих хто читає. Впевнений, що монографія Людмили Юрїївни Посохової, стане подією в «цеху» професійних істориків, бо на сьогодні – це не лише найдетальніше дослідження провінційних культурно-освітніх практик другої половини XVII – початку XIX ст., але й твір, що ставить цю проблематику в найширші проблемно-тематичні, соціокультурні, інтелектуальні, методологічні контексти.

Нарешті, не можна не відмітити й зовнішню сторону виконання проекту. Стримане, але водночас різноманітне художнє оформлення монографії, ретельний підбір ілюстрацій, зручні габарити книжки, – демонструють високу книжкову культуру всіх причетних до її підготовки, а значить обіцяють не лише корисне, пізнавальне, інформативне читання, не лише інтелектуальну, але й справжню естетичну насолоду.

Надійшла до редколегії 20.02.2012 р.

Наші автори

1. **Абубакарова Мадина Магомедовна** – пошукач Дагестанського державного університету, Махачкала.

2. **Бернгардт Тамара Вікторівна** – к. і. н., зав. кафедри бібліотечно-інформаційної діяльності Омського державного університету ім. Ф. М. Достоєвського.

3. **Болебрух Анатолій Григорович** – д. і. н., професор кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара.

4. **Бондаренко Станіслав Вікторович** – аспірант історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.

5. **Вашенко Володимир Володимирович** – д. і. н., професор кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара.

6. **Великая Наталя Миколаївна** – д. і. н., професор, Армавірської державної педагогічної академії.

7. **Венгер Наталя Вікторівна** – д. і. н., професор кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара.

8. **Воронов Віктор Іванович** – к. і. н., доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара.

9. **Галь Богдан Олександрович** – к. і. н., доцент кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету, Дніпропетровськ.

10. **Гальченко Олена Михайлівна** – к. і. н., ст. науковий співробітник Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України, Київ.

11. **Жидченко Олександр Володимирович** – студент 5 курсу Омського державного університету ім. Ф. М. Достоєвського.

12. **Жук Сергій Іванович** – д. і. н., професор Ball State University, США.

13. **Журба Олег Іванович** – д. і. н., професор, зав. кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара.

14. **Ісмаїлов Магомет Саїд Абдулмуслімович** – д. ю. н., професор Дагестанського державного університету, Махачкала.

15. **Ковальчук Галина Іванівна** – д. і. н., професор, зав. відділом стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України, Київ.

16. **Колєватов Дмитро Михайлович** – старший науковий співробітник управління науково-дослідної роботи співробітників Омського державного університету ім. Ф. М. Достоєвського.

17. **Корзун Валентина Павлівна** – д. і. н, професор, зав. кафедри сучасної вітчизняної історії та історіографії Омського державного університету ім. Ф. М. Достоевського.

18. **Круглова Тетяна Олександрівна** – к. і. н., доцент кафедри джерелознавства Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова.

19. **Куделко Сергей Михайлович** – к. і. н., професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.

20. **Кузьмук Олексій Сергійович** – к.і.н., наук. співробітник Українського центру культурних досліджень, Київ.

21. **Лось Валентина Едуардівна** – к. і. н., науковий співробітник Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України, Київ.

22. **Лучка Людмила Миколаївна** – к. і. н., заступник директора Наукової бібліотеки Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара.

23. **Маловичко Сергій Іванович** – д. і. н., професор Російського державного аграрного університету МСХА ім. К. А. Тімірязєва, Москва.

24. **Михайлюк Олександр Володимирович** – д. і. н., зав. кафедри документознавства та інформаційної діяльності Національної металургійної академії України, Дніпропетровськ.

25. **Острияко Андрій Миколайович** – к. і. н., доцент Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка.

26. **Посохов Сергій Іванович** – д. і. н., професор, декан історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.

27. **Романюта Ілля** – аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара.

28. **Савченко Сергій Володимирович** – к. і. н., доцент Національної металургійної академії України, Дніпропетровськ.

29. **Світленко Сергій Іванович** – д. і. н., професор, декан історичного факультету Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара.

30. **Сінкевич Наталія Олександрівна** – к. і. н., ст. наук. співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, Київ.

31. **Чернов Євген Абрамович** – ст. викладач кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара.

32. **Шабуніна Анастасія Костянтинівна** – студентка Інституту гуманітарних наук Московського міського педагогічного університету.

33. **Шустова Юлія Едуардівна** – к. і. н., доцент Вищої школи джерелознавства, допоміжних та спеціальних історичних дисциплін Історико-архівного інституту Російського державного гуманітарного університету, старший науковий співробітник Науково-дослідного відділу рідкісних книг (Музей книги) Російської державної бібліотеки, Москва.

34. **Ясіновський Андрій Юрійович** – к. і. н., зав. кафедри класичних, візантійських і середньовічних студій Українського католицького університету, Львів.

Від редколегії.....	3
---------------------	---

Книга, як фактор історії

Вашченко В. В., Журба О. І., Чернов Є. А. Книга как фактор исторического процесса	7
Болебрух А. Г. Книга: семантико-функціональний образ	21
Ковальчук Г. І. Книжкові пам'ятки як соціокультурне явище.....	28

Книга у професійній діяльності історика

Воронов В. І., Світленко С. І. Українські стародруки у творчості професора М. П. Ковальського	40
Ясіновський А. Ю. Українська книга і друкарство в дослідженнях академіка Ярослава Ісаєвича.....	54
Бекетова В. М. Абросимова Світлана Вікторівна (1953–2011): вшанування пам'яті	67
Маловичко С. І., Шабуніна А. К. Жизнь сюжетов киевского «Синописа» 1674 г. в исторической литературе XVIII – XX вв.	71
Корзун В. П., Колеватов Д. М. «Русская историография» Н. Л. Рубинштейна: судьба книги как зазеркалье историографии.....	87
Острияно А. М. «Пусть будет вся эта книга о нем»(Рукописна книга М. М. Бережкова про К. М. Бестужева-Рюміна).....	112
Круглова Т. А. «Книгописание» в археологии XIX века.....	122
Романюта І. М. В. О. Ключевський про історіографію земських соборів XVI ст.	131
Посохов С. І. Замітки на маргінесі однієї книги (Н. М. Яковенко «Вступ до історії»).....	140

Культура рукописної і друкованої книги: історична ретроспекція

Гальченко О. М. Сюжетні середники на українських оправах другої половини XVI–XVIII ст.: перспективи вивчення.....	147
Кузьмук О. С., Сінкевич Н. О. Бібліотека Межигірського монастиря XVII – XVIII ст.: історія та аналіз книгозбірні.....	160
Шустова Ю. Э. Продажа и распространение книг типографии Львовского Успенского братства в 20–30-х гг. XVIII в.....	171

Лось В. Е. Інвентарі бібліотек василіанських монастирів у професійній діяльності історика (Правобережна Україна, середина XVIII –початок XIX ст.)	202
Бернгардт Т. В. Цензурная функция исторической библиографии и формирование образа советской исторической науки в 1920-е гг.	216
Жидченко А. В. Книжное и библиотечное дело как элемент формирования социокультурного пространства городского района в 1950–60-е гг.	224
Исмаилов М. А., Абубакарова М. М. Рукописная книга (сборники адатов) и нормативно-правовая культура народов Дагестана	231

Книга в історико-культурно-му середовищі

Бондаренко С. В. Історія читання: теорія, джерела, методи.....	238
Великая Н. Н. О роли книги у гребенских казаков-старообрядцев в XVIII – начале XX вв.	249
Галь Б. О. «Имел счастье получить книгу с картинками»: трансформация образу книги у відомості полтавського гімназиста 1820-х рр.	255
Венгер Н. В. Книжная традиция как проявление интеллектуальных потребностей традиционно-переходного общества (на примере этноконфессии меннонитов Российской империи XIX века).....	271
Савченко С. В. Священный текст у народному сектанстві XIX – початку XX ст.: читання та інтерпретації як релігійний досвід	290
Михайлюк О. В. Книга й читання в житті селян Наддніпрянської України наприкінці XIX – на початку XX ст.	303
Лучка Л. М. Книжкові зібрання громадських та приватних бібліотек Катеринославської губернії другої половини XIX – початку XX ст.	315
Куделко С. М. Последняя книга в библиотеке вождя(повод к размышлениям о фактах и судьбах историков Харьковского университета)	325
Zhuk S. I. Children’s Book Reading in Soviet Dnepropetrovsk during the Brezhnev Era.....	331

Рецензія

Журба О. І. Освіта і книжкова культура України наприкінці XVII – на початку XIX ст. [Рец. на кн.: Посохова Л. Ю. На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст.: монографія / Л. Ю. Посохова. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – 400 с.]	345
---	-----

Наші автори	351
-------------------	-----

Наукове видання

**ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ПРОБЛЕМИ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

КНИГА В ІСТОРІЇ І КУЛЬТУРІ

Міжвузівський збірник наукових праць

Українською та російською мовами

**Свідоцтво про Держреєстрацію Серія КВ № 15462–4034 Р
від 5 червня 2009 р.**

Редактор В. П. Пименов
Технічний редактор В. А. Усенко
Коректор В. П. Пименов
Комп'ютерна верстка Л. Ю. Жеребцова
Дизайн обкладинки Є. Петренко (Voiz Noiz)

Підписано до друку 20.09.2012. Формат 60x84/16. Папір друкарський.
Друк плоский. Ум. друк. арк. 20,7. Ум. фарбовідб. 20,7. Обл.-вид. арк. 21,7.
Тираж 100 пр. Вид. № 1708. Зам. № 15.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців
серія ДК № 289 від 21.12.2000.
Видавництво ДНУ, пр. Гагаріна 72, м. Дніпропетровськ, 49010
Друкарня ДНУ, вул. Наукова, 5, м. Дніпропетровськ, 49050